ISSN 2226-4388

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 14–15

ЧЕРКАСИ – 2012

УДК 811.161.2
ББК 81.411.1
Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. / МОНМС України.
Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького;
Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2012. – Вип. 14–15. – 388 с.

У збірнику наукових праць опубліковані статті, у яких розглянуто актуальні проблеми фонетики, історії української літературної мови, лексикології, термінології, діалектології, ономастики, дериватології, граматики, когнітології, комунікативної лінгвістики, лінгвістики тексту та лінгвостилістики, прикладних аспектів мовознавства.

Для викладачів, аспірантів, учителів і науково обдарованої молоді.

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ:
Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор);
П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор;
В. П. Мусієнко, доктор філологічних наук, професор;
С. А. Жаботинська, доктор філологічних наук, професор;
О. Л. Бессонова, доктор філологічних наук, професор;
В. П. Олексенко, доктор філологічних наук, професор;
О. О. Селіванова, доктор філологічних наук, професор;
М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор;
Л. О. Пашіс, кандидат філологічних наук, доцент;
З. М. Денисенко, кандидат філологічних наук, доцент;
М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор;
В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент;
Л. І. Лонська, кандидат філологічних наук, доцент;
Л. В. Шитик, кандидат філологічних наук, доцент.

Відповідальний секретар – Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук, доцент.

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ВИПУСК:
І. С. Савченко, кандидат філологічних наук, доцент;
А. А. Таран, кандидат філологічних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Н. І. Бойко, доктор філологічних наук, професор;
К. Д. Глуховцева, доктор філологічних наук, професор.

Адреса редакційної колегії:
18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, ННІ української філології та соціальних комунікацій.

Видання затверджено ВАКом України як фахове з філологічних наук (рішення президії ВАК України від 14.06. 2007 р., постанова 1-05/ 6).

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 3 від 31 січня 2012 року).

Засновник
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16161-4633ПР від 11.12.2009

За зміст публікації відповідальні автори.

ISSN 2226-4388

ЗМІСТ

ФОНЕТИКА. ІСТОРІЯ МОВИ

Ірина Савченко
Проблема українського складоподілу (аналітичний огляд) 7
Світлана Яременко
Динаміка статусу української літературної мови в національно-культурному вимірі 14
Олена Кумеда
Риси східнополіського вокалізму в мові першодруків творів П. О. Куліша 22
Мар'яна Барчук
Фонетико-правописні особливості вокалізму в літературній мові Галичини середини XIX ст. 27
Олена Коновченко
Аналогія та «народна етимологія» як причини ускладнення основ іншомовних слів 36
Галина Кочерга
Лінгвістичний антропоцентризм і теорія мовної картини світу як основа дослідження історичної дериватології української мови 41
Галина Гримашевич
Система прислівника в житомирській актовій книзі 1635 року (відприкметникові та відіменникові прислівники) 46
Валентина Заскалета
Функціонування складнопідрядних означальних речень у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. (на матеріалі препозитивних речень зі сполучним *що*) 51

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Лариса Кислюк
Узуальне й оказіональне в авторських новотворах категорії назв особи 56
Алла Таран
Способи формального адаптування запозичень у сучасній українській мові 62
Василь Бойчук
Порівняльно-ономасіологічна характеристика десубстантивних іменників-назв осіб за професією в українській та англійській мовах 68
Оксана Романова
Запозичення в українській термінології швацької промисловості 75
Олександра Пушкар
Евфемістичний потенціал іншомовних слів, термінів, абревіатур 83
Оксана Юрченко
Ономасіологічна структура термінів-словосполучень ландшафтознавства 89

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Ганна Мартинова
Інфінітив у середньонаддніпрянських говірках 96
Наталія Руснак
Категорія невизначеності в діалектному мовленні буковинців 105
Валентина Лєснова
Порівняння як засіб вираження оцінки в діалектному мовленні 111
Михайло Бігусяк
Колективно-територіальні прізвиська в говірках Івано-Франківщини..... 118
Галина Доброльожа
Хліб та борошняні вироби в поліській фразеології: історичний та етнокультурний коментар..... 128

ОНОМАСТИКА

Наталія Павликівська
Псевдонім як засіб вторинної номінації особи..... 135
Оксана Мороз
Власне ім’я як одиниця презентації національної дійсності 141
Тетяна Гаврилова, Зоя Денисенко
Конотативно забарвлені географічні номени (на матеріалі «Словника мікротопонімії Черкащини»)..... 147
Галина Ярмоленко
Літературно-художні антропоніми повісті Івана Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки»..... 155

СЛОВОТВІР

Оксана Кушлик
Деривaційне наповнення вербальної зони словотвірної парадигми предметних дієслів-ономатопів в українській мові 159
Богдан Грещук
Категоризація дійсності українськими деад’єктивами у зіставленні з англійськими (на матеріалі твірних прикметників на позначення смаку)..... 168
Світлана Стройкова
Партонімічний мотиватор у німецькій іхтіологічній номенклатурі 175
Анастасія Ришкова
Мотиватори рівня кількості в складі сучасних німецьких композитних найменувань осіб..... 181

ГРАМАТИКА

Микола Степаненко
Симетрична та асиметрична локалізація: логіко-семантичний і формально-граматичний виміри 186
Олександр Леута
Структурно-семантична організація буттєвих речень в українській мові..... 194

Микола Калько
Категорія аспектуальності: конфлікт між „індивідуалізмом” лексики і „всеосяжністю” граматики 200
Володимир Каленич
Функціонально-семантичні параметри одновалентних дієслів у публіцистичних текстах..... 208
Олена Кульбабська
Функційний діапазон допустових синтаксем у простому неелементарному реченні..... 213
Раїса Христіанінова
Семантико-синтаксичні різновиди складнопідрядних речень із присубстантивними підрядними частинами 218
Людмила Коваль
Синтаксичний статус головного компонента односкладного речення в українській мові 226
Володимир Барчук
Реляції часу і виду в семантичній структурі дієслівної грамеми 231
Наталія Ясакова
Семантика і функціонування займенника *ми* та дієслівних форм першої особи множини..... 238
Інна Назаренко
Нові тенденції в родовій диференціації невідмінюваних іменників..... 245
Марія Личук
Категорія синтаксичної зв’язаності на словосполученнєвому та реченнєвому рівнях..... 251
Оксана Орендарчук
Дослідження валентності українських та англійських дієслів у контрастивному аспекті..... 257

КОГНІТОЛОГІЯ. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Елена Селиванова
Посессивность: вербализация и когниция..... 264
Валентина Калько
Вербальна репрезентація концепту діти в українських пареміях 271
Вероніка Ганєчко
Рейтинг слів німецької та англійської мов: лінгвокультурологічний аспект..... 280
Тетяна Бондаренко
Веб-коментарі як маркер комунікативного портрета аудиторії інтернет-видання 285
Людмила Боть
Пояснювальні конструкції в мовленні дітей 293
Вікторія Руденко
Особливості віртуальної комунікації (мовний аспект)..... 298

Анна Глущенко
Емоційність тексту та емоційна саморегуляція мовлення: лінгвопсихологічні аспекти 303
Яніна Боровик
Синтагматичні властивості імені концепту «таємниця» в українській мовній картині світу 307

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Людмила Шитик, Олеся Нестеренко
Функційно-стилістичний потенціал фразеологічних одиниць (на матеріалі роману „Записки українського самашедшого” Ліни Костенко) 312
Олена Красовська
Епістолярний дискурс 320
Ірина Литвин
Еквівалентність фразеологічних одиниць повісті В. Шукшина „Калина красная” та її українського перекладу 325
Олена Цапок
Інтертекстуальність заголовків черкаських видань 331
Ірина Ніколаєнко
Функції суржикізмів у романі Сергія Жадана „Ворошиловград” 336
Наталія Багрійчук
Семантика евфемізмів у художньому тексті (на матеріалі збірок творів О. Забужко „Сестро, сестро” та Г. Пагутяк „Захід сонця в Урожі”) 342
Юлія Вороніна
Ознака фемінності в порівняннях В. Слапчука 347
Іванна Перепічка
Особливості реалізації жанру “докір” у романах Марії Матіос “Солодка Даруся” та “Майже ніколи не навпаки” 353

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ МОВОЗНАВСТВА

Людмила Лонська
Квантитативні дослідження лексики в „Словарику чужих і не дуже зрозумілих слів” Василя Доманицького 359
Борис Онищенко, Тетяна Щербина
Використання віртуальної клавіатури в процесі набору діалектних текстів 367
Татьяна Бодрова, Надежда Тукмакова
Определение коэффициента ранговой корреляции частей речи в русских и чувашских газетных текстах 374

ФОНЕТИКА. ІСТОРІЯ МОВИ

Ірина Савченко

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО СКЛАДОПОДІЛУ (АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД)

У статті проаналізовано наявні в українському мовознавстві правила складоподілу, виявлено спільні й відмінні риси при встановленні меж між складами на фонологічному та фонетичному рівнях.

Ключові слова: український складоподіл, фонологічний склад, фонетичний склад.

Об’єктивне визначення межі українського складоподілу є однією з найважливіших проблем вивчення складу як фонетико-фонологічної одиниці, і вона ще й до сьогодні не має в мовознавчій науці однозначного вирішення. Склад – мінімальна одиниця як фонетичного, так і фонологічного рівнів, тому питання про граничність складу в українській мові розглядалося лінгвістами під різними кутами зору – фонетичним і фонологічним. Межі фонетичного складоподілу окреслювали М. Ф. Наконечний [7], М. А. Жовтобрюх [3], П. П. Коструба [5], Ю. О. Карпенко [4, с. 45–47] та ін. На особливості фонологічного складоподілу вказував В. М. Брахнов [2]. На думку Л. В. Щерби, “мова наша являє собою звуковий потік, що на слух безпосередньо розпадається з усяких поглядів на різні відтинки більшої чи меншої довжини, причому найдрібнішим відтинком є склад. У центрі кожного складу маємо фонему, що може бути більш або менш продовжена без жодного ослаблення чи посилення і зветься складотворною, або складовою, фонемою. Їй може передувати група звуків, які становлять безперервно посилюваний ланцюг і які називаються нескладотворними, або нескладовими. Всяка зупинка в посилюванні створює нову складову, або складотворну, фонему, отже, й новий склад. За складовою фонемою може йти ряд звуків, що становлять безперервно послаблювальний ланцюг і що теж звуться нескладовими, чи не складотворними. Усяка зупинка в ослаблюванні також створює нову складову фонему, і, значить, новий склад” [10, с. 72].

Установлення граничності силабем, тобто фонологічних складів, все більше привертає увагу вчених, оскільки склад – не лише вимовлювана одиниця, найкоротший відрізок, який можна виокремити при аналізі артикуляційних рухів під час говоріння, але й психологічний еквівалент частини мовленнєвого ланцюжка, образ вимовлюваного складу, що відкладається в людській свідомості та сприяє адекватному сприйняттю цього мовленнєвого ланцюжка, що є досить актуальним для сучасного мовознавства. Тому мета нашої статті – зробити аналітичний огляд наявних у лінгвістиці правил фонетичного і фонологічного складоподілів, проаналізувати їхні спільні й відмінні риси.

Зазвичай межами між складами фонетичного рівня служать моменти найбільшого затухання звучання. Ці межі при уповільненому темпі мовлення

сприймаються на слух чітко, при швидкому темпі мовлення – майже не сприймаються, отже, межа між складами може змінюватися при зміні темпу мовлення, інтонації, наголосу тощо [6, с. 19].

Український складоподіл підпорядкований прояву кількох тенденцій. Структура складу в російській, українській, білоруській та інших слов'янських мовах загалом дуже близька й виявляє спільність в основних моментах свого розвитку. Усім цим мовам більшою чи меншою мірою властива загальна тенденція притягати групи приголосних між голосними до другого (наступного) голосного, тобто "прокладати границю помежи складами не всередині групи, а перед нею: *се-стра*, *мі-сто* тощо" [7, с. 154; 10, с. 72]. У середині ХХ ст. одним із перших українських фонетистів П. П. Коструба називав три тенденції поділу слів на склади: 1) схильність до відкритих складів, 2) закон зростаючої гучності, 3) схильність до милозвучності [5, с. 30 – 31].

Схильністю до відкритих складів, що бере свій початок від давньоруської мови, учений називає властивість складів закінчуватися на голосний. "Навіть там, де всередині слова зустрічається група приголосних, вона часто не розділяється, а ціла відходить до дальшого складу, так щоб попередній закінчувався на голосний, тобто залишався відкритим" [5, с. 31]. Проте повному здійсненню схильності до відкритих складів, як вважає П. П. Коструба, перешкоджають дві інші характеристичні особливості української мови: закон зростаючої гучності та закон милозвучності мови.

Закон зростаючої гучності вимагає, щоб звуки всередині складу слідували один за одним у порядку наростаючої гучності, тобто від звука найменш гучного до найбільш звучного. На думку українського фонетиста, "за ступенем гучності звуки української мови поділяють на п'ять груп, які подаємо в порядку від найменш гучних до найгучніших: 1) глухі приголосні, 2) дзвінкі шумні приголосні, 3) дзвінкі сонорні приголосні, 4) нескладотворчі голосні [ɛ] та [ɔ], 5) складотворчі голосні" [5, с. 32].

Інтервокальні приголосні, згідно із законом зростаючої гучності, відходять до наступного складу, попередній склад стає відкритим, бо в такому разі другий принцип побудови складів – наростання звучності – не суперечить першому – тяжінню до відкритих складів (так, у словах *ве-сти*, *ні-хто*, *по-ї-зди*, всі склади відкриті, оскільки, як зазначає П. П. Коструба, наступний звук гучніший від попереднього). Проте в словах *везти*, *книжка*, *бігти*, *дзвінкий*, *обступити* в групах приголосних **зт**, **жк**, **гт**, **нк**, **бст** порядок сполучення консонантів інший: перший приголосний дзвінкий, а другий – глухий (наступний приголосний має меншу гучність, ніж попередній; гучність не зростає, а, навпаки, слабшає). У таких випадках закон зростаючої гучності вимагає розділення групи консонантів, і перший дзвінкий приголосний відходить до попереднього складу (*вез-ти*, *книж-ка*, *біг-ти*, *дзвін-кий*, *об-ступити* тощо), спричинюючи появу закритих складів [5, с. 33].

П. П. Коструба звертає увагу на можливість появи закритих складів у словах у результаті збігу незручних для вимови консонантних звуків (*вік-но, штуч-ний, зат-кати* тощо), що містять елемент зімкнення при артикуляції. У таких випадках, на його погляд, вступає в дію третій принцип побудови

складів в українській мові – схильність до милозвучності, унаслідок чого перший приголосний незручної для вимови консонантної групи відходить до попереднього складу, який стає закритим [5, с. 34].

У сучасному українському мовознавстві не всі науковці віддають перевагу третьому принципові, засвідченому в середині ХХ ст. В. В. Лобода, наприклад, підтримує цю наукову позицію і вважає, що в сучасному складоподілі діють дві головні тенденції. По-перше, у сучасній українській мові продовжує діяти загальнослов'янська тенденція наростаючої звучності в межах складу, що зумовлює дію відкритого складу. У зв'язку з цим українські склади повинні закінчуватися голосними – звуками найвищої соборності. По-друге, сучасній українській мові властива тенденція до милозвучності, що зумовлює усунення груп приголосних у межах одного складу, уникнення різких перепадів між наростанням і послабленням звучності в межах складу і на межі складів [6, с. 33].

Н. І. Тоцька вважає, що закони милозвучності суттєво не впливають на український складоподіл і називає такі два чинники: 1) тяжіння до відкритих складів (*пе-ро*, *го-стро*, *ві-дро*) і 2) тяжіння до наростаючої звучності. Згідно з теорією сонорності, кожен склад становить послідовність звуків із зростаючою від початку до вершини складу сонорністю. При цьому виходять із того, що за сонорністю, тобто гучністю, звуки можна поділити на такі групи: голосні (найгучніші), далі – в порядку зменшення гучності – сонорні, дзвінкі й глухі приголосні. Якщо між складами наявний збіг приголосних, то межа між ними повинна пройти так, щоб гучність звуків попереднього складу поступово спадала, а наступного – наростала [9, с. 72].

У слові *добрий*, наприклад, складова межа, згідно із законом відкритого складу, проходить після [о]: *до-брий*, оскільки в другому складі сонорність наростає (дзвінкий, сонорний, голосний). В іншому слові *гілка* за законом відкритого складу складоподіл мав би такий вигляд: *гіл-ка*, проте це суперечить акустичній природі складу і закону наростаючої гучності звукових одиниць у межах складу: другий склад починався б сонорним [л], після якого йшов глухий [к], тоді – голосний [а], тобто сонорність була б вища на початку складу, далі спадала б і потім наростала знову. Тому складова межа, усупереч тенденції до відкритого складу, проходить після [л].

Н. І. Тоцька пропонує гучність позначити цифрами: 4 – гучність голосних, 3 – гучність сонорного, 2 – гучність дзвінких шумних, 1 – гучність глухих шумних, у результаті чого складоподіл у наведених нижче словах матиме такий вигляд: *пі-шла* (14-134), *каз-ка* (142-14), *ком-байн* (143-2433), *пар-та* (143-14) [9, с. 73]. Ці приклади засвідчують складні випадки поєднання звуків у складах (*каз-ка, ком-байн, пар-та*), у яких складоподіл не виявляє чіткого наростання гучності, як це представлено в слові *пі-шла* (14-134).

Ураховуючи обидві тенденції (загальне тяжіння до відкритих складів та дію висхідної звучності), Н. І. Тоцька пропонує такі основні правила складоподілу: 1) один приголосний, що стоїть між голосними, завжди належить до наступного складу: *во-да, пе-ре-вал, пе-ре-не-се-но*; 2) два шумні приголосні (обидва дзвінкі

або обидва глухі) відходять до наступного складу: *ті-сто, во-ско-вий, ді-ждати-ся, не-спо-кій, при-ї-зди-ти, не-ща-стя*; 3) два шумні приголосні, якщо перший з них – дзвінкий, а другий – глухий, належать до різних складів: *рід-ко, каз-ка, греб-ти*; 4) три приголосні, якщо два перші з них шумні (обидва дзвінкі або обидва глухі), а третій сонорний, відносять до наступного складу: *ві-стря, за-здро-щі*; 5) якщо між голосними є два або більше приголосних, то сонорні звуки [й], [в], [р], [л], [м], [н], [р’], [л’], [н’], що йдуть після голосного, належать до попереднього складу, а звуки, що стоять після них, – до наступного: *стов-пи, мор-ква, сум-ка, кон-то-ра*; 6) якщо другим приголосним є сонорний, то разом із попереднім він відійде до наступного складу: *по-свист, ко-бра, ку-пля, по-смі-шка*; 7) два сусідні сонорні приголосні належатимуть до різних складів: *мар-но, зер-но, віль-но, горло*; 8) подовжені приголосні при складоподілі можуть розриватися: *об-бити, ніч-чю, зіл-ля, маз-зю* тощо [9, с. 73–74]. Ці правила українського складоподілу стали базовим теоретичним матеріалом багатьох посібників та підручників із фонетики сучасної української літературної мови [1, с. 247].

В історії українського складоподілу були й інші спроби встановлення меж між складами на фонетичному рівні. В. М. Брахнов, наприклад, при визначенні межі фонетичного складу керувався даними експериментальних досліджень і враховував часову характеристику інтервокальних приголосних, частоту основного тону сонорних, нескладових та шумних дзвінких приголосних, в окремих випадках – характер зростання інтенсивності звучання, характер мовного сигналу тощо [1, с. 351]. Його експериментальні дослідження показали, що в більшості випадків межа складоподілу, визначена на слух, збіглася з межею, визначеною за допомогою спеціальної апаратури.

Автор експерименту виявив цікаву закономірність, що межа складоподілу проходить також між дзвінким щілинним і наступним дзвінким зімкненим, як-от: *[д|руж-ба], [гв’із-|док]* [1, с. 253].

У словах із трьома інтервокальними приголосними В. М. Брахнов помітив вплив перед- і післянаголошеної позиції на складоутворення. Якщо перший приголосний шумний щілинний або зімкнений, то в переднаголошеній позиції він також належить до попереднього складу: *[об-с|та-ви^{е}-на], [ут-к|ну-ти]*. У післянаголошеній позиції глухі й дзвінкі приголосні, якщо за ними далі йде сонорний, як правило, належать до наступного складу: *[|за-здр’у], [|ро-збрат]* тощо. Сполучення глухих приголосних, яке починає зімкнений, у такій позиції теж відходить до наступного складу: *[|ле-пс’ки)]*. Початковий щілинний у подібних сполученнях належить до попереднього складу: *[|к’іс-тка]* [2, с. 356].

У словах із чотирма інтервокальними приголосними два останні завжди належать до наступного складу. Перший і другий приголосний можуть входити як до наступного, так і до попереднього складу. До попереднього складу перший приголосний належить тоді, коли він сонорний чи шумний дзвінкий: *[|зем-ство], [чер-ст|ви)], [|об-стр’іл]*. При вимові, дещо сповільненій і менш енергійній, другий приголосний теж може належати до попереднього складу, наприклад: *[|земс-тво], [че^{и}рс-т|ви)]*. Шумний глухий, що стоїть у післянаголошеній позиції, залежно від темпу мовлення може відходити і до

наступного складу, і разом з наступним приголосним – до попереднього, пор.: *[ˈше-фство]* і *[ˈшеф-ство]* [2, с. 356–357].

Вплив надсегментного чинника (урахування переднаголошеної та післянаголошеної позиції інтервокальних приголосних) виявився малоефективним і спричинив розбіжності в поглядах на встановлення межі складоподілу. На думку М. А. Жовтобрюха, якщо між голосними стоїть кілька приголосних, то після наголосу один із них відходить до попереднього складу, а решта – до наступного: *ˈміс-то, ˈгос-трий*. Якщо кілька приголосних стоїть після ненаголошеного складу, то всі вони, крім [й], [в], [р], [л], відходять до наступного складу: *се-стˈра, ко-бˈзар, а-бстˈрак-тний, ві-ді-пхˈну-ти* тощо [3, с. 150].

В українському мовознавстві остаточно не розв’язане питання щодо межі складів у словах із подовженими приголосними. Сполуки такого типу Л. В. Щерба називав двовершинними, “коли початок і кінець приголосного є однаково сильними, середина ж його значно послаблена”, і додавав, що “двовершинні можуть перебувати тільки на складоподілі” [10, с. 75]. Очевидно, саме це дозволило українському фонетисту Н. І. Тоцькій розривати подовжені консонанти на межі складу: *об-бити, ніч-чю, зіл-ля, насін-ня* тощо [9, с. 74]. Однак, на думку Л. В. Щерби, при пришвидшеній вимові подовжені приголосні перетворюються на сильнокінцеві й відходять до наступного складу, як-от: рос. *бе-ссада (без сада)* [10, с. 75].

На особливості складоподілу в словах з інтервокальними приголосними вказує і В. М. Брахнов. Він вважає, що зниження рівня звучання подовженого приголосного досить часто відбувається не в кінці його творення, а всередині. Частота основного тону дзвінкого приголосного подібна до вияву її в сполученнях двох приголосних; у переднаголошеній позиції вона більша на його першому елементі. Якщо подовжений приголосний сонорний або шумний дзвінкий, то його перший елемент забарвлюється звуковими властивостями попереднього голосного, а другий – властивостями наступного голосного. Проте пониження звучання між першим і другим елементами подовженого приголосного не залежить від місця наголосу в слові, а це є ознакою того, що воно розмежовує не окремі звуки, а лише окремі фази того самого звука. Таким чином, інтервокальний подовжений приголосний фонетично не розпадається на два звуки, тому межа складоподілу проходить не між його елементами, а між ним та попереднім голосним: *[ˈз’і-л’:а], [ˈв’і-с’:у], [п’і-ˈд:а-ш’:а]* [2, с. 254–255].

Більшість мовознавців відзначає, що на складоподіл іноді впливає морфемна будова, через це на межі префікса й кореня може бути два варіанти складоподілу: *без-донний* і *бе-здонний, від-вів* і *ві-двів, роз-бити* і *ро-збити* [1, с. 248; 3, с. 150; 9, с. 74]. Оскільки членування мовленнєвого потоку передбачає виділення фраз, синтагм, фонетичних слів і складів, то за законами усного мовлення фонетичний склад домінує, часто ігноруючи не лише межі морфем, але й межі слів, як-от: *по-бі-гу-степ* (*побіг у степ*), *спо-га-ду-пам’-я-ті* (*спогад у пам’яті*), *мі-жлі-со-мі-струм-ком* (*між лісом і струмком*) тощо.

Як бачимо, аналіз представлених нами навчальних підручників і посібників засвідчує інтерес науковців до складу як одиниці фонетичного рівня мови,

установлення його меж у мовленнєвому потоці. Натомість поза увагою залишилися дослідження силабем і, власне, складоподіл на фонологічному рівні.

В основному граничність мовленнєвого й мовного складів можна встановити за спільними правилами складоподілу. Проте в окремих випадках складовиділення в мові та мовленні нами помічено суттєві відмінності, зокрема в словах із консонантним подовженням, як-от: *тонна, сіллю, над дорогою, віссю* тощо. При фонематичному аналізі складоподіл перших двох слів засвідчить межу між однаковими сонорними (/ˈ*тон-на/, /ˈс'іл'-л'у/*), а у двох наступних словах межу між ідентичними шумними можна поставити під сумнів, оскільки фонеми /д/ і /д/ – обидві дзвінкі, а /с'/ і /с'/ – обидві глухі, тому складоподіл може бути такий: */на-ддо-ˈро-го-йу/, /ˈві-с'с'у/*. Фонетичний аналіз цих слів виявить іншу особливість: дві однакові фонеми під час мовлення реалізуються одним подовженим звуком, який в інтервокальній позиції належатиме до наступного складу. Пор.: *життя – [жиᵉˈ-т':а], піддон – [п'іˈ-д:он]* і *жити – [ˈжи-ти], бідон – [б'іˈ-дон]*.

Розбіжності при складоподілі на фонологічному та фонетичному рівнях виявлено також у словах із асимілятивними змінами, зокрема з асиміляцією за дзвінкістю (пор.: */бо-рот'-ˈба/* і *[бо-ро-д'ˈба]*), за глухістю (пор.: */роз-ка-ˈза-ти/* і *[ро-ска-ˈза-ти]*), за місцем творення і глухістю (пор.: */ˈвог-ко/* і *[ˈво-хко]*) тощо.

Уважаємо, доречно також урахувати спосіб творення дзвінких шумних: із двох інтервокальних приголосних залишати в попередньому складі дзвінку шумну фонему (звук), а до наступного складу відносити дзвінку зімкнену чи африкату (*/дˈруж-ба/, /біг-ˈцем/*; *[ˈроз-д'іл], [ˈйіж-ʊу]*) і навпаки (*/коб-ˈзар/*; *[нуд'-ˈга]*), ураховуючи закон наростаючої гучності. Згідно зі шкалою сонорності О. Єсперсена, дзвінкі щілинні більш гучні, ніж дзвінкі зімкнені (див. порядок наростання звучності: 0 – глухі зімкнені, 1 – дзвінкі зімкнені, 2 – глухі щілинні, 3 – дзвінкі щілинні, 4 – носові, 5 – бокові, 6 – дрижачі, 7 – голосні високого підняття, 8 – голосні середнього підняття, 9 – голосні низького підняття) [цит. за: 8, с. 96]. Межа між складами проходить у місці "зламу" звучності, тобто там, де поруч розташовані звуки з відносно нижчим рівнем сонорності: */дˈруж-ба/* (1673-19), */біг-ˈцем/* (173-084), */коб-ˈзар/* (081-396) (при фонологічному складоподілі); *[ˈроз-д'іл]* (683-175), *[ˈйіж-ʊу]* (573-07), *[нуд'-ˈга]* (471-39) (при фонетичному складоподілі).

У зв'язку з цим основні правила фонологічного та фонетичного складоподілу можна представити так.

1. Один інтервокальний приголосний завжди належить до наступного складу: */са-ˈди-ба/, /ˈде-ре-во/, /чу-жи-ˈна/, /по-да-ˈру-нок/* (у фонематичному записі); *[ла-ˈта-т':а], [во-ˈло-с':а], [беᵘ-з:а-ˈко-н:иᵉк]* (у фонетичному записі).

2. Два інтервокальних приголосних можуть належати до наступного складу і можуть розділятися. До наступного складу відійдуть:

а) обидві глухі шумні фонеми (звуки): */ˈгу-сто/, /ˈте-шча/, /л'і-хˈтар/, /ˈр'а-ска/, /ˈша-пка/, /кˈри-хта/* (при фонологічному складоподілі); *[ро-спиᵉ-ˈта-ти], [ˈле-хко], [ро-сту-ˈли-ти], [ˈн'і-хт'і], [шиᵉ-пˈши-на]* (при фонетичному складоподілі);

б) обидві дзвінкі шумні фонеми (звуки), однакові за способом творення

(або обидві зімкнені, або обидві щілинні): */при-д|ба-ти/;* аналогічно при фонетичному складоподілі: *[бо-ро-д'|ба], [фу-д|бол], [л'і-з|госп]*;

в) дві приголосні, перша з яких – шумна, а друга – сонорна фонема (звук): */|ху-тро/, /|ша-бл'а/, /с|р'і-бло/, /скі-с|ний/* (у фонематичному записі); *[ша-ш|лик], [|о-браз]* (у фонетичному записі).

Поділ між двома інтервокальними приголосними проходить:

а) між двома сонорними – див. фонологічний складоподіл: */|гор-ло/, /|грив-н'а/, /|пер-ли/, /|пил'-но/* і фонетичний: *[|ди^{8}-но], [м|р'і)-ни^{e}к], [ку-|п'і^{8}-л'а], [йу-ве^{и}-|л'ір-ни)], [|сум-но], [зе^{и}м-|л'а]*;

б) якщо перша фонема (звук) – сонорна консонанта (при фонологічному складоподілі): */ск|л'ан-ка/, /став-|ки/, /|чай-ка/, /|рей-де^{и}р/, /лом-|бард/, /ку-|ран-ти/*; і коли перший звук – сонорний чи нескладовий (при фонетичному складоподілі): *[к|ре)-да], [г|ра^{8}-с'а], [гон-|чар], [во^{8}-|ки], [|го)-дал-ка]*;

в) якщо перша фонема – дзвінка, а друга – глуха шумна (у фонематичному записі): */|каз-ка/, /ш|вед-ка/, /|д'ог-ту/* і відповідно якщо перший звук – дзвінкий, а другий – глухий шумний (у фонетичному записі): *[|л'іж-ко], [|р'ід-ко], [|об-шук]*;

г) якщо перша фонема (звук) – дзвінка щілинна, а друга фонема (звук) – дзвінка зімкнена або африката і навпаки: */куз-|бас/, /д|руж-ба/, /об-|жа-ти/* (при фонологічному складоподілі); *[|оз'-де], [п|роз'-ба], [ру-ґ|зак], [|йа-ґже]* (при фонетичному складоподілі) тощо.

3. Три і більше інтервокальних приголосних можна розподілити так:

а) першу сонорну фонему завжди залишають у попередньому складі, решта приголосних відходить до наступного складу (при фонологічному складоподілі): */л'ін-г|віст/, /пор-т|фел'/, /|тем-бро-вий/, /ша-|лен-ство/* і відповідно сонорний чи нескладовий звук залишається в попередньому складі (при фонетичному складоподілі): *[|то^{8}-сто], [с|кул'-птор], [ху-т'ір-с|ки)], [ци^{e}-|ган-ски)], [к|рим-ски)]*;

б) якщо сонорній фонемі (звуку) передують шумні приголосні, то всі вони належать до наступного складу, як-от: */пи-ск|л'а/, /|по-стр'іл/, /кра-|ве-цтво/* (у фонематичному записі); *[а-кт|ри-са], [ор-ке^{и}-ст|рант], [т|ка-цтво]* (у фонетичному записі);

в) усі глухі шумні належать до наступного складу: */|ху-стка/, /кул'-ту-|ри-стский/;* аналогічно при фонетичному складоподілі, наприклад: *[ста-|жи-стка]*;

г) якщо перша фонема (звук) – дзвінка шумна, а далі йдуть одна чи дві – глухі шумні, потім – сонорна, то межа між фонологічними і фонетичними складами проходить після дзвінкої консонанти, пор.: */роз-п|ла-та/, /роз-с|пів/* і *[ро-стр'і-|л'а-ти], [роз-ст|ро-чка]*.

Таким чином, проаналізований нами матеріал виявив багато спірних питань щодо природи складу, його функціонального статусу та встановлення складоподілу на фонематичному та фонетичному рівнях. У наступних студіях плануємо докладніше зупинитися на артикуляційних та акустичних особливостях складу в українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бас-Кононенко О. В. Фонетика / О. В. Бас-Кононенко // Сучасна українська

літературна мова: Лексикологія. Фонетика : підручник / [А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін.]. – К. : Знання, 2010. – 270 с.

2. Брахнов В. М. Склад, його фонетична будова. Складоподіл / В. М. Брахнов // Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 340–357.

3. Жовтобрюх М. А. Фонетика / М. А. Жовтобрюх // Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – Ч. 1. – С. 90–126.

4. Карпенко Ю. О. Фонетика / Ю. О. Карпенко // Бондар О. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посібн. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К. : Академія, 2006. – 367 с.

5. Коструба П. Фонетика сучасної української літературної мови / П. Коструба. – Л., 1963. – Ч. 1. – 100 с.

6. Лобода В. В. Фонетика і фонологія / В. В. Лобода // Сучасна українська літературна мова / [за ред. М. Я. Плющ]. – К. : Вища школа, 1994. – С. 16–43.

7. Наконечний М. Ф. Фонетика / М. Ф. Наконечний // Сучасна українська літературна мова / [за ред. Л. А. Булаховський]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – С. 127–229.

8. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. – К. : Вища школа, 1996. – 236 с.

9. Тоцька Н. І. Фонетика і фонологія / Н. І. Тоцька // Сучасна українська літературна мова / [Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я. та ін.]; за ред. А. П. Грищенка. – [2-е вид.]. – К. : Вища школа, 1993. – 493 с.

10. Щерба Л. В. Фонетика французского языка / Л. В. Щерба. – Л. – М. – 1937. – 236 с.

Irina Savchenko

The problem of Ukrainian syllable division (the analytical review)

The article analyzes the rules of syllable division existent in Ukrainian linguistics, common and distinctive features in establishing borders between the syllables on phonological and phonetic levels are revealed.

Key words: Ukrainian syllable division, phonological syllable, phonetic syllable.

Світлана Яременко

ДИНАМІКА СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ

На прикладі дописів з періодичних видань кінця XIX ст. простежено процес усвідомлення тогочасним широким культурним загалом факту існування самостійної української мови й необхідності надання їй статусу літературної.

Ключові слова: мова, наріччя, літературна мова, рідна мова, статус мови.

На сучасному етапі розвитку теорії мовних контактів особливої актуальності набуває питання наслідків взаємодії мов етносів, оскільки найчастіше кінцевим її результатом досить часто стає асиміляція чи поглинання однієї мови іншою. Окреслена проблема стосувалася багатьох мов, однак найчастіше вона виникала В разі штучного обмеження сфери функціонування мови етнічного народу панівним. Така ситуація була типовою для української мови за часів колоніального режиму Російської імперії, а пізніше й для багатьох

мов колишнього СРСР, коли мовна політика була спрямована на визнання провідної ролі лише російської мови.

Дослідники етногенезу та глотогенезу слов'ян підкреслюють, що поділ мов та етносів не відбувався одночасно. Крім того, назви етносів та їхніх мов відбивали переважно територіальні, географічні, а не етнічні чи мовноетнічні утворення. Найбільше суперечок у кінці XIX ст., а пізніше й у СРСР викликало поняття *спільноруської єдності,* витворене настановами тогочасної офіційної науки й закріплене політичними устроями. Як наслідок – поява колоніально трансформованих термінів *малоруський язик*, *малоруська мова*, *малоруське наріччя, малоруський діалект*. Загальновідомо, що й А. Кримський схильний був залишити для наукового вжитку термін *малоруський язик.*

Дослідники історії української мови стверджують, що, крім термінологічної невідповідності та витворених «штучних» схем на вимогу офіційних ідеологій, історія української мови хибує на відсутність досліджень синтетичного характеру, які б об'єднували власне лінгвістичний аналіз споріднених мов за мовними рівнями з дослідженнями всіх можливих часових і просторових зрізів [2, с. 381].

Окреслене питання аналізував й П. Гриценко [1, с. 19], зазначаючи, що багато хто з лінгвістів відчутно знижував увагу до історії тексту, ймовірно, перебуваючи під магічним впливом терміна *нова*, значить *сучасна літературна мова*, а відтак убачаючи її цінність і актуальність насамперед у сучасному, а не в деталях минулого.

Оцінюючи традиційні й сучасні підходи до виявлення прадавніх ланок в історії української мови, С. Єрмоленко слушно зауважує, що мова не народжується з якоїсь мови і не народжує іншу мову. Як суспільне явище вона формується на певному просторі в межах тривалого історичного періоду, коли відбуваються інтеграційні процеси між відмінною мовною практикою різних людських спільнот [2, с. 387]. Визначення мов етносів щодо ширшого мовного об'єднання чи діалектів як внутрішнього членування окремої мови не завжди збігалися.

Інтерес до аналізу й інтерпретації мовних явищ на конкретному історичному тлі був характерний для мовознавства кінця XIX – початку XX ст., а пізніше поновився у 90-х роках XX ст. Саме в ці періоди з'явилося найбільше досліджень, у яких динаміку лінгвістичного дискурсу розглядали в проекції на еволюційні закономірності розвитку інтелектуальної діяльності етносу. Окреслена проблематика широко репрезентована в працях М. Жовтобрюха, В. Русанівського, Т. Панько, С. Єрмоленко, Л. Шевченко та інших мовознавців, які в різних дослідницьких контекстах аналізували мовні ресурси та їхні потенції в контексті соціокультурного прогресу етносу. Мета нашого дослідження – проаналізувати динаміку формування статусу української літературної мови на матеріалі філологічної полеміки в східноукраїнських часописах.

У 90-х роках XIX ст. у періодичних виданнях активно обговорювали шляхи розвитку української літературної мови та проблеми її статусу. У

1898 році професор Київського університету Т. Д. Флоринський в журналі «Университетские известия» опублікував статтю (8), у якій заперечував самостійність української мови, вважаючи її наріччям російської, виступав проти її всебічного літературного розвитку, припускаючи лише можливість існування української літератури в ролі другорядної стосовно до російської. Він доводив, що література українською мовою повинна обмежуватись лише художніми прозовими та поетичними творами, які змальовують народне життя українців, та простонародними книгами для селян. У дописі Т. Флоринський наголошував, що прагнення сучасних галицько-руських діячів піднести малоросійське наріччя до рівня викладової мови в середніх і вищих школах, наукового, публіцистичного й суспільного вжитку нічим не виправдане (8, с. 215). Отже, російський учений активно заперечував право української мови на всебічний літературний розвиток й виступав проти надання їй статусу самостійної.

Наукове протистояння поглядам Т. Флоринського простежуємо в статті українського вченого-мовознавця К. Михальчука "*Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь?*", надрукованій у "Киевской Старине". Автор допису доводить неправильне й суперечливе використання термінів "мова" і "наріччя", які в науці не абсолютні, а відносні. К. Михальчук виявляє, пояснює й доводить риси більшої спорідненості між собою слов'янських мов, що належать до окремих її підгруп – східнослов'янської, західнослов'янської й південнослов'янської, аналізує роздрібненість кожної мови на окремі говори. На підставі наведених фактів учений розкриває процес формування східнослов'янських мов – російської, української, білоруської, які, вийшовши з одного джерела, ближчі між собою, ніж кожна з них до чеської, польської, болгарської та інших. На конкретних прикладах К. Михальчук доводить суперечливість поглядів Т. Флоринського, який вкладає в поняття "сучасна російська літературна мова" власні погляди, що ґрунтуються на лінгвістично різнорідних елементах – великоруських, малоруських, білоруських та церковнослов'янських (8, с. 218). Мовознавець зауважував, що культурне, суспільне й державне значення російської мови у XIX ст. настільки міцне, що визначає за нею право на широке розповсюдження серед усіх слов'янських мов і не потребує маскування свого справжнього великоруського характеру (3, с. 161).

У дописі К. Михальчук аргументовано доводить, що українською мовою, яка вже окреслилася власними фонетичними, граматичними і лексичними особливостями, створена література, розвинута на народній основі. Не витримують наукової критики, на його думку, вимоги обмеження розвитку й функціонування літературної мови українського народу, для якого вона є рідною мовою. Дозволяти друкувати українською мовою лише художні твори, що змальовують місцеве народне життя, та книги, які поширюють елементарну освіту серед простого народу, й забороняти все інше, як це пропонує Т. Флоринський (10, с. 218), непослідовно.

На думку К. Михальчука, безпідставними були й агресивні полемічні випади Т. Флоринського проти розвитку української літературної мови в

Галичині, де вона вже здобула статус самостійної й отримала право на вживання в пресі, шкільному, науковому й суспільному житті.

На шпальтах “Киевской Старины” за 1899–1900 рр. в кількох статтях висловив власні погляди на лінгвістичну полеміку В. Науменко. Дискусія автора з російським філологом стосувалася перспектив існування української літературної мови й української літератури. У статті "*Книжная рѣчь у малороссовъ и русиновъ*" (4) В. Науменко використовує термінологічні поняття *литературный, книжный язык; малорусская книжная речь; малорусский язык; малорусская литература*. Посилаючись на праці І. Франка, автор закликає до наукового, академічного розгляду питання про вихід української мови за межі побутового вжитку. Для В. Науменка це не лише питання філологічної норми, яка, крім того, на той час не мала чітко визначених критеріїв розмежування понять *наріччя* і *мова* та “особливих апаратів” для такого розмежування. Автор статті окреслює політичний і соціальний зміст дискусії стосовно літературної мови і літератури цією мовою в кожного народу. Полемізуючи з Т. Флоринським, який висловив думку про те, що українською мовою можна навчати дітей лише в початковій школі ("*просвѣщеніе въ малорусской деревнѣ*"), а книги цією мовою мають бути лише “переходною ступенью къ общерусской книгѣ” (10, с. 226), В. Науменко порушує питання про те, як має відбутися перехід від україномовного (рідномовного) навчання й читання українських художньо-поетичних творів до читання творів О. Пушкіна, М. Лермонтова російською мовою ("*общерусскимъ языкомъ*").

Соціальний аспект проблеми бачить автор допису в поділі суспільства на „культурні класи” і простий народ, тобто селянство, яке за роки шкільного російськомовного навчання встигає лише „понівечити свою рідну мову” і так само спотворити „общерусскій книжный языкъ”. Тобто науковець докладно відстежив соціальні причини явища, окресленого в наш час терміном „суржик”.

Оскільки Т. Флоринський порушував у своїх висновках і настановах проблему освіти не лише в російській Україні, а й у Галичині, Буковині, при цьому заперечуючи доцільність розвитку там наукової літератури українською мовою, В. Науменко вбачає в них докорінне знищення „національних прагнень усього слов’янства”. Констатуючи наявність національних рухів, бажання слов’янських народів мати свою культурну (літературну) мову, дописувач доводить, що в справі розвитку літературних мов має бути запроваджена академічна свобода: „Мова людини – це дар Божий. Чи не гріх знищувати її руками людськими?” (4, с. 142).

Про шляхи розвитку літературної української мови в Галичині йдеться й у статті В. Науменка "*Ревнители русскаго языка въ Галиціи*" (6). Автор відгукується на обговорюване філологами й питання наближення книжної, літературної мови до народної. Тенденція розвитку національних літературних мов на основі народної мови не заперечує, як зауважує В. Науменко, прагнення вивчати й інші, чужі мови. Критикуючи галицький часопис „Живе Слово” за поширення *язичія*, вчений ілюструє приклади змішування польської, російської,

української мов. Автор подає власне визначення поняття *чуття слова*: „Для того, щоб створити в будь-якої народності добре вироблену книжну мову, треба, крім наукового ознайомлення з мовою, бути пройнятим тим *чуттям мови*, яке, за словами Я. Грімма, всмоктується нами разом з молоком матері, підтримується пізніше в нас усіма умовами домашнього й суспільного побуту й нарешті зміцнюється різноманітною життєвою практикою” (6, с. 447).

У статті В. Науменка в дотепній полемічній формі висловлено думку про потребу розвивати свою літературну мову на народній основі. Галицькі москофіли створили, користуючись метафорою „прорубати вікно в Європу”, інший публіцистичний вислів: „*прорубить окно в великую Русь, чтобъ намъ не пришлось задохнуться в польской и нѣмецкой атмосферѣ или закоснѣть въ областности нашей скудной жизни*", на що В. Науменко слушно зауважує: „вообще прорубливать окна, чтобы освѣжать застоявшуюся атмосферу, – дѣло необходимое, но надо помнить, что иногда неудачно прорубленное окно портитъ всю постройку, а въ худшем случаѣ грозит обвалом стѣны" (6, с. 451). Автор виступає проти необґрунтованого запозичення чужих слів й масового введення російської мови в галицьких школах. Така практика, на його думку, призведе до того, що „начнется писаніе не по-русски и не по-малорусски, а *мало по-русски*” (6, с. 452).

В оцінці літературної, книжної мови як однієї з форм національної мови дослідник виходив як із власне філологічних, так і з соціальних засад. Постійно звертаючись до теми про нагальну потребу розвитку української літературної мови, автор доводить, що вона в книжних наукових стилях уже сформувалася в Галичині на відміну від підросійської України, де у сферах науки і освіти продовжував функціонувати *общерусскій языкъ* з метою утримання єдності російської держави й великодержавної ідеології. В. Науменко продовжує наукову дискусію з тими періодичними виданнями, які пропагували поширення єдиної літературної мови на культурну сферу всіх східних слов’ян.

У статті "*Подведемъ итоги!*" В. Науменко полемізує з автором публікацій у газеті „Кіевлянинъ". Умови культурного життя українців у російській Україні й у Галичині були зовсім різні, тому, на думку дописувача, єдиний шлях для створення книжної літературної мови в Галичині – орієнтація на народну мову. Спроби запровадження й поширення російської книжної мови в Галичині автор статті вважає шкідливими з погляду розвитку „малорусскаго національного дѣла въ Австріи” (5, с. 266).

Оперуючи етнографічним матеріалом, В. Науменко продовжує ґрунтовно аналізувати явище *чуття мови*, пояснює співіснування в мовній свідомості російських українців двох мов, формування з дитинства потреб знання книжної російської мови. На думку вченого, поширення російської мови й утвердження її в мовній свідомості українців насаджувалося освітою, передусім школою, і державністю. Значення державності мови учений доводить прикладами поширення польської мови серед малоруської інтелігенції, німецької мови серед чеської інтелігенції. Держава саме через мову встановлює зв’язок між простим народом і вищими верствами суспільства, тому державний механізм

поширення книжної літературної мови, на думку дописувача, найдієвіший.

Автор статті порушує питання зрозумілості галицької літературної мови для малоросів, які живуть у Полтавській та Київській губерніях. Він наголошує, що ті, хто цікавиться народною українською мовою, знають фольклорні й етнографічні тексти, обов'язково зрозуміють галицьку літературну мову, як і галичани малоруську книжну мову. Запровадження в Галичині книжної російської мови призвело б лише до спотворення цієї мови, до потужного відриву вищих класів від простого народу, й відповідно до зникнення культуротворчого потенціалу української нації.

У дописі автор полемізує з Т. Флоринським щодо конкретних випадків слововживання. При цьому він оперує поняттям *чуття мови*, яке завжди пов'язане з творчими процесами в мові. В оцінці мови неодмінно наявний елемент суб'єктивної оцінки, проте, щоб оцінювати мову, необхідно, насамперед, її знати. Оперуючи широким лексичним матеріалом із творів І. Котляревського, О. Стороженка, М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, Є. Гребінки, А. Метлинського, Марка Вовчка, етнографічними матеріалами, В. Науменко переконливо доводить правомірність використання багатьох українських слів, які видаються декому незрозумілими, „кованими".

Публіцистичним змістом наповнений вислів дописувача *оффиціальный, только славянський патріот*. Так В. Науменко називає дописувача газети "Университетские известия". Значення такої характеристики розкрито змістом усієї статті: це той, хто намагається зробити книжною, літературною мовою в Галичині „общерусскій языкъ".

До поняття „общерусскій литературный языкъ" повертається В. Науменко в статті "*Рѣшенъ-ли проф. Т. Д. Флоринскимъ вопросъ о книжной малорусской рѣчи?"* , де йдеться про українську літературну мову, й про те, чи має вона свою вищу форму – літературну, книжну мову. В якості ключового поняття з'являється в статті вислів *родной языкъ*, а також думка про вироблення власної книжної мови „*на своемъ родномъ фундаментѣ*" (7, с. 133).

Продовжуючи розпочату в попередніх публікаціях полеміку, В. Науменко простежує процес активного зацікавлення творців галицької літературної мови досягненнями українських письменників з російської України, і навпаки – звертання цих письменників до книжної мовної практики в Галичині. Одна із порушених тем у статті – реферати галицьких учених на XI археологічному з'їзді в Києві. Оскільки вони були написані українською мовою, офіційні представники – організатори з'їзду – не дозволили виголошувати їх. Дописувач нагадує у зв'язку з цим про дражливі елементи наукової етики.

Повертаючись до питання про етнічну спорідненість російської, української і білоруської мов, автор статті критикує Т. Флоринського за порушення логічної схеми: до перелічених трьох мов славіст додає поняття „книжное общерусское нарѣчіе". У полемічній тональності В. Науменко використовує фразеологію на зразок *бороться съ ветряными мельницами, сказка про бѣлого бычка, избитые гостинные фразы, не наше дѣло рыться в чужихъ карманахъ* та інші. Другу частину статті В. Науменка присвячено

доведенню самостійного статусу української мови, виокремленню відмінностей від російської, яка, маючи право „общегосударственного языка", звичайно приймала в себе мовну творчість письменників – українців, які розвивали не спільну мову, а лише російську (7, с. 146–147).

У зв'язку з державністю російської мови дописувач порушує питання україномовної освіти. Потреба шкіл рідною мовою зберігає національну самобутність українського народу серед сусідів, які переважають кількісно й економічно. На прикладі Галичині автор розглядає дві тенденції – мовну практику народовців і москвофілів, аналізує мову москвофільських видань і робить іронічний висновок про „спільну" (змішану) книжну мову. В оцінці чужої мови, на думку автора, відсутнє неодмінне *чуття мови*, знання тієї основи, на якій вона створена. Продовжуючи розпочатий у попередніх статтях аналіз української лексики, В. Науменко акцентує на поясненні слів, які видаються проф. Т. Флоринському „польськими": *святкування, рухаючысь, на-решти, часопысъ, мусити, мова, выпадокъ, друкарня, справа, урядныкъ, кныгарня, засягаты, праця.* Підкреслюючи їх засвоєність і звичність в мовній практиці українців так само, як і слів *товарысто, вага, хвыля, шановаты, намалюваты, паперъ*, що побутували в українській мові здавна, учений підсумовує, що професор університету далекий від об'єктивної лінгвістичної оцінки літературної мови українців (7, с. 152–155).

На шпальтах "Киевской Старины" питання статусу української мови й мовно-правописних норм порушували не лише філологи, а й історики. У статті В. Антоновича „*Къ вопросу о галицко-русской литературѣ*" спостерігаємо продовження полеміки з Т. Флоринським. Автор допису переконливо відповідає на звинувачення про штучність галицької книжної мови, аргументує переваги фонетичного правопису. У дискусійних статтях Т. Флоринського він убачає не науковий, а політичний підхід. Докладно описує й інцидент з галицькими рефератами на XI археологічному з'їзді, коли їх не дозволили виголошувати українською мовою. Історик аргументовано відповідає на звинувачення російського вченого, негативно оцінюючи агресивно полемічний тон його публікацій з уживанням висловів *пропаганда, сепаратисты, темныя силы,* й підсумовує, що в наукових філологічних дискусіях мають застосовуватися лише методи лінгвістичного аналізу (1, с. 423).

Вже пізніше, у 1907 році, сатирично схарактеризував полемічні виступи Т. Флоринського на шпальтах „Киевской Старины" й М. Грушевський у статті *"На українські теми (Грім – та не з тучі…)"*, називаючи славнозвісного професора "гороховим пальто з буквами Т. Ф.", який у "трактаті про українство наколотив гороху з капустою" (2, с. 368). На думку автора, російський професор чомусь не бере до уваги розвиток національних мов у європейських країнах, зокрема ставлення "флямандської мови до французької в Бельгії", "язикові відносини в Швайцарії", де місцеві мови й наріччя мають вільний розвиток, підтримуються на державному рівні. М. Грушевський наголошує, що головна причина публічних виступів у пресі проти самостійного статусу української мови та надання їй права літературної – "небезпечність українства" для російського уряду, адже вже є "наука великоруська, орґанізована школа

великоруська", які повинні для українців стати рідними, тому фактично українці бажають "якихось грушок на вербі, схотїли вчити ся якоїсь дурної, небувалої мови, якогось волапюку, видуманого купкою фантастів" (9, с. 389). Адже надалі, з наданням малоросійському наріччю статусу самостійної літературної мови, як доводить Т. Флоринський, українці захочуть "зложити республїку" та проголосити "українських гетьманів".

Такі погляди М. Грушевський трактує як надзвичайно "старі", адже про них чули ще "найстарші горобцї, що мають гнїзда на старокиївськім участку" (2, с. 387). Здавна Російська імперія боялась самостійності України, тому вчений вважає, що аргументи російського професора є не науковим доведенням, а личать "агентам охрани". Закінчує дописувач статтю алегорично, називаючи подібні виступи проти надання українській мові статусу викладової, літературної "громом не изъ тучи, а изъ навозной кучи" (2, с. 390).

Отже, аналіз публікацій на філологічні теми в періодичних виданнях кінця XIX–початку XX ст. доводить актуальність питань усвідомлення широким культурним загалом факту існування самостійної української мови й необхідність надання їй статусу літературної; засвідчує процес закономірного витворення книжної літературної мови на народній основі; окреслює складний шлях формування єдиної української літературної мови всупереч існуванню в підросійській Україні державної російської мови на відміну від Галичини, Буковини, Угорської Русі, які вже мали потужну практику творення власної літературної мови як засобу реалізації культурного життя нації.

Репрезентована в роботі динаміка формування статусу української літературної мови зумовлює перспективи дослідження подальших еволюційних змін у розвитку мови в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко П. Ідіолект і текст / П. Гриценко //Лінгвостилістика: об’єкт – стиль, мета – оцінка : збірник наукових праць, присвячених 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко. – К., 2007. – 528 с.

2. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) /С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Антоновичъ В. Къ вопросу о галицко-русской литературѣ / В. Антоновичъ // Киевская Старина. – 1900. – Т. 68. – № 3. – С. 396–423.

2. Грушевський М. На українські теми (Грім – та не з тучі…) / М. Грушевський // Літературно-Науковий Вістник. – 1907. – Т. 39. – С. 385–391.

3. Михальчукъ К. Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь? / К. Михальчукъ // Киевская Старина. – 1899. – Т. 66. – № 7–9. – С. 135–195.

4. Науменко В. Книжная рѣчь у малороссовъ и русиновъ / В. Науменко // Киевская Старина. – 1899. – Т. 64. – № 1. – С. 134–142.

5. Науменко В. Подведемъ итоги! / В. Науменко // Киевская Старина. – 1899. – Т 66. – № 8. – С. 265–276.

6. Науменко В. Ревнители русскаго языка въ Галиціи / В. Науменко // Киевская Старина. – 1899. – Т. 64. – № 3. – С. 444–452.

7. Науменко В. Рѣшенъ-ли проф. Т. Д. Флоринскимъ вопросъ о книжной малорусской

рѣчи? / В. Науменко // Киевская Старина. – 1900. – Т. 68. – № 1–3. – С. 125–155.

8. Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и зданий по славяноведению / Т. Флоринский // Университетские известия. – 1898. – № 11. – С. 207–238.

Svitlana Yaremenko

Dynamics of status of literary Ukrainian in national and cultural measuring

On the example of notes from the magazines of the end of XIX century the process of realization is traced by that time wide cultural on the whole to the fact of existence of independent Ukrainian and necessity of grant to her of status of literary.

Key words: language, dialect, literary language, the mother tongue, status of language.

Олена Кумеда

РИСИ СХІДНОПОЛІСЬКОГО ВОКАЛІЗМУ В МОВІ ПЕРШОДРУКІВ ТВОРІВ П. О. КУЛІША

У статті на матеріалі прижиттєвих першодруків і в опорі на локальне діалектне оточення П. О. Куліша розглянуто риси вокалізму в його мові; з'ясовано їх генезу в контексті східнополіського діалекту; висунуто гіпотезу щодо меж узуального і власне авторського серед зареєстрованих у текстах одиниць та щодо причин вибору письменником мовних засобів з-поміж низки альтернативних варіантів, окреслено лінгвальні пріоритети П. О. Куліша.

Ключові слова: східнополіський говір, діалектне джерело, мовне довкілля, першодрук, вокалізм, фонема, рефлекс, альтернативна словоформа.

Дослідження ідіолекту Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897) залишається актуальним завданням, оскільки в працях про мову творів письменника та її роль в історії українського літературно-писемного процесу глибоко і всебічно не з'ясовано статус мовного довкілля в процесі формування ідіолекту письменника. П. О. Куліш спирався не тільки на тогочасну літературну практику, а насамперед на власний мовний досвід, укорінений у народну основу – східнополіські говірки. Через те не можна оминути психологічні, особистісні передумови його мовотворчості, витоки формування Кулішевої мовної особистості, ті джерела, що живили його мову, і разом зробили П. О. Куліша "першим письменником і першим ученим, що зовсім свідомо творив українську літературну мову, а свої погляди передавав і Шевченкові" [11, с. 144].

В останні роки в дослідженні мови П. О. Куліша помітні такі зміни: а) опубліковано низку нових праць, серед яких тільки в студіях І. Г. Матвіяса звернуто належну увагу на діалектну основу мови творів цього автора; б) хоча комплексного ареалогічного прочитання мови творів П. О. Куліша досі не здійснено, але спостереження Ю. В. Шевельова, М. Є. Сиваченка, І. Г. Матвіяса, Т. І. Должикової переконують у наявності виразного впливу на мову письменника рис рідного йому східнополіського говору північного наріччя, що особливо актуалізує проблему діалектно-літературної взаємодії. Визначення особливої ролі П. О. Куліша в становленні літературної норми, її свідомому випрацюванні переводить часткове питання про місце діалектизмів у

текстах творів цього автора в загальнотеоретичну площину.

У цій статті маємо на меті висвітлити відношення звукового складу, зокрема рис вокалізму, мови П. О. Куліша до його питомого мовного довкілля – східнополіських говірок[1]. Об'єктом прочитання стали, зокрема, такі прижиттєві першодруки творів П. О. Куліша: роман "Чорна рада" (1857), історичний нарис "Хмельнищина" (1861) та автобіографічний нарис "Жизнь Куліша" (1868), оповідання "Орися" (1882); неприжиттєве видання поеми "Маруся Богуславка" (1909). Набір важливіших рис вокалізму східнополіського говору змодельовано на підставі етнографічних текстів та сучасних діалектологічних описів відповідного ареалу, зокрема, свідчень карт АУМ[2] та записів діалектного мовлення[3]. Припускаємо, що стан говірок сер. XIX ст. не далеко відійшов від стану говірок сер. XX ст. На таке припущення наштовхують спостереження над відбитими в різноманітних джерелах словоформами й сучасними фіксаціями тих самих словоформ у говірках.

Відповідно до сучасних діалектологічних описів східнополіського говору [2; 6], найважливішими його фонетичними рисами є: велика різноманітність лабіалізованих голосних фонем неоднорідного творення відповідно до **o* в новозакритих складах під наголосом, а також відповідно до **e* в новозакритих наголошених складах перед твердими приголосними, – [d], [f], [g], [-] та ін.; уживання [x] відповідно до наголошеного **ě*, а також відповідно до **e* під наголосом у новозакритих складах; поширення в частині говірок "акання"; збереження **i*.

У творах П. О. Куліша виявлено низку рис вокалізму, пов'язаних зі східнополіським діалектом.

Спостереження над рефлексацією */о/ в новоутвореному закритому складі в текстах творів П. О. Куліша показало, що в тих самих фонологічних умовах

---

[1] П. О. Куліш народився на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Зв'язок із Чернігівщиною впродовж усього життя письменника не уривався. В отчому краї він розпочав літературну діяльність, у різні роки зібрав багато фольклорного матеріалу, часто згадував рідні місця в низці своїх творів, активно контактував із земляками.

[2] До уваги взято інформацію карт АУМ [1] з території говірок найближчого мовного оточення П. О. Куліша, зокрема, таких сучасних населених пунктів Шосткинського р-ну, як с. Макове (хутір П. О. Куліша був розташований приблизно за 6 км від Воронежа – на півдорозі до с. Макове), с. Клишки (відстань від Воронежа – 12 км), с. Собич; с. Смяч Новгород-Сіверського р-ну, найближчого населеного пункту до Новгорода-Сіверського (тут П. О. Куліш у підлітковому віці до 1834 р. навчався в повітовому училищі та гімназії); с. Хомви, с. Смоляж, с. Шаповалівка, с. Мала Загорівка Борзнянського р-ну, найближчих до хут. Мотронівка – Див. виноску 3.

[3] У джерельній базі інформації про східнополіський говір чільне місце поруч з АУМ [1] посідають тексти діалектного мовлення, записані у 1970 р. Т. В. Назаровою (говірки с. Вовна Шосткинського р-ну, с. Береза Глухівського р-ну та с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну) [4]; ці джерела доповнено новою інформацією – нашими спостереженнями 2009 р., (записи діалектного мовлення, збережені в автора та в Українському діалектному фонофонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ) – з території говірок, найближчих до місця народження П. О. Куліша (с. Макове, с. Клишки, с. Чапліївка Шосткинського р-ну, с. Слоут Глухівського р-ну), а також говíрки, в ареалі якої письменник подовгу проживав у батьків дружини (Ганни Барвінок), а згодом майже безвиїзно провів останні чотирнадцять років свого життя – хут. Мотронівка Борзнянського р-ну). На уважне прочитання заслуговують описи окремих східнополіських говірок, здійснені в 20-х рр. XX ст. П. Д. Гладким (с. Блиставиця, Гостомельський р-н) [3] та О. Б. Курило (с. Хоробичі, Городнянський р-н) [9]. Інформативними є також етнографічні записи з території Чернігівської губ. П. О. Куліша (ЗОЮР) (1856-1857 рр.) [8] та Б. Д. Грінченка (90-ті рр. XIX ст.) [5].

рефлекси графічно передано як ***о***, ***і***, ***и***, ***у***; водночас не зафіксовано жодного дифтонга. Виявлено численні альтернативні словоформи (*бо**й** – розбі**й***; *воро**т**ьми – вор**і**т*, *вор**і**тьми*; *батько**в**ський – батьк**і**вський*, *батьк**і**вщина*; *Костянтино**в** – Костянтини**в***; *зверхно**с**ть – зверхні**с**ть*). Рефлекс ***і***, що в українській літературній мові закріпився як нормативний, майже послідовно відбито (*в**і**ск*, *г**і**сть*, *р**і**й*), за винятком *Бо**г**, бо**й**, вхо**д**, до**м**, зро**с**т*, *ко**ш***. Непослідовно відбито аналогійний вторинний [і] (< **о*) у відкритому складі: *ко**н**ець – к**і**нець*, *ро**в**есники*, *ро**в**есниця – р**і**весниками* і *ко**н**ця – к**і**нця*, *виро**в**няно – р**і**вняти*, *вир**і**внялась*. Так, варіантність реалізації */о/ спостережено і в східнополіських говірках, що дає підстави вбачати в цьому явищі вплив рідномовного довкілля автора на тлі неусталеної норми.

Рефлексація **о* в анлауті в мові творів П. О. Куліша неоднакова: *у тиі **о**чі – у (в) **в**ічи*; ***о**кномъ*[4] *– **в**ікно* (12:55)[5], причому східнополіські фонетичні локалізми з [о] поступаються поширенішим відповідникам із секундарним [і], які пізніше стали в українській мові літературною нормою. П. О. Куліш уживає варіанти префікса та прийменника ***о**д (**о**т)* і ***в**ід*, надаючи перевагу ***о**д* – 769 (: 5) : 227. Свідчення діалектних джерел, з одного боку, уповажнюють припускати, що варіант ***о**д* відбиває мовну практику носіїв північного наріччя, а відтак, імовірно, вимову самого автора, з іншого – є підстави думати, що мова П. О. Куліша, виходячи з питомого діалектного оточення, охоплює весь східноукраїнський обшир. Переорієнтація письменника з ***о**д* на ***в**ід* у львівських виданнях, імовірно, обґрунтована необхідністю наблизитися до мови читача в Галичині. Так само варіювання прийменників та префіксів *ввo – в**і**, вв**і**, ув**і***; *д**о**- – д**і**-*, *з**о**- – з**і**-*, *п**о**-– п**і**-*; *від**о**- / од**о**- – від**і**- / од**і**- – од**и**-*; *під**о**- – під**і**-*; *роз**о**- – роз**і**-*[6] може бути пояснене впливом говірки, в ареалі якої він народився і провів перші роки життя; водночас зауважимо, що префікси *об**і**-*, *п**і**в-*, *п**і**д-* та *ув**і**-* (*вв**і**-*) зафіксовано безваріантно, як і давній префікс *по-* в словоформах *п**і**йти*, *п**і**йду*, *п**і**йде*, *п**і**ду*, що може вказувати на дистанціювання П. О. Куліша від говірок і його намагання виформувати норму для цих словоформ.

На місці */о/ зафіксовано також рефлекс [и] в ранньому першодрукові 1857 р. – *г**и**рки́і*, *г**и**ркої*, *дід**и́**въ*, *пок**и́**рливі*, *зд**и**йма́ла*, *од**и**бъю́*, *од**и**йшо́въ*, *од**и́**йде*, *п**и**дби́лось*, *п**и**днѣме* та 2 словоформи в текстах 1861 та 1868 рр. – *нау́зб**и**чъ* і *на т**и**мъ*.

Рефлексація **е* в закритому складі в мові першодруків П. О. Куліша неоднорідна (*Ки**е**вський – Ки**і**вський – Ки**ё**вський*; *бер**е**г – бер**і**г*), так само варіантні рефлекси **е* у відкритому складі (*Ки**е**ва – Ки**і**ва – Ки**ё**ва*; *вим**е**тати – зам**і**тають*; *п**е**ромъ – п**и**ромъ – п**і**ро*, *п**і**ромъ*). Рефлекс [и] відбито в ранніх текстах 1857 і 1861 рр., у кількох словоформах – *за́щ**и**пки*, *защ**и**мі́ло*, *п**и**ромъ*, *у рост**и**чъ*. Альтернацію рефлексів **е* залежно від наголосу (*д**ё**гтяни́хъ*, *д**ё**гтя́ръ*

---

[4] В орфографії, уживаній П. О. Кулішем, ъ послідовно зберігався в кінці та в середині слів (на позначення твердої вимови приголосних перед *я* [ja], *ю* [jy], *є* [je], *і* [ji]).

[5] Цифри в дужках показують кількість словоформ з ***о***, ***і***, ***у***, ***и***. Першими подаємо кількість уживань з рефлексом ***о***, а після двокрапки – з ***і***.

[6] Загалом у названих префіксах переважає [і] – 216 (***о***) : 272 (***і***) : 4 (***и***).

– *ді**г**тю*, *ді**г**темъ*) та одиничний приклад рефлексації **е* як [у] (*ма́т**ю**нко*) засвідчує ранній текст 1857 р. Діалектні джерела уповажнюють на припущення, що мова П. О. Куліша відбиває різні східнополіські рефлекси **е*, окрім дифтонгів. У наголошеній та ненаголошеній позиціях **ě* в мові творів П. О. Куліша є рефлекси ***е***, ***и***, ***і***, причому рефлекс ***и*** виявлено тільки в ранньому тексті 1857 р.: *ме́**е**ді – мі**і**день*, *мі**і**дні*, *мі**і**дного*; *сте́**е**нах – сті**і**нах*; *Бі**і**лозерець – Би**и**лозерець*. Зафіксовано кілька пар альтернативних словоформ, у яких наголос провокує якісну зміну вокалу (*ве**е**дра́ – ві**і**драми*; *н**и**жнійшими – н**і**жниі*, *н**і**жного*); проте, ймовірно, наголос не вплинув на рефлекси **ě* в тих словоформах, які наведено в текстах П. О. Куліша. Непоодинокі приклади вагань між словоформами з рефлексами ***е*** та ***і*** в наголошеній і в ненаголошеній позиціях, а також усунення у фольклорних записах діалектних рефлексів **ě*, властивих північному наріччю[7], засвідчують орієнтацію митця на формування таких норм, які охоплювали б весь українськомовний простір.

Варіантними є рефлекси редукованих [ъ], [ь] у сполуках *trъt*, *tlъt, trьt*, *tlьt* – ***е***, ***и***, ***і***: *кр**и**ва́ві*, *кр**и**ва́вого – кр**і**ва́ва*, *закр**і**ва́вленою*; *хр**и**стив*, *хр**и**стити*, *хр**и**ститись – хр**і**щеним – хр**е**стився*, *охр**е**ститись*; *тр**е**вогу*, *тр**е**вожити – тр**і**вога*, *тр**і**вожитись*; *перехр**е**щено – хр**и́**ститця*, *перехр**и́**ститця*, *перехр**и́**стить*. На зв’язок із східнополіською діалектною основою зазначеної фонетичної риси творів П. О. Куліша вказують різноманітні діалектні джерела, зокрема і власні записи (напр.: *хр[е]с'тами* (с. Макове, Шосткинський р-н); *хр[и]ш'ениц'а* (с. Слоут, Глухівський р-н); *перехр[е]ш'чус'а* (хут. Мотронівка, Борзнянський р-н).

Зв’язок із східнополіськими говірками засвідчує й нейтралізація протиставлень /о/ – /а/ та /о/ – /у/: у текстах П. О. Куліша виразні прояви акання (***а**тама́ннє*, *к**а**миша́хъ*, *м**а**настри́рь*, *сл**а**въяни*), значно менше – укання (одиничні словоформи *заб**у**бони*, *сан**у**витий*, *п**у**лу́мисків*), яке мало властиве східнополіському говорові; у першодруках П. О. Куліша виявлено гіперизми – окання (одиничні *будь ласк**о**’*, *г**о**рячими*, *можн**о***, *дарм**о***, *задарм**о***), прояви сингармонізму (*покл**а**ня́етця*) та морфологічного вирівнювання (*знем**о**гати*, *перем**о**гать*).

Словоформи з приставними [и] – [і] – ***и**ззивае*, ***и**ззаду*, ***и**къ*, ***и**ще* – так само мають опертя у східнополіських говірках і, ймовірно, відповідали вимові автора. Припускаємо, що в прозових прижиттєвих текстах більшість словоформ з [и] вмотивовано одним із правописних канонів “кулішівки”. У неприжиттєвому виданні 1909 р. відбито приставний [і], а не [и], що, імовірно, зумовлено редакторським втручанням; у цьому виданні протезовані словоформи з [і] (***і**збавив*, ***і**знов*, ***і**ще*) та [о] (***о**лжи*, ***о**лжу*, ***о**лживий*) зумовлено ритмічною організацією поетичного тексту. У прозових прижиттєвих текстах приставні [и], [і] виявлено здебільшого в позиції після приголосного – 397 словоформ. У позиції початку речення, після паузи та голосного [и], [і]

[7] У “Записках о Южной Руси” П. О. Куліш звертає увагу читача на те, що в говірках Сосницького повіту “звукъ *ѣ* произносится… почти такъ, какъ въ Великороссіи, а не за ***і***”, як передає упорядник відповідно до загальної малоросійської вимови [8, с. 46].

зафіксовано в 139-ти словоформах. Переваги приставного [и] після приголосного не засвідчено діалектними джерелами, а тому, вірогідно, протеза зумовлена настановою на досягнення евфонії.

Варіювання рефлексів */і/* після губних – [і] та [и] (*зн**и**метця*, *зн**и**маю – не одн**і**майте*; *в**и**тати*, *зав**и**тали – в**і**таючись*, *прив**і**таннями*; *м**и**нетця – м**і**нетця*), як і безвинятково відбитий [и] у *х**и**ба* та збереження **і* в мові прижиттєвих першодруків П. О. Куліша в *з**і**ма*, *з**і**мівку*, *з**і**мувати*, ґрунтуються на народнорозмовній основі мови письменника.

Таким чином, у відображенні кожної з названих рис виявлено варіантність, засвідчену записами діалектного мовлення. Ймовірно, паралелізм форм відповідає особливостям вимови автора.

П. О. Куліш творив у той час, коли нова українська літературна мова зазнавала активної нормалізації, тому в його мовній практиці не можна остаточно розділити загальнолітературні та діалектні елементи. Так, наприклад, низка фонетичних та граматичних рис мови письменника, які стверджують ідею нерозривного зв'язку ідіолекту автора зі східнополіським довкіллям, відома в багатьох інших говорах, що засвідчує мовно-літературна практика сучасників і наступників П. О. Куліша. Серед таких рис у вокалізмі – збереження **о* в різних позиціях (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, Т. Шевченко); рефлексація **ě* як [е] (Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Леся Українка, С. Васильченко, І. Нечуй-Левицький, М. Кропивницький та ін.); **е* як [и] в окремих позиціях (Панас Мирний) та збереження **е* (Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко); наявність варіантів рефлексів звукосполук **rъ*, **rь* (Т. Шевченко) та ін.

Отже, в українському мовознавстві давно назріла потреба створення спеціальних праць про мову окремих письменників на тлі локального говіркового оточення авторів, водночас – і в оперті на докладний аналіз першодруків, а в перспективі – і на рукописи. Такі дослідження дозволять створити мовні кадастри вихідних текстів з різних ареалів, на підставі яких можна буде з'ясувати міжідіолектні, а фактично – міждіалектні, зв'язки, стане можливим докладне дослідження механізмів формування основ літературного стандарту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : у 3 т. Т. І : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984 – 498 с.

2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : навч. посібник [для студентів філологічних факультетів] / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 24 с.

3. Гладкий П. Д. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині / П. Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – Кн. 1. – К., 1928. – С. 93–141.

4. Говори української мови (Збірник текстів) / [укладачі: С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.

5. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губернияхъ / Б. Д. Гринченко. – Вып. 1. – Черниговъ, 1895. – С. 80–296.

6. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – [2-ге вид., перероблене].– К. : Рад. школа, 1966. – 308 с.

7. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка

/ М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – С. 53–67.

8. Кулиш П. Записки о Южной Руси : у 2 т. / П. А. Кулиш. – К., 1994. – (Репринт з видання 1856–1857 рр.). – Т. 1. – 1994. – С. 43–63.

9. Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів / О. Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (Праці етнографічної комісії). – № 21. – К., 1924. – 111 с.

10. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша / І. Г. Матвіяс // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 95–99.

11. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / [упор. М. С. Тимошик] / І. І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с., іл., ім. пок. – (Бібліотека "Літературні пам'ятки України").

Olena Kumeda

Features of eastern Polissia vocalism in language of P. Kulish's primary sources

In article on a material lifetime primary sources and in a support on P. Kulish's local dialect environment features of vocalism in his language are considered; their genesis in a context of eastern Polissia dialect is found out; the hypothesis concerning borders of usage and actually author's features among units registered in texts and concerning the reasons of a choice by the writer of language means among of some alternative variants is put forward, P. Kulish's language priorities are certain.

Key words: eastern Polissia dialect, dialect source, language environment, the primary source, vocalism, phoneme, the reflex, alternative word form.

Мар'яна Барчук

ФОНЕТИКО-ПРАВОПИСНІ ОСОБЛИВОСТІ ВОКАЛІЗМУ В ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ ГАЛИЧИНИ СЕРЕДИНИ XIX ст.

У статті здійснено аналіз фонетико-правописних особливостей вокалізму в українській літературній мові Галичини середини XIX століття на матеріалі перемишльських друків та львівської газети „Зоря Галицька". Схарактеризовано кодифікацію системи вокалізму з погляду основних правописних і мовотворчих тенденцій аналізованого періоду.

Ключові слова: українська літературна мова, правописні норми, етимологічний правопис, фонетичний правопис, вокалізм.

Для нової української літературної мови на народній основі в Галичині саме суспільно-політичний та ідейно-культурний злам 40-х і 50-х років XIX століття мав вирішальне значення. Історичні умови та суспільні зміни впливали на динаміку розвитку нової літературної мови, яка була покликана забезпечити всі сфери наукового, культурного і громадського життя. Правописні системи, що функціонували в Галичині в середині XIX ст., засвідчували динаміку мовотворчого процесу, виявляли різноманітність орфографічних норм, варіативність уживання графем тощо.

Актуальність нашої розвідки зумовлена малодослідженістю особливостей літературної мови в Галичині середини XIX ст., зокрема на матеріалі джерел та пам'яток зазначеного періоду. Мета дослідження – проаналізувати фонетико-правописні особливості вокалізму в українській літературній мові Галичини

середини XIX ст. Опрацювання цієї проблематики здійснено на матеріалі найпомітніших мовно-літературних джерел того періоду – перемишльських друків середини XIX ст., зокрема альманахів „Лірвак з-над Сяну” (1852 р.) та „Перемишлянин” (1850–1864 рр.), а також першої української газети „Зоря Галицька”, що виходила у Львові з 1848 р.

Як зазначає І. Огієнко, хоча на території Галичини до 1842 р. функціонувала „стара кирилиця” та правопис, який не відповідав динаміці змін мовотворчого процесу, пошуки нових правописних варіантів розпочалися вже на початку XIX ст. – „провідна ознака цієї історії (правопису – М. Б.) – боротьба засад фонетичних із засадами історико-етимологічними” [4, с. 232].

На правописі друків Галичини середини XIX ст. передусім позначились орфографічні системи О. Павловського („Граматика малороссійского нарічія”), М. Максимовича („Думка про малоросійську мову та правопис її”) та П. Куліша (правопис журналу „Основа”) (див.: [2]).

Поляризація позицій прихильників етимологічного і фонетичного правописів загострилась після виходу „Русалки Дністрової”, оскільки, йдучи за фонетичними принципами, М. Шашкевич вперше застосував їх у текстах альманаху. У „Передмові” до нього М. Шашкевич сформулював ключові правила для нової української мови, тобто засади фонетичного правопису „*пиши як чуєшь, а читай як видишь*” [2, с. 60], притримуючись постулату В. Караджича: „*Пиши као што говориш, а читај као што је написано*”, викладені сербським реформатором у працях „Писменица сербскога езика по говору простога народа” 1814 р. та „Српски Речник” 1818 р. [8, с. 233–255].

Варто зауважити, що за прикладом В. Караджича, який задля реалізації фонетичного принципу в сербській мові вилучив 18 історичних літер (які вважав некорисними), чим докорінно змінив традиційний старосербський алфавіт, автори „Русалки Дністрової” також відмовилися від літер **ъ** та **ы**, ввели букву **є** на позначення йотованого **е**, **и** без врахування історичного походження позначали **и** та впровадили **ь** (м’який знак) на позначення м’якості [2, с. 61]. Такі революційні кроки авторів щодо етимологічного правопису значною мірою спричинили негативну оцінку альманаху з боку галицького духовенства і конфіскацію видання, однак знайшли своїх послідовників, зокрема Й. Лозинського, А. Могильницького, А. Добрянського, Л. Данкевича, братів П. та Б.- Т. Леонтовичів та ін.

Нова літературна мови Галичини після 1837 р. формувалась під знаком розмаїття правописних систем та поляризації поглядів. І. Огієнко вказує, що „боротьба прихильників двох правописів, етимологічного та фонетичного, чи т. зв. “йорофілів” та “йороборців”… часами набирала великої гостроти” [2, с. 236], що суттєво позначилося на текстах середини XIX ст. Вибір того чи іншого варіанта правопису зазвичай належав до компетенції автора чи редактора видання, єдиної форми не було, інколи в періодичних виданнях домінував більш-менш однорідний правопис, зазвичай етимологічний (наприклад, у текстах „Зорі Галицької”).

Загалом правопис аналізованих першоджерел відбиває довільність, невпорядкованість, нерегулярність вживання літер на позначення вокалів та

консонантів не лише в різних текстах, а й у межах одного, застосування різних принципів графічної передачі звуків. Редактори перемишльських альманахів, П. Леонтович „Лірвака з-над Сяну” та А. Добрянський і Б. Дідицький „Перемишлянина”, залишали авторський правопис текстів, вважаючи правописну строкатість закономірною в рамках мовотворчих процесів та пошуку шляхів нормалізації орфографії. Натомість перший редактор „Зорі Галицької” А. Павенцький більш-менш стандартизував орфографічні норми газети, що розглянемо далі.

Головним етимологічним запозиченням з максимовичівки в Галичині стало широке застосування **ô** для позначення [**і**], наприклад, *правовит**ô**сть, п**ô**рвали, **ô**тмавляєте, земск**ô**й, загр**ô**бн**ô**й, др**ô**бно, б**ô**льше, к**ô**лька, **ô**т* тощо та менш активне вживання **ê** на позначення [**і**]: *надовс**ê**, п**ê**чь.* Кулішівка як правописний варіант популяризувалася в Галичині у 50 рр. XIX ст.

Яскравим прикладом правописних протиріч, що панували серед тогочасних творців нової мови, є вміщена в „Лірваку з-над Сяну” (1852 р.) стаття авторства Й. Лозинського під назвою „Вытягъ зъ рукопису „Критика”, присвячена дискусії навколо позицій та правопису нової української мови. Дослідник зазначає, що первісно розбіжності в правописі і різні погляди на нормалізацію орфографії тогочасних авторів сприймалися позитивно, оскільки засвідчували динаміку мовотворчого процесу. Однак надто повільне впровадження фонетичних норм і перебування в межах давньої літератури – „*все вертае до правилъ церковного нарѣчія*” (Й. Лозиньський, с. 60) – гальмувало процес унормування і шкодило розвиткові нової мови. Й. Лозинський вказує на труднощі більш-менш послідовної правописної нормалізації: „*хотъ многократно голосъ п**ô**дносилисьмо въ письмахъ публичныхъ явно просилисьмо шобы тіи п.п. писателѣ котрыи недержатся **всеобщого выговора народного*** (виділення Й. Лозинського – М. Б.)*, обявили причины и засады своихъ правилъ, хотъ давалисьмо доказы нашого противного мнѣнія, то прецѣ на конецъ увидѣлисмо, що голосъ нашь стався голосомъ вопіющого въ пустыни*” [там само].

Визначальний в історії української літературної мови в Галичині період як у межах загальної проблематики, так і з погляду дослідження правописного стану й тенденцій нормалізації письма та фонетичної системи висвітлений фрагментарно. Найбільш помітним доробком у цій царині є праці Є. Грицака, В. Сімовича, Ю. Шевельова, Г. Мацюк. При аналізі першоджерел будемо вказувати на фонетичні особливості перемишльських текстів та львівської „Зорі Галицької” у порівнянні, оскільки в Перемишлі і Львові діяли відмінні правописні та графічні норми. Голосні в середині XIX ст. називали *самогласними* (І. Могильницький, Й. Лозинський, Б. Т. Леонтович), *само звуками* (П. Дячан).

Літера **а**, звук [**а**] – голосний заднього ряду, низького піднесення, зафіксований у графіці сучасної української мови як **а**; не має фонетичних варіантів, послідовно передається літерою **а** або **я**. Цілком згідно з сучасними нормами в перемиських друках звук [**а**] передається літерами **я**, **а**, а також

літерами **ѧ, ѩ, я** у текстах „Зорі Галицької”.

У текстах перемишльських друків зафіксовано перевагу вживання **я** на позначення звука [**а**]: „*Стыня звеся рѣчка…*” (Л, с. 49), „*для ихъ виробленя (самогласнихъ) упускаемо язикъ въ дôлъ*” (Б.- Т. Леонтович: с. 36), „*Зажурилась Украина бо ôдколи свѣтъ наставъ перша зъявилась причина що козакъ ся налякавъ*” (Л, с. 52). Однак трапляються випадки вживання **а** замість **я**: „*Сродники… законного…происхожденія, а то въ слѣдующихъ шести лѣніахъ*” (П, 1851, с. VII).

Засвідчено нетиповий випадок вживання графічного варіанта **ѩ** на позначення **я** на початку слова: „*Не за долго сонця лучи блисли ѩсно скрöзь хмаръ валъ*” (Л, с. 37). Очевидно, автор твору Л. Данкевич, новатор та активний учасник мовотворчого процесу, використовує цю графему за аналогією до вживання **ѩ** на початку слова в середині речення, оскільки в решті випадків на початку слова в поетичних рядках вжито **я**: „*Якъ Етны пêчь Якъ день такъ нöчь Туманы пары*” (Л, с. 34). Як бачимо, брак регулярності у вживанні тих чи інших графем простежується не лише в текстах різних авторів, а й у межах текстів одного автора. Зазначимо, що графему **ѩ**, яка є писаним відповідником друкованої літери **ѩ**, окрім текстів Л. Данкевича нами більше не зафіксовано. У текстах „Перемишлянина” трапляються випадки вживання **я** замість **а**: „*Франць Іосифъ Первый контитуційный Цѣсаръ…ступилъ…во владѣніє всѣхъ держявъ Австрійскихъ*” (П, 1850, б. с.), однак це рідкісне явище, яке може бути друкарською помилкою.

Натомість у засадах правопису „Зорі Галицької” звук [**а**] передають такі графеми: **ѩ**, **ѧ, я.** Простежити системність вживання варіанта написання складно, однак на матеріалі текстів „Зорі Галицької” можна зробити висновок, що частіше графема **ѩ** вживається на початку слова, натомість **ѧ** – в середині та на кінці слова, як у власних, так і в загальних назвах, однак і таке вживання нерегулярне: „…*ѩкъ тѵтъ въ Галиції*” (ЗГ, №3, 1848-49, с. 13) „*Инакше допѵстывши на Рѵси до шкôлъ и оурѧдôвъ эѱе иннородни ѧзыки, впровадилибысмо ѩкысь хаосъ…*” (ЗГ, №3, 1848-49, с. 13), „…*войска россійски коло Дѵклѣ, Старого Села, ѩблонки*” (ЗГ, №42, 1849, с. 244), „*Зъ письма зъ Горличъ (зъ ѩселского) довѣдавємся*, ѱо *Демѣньскій пôдъ Зборовомъ…стоитъ*” (там само). Можемо також зробити висновок про традиційне, історично закріплене написання слова *ѧзыкъ* з вживанням **ѧ** на початку слова: „*О ѧзыци рѵскимъ*” (назва статті) (там же). У текстах „Зорі Галицької” вживання **я** зафіксовано рідко, головно в поодиноких словах, зокрема в назвах самої газети „*Зоря Галицка*”, газетної рубрики: „*Вся̀чина*”.

Варто зазначити, що написання назви газети змінювалося: у перших двох номерах фіксуємо таке написання слова *зоря* – „*Зорѧ Галицка*”; у наступних числах газети це ж слово передане через літеру **я** – „*Зоря Галицка*”. Очевидно, що попри засади використання у мові газети літер **ѩ**, **ѧ** редакція намагалась відповідати вимогам часу, тому декларувала припустимість у певних словах використання літери **я**. Можна констатувати, що вживання літер **ѩ**, **ѧ**, **я** є даниною історичному принципу правопису в повному вияві, тобто

прихильники використання цих літер намагалися не втратити їх і в новій українській графіці. На нашу думку, відсутність послідовності та чітких правил вживання цих літер передбачило їхню долю: оскільки вказані літери не мали послідовно визначеної функції, передача звуків [**а**] та [**йа**] була уніфікована – у графіці української мови закріпилася літера **я**.

Літера у, звук [**у**] – голосний заднього ряду, високого піднесення; у сучасній українській мові послідовно передається літерою **у** або **ю**. Натомість у правописних варіантах української мови зазначеного періоду у різних текстах, а також у залежності від позиції у слові звук [**у**] позначався через графему **у** та **ю**, буквосполучення **оу**, а також через грецьку графему **ѵ** (гамма) (переважно у текстах „Зорі Галицької”).

На початку слова [**у**] переважно позначався через буквосполученням **оу** (за традицією передачі колишніх дифтонгів) на початку слова як у загальних, так і у власних назвах, зокрема таке написання домінує в текстах „Зорі Галицької”: *Оугорѱына* – „*ôнъ самъ зъ* ***Оу****горѱыны черезъ хоробрыхъ сыновъ Руси выпертый*” (ЗГ, №3, 1849, с. 16), „*Цѣлый Сѣверъ* ***Оу****горѱыны вже слободно ôддихає*” (ЗГ, №3, 1849, с. 17), *Оуже* – „***Оу****же повертае звычай русконародный*”, *Оучини* „***Оу****чени Боже старцѧмъ волю*”, *Оувжеся* – „***Оу****жеся* ***оу****бирають рѵскимъ строїомъ*” (там само). Випадку вживання буквосполучення **оу** на позначення **у** в середині слова нами не зафіксовано.

У середині та в кінці слова звук [**у**] переданий як **ѵ**: „*ôдозвы до народа рѵского*”, „*не встыдавсѧ Рѵсинъ свого, не любывъ такъ чѵжѵ рѣчъ*”, „*Чѵже мало верхъ, а наше ховалосѧ пôдъ оубогѵ стрѣхѵ*” (ЗГ, №3, 1849, с. 17–19). Натомість у текстах перемишльських друків такої тенденції немає, там послідовно вживається графема **у** незалежно від позиції звука [**у**] в слові, тобто на початку та в середині слова у власних та загальних назвах: „***У****строєнъ въ шату р****у****скои славы*” (Л, с. 3), „*въ* ***У****краинку слибысь вдививсь*” (Л, с. 13), „*кликали єго* ***У****ласъ – предобра д****у****ша*” (Л, с. 49), „*Згадка* ***У****краины*” (Л, с. 11), у кінці слова: „*Всечестнѣйшом****у*** *та всеучнѣйшом****у*** *господин****у*** *Григорію Гинильевич****у***” (Л, с. 2).

І в текстах львівської газети, і в перемишльських друках для передачі звукосполучення [**йу**] та звука [**у**] і м’якості попереднього приголосного переважно вживається літера **ю**: „*Моя л****ю****бко чорноока*!” (П, 1862, с. 76) „*…дефильовавъ той полкъ…передъ єнеральн****ою*** *комендо****ю***” (ЗГ, №39, 1849, с. 230), „*Былъ то невеликій домокъ стрѣх****ою*** *покрытий*” (П, 1862, с. 23). Однак у перемишльських друках деякі автори (А. Добрянський, брати Леонтовичі та ін.), слідом за правописним варіантом М. Шашкевича впроваджували в мововжиток літеру **j** за аналогією до норм сербського алфавіту. У сербському варіанті кирилиці є одна літера з латинської графіки – **j** – на позначення кириличної букви **й**. Відповідно на місці вживання в кириличних варіантах „йотованої” літери **ю** використовували **j** + **у**; в цьому випадку простежуємо норму сербського письма в передаванні, зокрема, власних назв: ***Ј****улія* (П, 1850, с. 3). Водночас ця літера послідовно вживалася на місці кириличного **й**, наприклад, у словах ***Ј****осифъ* (П, 1850, с. 2-3)*,* ***Ј****овилеонъ*” (Л, с. 3); є паралельна

кодифікація слова „ювілей” – ***ю**билеушъ*.

Літера о, звук [**о**] – голосний заднього ряду, середнього піднесення в сучасній українській мові послідовно передається літерою **о**. В орфографії української мови аналізованого періоду звук [**о**] найчастіше графічно переданий графемою **о** як у перемишльських друках, так і в текстах „Зорі Галицької” незалежно від позиції в слові: „*Д**о**н**о**силисьм**о**, ѱ**о** въ **о**крꙋзѣ крак**о**вскôмъ бꙋла з**о**брана банда п**о**встанцѣвъ и щ**о** ажъ в**о**йск**о** бꙋл**о** оуживане, абы ю р**о**зп**о**л**о**шити*” (ЗГ, №3, 1849, с. 17), „*М**о**я любк**о** ч**о**рн**оо**ка*!” (П, 1862, с. 76), „***О** латиньск**о**й Азбуцѣ*” (П, 1862, с. 76), „*Въ к**о**л**о** въ **о**к**о**л**о** всюди вес**о**л**о**!*” (Л, с. 76). Як бачимо, вживання літери **о** на позначення звука [**о**] у тогочасній орфографії було найбільш уніфіковане з усіх голосних.

Літера е, звук [**е**] – голосний переднього ряду середнього піднесення; у графіці сучасної української мови послідовно передається літерами **е** та **є**. У правописних варіантах української мови в Галичині середини XIX ст. залежно від м’якості та від позиції у слові звук [**е**] позначався через графеми **е**, **є** як у перемишльських друках, так і в текстах, „Зорі Галицької”: „*Слова тіи розд**е**рли с**е**рц**е** розвитои рожи…*” (П, 1862, с. 68), „*Вс**е**ч**е**стный пан**е** Пав**е**нцкій*!” (ЗГ, № 39, 1849, с. 229), „*Францъ Каролъ Іосифъ, Архів**є**вода Австріи*” (П, 1850 с. 2). На початку слова після голосного звук [**е**] відповідав вимові сучасного і в більшості випадків переданий літерою **є**: „*Различныи **є**нчіи прознаменованія погоды*” (П, 1852, с. IX), „*Дико струны щебетали **є**денъ другій звукъ гонив…*” (Л, с. 7), „***Є**сть то добр**е**, **є**сли три свидѣт**е**ли суть притомныи*” (П, 1851, с. III). Також трапляються випадки передачі голосного [**е**] на початку та в кінці слова буквою **е**, наприклад: „***Е**дного разу пôднюхавъ го* (цвіток – М. Б.) *шершень, крутився, кружавъ*” (Л, с. 90), „*Законно**е** або правно**є** наслѣдничество*” (П, 1851, с. VI). Як бачимо, при написанні прикметників *законно**е*** та *правно**є*** літера **є** вжита непослідовно. Однак вважаємо, що навіть за умови використання графічного варіанта **е** на початку та в кінці слова звук [**й**] вимовляли послідовно. Нами не виявлено запозичень, що починаються на літеру **е**, отже, літера **е** на початку слова є функціонально тотожною літері **є**.

Літера и, звук [**и**] – голосний переднього ряду високо-середнього піднесення зафіксований у графіці сучасної української мови як **и**. В українській мові в Галичині середини XIX ст. звук [**и**] позначався на письмі у двох варіантах – як **ы** та **и** залежно від історичного походження. Давній звук [**и**] переважно переданий графемою **ы** після приголосних та в кінці слова, наприклад: „*Различн**ы**и…прознаменованія погод**ы***” (П, 1852, с. IX), (ЗГ, № 3, 1849, с. 16) „…*цвѣтокъ красшій надъ всѣ крас**ы***” (Л, с. 90), „*ôнъ самъ зъ Оугорѱ**ы**ны черезъ хоробр**ы**хъ с**ы**новъ Руси выпертый*”, „*Згадка Украин**ы***” (Л, с. 11) однак трапляються випадки нерегулярності вживання давнього **и**, як-от: „…*Петра бров**ы** ся захмурили*” (Л, с. 90). Також звук [**и**] позначається літерою **ы** у випадках, коли передує голосній **і**, наприклад: „*Законн**ы**и наслѣдники суть сродники (кревн**ы**и)…*” (П, 1851, с. VII).

Новий звук [**и**] у більшості випадків передає графема **и** в наголошених складах: „*Въ Царскôй стол**и**ци, въ мѣстѣ Аквисгранѣ*” (ЗГ, № 40, 1849, с. 233).

Через нерегулярність вживання складно визначити, яка форма переважала у відповідній позиції в слові.

Літеру і, звук [**і**] – голосний переднього ряду високого піднесення; у сучасній українській мові послідовно передає графема **і**. У правописних варіантах нової літературної мови найбільше труднощів виникало з передаванням звука [**і**], оскільки за наявності кількох графем вживання відповідної літери для його позначення залежало від історичного походження, позиції в слові, наголошеності / ненаголошеності. На різних етапах розвитку української мови для позначення звука [**і**] використовували неоднакову кількість літер. Традиція вживання різноманітних графем ускладнювала правильність написання тієї чи іншої літери, що спричинило пошуки оптимального варіанта для позначення звука [**і**]. Прихильники історико-етимологічного правопису наполягали на збереженні традиційного набору літер для позначення звука [**і**], а послідовники фонетичного принципу – на вилученні деяких графем із мововжитку.

Аналізуючи кодифікацію та особливості звука [**і**], щодо якої завжди було найбільше різних думок, варто врахувати позицію тогочасних авторів, про що в „Лірваку з-над Сяну" пише Б.- Т. Леонтович: „*У насъ ѣ въ своємъ первотнôмъ звуцѣ позостало, тому и иное мае призначене, мае оно виповнити пространь межи ѣ та ы, ôтдаючи середньое латиньское і, котрого нѣтъ анѣ въ польскôмъ анѣ въ росiйскôмъ, тому то анѣ Поляки анѣ Росіяне слова Цицеро, якъ мы го выговоруемо николи ненапишутъ*" (Л, с. 39).

В орфографії тогочасної української мови при передачі на письмі звук [**і**] порівняно з іншими голосними реалізовувався найбільшою кількістю варіантів – 8 літерами, зокрема **ѣ**, **ô**, **ê**, **и**, **ù** (з паєриком), **і**, **ї**, та **ö**.

Звук [**і**] переданий графемою **ѣ**: *„Зъ письма…довѣдавємся*, *що Демѣньскiй пôдъ Зборовомъ 2 мили ôтъ границѣ стоитъ*" (ЗГ, №42, 1849, с. 244), „*…пôзнати становище зъ котрого ôнъ (народ) на рѣчи поглядае*" (Л, с. V). Літера **ѣ** послідовно вживалася на місці давнього довгого **ē***, яке в українській мові перейшло в [**і**] (в російській мові дало звук [**е**], а в польській – [**а**]). Правда, трапляються випадки нетипового вживання літери **ѣ**, зокрема для позначення звукосполучення [**йі**]: „*ой господареньку, бывъ и не давно ôтѣхавъ*" (Л, с. 100). Вживання літери **ѣ** в абсолютному кінці слова зумовлене або артикуляційною тотожністю із відповідним звуком [**і**] в середині слова (лѣс), або зіставленням із відповідниками інших мов, у яких на місці **ѣ** вживався звук [**е**], утворюючи паралель із використанням **ѣ** у типовій позиції (лѣс: укр. [ліс], рос. [лес]): „*М. П. Фоґель, котрого собѣ въ Прѧшовѣ…гадалисьмо…*" (ЗГ, № 41, 1849, с. 247), „*Въ мѣстѣ нашôмъ всѧка власть…*" (там само). Зафіксоване вживання **ѣ** на початку слова, хоча такі приклади трапляються рідко: „*ѣвъ съ нимъ разомъ и пивъ*" (Л, с. 50), „*ѣсти и пити до сыту давъ* " (там само).

Звук [**і**] переданий графемою **ô**: „*в загрôбнôй нивѣ… якъ тамъ любиво*!" (Л, с. 31) – приклад подвійного вживання графеми в межах одного слова. Літера **ô** з паєриком здебільшого вживалася для передачі нового [**і**], що чергувалося з [**о**] у словах типу: *гріб-гробу*, *кріп-кропу*, *стіл-столу* і под. Однак

у наведеному прикладі друга літера **ô** вжита в нетиповій функції, оскільки походження звука [**і**] в останньому складі інше.

Звук [**і**] переданий графемою **ê** у таких випадках: „*Якъ Етны пêчь Якъ день такъ нӧчь Туманы пары*” (Л, с. 34), „*любячи нашь языкъ надовсê*” (Й. Лозинський, с. 60), та у текстах „Зорі Галицької”: „*мнѣнье Професcора…котрый вырêкъ…*” (ЗГ, №41, 1849, с. 247). Літера **ê** з паєриком здебільшого вживалася для передавання нового [**і**], що чергувався зі звуком [**е**] у словах типу: *ректи-вирік*, *печі-піч*, *речі-річ* і под. Нетиповою функцією літери можна вважати її вживання у слові *надовсê*.

Звук [**і**] переданий графемою **и**: „*Въ старинниі времена, когда еще въ Галичи нашіи князи славно княжили*” (П, 1862, с. 56). Вживання цієї літери зумовлене передаванням на письмі давнього [**і**].

Звук [**і**] переданий графемою **ù** з паєриком: „*Декотрù оуваги и спостереженù зôбранù зъ писмъ ґосподарскихъ*” (ЗГ, № 41, 1849, с. 247), „*Справы краєвù*” (ЗГ, № 42, 1849, с. 250). Визначити зумовленість використання літери **ù** з паєриком, на нашу думку, складно. Можна припустити, що редактори просто зберігали авторську графіку текстів.

Звук [**і**] переданий графемою **і**: „*Митрополитъ Кіевскій, Галицкій и всея Руси*” (П, 1851, с. 18), „*Казиміръ Великій, Король польскій*” (там само). Використання цієї літери вказувало на звук [**і**] із редукованого [**і**], хоча, як бачимо, ця графема передає сучасний звук [**и**], зокрема в словах *Кіевскій, Галицькій, Казиміръ Великій, польскій*; правда, тодішній правопис йшов за книжним варіантом вимови прикметникових закінчень *-ій*.

Звук [**і**] переданий графемою **ї**, яка вживається незалежно від позиції в слові: „*Хотѧй радѣйше бꙋлибысмо сѧ и далѣй тримали печатни Заведенїѧ Їнститꙋта Ставропїгїѧньского…*” (ЗГ, № 39, 1849, с. 229). Вживання цієї літери нерегулярне: у слові *Ставропїгїѧньского* перша літера функціонально відповідає новому звукові [**і**] з довгого **ē***, тобто літері **ѣ**, у другому випадку вживання передає давній [**і**]. У другій функції воно зафіксоване у словах *заведенїѧ, Їнститꙋта*.

Звук [**і**] переданий графемою **ö**: „*Виписки зъ рӧжнихъ дѣлъ*” (П, 1850, с. 20), „*По уливнӧй нӧчнӧй тучи весняный день засвиталъ*” (Л, с. 37). Вважаємо, що використання цієї літери зумовлене аналогією до графіки мов, у яких вона входить до алфавіту і має визначену функцію (наприклад, у німецькій); ця літера функціонально замінює **ô** з паєриком.

На підставі аналізованих першоджерел можна зробити висновок, що склад тогочасних голосних попри різноманітність графем і орфографічні особливості їх передачі відповідав сучасному фонетичному складу української літературної мови. Різноманітність правописних варіантів, які функціонували в новій українській літературній мові Галичини середини XIX ст. свідчила про динамічні мовотворчі процеси. Середина XIX ст. була переломним етапом у становленні нової української літературної мови та формуванні правописних норм, які діяли в руслі тенденцій „онароднення”, сприяли уніфікації до сучасних правил правопису. Подальші дослідження мовотворчих процесів

Галичини як важливого етапу в історії українського мовознавства є перспективними, оскільки перебувають у рамках наукового проекту Інституту української мови НАНУ, затвердженого ухвалою пленуму Наукової ради „Українська мова” у м. Переяславі-Хмельницькому в 2009 р., яка передбачає створення академічної багатотомної історії української літературної мови як пріоритетного завдання українського мовознавства на найближчі роки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Є. Вибрані українознавчі праці / Є. Грицак. // [Текст]: / – Перемишль : Перемиська бібліотека, 2002. – 543 с.

2. Історія українського правопису XVI–XX століття : Хрестоматія / [упор. : В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва]. – К. : Наукова думка, 2004. – 582 с.

3. Мацюк Г. Нормативно-граматичний опис української мови в першій пол. XIX ст. / Г. Мацюк // Українська мова. Вип. 27– 28. – К., 2004. – С. 171–175.

4. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко // [Текст] : Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.

5. Сімович В. Праці в двох томах. Мовознавство. Т. 1 / В. Сімович // [Текст]: / Упор. Л. Ткач / – Чернівці : Книги XXI, 2005. – 518 с.

6. Сучасна українська літературна мова. Фонетика / [за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда ; Відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Наукова думка, 1969. – 436 с.

7. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX століття (1900–1914): Стан і статус / Ю. Шевельов // Вибрані праці [Текст] : у 2 кн. / упоряд. Л. Масенко. – К., 2008. – Книга 1. : Мовознавство. – С. 26–279.

8. Шерех Ю. Галичина у формуванні нової української літературної мови / / Ю. Шерех // [Текст]. – Мюнхен : Український Вільний Університет, 1949. – 92 с.

9. Oczakowa B. Zagadnienia sporne w językoznawstwie chorwackim i serbskim po rozpadzie języka serbsko-chorwackiego / Oczakowa B. // Przemiany w świadomości i kulturze duchowej Jugosławii po 1991 roku, Kraków : WUJ, 1999. – C. 233–255.

ДЖЕРЕЛА

1. Зорѧ Галицка, № 1–2, 1848, Львів.

2. Зоря Галицка, № 3- видання за 1848–1851 рр., Львів.

3. Лhрвакъ зъ надъ Сяна. Изданный семинаристами Перемыскими въ ползу Дому Народного. – Перемышль : Книгопечатня соборнои рускои Капитулы, 1852. – 110 с.

4. Лозиньский Й. Вытягъ зъ рукопису “Критика” // Лѣрвакъ зъ надъ Сяна. Изданный семинаристами Перемыскими въ ползу Дому Народного. – Перемышль : Книгопечатня соборнои рускои Капитулы, 1852. – С. 60–69.

5. Перемышлянинъ. Мѣдостопамятностей народнихъ на годъ 1851. Перемишль : Типомъ собора руск. крилошанъ, 1850–1856. – 88 с.

6. Перемышлянинъ. Мѣсяцесловъ на годъ 1857. – Перемышль : Соборъ Крилошанъ, 1856. – 137 с.

7. Перемышлянка. Мѣсяцесловъ рускихъ женьщинъ на годъ 1862. – Перемышль : накладомъ заведенія вдôвъ и сирôтъ свящеииическихъ. Типомъ М. Дикôвского, заимника печатни руск. собора крилошанъ, 1861. – 116 с.

Скорочення:
Л – Лірвак з-над Сяну
П – Перемишлянин
ЗГ – Зоря Галицька

Mariana Barchuk

Phonetic-spelling peculiarities of vocalism in Ukrainian in Galicia in the middle of the XIX century

The analysis of phonetic-spelling peculiarities of vocalism in Ukrainian in Galicia in the middle of the XIX century based on the material of Peremyshl-press printing and Lviv newspaper „Zorya Halytska" is made in the article. The codification of the system of vocalism from the point of view of spelling and language forming of the analysing period is characterized.

Key words: new Ukrainian standard language, spelling norms, etymological spelling, phonetic spelling, vocalism.

Олена Коновченко

АНАЛОГІЯ ТА «НАРОДНА ЕТИМОЛОГІЯ» ЯК ПРИЧИНИ УСКЛАДНЕННЯ ОСНОВ ІНШОМОВНИХ СЛІВ

Досліджено природу ускладнення основ слів іншомовного походження, яке традиційно тлумачать як вплив аналогії та «народної етимології» на структуру етимологічно незрозумілих іншомовних слів. Автор пропонує розглядати таку зміну як ускладнення, зумовлене асиміляцією до кореневих та афіксальних морфем питомих слів мови-реципієнта.

Ключові слова: ускладнення основ, запозичення, аналогія, «народна етимологія», асиміляція до кореневих та афіксальних морфем питомих слів.

Процес ускладнення основ відіграє важливу роль у збагаченні словотвірної системи української мови – він є основним чинником поповнення українського морфемікону новими словотвірними одиницями іншомовного походження. Однією з причин ускладнення основ запозичень мовознавці називають вплив аналогії та «народної етимології» на структуру етимологічно незрозумілого іншомовного слова. Аналіз літератури свідчить, що дослідники не завжди чітко розрізняють вияви аналогійного та народноетимологічного ускладнення, зокрема розкладання морфемної структури «традиційних» прикладів ускладнення основ (*фляжка, єхидна,* рос. *зонтик*). В. Т. Горбачук, В. О. Горпинич, Г. А. Пастушенков, З. А. Потіха, Л. Д. Розіна, О. О. Тараненко, М. М. Шанський, І. Т. Яценко пояснюють впливом аналогії [6; 7; 11–16], І. В. Муромцев – впливом «народної етимології» [9]. Саме це суперечливе питання потребує свого розв'язання, що й зумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Мета нашої статті – з'ясувати природу морфем, що постали внаслідок ускладнення основ слів іншомовного походження, зумовленого осмисленням їхньої структури через зближення з питомими словами української мови.

Як відомо, першими в східнослов'янському мовознавстві, хто спробував детально розглянути зміни, що відбуваються в морфемній будові слів, були представники так званого Казанського лінгвістичного гуртка – І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, В. О. Богородицький та ін. Основними історичними процесами в морфемному складі слів вони визначили опрощення та перерозклад. Певну увагу «казанці» також приділили і процесу осмислення морфемної структури іншомовних слів та набуття ними подільності (тобто

ускладненню основ. – *О. К.*), пов'язавши його із «народною етимологією»: «…народна етимологія надає чужому слову знайомий морфологічний склад і значення» [2, с. 127]. Зокрема, І. О. Бодуен де Куртене вважав, що «народна етимологія» «стосується всіх без винятку слів, незрозумілих чи малозрозумілих, якого б вони походження не були» [5, с. 285], тобто як слів запозичуваних, які не мають семасіологічних зв'язків зі словами мови-реципієнта, так і деяких своїх, питомих, які ці зв'язки втратили. Такі «безродні слова» (В. О. Богородицький), «мовні сироти» (І. О. Бодуен де Куртене) мовець, сприйнявши й зблизивши зі словами (коренями) рідної мови, близькими за звуками (структурою) і (якщо можливо) значенням, починає осмислювати й унаслідок цього виділяє в їхньому складі морфеми; причому іноді морфемний поділ слова в мові-реципієнті може відрізнятися від морфемного поділу цього слова в мові-джерелі. Як вважають «казанці», поява подільності внаслідок народного етимологізування характерна лише для іншомовної лексики: *mebel > ne-bel, rekrut > ne-krut, egzekutor > sek-utor, režim > pri-žim* [5, с. 286–287]. Питомі ж слова, на їхню думку, мовці осмислюють здебільшого змінюючи не їхню подільність, а фонетичне оформлення чи значення: *муравей < моровей, свидетель < сведетель, rozgreszyć > rozrzeszyć* [3, с. 178–181; 4, с. 242; 5, с. 286].

Отже, наслідком «народної етимології», згідно з «казанцями», є поява «хибної», проте «зрозумілої» подільності запозичених слів, що супроводжується приписуванням їм «хибного», проте «зрозумілого» значення. Такого типу «зіпсовані слова» фіксує у своєму словнику П. Білецький-Носенко: «*некрутчина*… Ідіотизм: рекрутчина»; «*некрут*… Испорченное слово: рекрут»; «*неверситет*… Испорченное слово (ідіотизм): университет»; «*сикуція*… Испорченное слово: экзекуція»; «*шальпанска*. Испорченное слово с умыслом и шуткою, произведенное из шаль (шалость) и панскій (барскій), вместо шампанское (вино). У Грицька Основьяненка: шальпанское» [1].

У XX столітті природу ускладнення основ іншомовних слів східнослов'янські мовознавці дослідили більш ґрунтовно. Зокрема, М. М. Шанський, І. В. Муромцев, О. О. Тараненко визначають три причини, які призводять до розкладання основ запозичень: 1) встановлення семантико-словотвірних зв'язків між іншомовними словами внаслідок запозичення споріднених спільнокореневих слів (*агітація – агітатор*); 2) вплив «народної етимології» на запозичені слова (*полька – поляк*); 3) вплив аналогії на словотвірну структуру етимологічно ізольованого запозичення з неподільною основою морфологічно прозорих слів подільного характеру, які звичайно належать до регулярних і продуктивних моделей (*фляжка, басмачі*) [9, с. 47–48; 14, с. 691; 15, с. 225–229].

Характерно, що М. М. Шанський останні дві причини ускладнення – під впливом «народної етимології» та аналогії – називає ще й асиміляцією за коренем й асиміляцією за афіксом [15, с. 228], фактично визнаючи спільність їхньої природи.

Подібну думку висловлюють В. Т. Горбачук, В. О. Горпинич, Г. А. Пастушенков, З. А. Потіха, Л. Д. Розіна, І. Т. Яценко, які основними

причинами ускладнення основ запозичень вважають лише дві – запозичення споріднених спільнокореневих іншомовних слів та вплив аналогії, об'єднуючи в останньому випадку «традиційні» приклади народноетимологічного й аналогійного ускладнення: *зонтик, фляжка, єхидна, танець* – аналогія, «хибна» аналогія, подібність фінальних сегментів запозичених слів до службових морфем української мови і дія на цій основі аналогії, яка викликає процес фонетичних видозмін на зразок українських структур [6, с. 35; 7, с. 70; 11, с. 77; 12, с. 116; 13, с. 41; 16, с. 21].

В. М. Нємченко взагалі відмовляється позначати або аналогією, або «народною етимологією» одну з причин ускладнення запозичень, зазначаючи, що розкладання основ іншомовних слів може зумовлювати «наявність у мові-рецепторі словотвірних морфем, які збігаються за звуковим складом із відповідними частинами запозичених слів із такими морфемами, вплив словотвірної структури таких слів на будову історично непохідних запозичених слів» [10, с. 88].

Щоб усунути суперечливість у поясненні природи трансформацій на зразок *фляжка* > *фляж-к-а* тощо, з'ясуємо зміст понять «аналогія» й «народна етимологія». Згідно з енциклопедією «Українська мова», «„народна етимологія" – назва, яка вживається (на противагу науковій етимології) щодо фактів хибного розуміння походження або значення мовної одиниці, коли їй на основі випадкової формальної подібності або тотожності з іншою одиницею, знайомішою мовцеві, помилково приписується і значення чи мотивація, аналогічні цій останній. Ґрунтується на основі дії аналогії» [14, с. 371]; «аналогія – уподібнення, наближення в якомусь відношенні аж до повної уніфікації однієї мовної одиниці до іншої (як правило, поширенішої, продуктивнішої, регулярнішої або просто знайомішої для мовця) на підставі вже наявної їх подібності – формальної або значеннєвої» [14, с. 23–24].

Як бачимо з визначень, між аналогією та «народною етимологією» є багато спільного: 1) «народна етимологія» ґрунтується на дії аналогії, тобто «народна етимологія» – поняття вужче, а аналогія – ширше; 2) і в першому, і в другому випадках наголошено на формальній або значеннєвій подібності двох одиниць: відбувається уподібнення (асиміляція) однієї мовної одиниці до іншої, «як правило, поширенішої… або просто знайомішої мовцеві». Ці ознаки зближують поняття аналогії й «народної етимології». Однак між ними є й відмінне – «народна етимологія» стосується фактів «хибного розуміння походження або значення мовної одиниці», зумовлює приписування значення чи мотивації, – тобто діє в лексичній сфері мови. Аналогія ж виявляється і в системі морфології, синтаксису мови.

На такому розмежуванні сфер дії аналогії та «народної етимології» свого часу наголошував ще І. О. Бодуен де Куртене. Зокрема, приклади на зразок *мебель* > *не-бель, рекрут* > *не-крут* мовознавець пов'язував із дією «народної етимології» [5, 287], оскільки він уважав, що «при аналогії морфологічна подільність слова вже наявна, вже готова й лише одну морфему підставляють замість іншої; а при „народній етимології" слово, яке зазнає змін, або зовсім не було раніше розчленовано морфологічно, або його колишня морфологічна

подільність стерлася чи принаймні стала невиразною, так що процес „народної етимології”, який щойно відбувся, знову оживляє це слово зрозумілою морфологічною подільністю й надає йому генетичного значення» [4, 157], тобто аналогія зумовлює заміну формальних елементів слова (афіксів), але не змінює його членованості, а «народна етимологія» наділяє слово морфемно-семасіологічною подільністю, зокрема спричинює осмислення й виділення матеріальної частини слова – кореня. І хоча за його висновком «народна етимологія» спричиняє появу подільності в слові, однак мовознавець пов’язує сферу її дії із семасіологією, а аналогію – із морфологією.

М. В. Крушевський відмовився від термінів «аналогія» та «народна етимологія», оскільки вони, на його думку, не відбивають тих процесів, яких зазнають слова під їхнім впливом, і запропонував власний – «асиміляція», об’єднавши їхні прояви під назвою асиміляції морфологічної та лексичної. Перша, за М. В. Крушевським, виявляється в уподібненні незрозумілих афіксальних елементів іншомовного слова до афіксальних елементів більш звичних і поширених слів рідної мови (лат. *patella* > поль. *Patel-nia; по-чьтьвать* > *под-чивать, мебель* > *не-бель*, флексія *-ах*), друга – в уподібненні незрозумілих за кореневою частиною іншомовних слів до слів із коренями, більш звичними й зрозумілими (асонація – схожість фонетична: поль. *nietyczanka* < нім. *Neu-Titscheien* до *тачка*; арадикація – подібність фонетична й семантична: *свидетель* < *сведетель, муравейник* < *моровей*; адидеація – нове значення без фонетичних змін: поль. *coščol* < лат. *castellum* до *cošč*) [8, с. 113–118]. Це дало мовознавцеві можливість сконцентрувати основну увагу на змінах, які відбуваються в морфемній, морфемно-морфологічній і семантичній мовних системах, і пояснити випадки розкладання іншомовного слова (*не-бель*) морфологічною асиміляцією (тобто уподібненням за афіксом).

Для нас більш прийнятною є позиція М. В. Крушевського, оскільки ми вважаємо, що поняття «аналогія» та «народна етимологія» тотожні: «ґрунтуються на уподібненні однієї одиниці до іншої», але традиційно пов’язані з різними мовними системами – морфологією та семасіологією. Тлумачення мовознавцями ускладнення в словах типу *фляжка, єхидна,* рос. *зонтик* як аналогійного спирається саме на врахування подібності фінальних сегментів цих слів до питомих слів мови-рецептора (їхніх суфіксальних сегментів), а в словах на зразок *полька, коліка, пекло* (ускладнення народноетимологічне) – на подібності початкових сегментів цих слів до коренів питомих слів мови-рецептора. Різниця полягає в тому, що беруть за основу – афікс чи корінь, а також до якої подільності приводить зміна – реальної, такої що закріплена на науковому рівні (у разі дії аналогії, деякі приклади народноетимологічного ускладнення), чи уявної – такої, яку усвідомлюють на розмовному рівні. Тому ми пропонуємо приклади ускладнення основ слів іншомовного походження, зумовленого осмисленням їхньої структури через зближення з питомими словами української мови, розглядати як результат асиміляції основ запозичень до афіксальних чи кореневих морфем української мови.

Таким чином, однією з причин ускладнення основ слів іншомовного походження в українській мові є асиміляція основ запозичень до питомих слів української мови. Її підґрунтям є наявність в українській мові слів, що мають у своєму складі морфеми, які за звуковим складом або значенням збігаються з відповідними звуковими сегментами основ запозичуваних слів. Ця подібність зумовлює вплив морфемної структури українських лексем на будову запозичуваних одиниць, які під час входження в українську мову мовець сприймав як нерозкладні, та виділення в останніх морфем на зразок українських. Питання, які саме морфеми – кореневі чи афіксальні – найчастіше впливають на появу подільності основ запозичень, ще потребує свого уточнення і може стати предметом окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко ; підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966. – 429 с.
2. Богородицкий В. А. Лекции по общему языковедению / В. А. Богородицкий. – Казань : Типо-лит. Император. ун-та, 1913. – 246 с.
3. Богородицкий В. А. Очерки по языковедению и русскому языку В. А. Богородицкий. – Изд. 4-е, перераб. – М. : Учпедгиз, 1939. – 221 с.
4. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. ; т. 1 / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 384 с.
5. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. ; т. 2 / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 391 с.
6. Горбачук В. Т. Основні поняття і терміни морфеміки / В. Т. Горбачук. – Слов'янськ : СДПІ, 1982. – 39 с.
7. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
8. Крушевский Н. В. Об «аналогии» и «народной этимологии» / Н. В. Крушевский // Русский филологический вестник. – 1879. – Т. 2. – № 3. – С. 109–122.
9. Муромцев І. В. Морфеміка і словотвір сучасної української мови. – Вип. 1 : Морфеміка / І. В. Муромцев. – Х. : ХДУ, 1980. – 59 с.
10. Немченко В. Н. Современный русский язык: Словообразование / В. Н. Немченко. – М. : Высш. шк., 1984. – 255 с.
11. Пастушенков Г. А. Структура слова (Единицы структурно-функционального плана) / Г. А. Пастушенков. – Калинин : КГУ, 1978. – 84 с.
12. Потиха З. А. Современное русское словообразование / З. А. Потиха. – М. : Просвещение, 1970. – 384 с.
13. Розина Л. Д. Состав слова / Л. Д. Розина. – Астрахань : Изд-во ун-та, 1961. – 58 с.
14. Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія», 2000. – 751 с.
15. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. – М. : Изд-во ун-та, 1968. – 310 с.
16. Яценко І. Т. Морфемний аналіз : словник-довідник : у 2-х т. – Т. 1 / І. Т. Яценко. – К. : Вища шк., 1980. – 356 с.

Olena Konovchenko

Analogy and «public etymology» as reasons of the foreign words stems complication

Nature of the foreign words stems complication is researched, which is traditionally interpreted as the influence of the analogy and «public etymology». The author offers to view such a change as the complication, specified by assimilation to root and affixal morphemes of the native words.

Key words: stem complication, borrowing, analogy, «public etymology», assimilation to root and affixal morpheme of the native words.

Галина Кочерга

ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНТРОПОЦЕНТРИЗМ І ТЕОРІЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ЯК ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлено окремі теоретичні аспекти інтерпретації історичного словотвору української мови як віддзеркалення ідіоетнічних особливостей мовної категоризації світу, специфіки національної ментальності, унікальної для мовомислення кожного народу.

Ключові слова: антропоцентризм, мовна картина світу, дериватологія, словотворча мотивація, концептуалізація, когнітивна парадигма, категоризація.

Сучасний стан розвитку лінгвістики позначений поверненням до антропоцентричного підходу до мови, підвалини якого заклали Й. Г. Гердер, В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня. Одним із найважливіших напрямків розвитку зазначеної традиції є теорія мовних картин світу, репрезентована в українському мовознавстві публікаціями І. О. Голубовської, С. Є. Єрмоленка, В. В. Жайворонка, Т. В. Радзієвської, О. О. Селіванової, Н. В. Слухай, О. С. Снітко, Ж. П. Соколовської, Н. І. Сукаленко, О. В. Тищенка, Г. М. Яворської, а в зарубіжній лінгвістиці дослідженнями Н. Д. Арутюнової, А. Вежбицької, О. С. Кубрякової, Дж. Лакоффа, О. О. Леонтьєва, В. І. Постовалової, Б. О. Серебренникова, Ю. С. Степанова, В. М. Телії, А. А. Уфимцевої, А. Д. Шмельова та ін.

Метою нашої статті є інтерпретація історичного словотвору української мови як віддзеркалення ідіоетнічних особливостей мовної категоризації світу.

Українська мова, як і будь-яка інша, відображає специфіку національної ментальності, унікальної для кожного мовомислення концептуалізації світу. Більшість публікацій із проблематики мовних картин світу присвячена лексиці та фразеології, однак світогляд носіїв мови віддзеркалений і на всіх інших мовних рівнях – фонетичному, морфологічному, синтаксичному. Утілення мовної картини світу на рівні граматики досліджують Т. В. Булигіна, А. Д. Шмельов, А. І. Даниленко, О. Т. Кривоносов, О. С. Кубрякова, Дж. Лакофф , В. М. Топоров, П. В. Чесноков та ін.

О. С. Кубрякова розглядає віддзеркалення картини світу в словотворі [6]. Однак, на відміну від лексики, свідчення словотвору рідко використовують у когнітології, незважаючи на те, що словотвір активно «бере участь» у мовній категоризації світу [4; 11].

Українська мова як репрезентант синтетичного флективного ладу має складну за багатством форм і значень суфіксальну систему, що відображає

виражальні можливості мови, її ресурсоспроможність у передаванні різноманітних значень та їхніх відтінків. Організований масив суфіксів є когнітивним інструментом, засобом членування дійсності за допомогою мови. З одного боку, набір суфіксів, як і мова в цілому, слугують для максимально адекватного опису дійсності й розвиваються в міру диференціації потреб позначення денотатів, а з іншого – наявні в мові суфікси, як і інші засоби, беруть безпосередню участь у формуванні й оформленні думки відповідно до теорії мовної відносності (гіпотеза Е. Сепіра – Б. Уорфа), яка репрезентує закономірності впливу мови на мислення.

Важлива функція деривації – обслуговування потреб мовців, пов'язаних із утворенням у мисленні загальних понять, абстрактних категорій, зокрема уявлень про узагальнену опредмечену дію, реалізацію певного стану тощо. На певному етапі розвитку мови виникає нестійка рівновага між однослівними, синтетичними способами вираження зазначених понять і їх неоднослівною, аналітичною передачею (пор. теорію аналітичної морфології, аналітичного словотвору). Чим більшу кількість і різноманітність суфіксальних утворень допускає мова, тим більший індекс синтетизму можна очікувати в ній з формального боку і тим більш складну семантику можна відтворити цією мовою в межах окремого слова.

А. Мейє розглядав суфіксацію індоєвропейських мов разом із іншими морфологічними явищами у зв'язку зі складними психічними процесами, що відбуваються у свідомості носіїв мов [7, с. 168–169]. На думку дослідника, «морфологічні елементи, на які ми розкладаємо індоєвропейське слово, не є абстракціями граматиків: це символи, за допомогою яких виражено системи асоціацій, спільних для всіх осіб того самого мовного колективу. Парадигма є граматичним зображенням сукупності психічних фактів, котрі виявляються приблизно тотожними у цілої групи людей» [7, с. 169]. Наведена теза може бути розглянута як вираження ідеї морфологічного віддзеркалення мовної картини світу.

Абстрактне мислення, прагнення до філософських узагальнень викликали потужний розвиток деривaційних процесів, але зазначені тенденції мали і зворотну дію: морфологічно-деривaційне багатство мови спонукало до написання нею творів, які максимально реалізують її виражальний потенціал. Словотвірний розвиток літературних мов відбувався і при здійсненні перекладів.

За порівняно короткий час дериватологія пройшла етап не тільки свого становлення, але й бурхливого розвитку й утвердження як провідна галузь лінгвістики – після того, як В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Л. А. Булаховський, І. І. Ковалик, Л. Л. Гумецька та інші дослідники обґрунтували необхідність виділення науки про словотвір в окрему галузь лінгвістичних знань із чітко визначеним окремим спеціальним предметом дослідження, системою наукових понять і термінів та властивими їй принципами й методами дослідження [див.: 4, с. 3]. У. М. Штанденко назвав І. І. Ковалика фундатором української дериватологічної школи, що розбудував теоретичний апарат словотвору, визначив одиниці словотвірної системи мови,

способи словотворення, основні тенденції його розвитку [13, с. 11].

З'ясувати низку семантичних проблем словотвору допомогли дослідження глибинних процесів деривації в їх зв'язку з категоріальною структурою мислення в межах цілісності мисленнєво-мовленнєвої діяльності як особливого специфічного прояву комунікативної діяльності. Дослідження словотвору в семантичному аспекті спирається на те, що утворенню слова з властивою йому семантикою і словотвірною структурою передує мисленнєве препарування об'єкта номінації. Тому словотвір слідом за Ф. І. Буслаєвим, Я. Розвадовським, В. Дорошевським, М. Докулілом вивчають із опорою на логічні, поняттєві категорії [4, с. 4].

Є. А. Карпіловська використовує поняття суфіксальної одиниці на позначення родового поняття, а саме будь-якого складника суфіксальної (післякореневої) частини простого (= з одним коренем) слова незалежно від його форми, змісту чи функції в ньому. Суфіксальні одиниці розташовані в складі структури слова між коренем і флексією (у словах змінюваних частин мови) або (за відсутності словозміни) між коренем і абсолютним кінцем слова. Суфіксальна одиниця може дорівнювати окремій суфіксальній морфемі, становити поєднання кількох (максимум чотирьох) окремих морфем або складатися з морфеми й несамостійного, зв'язаного з нею, невіддільного від неї елемента-ускладнювача різної довжини [3, с. 11, 13].

Кардинальну роль для визначення характеру виконуваної суфіксами функції, типу їхнього значення відіграють слова з повною вільною подільністю, тобто такі, що містять основу, яка функціонує самостійно, а отже, властива їй семантика наявна в легко доступному для аналізу вигляді (*школ-яр, ворот-ар, чобот-ар, голуб-ар, корін-ець, стовбур-ець, качан-ець, прапор-ець*) [3, с. 15].

Застосування принципу розмежування понять мовної системи й мовної структури дозволило зробити висновок про те, що основна одиниця структури мови на словотвірному рівні – формант, а основною одиницею класифікації словотвірної системи мови є словотвірний тип – формально-семантична схема побудови похідних слів, мотивованих твірними словами певної частини мови, за допомогою того самого словотворчого форманта з тим самим значенням; словотвірним типом є ряд щонайменше з двох слів зі спорідненим значенням [13, с. 14].

Як підкреслює Е. М. Позднякова, у лінгвістичній науці про словотвір останнім часом у межах когнітивної парадигми відбулися серйозні зміни. Когнітивний словотвір почав послуговуватися багатьма термінами когнітивної психології й когнітивної лінгвістики, таким чином доводячи, що наукові горизонти словотвору набагато ширші за традиційні уявлення структуралізму й породжувальної граматики про цю галузь лінгвістики. Ідеться про істотне розширення концептуального апарату згаданої галузі. Сучасне дослідження процесів словотворення здійснюють у широкому контексті вивчення людського сприйняття, концептуалізації й категоризації навколишнього світу [10].

Когнітивний підхід до мови ставить перед вивченням словотвору слов'янських мов нові завдання й відкриває нові перспективи. Мотивоване

значення похідного слова репрезентує істотні для пізнання світу й комунікації в певній лінгвокультурній спільноті концепти розчленовано, як комплекс структурованих смислів. Когнітивне дослідження похідних слів і словотвірних моделей дозволяє виявити специфіку відмінностей між мовами, що віддзеркалює особливості сприйняття їх носіями мови [9]. Вивчення деривaційних процесів дозволяє осмислити пізнавальну й інтерпретаційну діяльність людини [2, с. 1].

Для виявлення концептуального змісту мовних одиниць значну цінність становить вивчення словотвірних мікросистем (гнізд, категорій, парадигм, ланцюжків), що включені до сфери досліджуваного концепту. Словотворові належить якнайважливіша роль у номінативному процесі, що віддзеркалює особливості людського світосприйняття, специфіку культурно-історичного досвіду певного народу. У мікросистемах похідних слів (мотивованих на певному синхронному зрізі мови, таких, що зберігають свою внутрішню форму) концептуальна інформація виражена експліцитно. Похідне слово пов'язує те, що підлягає пізнанню, з уже пізнаним [4]. У разі ж, коли похідну природу слова вже не сприймають мовці, використовують етимологічне дослідження, за допомогою якого є можливість реконструювати мовне віддзеркалення процесів пізнання навколишньої дійсності в минулі епохи мовного розвитку.

О. С. Кубрякова відзначає необхідність виділення когнітивного словотвору як самостійної галузі когнітивної лінгвістики. На думку дослідниці, функції словотвору та одиниці й правила найбільш природно й доцільно вивчати саме з когнітивної точки зору. Когнітивні аспекти більшості словотвірних явищ виявляються не просто складовими їхніх характерних рис – вони репрезентують головні ознаки системи словотвору як такої, показують, що вона слугує для об'єктивації структур знання, їхнього збереження та використання в дискурсійній діяльності. О. С. Кубрякова виділяє п'ять головних напрямів дослідження словотвірних систем, пов'язаних із застосуванням і розробленням методик когнітивного аналізу:

1) внесок словотвору у формування мовної картини світу та його категоризації й концептуалізації (словотвірні категорії продовжують граматичну категоризацію і здійснюють субкатегоризацію останньої);

2) процеси транспозиції як такі, що створюють особливі типи одиниць – номінації з гібридною композиційною семантикою й унікальними концептуальними структурами;

3) вивчення мотивованості й семантичної розчленованості похідного слова як ключа до розуміння пропозиційних та ономасіологічних засад у його структурі, що визначають правила інференції значень у похідних різноманітних типів;

4) опис складових похідного слова як space-builders і засобів його семантичного профілювання;

5) дослідження словотвірних актів як актів семіозису, що відбуваються в певних прагматичних умовах і доводять необхідність ураховувати при дослідженні похідних слів зв'язки когнітивної науки з семіотикою [6; 5].

Когнітивна інтерпретація словотвірного гнізда виявляє такий механізм мовного моделювання дійсності, в основі якого перебуває мотивувальна ознака.

Когнітивний аналіз словотвірних гнізд тісно пов'язаний із етимологічним дослідженням. Слід зважати на те, що в перебігу історичного розвитку мови можливий гніздовий перерозподіл лексем, коли похідні утворення починають сприйматися мовцями як вершини окремих гнізд. Подібний перерозподіл свідчить про самостійне концептуальне осмислення тієї або іншої мотивувальної ознаки, що її раніше сприймали невіддільно від іншої [4].

Аспекти когнітивної концепції словотворчої мотивації узагальнені О. О. Селівановою. Дослідниця підкреслює, що однією з актуальних проблем сучасного словотвору та теорії номінації є дослідження мотиваційних механізмів, що на вербальному рівні виявляються в структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями мовної системи, а на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості [12].

Таким чином, когнітивний підхід дозволяє просуватися далі на шляху від описового до пояснювального, інтерпретаційного мовознавства, визначаючи основні закономірності й тенденції мовної еволюції. Як підкреслює Г. М. Наєнко, визначення **причини** (*виділено – Г. К.*) історичних змін у морфологічній підсистемі мови залишається центральною проблемою в історичній граматиці; поряд із тим важливими є й **механізми** (*виділено – Г. К.*) морфологічних змін [8, с. 9], що визначають актуальність і перспективу подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Ґрещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.

2. Ерофеева И. В. Именное словообразование в языке русских летописей : автореф. дис. … докт. филол. наук: 10.02.01 – русский язык / Ирина Валерьевна Ерофеева; Казанский (Приволжский) федеральный университет. – Казань, 2010. – 20 с.

3. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Євгенія Анатоліївна Карпіловська. – К. : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1999. – 298 с.

4. Крючкова О. Ю. Когнитивная лингвистика и словообразование / О. Ю. Крючкова [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://megaling.ulif.-com.ua/attachments/article/37/Kruchkova_O.pdf

5. Кубрякова Е. С. Ключевые проблемы когнитивного словообразования / Е. С. Кубрякова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unc.edu-/depts/seelrc/2002abstracts/kubrjakovaturkuabs.pdf

6. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1988. – С. 141–172.

7. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Антуан Мейе. – М.; Л. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – 512 с.

8. Наєнко Г. М. Історична морфологія української мови: Динаміка граматичної форми / Галина Михайлівна Наєнко. – К. : Вид-полігр. центр «Київський університет», 2010. – 136 с.

9. Петрухина Е. В. Когнитивные аспекты изучения производного слова в славянских языках [Електронний ресурс] / Е. В. Петрухина. – Режим доступу: http://www.seelrc.org/glossos/issues/3/petrukhina.pdf

10. Позднякова Е. М. Когнитивное словообразование: формирование метаязыка в рамках метакогнитивных процессов / Е. М. Позднякова [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://cognitiveres.ralk.info/files/kiapdf/volumeV/80-85.pdf

11. Попова Т. В. Словообразовательная семантика русского глагола в зеркале когнитивной лингвистики / Т. В. Попова // Известия Уральского гос. ун.-та. – 2004. – № 33 : Гуманитарные науки. – Вып. 8: Филология. – С. 12–18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0033%2801_08-2004%29&xsln=showArticle.xslt&id=a02&doc =../content.jsp

12. Селіванова О. О. Когнітивна концепція словотворчої мотивації / О. О. Селіванова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : selivanova.-net›downloads/Cognityvna concepcia…

13. Штанденко У. М. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV–XVIII ст. / Уляна Михайлівна Штанденко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2008. – 208 с.

Galina Kocherga

Linguistic anthropocentrism and the theory of language world model as the foundation of research of the historic derivation of the ukrainian language

In the article some theoretical aspects of the interpretation of the word-building in the Ukrainian language as the reflection of the ethnic peculiarities of the linguistic categorization of the world are cleared up. The Ukrainian language, as well as any other language, reflects the specificity of the national mentality, which is unique for every linguistic thinking and the conceptualization of the world.

Key-words: an anthropocentrism, language world model, derivation, word-building motivation, conceptualization, cognitive paradigm, caterorization.

Галина Гримашевич

СИСТЕМА ПРИСЛІВНИКА В ЖИТОМИРСЬКІЙ АКТОВІЙ КНИЗІ 1635 РОКУ (ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ТА ВІДІМЕННИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ)

У статті проаналізовано адвербіальну систему північноукраїнського ареалу періоду староукраїнської мови на матеріалі пам'ятки офіційно-ділового стилю XVII ст., визначено словотвірні особливості відприкметникових та відіменникових прислівників, простежено їхню еволюцію в поліських говірках.

Ключові слова: *прислівник, адвербіальна система, староукраїнська мова, відприкметникові прислівники*, *відіменникові прислівники*.

Прислівник як унікальний клас слів серед самостійних частин мови здавна привертав увагу дослідників як із позиції діахронії, так і синхронії. Історичний розвиток адвербіативів представлено в дослідженнях, у яких репрезентовано історію формування окремих лексико-семантичних класів прислівників та прислівникової системи загалом. Ґрунтовно проаналізував історію формування й становлення адвербіальної системи української мови від праіндоєвропейського періоду В. Німчук [16]; розвиток системи прислівника української мови – І. Чапля [24]; питання кореляції змісту і форми української адвербіальної системи – Г. Ярун [25]. Також у діахронному плані прислівник на матеріалі різноманітних пам'яток досліджували С. Бевзенко, аналізуючи особливості їхнього словотворення [3], С. Самійленко, коментуючи історичні процеси, які відбулися в українських прислівниках [22], Л. Гумецька, вивчаючи

особливості словотвору прислівників у мові актових книг XIV–XV ст. [8], М. Вербовий, досліджуючи суфіксальні адвербіальні утворення в історії української мови [6] та ін. Окремо варто відзначити дисертації І. Уздиган, яка проаналізувала відад'єктивні прислівники в українській мові XVI–XVII ст. [23], П. Білоусенка, який на широкому фактичному матеріалі простежив історію становлення прислівників часу в українській мові [4], та І. Даценка, у праці якого проаналізовано прислівники місця української мови [9].

Сучасний стан дослідження адвербіативів репрезентовано переважно працями, у яких акцентовано увагу на сучасному стані прислівників, на розв'язанні проблем адвербіального словотвору сучасної української мови. Варто зазначити, що часто в полі зору дослідників перебуває діалектна адвербіальна система. Зокрема, в українській діалектології наявні дві дисертації, у яких репрезентовано прислівникову систему (прислівники відзайменникового походження) західнополіського [7] та закарпатського діалектів [5]. Водночас прислівники інших зон українського діалектного континууму знайшли своє відображення в окремих статтях, у яких представлено матеріал із говорів південно-західного наріччя [10; 11; 12; 14; 15; 17; 18; 19; 21]; архаїчні елементи поліської адвербіальної системи частково проаналізувала Н. Прилипко [20].

Відсутність системного дослідження поліської адвербіальної системи на різних етапах розвитку української мови й зумовлює актуальність нашої розвідки, оскільки прислівникова система староукраїнської мови на матеріалі Житомирської актової книги 1635 року досі не була предметом спеціального наукового вивчення.

Об'єктом нашої розвідки є Житомирська актова книга 1635 року – пам'ятка офіційно-ділового стилю староукраїнської мови.

Мета статті – на матеріалі досліджуваної пам'ятки виявити адвербіальну систему північноукраїнського ареалу періоду староукраїнської мови, простежити долю відприкметникових та відіменникових прислівників у сучасних середньополіських і західнополіських говірках.

Зазначимо, що упорядник видання В. Мойсієнко в передмові проаналізував мовні особливості актових книг на всіх мовних рівнях, хоча, коментуючи тогочасну морфологічну систему, зовсім оминув такий клас слів, як прислівники [1, с. 15–20].

Справи досліджуваної книги розміщені на 106 сторінках видання [1, с. 90–196], на яких фіксуємо понад 150 прислівників різних розрядів, різних за походженням (найбільше відзначено відзайменникових прислівників місця та часу, серед них – чимало архаїчних форм, які в сучасній українській мові вважають немотивованими). Значна частина цих слів часто повторювані, що свідчить про сферу їхнього функціонування в досліджуваний період. Це здебільшого зумовлено стилем пам'ятки, окремі прислівники мають по кілька фонетико-графічних варіантів, відображаючи, таким чином, вплив живої народної мови та певну неусталеність на той час досліджуваного класу слів. Частина адвербіативів ужита у формі вищого ступеня порівняння; здебільшого

відзначаємо трансформовані утворення, які виникли в результаті злиття службових частин мови та іменників і прикметників, хоча подекуди спостерігаємо й так звані прислівникові сполуки.

Зокрема, найчастіше писарі використовують прислівники місця *тамъ* (*та*^{м}) – 75 уживань, *гдѣ* (*гдѣ*, *гдѣ*^{м}, *гдѣмъ*) – 40 уживань; часу *кгды* (*кгда*, *кгды*^{м}, *кгдымъ*, *кѣды*) – 49 уживань, *тѣды* (*тѣды*) – 37 уживань); способу дії *ωчєνисто* (*ωчєνи*^{с}*то, ωчєνисто*) – 37 уживань, *добрѣ* (*добрѣ*) – 16 уживань; міри і ступеня *ба*^{р}*зо* – 18 уживань тощо, що зумовлено стилем та призначенням пам'ятки.

Значну частину адвербіальної системи пам'ятки становлять відприкметникові прислівники на **-о**: *рано* [1, с. 190]*, *трудъно* (192), *ꙗвно* (177), *ꙗ*^{v}*но* (184), *моцно* (122), *моцъно* (139), *мо*^{ц}*но* (180), *простоволосо* (139), *до*^{л}*го* (175), *босо* (139), *близько* (183), *бли*^{з}*ко* (100), *скоро* (115), *во*^{л}*но* (101), *свѣжо* (137), *сνижо* (110), *сνѣжо* (137), а також полонізми *ба*^{р}*зо* (138), *νшитъко* (166), *νши*^{т}*ко* (163), *ωчєνисто* (133), *ωчєνи*^{с}*то* (126), *ωчєνи*^{с}*то* (126). Це закономірно, оскільки, як зауважує В. Німчук, основною базою поповнення класу прислівників в українській, як і в інших слов'янських мовах, була адвербіалізація безприйменникових прикметникових форм і прийменниково-відмінкових конструкцій [16, с. 373–374]. Водночас відзначаємо прислівники на **-о** із заперечною часткою не: *нѣда*^{v}*но* (106), *нѣдаνно* (190), *нѣдаνъно* (194), *нѣда*^{v}*но* (107), *нѣдалєко* (191) та низку прислівників на **-е**, співвідносних із прикметниками твердої групи: *до*^{с}*тато*^{ч}*не* (95), *залє*^{д}*νε* (116), *залєдъνє* (196), *залє*^{д}*νе* (191), *запєνнє* (169), *добрε* (106), *добрє* (139), *кгва*^{л}*то*^{v}*нє* (175), *кгналтовънє* (164), *кгналътонє* (166), *кгналътонънє* (180). Усі відзначені прислівники, крім полонізмів, досі функціонують у середньополіських та західнополіських говірках, зберігаючи відзначені в пам'ятці фонетичні особливості (напр., *моцно* 'сильно' [2, I, с. 321]).

Фіксуємо також незначну кількість адвербіативів у формі вищого ступеня порівняння: *νышє*^{и} (154), *далє*^{и} (180), *нижε*^{и} (114), *нижє* (100), *по*^{с}*(..?)жє* (169), *ширε*^{и} (136), *ши*^{р}*шє* (140), *шыри*^{и} (193), *до*^{с}*тато*^{ч}*не*^{и} (107), *лє*^{г}*цє* (185), які виразно демонструють північноукраїнський діалектний вплив, свідченням чого є сучасні середньополіські та західнополіські говірки (напр., *давнєй* 'раніше, колись' [13, с. 64], *вишей* 'вище' [2, I, с. 63], *нижей* 'нижче' [2, I, с. 347]).

Серед відприкметникових прислівників відзначаємо похідні, сформовані на ґрунті поєднання:

1) прийменників **з** (**с, зо**), **за** та нечленної форми родового відмінка однини чоловічого – середнього роду: *згола* (169) (пор.: *згола* 'зовсім, повністю' [2, I. с. 185]), *зда*^{v}*на* (115), *зособна* (118), *за*^{с}*νежа* (119), *спо*^{л}*на* (130), а також *знову* (116), *знову* (191), які під впливом відіменникових прислівників у процесі розвитку мови набули суфікс **-у** [16, с. 381];

3) прийменника **на** та нечленної форми називного відмінка однини середнього роду: *назимно* (139);

4) прийменника **по** та нечленної форми називного відмінка однини середнього роду: *подробно* (169), *по*^{с}*тупєно* (141);

* Далі в круглих дужках подаємо тільки сторінку видання, не зазначаючи кількості використань прислівника в тексті.

5) частки **не**, прийменника **по** та нечленної форми родового відмінка однини чоловічого – середнього роду, які також мають суфікс **-у** в результаті іменикового впливу: *нєподалєку* (190).

Окремо варто відзначити архаїчний відприкметниковий прислівник *противу*, який, як зауважує В. Німчук, зазнав протягом історії таких же змін, як і похідний від нього прийменник *против*, *проти*. Через ускладнення прийменниками **на**, **в** утворився прислівник *напротив* [16, с. 379]. У досліджуваній пам'ятці досить часто фіксуємо такий прислівник у різних фонетико-словотвірних варіантах, ускладнений суфіксами: *проти*^{v}*ко* (106), *протиvъко* (150), *протиvко* (154), префіксами та суфіксами: *напротиvъко* (135), *напроти*^{v}*ко* (99), *напротиvъ* (162).

Значно меншою в досліджуваній пам'ятці є група відіменникових прислівників. Зокрема, серед прислівників способу дії виділяємо *кгvа*^{л}*томъ* (139), *кгvалътомъ* (136), *кругом* (192), *моцю* (182), які виникли в результаті адвербіалізації іменників орудного відмінка однини чоловічого та жіночого роду, а також прислівник *сто*^{р}*чма* (175), який є результатом адвербіалізації форм орудного відмінка іменників чоловічого роду [16, с. 395]. Зазначимо, що М. Вербовий, розглядаючи прислівники із суфіксами **-ма**, **-ми**, **-мо** в українській мові, акцентує увагу на масштабному характері активізації суфікса **-ма**, робить висновок про те, що прислівники із зазначеними суфіксами акумулюють результати дії різних процесів, які відбуваються в українській мові [6, с. 44–45].

Як засвідчують матеріали Житомирської актової книги 1635 року, досить активним був процес адвербіалізації сполук прийменників з іменниковими формами, що дає підстави виділити такі відіменникові прислівники:

1) прислівники місця, які виникли внаслідок адвербіалізації іменників у формі знахідного відмінка з прийменниками **в**, **у**, **на**: *vпродъ* (172), *vкру*^{г} (191), *v долъ* (152), *наза*^{д} (113), *напєрєдъ* (156);

2) прислівники місця та часу, утворені внаслідок адвербіалізації форм родового відмінка з прийменником **з**: *зы сподγ* (197), *спочатку* (130);

3) прислівники, утворені поєднанням форм знахідного та орудного відмінка з прийменником: міри і ступеня *на*^{с}*мє*^{р}*тъ* (132), *на*^{с}*мε*^{р}*тъ* (153), часу *зара*^{з} (97), *заразъ* (104), способу дії *заразом* (137).

Отже, система відприкметникових та відіменникових прислівників досліджуваної актової книги є свідченням адвербіальної системи староукраїнської мови, прямим продовженням і закономірним результатом давніших часів розвитку мови, зберігає низку діалектних рис передовсім на фонетичному, рідше – на словотвірному рівні, які відзначені й у сучасних середньополіських та західнополіських говірках.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні відзайменникових прислівників зазначеної актової книги та інших пам'яток офіційно-ділового стилю північноукраїнського ареалу, становлення адвербіальної системи поліського наріччя, функціонування прислівників у сучасних поліських говірках та їхньої взаємодії з адвербіальною системою

української літературної мови та інших українських діалектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акти Житомирського гродського уряду : 1590 р., 1635 р. / підгот. до вид. М. В. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 250 с.

2. Аркушин Григорій. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.

3. Бевзенко С. П. З історичних коментарів до українського словотвору. Прислівник / С. П. Бевзенко // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Том 37. – Ужгород, 1959. – С. 21–40.

4. Белоусенко П. И. История и особенности образования наречий времени в украинском языке : автореф. дисс. … канд. филол. наук / Петр Иванович Белоусенко. – К., 1982. – 24 с.

5. Брошняк (Пискач) О. Д. Прислівники в українських говорах Закарпаття : автореф. дис. … канд. філол. наук / Ольга Дмитрівна Брошняк (Пискач). – Ужгород, 1996. – 23 с.

6. Вербовий М. В. Прислівники із суфіксами **-ма**, **-ми**, **-мо** в історії української мови / М. В. Вербовий // Мовознавство. – 1993. – № 4. – С. 42–45.

7. Громик Ю. В. Прислівники відзайменникового походження у західнополіських говірках української мови : автореф. дис. … канд. філол. наук / Юрій Васильович Громик. – К., 1999. – 18 с.

8. Гумецька Л. О. Словотвір прислівників української актової мови XIV–XV ст. / Л. О. Гумецька // Українська мова і література в школі. – 1958. – № 6. – С. 19–26.

9. Даценко І. Б. Історія формування прислівників місця української мови : автореф. дис. … канд. філол. наук / Ігор Борисович Даценко. – К., 2007. – 19 с.

10. Захарків О. П. Семантична структура прислівників часу в бойківських говірках / О. П. Захарків // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 127–136.

11. Леонова М. В. Прислівники в буковинських говірках / М. В. Леонова // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Кн. 2. – Львів, 1961. – С. 92–102.

12. Лизанець П. М. Із словотвору говірок Затисся Виноградівського району (прислівник) // Доповіді та повідомлнення УжДУ. – Серія історико-філологічна. – № 1. – Ужгород, 1957. – С. 83–95.

13. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

14. Лук'янюк К. М. Суфіксальний словотвір прислівників у буковинських говірках (Пряма суфіксація) / К. М. Лук'янюк // Тези доповідей XXI наукової сесії. Секція філологічних наук. – Чернівці, 1965. – С. 6–11.

15. Назарова Т. В. Про особливості творення прислівників місця і часу в українській мові / Т. В. Назарова // Українська мова і література в школі. – 1958. – № 5. – С. 10–12.

16. Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія / [ред. кол.: В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін]. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342–412.

17. Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках / В. В. Німчук // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 263–273.

18. Німчук В. В. Словотвір прислівників відприкметникового походження в закарпатських говірках / В. В. Німчук // Територіальні діалекти і власні назви. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 69–79.

19. Ощипко І. Й. Семантико-словотвірна структура прислівників у південно-західних говорах / І. Й. Ощипко // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : XV Республіканська діалектологічна нарада : тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 161–163.

20. Прилипко Н. Архаїчні структури прислівників у поліських говорах / Н. Прилипко // Полісся : Мова, культура, історія. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 83–87.

21. Розумик Т. М. Прислівникова лексика в українських говорах району Карпат / Т. М. Розумик // Ужгород : Вид-во УжДУ, 1982. – С. 127–135.

22. Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Прислівник / С. П. Самійленко // Українська мова і література в школі. – 1956. – № 6. – С. 10–19.

23. Уздыган И. М. Отадъективные наречия в украинском языке XVI – XVII вв. (Словообразовательная структура) : автореф. дисс. … канд. филол. наук / Иванна Михайловна Уздыган. – К., 1975. – 25 с.

24. Чапля І. К. Прислівники в українській мові / І. К Чапля. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 123 с.

25. Ярун Г. М. Кореляція форми і змісту в розвитку української прислівникової системи. – К. : Наук. думка, 1993. – 110 с.

Halyna Hrymashevych

System of Adverb in Zhytomyr Act Book of 1635
(Adjective and Substantival Adverbs)

In the article the system of adverb of Polissia habitat of the Old Ukrainian language on the material of the manuscript of the officially business style of the 17th century is analyzed, the word-formation features of adjective and substantive adverbs are investigated, their evolution in the Poliski dialects is traced.

Key words: adverb, system of adverb, Old Ukrainian language, adjective adverbs, substantive adverbs.

Валентина Заскалета

ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ ОЗНАЧАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ У ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII ст.

(на матеріалі препозитивних речень зі сполучним ***що***)

У статті розглянуто структурні та семантичні особливості складнопідрядних означальних речень з препозитивним підрядним зі сполучним що, зафіксованих у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.

Ключові слова: складнопідрядне речення, власне означальна семантика, додаткова семантика, сполучне слово, сполучник, антецедент, пам'ятки української мови.

Серед проблем вивчення історичного синтаксису важливим є дослідження формування та розвитку окремих типів складних речень, оскільки в них відбито основні тенденції еволюції гіпотаксису та граматичного ладу української мови загалом. Простежити ж динаміку змін у структурі, семантиці, кількісному та якісному складі сполучних засобів складнопідрядних, зокрема означальних (СПРПО), можливо за умови ретельного аналізу їх функціонування в писемний період розвитку української мови. Під цим кутом зору вже обстежено пам'ятки попереднього періоду (І. Борковський [3], П. Тимошенко [13], В. Заскалета [6; 7]), однак докладного вивчення препозитивних СПРПО зі сполучним що, зафіксованих у пам'ятках XVI–XVIII ст., не було, що й зумовило актуальність нашої розвідки.

Сполучне слово *што*, вживане в пам'ятках XIV–XV ст., засвідчено і в текстах XVI–XVIII ст., проте здебільшого у фонетичному варіанті *що*, який

поступається частотою вживання лише сполучному слову *которий* (*котрий*), функціонування якого підтримувалося тогочасним впливом з боку польської та російської мов.

Відповідно до позиції залежної частини можна виділити речення з препозитивною підрядною частиною та речення з постпозитивною підрядною частиною. Мета нашої розвідки – розглянути структурні й семантичні особливості складнопідрядних означальних речень з препозитивним підрядним зі сполучним *що*, які зафіксовано в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.

Такі речення, як і речення цього типу з іншими генетично спорідненими змінюваними сполучними словами, можуть починатися сполучниками сурядності *а*, *и*, що, як і в попередні періоди, жодних додаткових відтінків у зміст цих речень не вносили і не були обов'язковими компонентами, а, очевидно, відображали специфічну норму писемного мовлення. Між предикативними частинами цих речень може вживатися сурядний сполучник *и* – показник їхньої колишньої самостійності – або компонент *то***.**

У процесі аналізу фактичного матеріалу було класифіковано речення з препозитивним підрядним на речення з підрядною частиною, яка містить означуване слово, та речення без означуваного слова в підрядній частині. Зафіксовано два різновиди речень з підрядною частиною, яка містить означуване слово, причому в обох домінує дистантна локалізація сполучного й означуваного слів у залежній частині.

1. Речення, підрядна частина яких містить займенник *що* (*што*) і означуване слово, а в головній поряд з означуваним словом уживається антецедент *тот*. Значення займенника *що* (*што***)** розкривається не тільки означуваним іменником головної частини, а й відповідними уточненнями в самій підрядній частині. У таких реченнях *що* (*што***)** не є власне сполучним словом, оскільки не замінює означуваного слова, а є його означенням, для якого характерна атрибутивна чи кількісна семантика.

Серед речень цього різновиду фіксуємо не тільки такі речення, у підрядній і головній частині яких уживається однакове означуване слово, а й такі, у яких означуване слово і його дублет, що функціонує в підрядній частині, співвідносні як родове і видове поняття. Наприклад: *...**што** есми винє(н) пану Ворисцъкому **пя(т)дся(т) ко(п)** и **двє копє грошє(и)** лито(в)ски(х), **тыи пнзи** маю(т) быти ты(м) заплачоны, што ми люди мо(и) вєла(в)скиє ви(н)ни дати...*(ВГ, 1567, 24).

Означуване слово і його дублет можуть вступати в синонімічні (зокрема контекстуальні) відношення, як-от: *Я... вђдомо чиню сим писмом моим: іжъ **що** мнђ приналежно **отцевщини** моей в ставку на Жуках… **тую**-м мою **част** вђчне даровалем пнђ братовой моей…* (АПГУ, II, 1671, 90).

Серед речень цього різновиду зафіксовано уживання займенника **што** у формі родового відмінка: *...**чого** пнъ Во(и)на **накладу** з ымє(н)я нє выбєрє(т), повинни будуть **то(т) накла(д)** увє(с) спо(л)на єму о(т)ложити...* (ВГ, 1569, 80). Особливістю цього речення є й те, що означуване слово з антецедентом стоять не на початку головної частини, а після двох компонентів ускладненої форми складеного дієслівного присудка, внаслідок чого зв'язок між головною й

підрядною частинами послаблюється. Очевидно, на шляху вдосконалення вираження атрибутивної семантики ресурсами складнопідрядного речення такі речення передували реченням, у яких означуване слово разом з антецедентом стояло на першому місці.

Перше з наведених вище речень цього різновиду можна трактувати не тільки як означальне, а й як обставинне причини чи умови. Для другого й третього речень, крім означальної, характерна ще й кількісна семантика, зумовлена формою родового відмінка означуваного слова, ужитого в підрядній частині.

2. Речення, підрядна частина яких містить займенник **що (што)** і означуване слово, а головна – співвідносний з ними субстантивований вказівний займенник **тот** або (рідко) займенник предметно-особовий. Заміна в другій частині речення означуваного іменника займенником зміцнює підрядний зв'язок між його структурними компонентами. Уживання означуваного слова у формі родового відмінка надає займеннику **що** (**што**) кількісної семантики. Наприклад: ***Што*** *было* ***сукѣ(н)*** *на то(м) нєбо(ж)чику, братє моє(м), и* ***грошє(и)*** *готовы(х)* ***– то всє*** *з нєго злупи(л) и забра(л)…* (ДМВН, 1605, 56)*; ...* ***що****-м позичила синове своему* ***гроший****,* ***и той*** *мнѣ отдай!* (АПГУ, I, 1667, 94)*; а* ***що*** *там же у ямцѣ було особливе у вузлику* ***копѣюк*** *золотих* ***сто*** *й* ***десять талярей****,* ***тии*** *у себе он приховав й затаив передо мною* (АП, 1711, 235); *... Нурадинъ и Калга Солтани зъ Ордами своими...* ***що*** *могли на Украинѣ тамошной зарвати* ***здобичи*** *и* ***ясировъ****,* ***тое*** *похвативши... зъ Украини угонзнули...* (ЛВел., II, 1720, 177).

Якщо ж означуваний іменник стоїть у формі називного відмінка, семантика **що** (**што**) наближається до відносного займенника **который** (**котрий**). Щоправда, речення, які починаються сполучниками **а**, **але**, можна інтерпретувати і як обставинні, а займенник **що** (**што**) – як сполучник, синонімічний відповідно сполучникові **оскільки** або сполучникові **якщо**. Наприклад: *...а* ***што*** *будутъ нѣкоторыи* ***крилошане*** *со владыкою служити,* ***тымъ*** *маетъ новосвященый дати по грошу* (АЮЗР, II, 1539, 140–141); *а* ***што до(л)гы*** *нєбощика ихъ зостали то ся* ***ними*** *наполы маю(т) подѣлити…* (АО, 1614, 139); *...а* ***що*** *ест* ***кон*** *гнедый,* ***того*** *продавши, то долги мают поплатити* (АБ, 1673, № 115); *...але* ***що*** *и болшая еще* ***част*** *зостается,* ***и тое*** *самоволне нѣхто пустошити не важился…* (АПГУ, III, 1677, 75).

Атрибутивні відношення виразніші, коли означуване слово виражене формою знахідного відмінка, як-от: *...****що*** *ти зъ Мазепенкомъ ротмистромъ своимъ послалъ былъ* ***братю*** *нашу въ неволю бесурманскую, то* ***тіи*** *зъ тимъ посланцемъ твоимъ припроважени къ намъ на Кошѣ войска Запорозского…* (ЛВел., II, 1720, 344).

Займенник *тотъ* (*той*), маючи узагальнювальну семантику до означуваного слова, названого в підрядному реченні, може вживатися у формі середнього роду однини – **тое**, у цьому випадку він граматично співвідносний не з означуваним іменником, замість якого вживається в головному реченні, а зі *що* (*што*).

Речення без означуваного слова в підрядній частині вирізняються чіткими атрибутивними відношеннями між головною й залежною частинами. Цьому сприяє

не тільки відсутність повторюваного означуваного слова в підрядній частині, а й відсутність сурядного сполучника між предикативними частинами речення та експліцитність антецедента в його головній частині. Наприклад: ***що*** *отримал от Ярмолы за суму готових грошей осмъдесят золотых,* ***той*** *увес* ***кгрунт*** *даю в моцъ и в завhдованя обители* (АПГУ, ІІІ, 1675, 32); *а* ***що*** *бим на него [гайок] взял, то* ***тие гроши*** *росказовала, жебы церемонh церковние подлуг звичаю… за душу еи были отправлени* (АП, 1693, 92); *...у футорh Гамал. chна поденними косарами укошено скирт 15, а* ***что*** *на сотнh давано,* ***тихъ скирт*** *15...* (ЯМ 1, 1731, 130).

Отже, у XVI–XVIII ст. виявлено два різновиди розгляданих СПРПО: речення з підрядною частиною, яка містить означуване слово, та речення без означуваного слова в підрядній частині. Для речень першого різновиду зазвичай характерне супровідне обставинне (причини, умови) значення. Натомість атрибутивні семантико-синтаксичні відношення в реченнях другого різновиду значно виразніші.

Помітна незначна кількість фіксацій препозитивних речень (на тлі постпозитивних) свідчить, безперечно, про їхню архаїчність у синтаксичній системі тогочасної мови. Натомість СПРПО з постпозитивним підрядним, зокрема зі сполучним *що*, попри те, що в їхній підрядній частині теж може дублюватися означуване слово, і семантично, і композиційно близькі до СПРПО сучасної української літературної мови, проте, щоб довести це, потрібне докладне дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. / С. П. Бевзенко // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. Т. IX. – Ужгород : Книжно-журнальне вид-во, 1954. – С. 165–243.

2. Блик О. П. Синтаксис документов канцелярии Б. Хмельницкого (Сложноподчиненное предложение) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. П. Блик. – К., 1960. – 25 с.

3. Борковский В. И. Препозитивные придаточные с неизменяемым чьто в древнерусских грамотах / В. И. Борковский // Труды отдела древнерус. лит. Ин-та рус. лит. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 14. – С. 581–589.

4. Герасименко Д. Д. Развитие гипотактических конструкций в различных жанрах украинского литературного языка XVII – начала XVIII вв. : автореф. дис. на соискание научной степени канд. филол. наук : спец. 661 – «Языки народов СССР» / Д. Д. Герасименко. – К., 1968. – 26 с.

5. Забєліна В. П. Засоби поєднання підрядного означального речення з головним у Літописі Самовидця / В. П. Забєліна // Матеріали звітної наук. конф. Житомирського пед. ін-ту, присвяченої підсумкам наук.-дослід. роботи за 1965 рік : тези. – Житомир, 1966. – С. 72–73.

6. Заскалета В. П. Структурні та семантичні особливості складнопідрядних означальних речень зі сполучними словами, які походять від займенникового кореня *k- (č-), зафіксованих у пам’ятках української мови XI–XIII ст. / В. П. Заскалета // Лінгвалізація світу: теоретичні та методичні аспекти : міжнар. наук. конф., 24–25 травня 2006 р. – Черкаси, 2007. – С. 280–287.

7. Заскалета В. П. Структурні та семантичні особливості складнопідрядних означальних речень зі сполучним словом *што*, зафіксованих у пам’ятках української мови XIV–XV ст. / В. П. Заскалета // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 8. – С. 252–255.

8. Історія української мови: Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. Х. Щербатюк та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 504 с.

9. Касім Ю. Ф. Означальні підрядні речення в «Книгах третіх міських Пирятинських» кінця XVII – початку XVIII ст. / Ю. Ф. Касім // Праці Одеськ. держ. ун.-ту. – 1962. – Т. 152. – Вип. 15. Серія філол. наук. – С. 156–168.

10. Мельничук О. С. Генезис і історичні видозміни припідрядного вживання сполучника і в українській мові / О. С. Мельничук // О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики : матеріали III республ. славістичної конф., присв. 125-річчю з дня нар. О. О. Потебні. – Х., 1962. – С. 178–192.

11. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.

12. Скоропада О. А. Місце підрядного означального речення в складній конструкції (На матеріалі пам'яток XVII ст.) / О. А. Скоропада // Доп. та повідомлення Львів. ун-ту. – 1955. – С. 88–90.

13. Тимошенко П. Д. Складнопідрядні (сполучникові) речення з підрядними означальними та додатковими в українських грамотах XIV – першої половини XV ст. / П. Д. Тимошенко // Проблеми синтаксису. Праці Міжвуз. наук. конф. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – С. 116–127.

14. Ярмоленко Т. С. Складнопідрядні речення в пам'ятках ділового українського письменства XVI ст. (Підрядні означальні та підрядні додаткові речення) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. С. Ярмоленко. – К., 1954. – 341 с.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

АБ – Акты Бориспольского мейского уряда, 1612–1699 гг. / Предисл. А. В. Стороженко. – К. : Киевская старина, 1892. – 112 с. **АО** – Акти села Одрехови / Упоряд. : І. М. Керницький, О. А. Купчинський. – К. : Наук. думка, 1970. – 260 с. **АП** – Пирятинські актові книги // Стороженки. Фамильный архив. – К. : Типография Т- ва Г. Л. Фронцкевича, К, 1908. – Т. 6. – С. 1–388. **АПГУ** I, II, III – Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. / Ред. и примеч. В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1912. – Вып. 1 – 2. – 238 с.; Чернигов: Типография Г. М. Веселой, 1914. – Вып. 3. – 124 с. **АЮЗР** – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – СПБ, 1848. – Т. 2. – 1506–1544. – 434 с. **ВГ** – Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К. : Наук. думка, 1995. – 245 с. **ДМВН** – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. актових документів / Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова, В. Ю. Франчук, Т. К. Черторизька. – К. : Наук. думка, 1981. – 316 с. **ЛВел**. – Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., 1851 – Т. 2 – 612 с. + VII + III; 1855 – Т. 3 – XII + 568 с.; 1864. – Т. 4 – XII + 410 с. **ЯМ** – Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767 гг.) / Под ред. Ал. Лазаревского. – К. : Киев. старина, 1891. – Т. 33, 35; 1892. – Т. 36–39; 1893. – Т. 40–43; 1894. – Т. 44–47; 1895. – Т. 48–51; 1896. – Т. 52–55.

Valentina Zaskaleta

Functioning of compound attributive sentences with conjunctional compounds in the monuments of Ukrainian language of centuries XVI–XVIII

The article is dedicated to studying structural and semantic specialties of compound sentences with conjunctive that, noted in the monuments of Ukrainian language of centuries XVI–XVIII.

Keywords: compound sentence, self-attributive semantics, complementary semantics, compound, monuments of Ukrainian language.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Лариса Кислюк

УЗУАЛЬНЕ Й ОКАЗІОНАЛЬНЕ В АВТОРСЬКИХ НОВОТВОРАХ КАТЕГОРІЇ НАЗВ ОСОБИ

У статті розглянуто співвідношення узуального й оказіонального в письменницьких новотворах категорії назв особи. Зіставлено використані словотвірні моделі з літературною мовою та мовною практикою для виявлення спектру їхньої активності та нормативної прийнятності.

Ключові слова: узус, ідіолект, норма, категорія особи, словотвірна модель, новотвір, оказіоналізм.

Авторські новотвори завжди були засобом поповнення лексикону: „…будь-яку інновацію в мові … творить на початку окремий індивід, … і це нововведення надалі поширюється, його приймають чи відкидають інші члени суспільства” [17, с. 153]. З часом одні письменницькі неологізми увійшли в літературну мову і втратили статус новотворів, хоча й мають автора, як запропоноване М. Старицьким слово „мрія” [14, с. 105]; інші отримали статус оказіональних, тобто невідтворюваних у загальномовній практиці одиниць.

У дослідженнях з проблематики сучасної словотвірної номінації української мови залишається актуальною проблема співвідношення узуального й оказіонального в письменницьких новотворах, виявлення активних словотворчих моделей, використаних для творення нових авторських номінативних одиниць у зіставленні з літературною мовою та живомовною практикою (на матеріалі сучасних ЗМІ). Цю проблему дослідники розглядають через опозицію регулярності/нерегулярності або узуальності/неузуальності словотвірних номінацій, яку трактують і як нормативне/ненормативне словотворення, протиставляючи потенційні слова оказіональним [5, с. 49–50].

У сучасному українському мовознавстві вивчення авторської деривації в руслі проблем неології та оказіональних одиниць розглянуто, зокрема, у працях К. В. Брітікової, Є. А. Карпіловської, Ж. В. Колоїз, Д. В. Мазурик, Л. В. Струганець, О. А. Стишова, а також у напрямку розвитку авторської неографії в дослідженнях Г. М. Вокальчук та у випусках лексикографічної серії „Українська індивідуально-авторська неографія” Національного університету „Острозька академія”.

Терміном „новотвір” у статті названо нові слова, які утворено в системі української мові за наявними словотворчими зразками, не зафіксовані словниками до 1991 р. включно. З урахуванням лексикографічного критерію індивідуально-авторськими слід вважати такі новотвори, які не репрезентовано сучасними словниками як узуальні. Цього критерію дотримуються укладачі сучасних неографічних словників індивідуально-авторської лексики.

Серед письменницьких новотворів, прийнятих та схвалених узусом, найчисленнішою групою дослідники вважають категорію назв особи, „що

постійно оновлюють та активно поповнюють численний і різноманітний щодо семантики клас узуальних одиниць” [7, с. 9]. Розглянемо похідні лексеми на позначення назв особи з погляду активності словотвірних моделей як аналогів їхньої словотвірної структури (за О. С. Кубряковою), застосовуваних у сучасних авторських та узуальних новотворах, використовуючи словники авторських поетичних неологізмів [9], [14] та текст роману „Записки українського самашедшого” Л. Костенко [8]. Для порівняння використано матеріали комп’ютерного фонду лексико-словотвірних інновацій у сучасній українській мові (далі – КФІ) відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАНУ обсягом понад 20 тисяч одиниць та словники сучасної української мови [2], [3], [4].

За матеріалами КФІ серед новотворів на позначення осіб у мовній практиці зберігають активність словотвірні моделі „дієслово+ **-ник**” зі значенням „носій процесуальної ознаки”: *очільник, паркувальник, пікетувальник, протестувальник* та зростає активність моделей „іменник+ **-ник**” зі значенням „особа за відношенням до предмета (об’єкта), названого твірною основою”: *даїшник, інтернетник, коаліційник, медійник*. Серед активних варіантних одиниць можна назвати відіменникові новотвори з суфіксами **-ець / -івець**, **-ист / -іст**: *даївець, інтернетівець, коаліціоніст, медіїст*. У романі Л. Костенко, який називають міксом художньої літератури, внутрішніх щоденників, сучасного літописання і публіцистики, активно використано як віддієслівну, так і відіменникову (рідше відприкметникову) моделі на **-ник**: 1) *очільник, протестувальник, упадальник;* 2) *барабанник* (тут можлива подвійна мотивація), *пікетник, смертник, телевізійник, хабарник;* 3) *бойовик* тощо. Новотвори *очільник, протестувальник* наявні й у КФІ, що демонструє комунікативну налаштованість, бажання автора донести до читача пульс сучасності. Натомість у поетичних творах Л. Костенко бачимо заглибленість у вічні проблеми людської душі, а тому й зовсім іншу картину назв осіб: це переважно персоніми, власні назви, серед яких багато попарних: *король Фердинанд* і *королева Ядвіга, Даліла* і *Самсон, Мавка* і *Лукаш, цариця Савська* і *Соломон* тощо. Водночас у поетеси трапляються новотвори *новинкар, одинчичок* (*...коханка, кухар, навіть новинкар, що буде й там розказувать новини* [15, с. 114]; *У мене син одинчичок, панове...* [15, с. 114]), які відповідають вимогам словотвірної норми, однак з погляду норми лексичної зберігають оказіональність. Мотивацію словотворчої активності на прикладі новотворів-прикметників *новинний, новинарний, новиннєвий* Є. А. Карпіловська аналізувала як наслідок появи додаткового спеціалізованого значення у твірному іменнику *новини* – „окремий жанр сучасної журналістики” й можливості усталення конкурентів на прикладі узуальних новотворів: *новинник, новинар, новиннєвик*, серед яких підтримку як з погляду мовної норми (*новинний блок – випуск новин*), так і з позиції активності словотвірної моделі (*новина → новинний → новинник*) отримує передусім новотвір *новинник* [5, с. 30–33]. Авторський новотвір *новинкар* утворений за моделлю „іменник+ **-ар**”, яку Л. О. Родніна називає „характерною рисою українського словотвору порівняно з іншими

східнослов'янськими мовами, хоча цей тип утворень значно поступається своєю продуктивністю" типу відіменникових утворень із суфіксом **-ник** [14, 77]. Оказіональність полягає у використанні моделі „іменник з основою на –**к-** + **-ар**", де твірна основа вказує на об'єкт діяльності, за аналогією до *байка → байкар, казка → казкар, сопілка → сопілкар*. Але *новинкар* утворене не від *новинка*, а від *новина*, хоч наявне у контексті дієслово *розказувати, казати* викликає асоціації з *казкар*, що, можливо, й породило аналогію *новинкар* – „той, хто розказує новини". Новотвір *одинчичок*, тобто „єдиний син" має варіанти в літературній мові *одинак, одинець, одинчик і одиначок*, який можна вважати демінутивом до *одинак* [2, с. 430]. Авторський новотвір *одинчичок* має модифікаційне значення зменшеності до *одинчик*, за продуктивною моделлю творення іменників із суфіксами суб'єктивної оцінки [14, с. 102].

Маловживану модель віддієслівних іменників із суфіксом **-ай** реалізовано в авторському новотворі П. Тичини *бунтай (Похвалить не похвалю: / ах, повстаннями, бунтаю, / чи вщасливиш бідний люд?* [9, 188], який має літературні варіанти *бунтар, бунтівник*. Віддієслівні моделі на **-ай** в літературній мові представлені лексемами старослов'янського походження: *ратай, оратай, глашатай* з ненаголошеним **-ай**, наголос на суфікс падає переважно в запозиченнях *самурай, поліцай, шахрай*, а також у питомих утвореннях (поданих із ремарками *розмовне* або *діалектне*), як один із варіантів*: горлай* (*горлань*) [13, Т II, с. 132] *стрижай* (*стрижій, стригаль*) [12, IV, с. 215], [13, IX, с. 767–769]. І. І. Ковалик наявність таких варіантів та їхню диференціацію, зокрема діалектну, пояснював наявністю „у певній мовній системі низки однорозрядних словотворчих моделей і типів у межах окремих лексичних категорій…: *бородань, бородай, бородач*… Вибір тієї чи іншої моделі в процесі творення нових слів залежить від того, яка з наявних моделей потрапить у сферу мовної творчості і стане зразком для аналогічного утворення певного слова" [6, с. 375]. Серед новотворів Л. Костенко трапляються також емоційно забарвлені, з модифікаційним значенням згрубілості та рідковживаними суфіксами з відтінком зневаги, лайливості: *п'яндига* (пор. *п'яницюга, п'янюга* [12, III, с. 505], *п'янчуга, п'янюга* [13, VIII, с. 418]).

Відприкметникові новотвори зі значенням „носій ознаки" в аналізованому матеріалі трапляються рідко. Належить до продуктивного словотвірного типу *неслухняник* (від неслухняний) у П. Тичини, який конкурує з оказіональним авторським новотвором дитячої письменниці Т. Лисенко *неслухнясик* та з літературними варіантами *неслух, неслухнянець* [2, с. 407], [13, V, с. 384]. Похідна лексема *дужень* (від дужий) (*Я ж не лежень, я ж дужень*… [15, с. 145] насправді виявилася не створеним, а поверненим словом: *дужак, дужень* як відповідник до рос. *силач* [12, I, с. 454]. Цей іменник утворений суфіксом непродуктивного словотвірного типу на зразок *дурний – дурень* [14, с. 112], але за контекстом могло відбутися й творення за аналогією до віддієслівної моделі *лежати → лежень, сидіти → сидень*, на думку Н. О. Янко-Триницької, оказіоналізми виникають якраз „не за чинними зразками, а за аналогією з окремими словами" [18, с. 432]. Власне, зразок у словотворенні є завжди, але обсяг його різний: у регулярних утворень – це ряд слів, а для оказіональних – одне слово. Цю модель не реалізовано в жодному з новотворів КФІ.

Дослідники сучасної української лексики серед похідних іменників, які „активно включено до процесу інтелектуалізації", розглядають назви осіб із заперечною часткою *не* в ролі префікса: *невласник, негромадянин, непрофесіонал, нефахівець* тощо. Префіксальна модель „**не**-+іменник" наявна й у поетичних та прозових аналізованих текстах: *непоет, не-громадянин*, *несин*: *Але жоден поет не був непоетом*. [15, с. 113]; *Один політолог сказав, що в нашому суспільстві більше не-громадян, ніж громадян* [8, с. 268]; *І Син один не спить між тими несинами* [15, с. 87]. Різне написання таких новотворів (разом і через дефіс) невипадкове і є водночас евфемізмом і засобом протиставлення: „*Не-громадяни ж їдять більше, ніж громадяни*" [8, с. 268]. Є. А. Карпіловська вважає, що „у такий спосіб на новому етапі розвитку української мови активізовано давню тенденцію категоризації протиставних понять", зауважуючи, що в „активному поповнення цієї лексемної категорії індивідуально-авторськими, експресивно-оцінними новотворами виразно виявляється незбіг лексичної норми мови з нормою словотвірною", через що багато з них функціонують лише в узусі або ж залишаються в статусі індивідуально-авторських [5, с. 80].

За допомогою суфікса назву особи *беззаконець* у П. Тичини утворено від сполуки прийменника з відмінковою формою іменника (без закону). Є й інше пояснення: за допомогою конфікса **без-**…**-ець** назву особи утворено від іменника *закон*. У нормативних *беззаконник* [12, І, с. 40], [13, І, с. 128], *беззаконниця* [2, с. 40] використано інший суфікс. Новотвір *заокеанець* (пор. з нормативним *задніпрянець* „житель задніпров'я" [12, І, с. 35]) утворений за моделлю „іменник+ **-ець**" від нормативного *заокеання* „землі, що містяться за океаном" [13, ІІІ, с. 235]. Належні до продуктивних словотворчих типів композити (відсутні в [12], але наявні в [2]), утворені від базових словосполук: губити дітей, лизати блюдо, знати серце тощо на позначення осіб за дією (їхні семантичні особливості детально проаналізувала Н. Ф. Клименко [14, 342]) у Л. Костенко: *домодержавець*, у П. Тичини: *блюдолизець* (нормативне *блюдолиз*), *дітозгуб* (нормативне *дітогубець*), у М. Вінграновського: *серцезнавець* (і *серцевідець* [2]); рідше утворені від атрибутивних сполучень „прикметник+іменник": *дурнолобець* (у Л. Костенко); співвідносні з конструкцією „прикметник+дієприкметник" (новий прибулий) *новоприбулець* (у М. Рильського) та ін. Серед складних слів у романі Л. Костенко є загальновживані у мовній практиці, як складноскорочене *нардеп (Одного нардепа судять в Америці* [8, с. 9], порівняймо за матеріалами КФІ: *А ми нічого й не блокуємо – деякі нардепи просто коло неї стоять; …навіть український нардеп, а тепер уже й міністр Рудьковський, піддається спокусі; Іншим антигероєм став нардеп від Партії регіонів Василь Грицак*; та оказіоналізми: *політпатолог* (*Тут уже потрібні не політологи, а політпатологи* [8, с. 47]).

Заслуговують на увагу приклади творення назв осіб жіночого роду, активізовані в сучасному українському словотворенні: *всевладиця, другарочка* у П. Тичини, *бомжиха, інтуїтивістка, комарівна* у Л. Костенко. Новотвір П. Тичини – *другарочка* (*Слухай же другарочко, / слухай/ про мир!*) [9, с. 203], швидше за все походить від болгарського *другарка,* хоча словники 1930-х років

подають на означення приятельських стосунків між жінками серед інших синонімів і *другиня, друга* [11].

Позначення назв недорослості – іменники середнього роду: *короля* (у Л. Костенко) (наявні *короля* і *короленя* [11]), *скіфеня* (у М. Вінграновського) (це слово ввели до „Українського орфографічного словника”, 7-е вид. 2007 р.) утворені без порушень словотвірної норми, але залишаються оказіоналізмами, оскільки модель працює майже винятково на утворення назв малят тваринного світу, а це накладає обмеження на функціонування їх в узусі на позначення осіб молодого віку (поодинокі приклади з КФІ: *олігарченя, бомженя*) й літературній мові, де це переважно пестливі назви (*внученя, маленя, пастушеня, хлопченя*), позначення ж недорослості за національністю чи соціальним становищем трапляються винятково рідко: *татареня, татарченя, турченя, цареня*. На думку дослідників, у таких оказіоналізмах „нормі не відповідає склад ономасіологічної структури номінації (= її змістова структура)” [5, с. 55].

Проаналізований матеріал дозволяє виділити за критерієм активності спектр використовуваних авторами словотвірних моделей:

– активні регулярні (відтворювані, відповідні продуктивним зразкам словотворення): *барабанник, очільник, протестувальник, упадальник*;

– активізовані малопродуктивні (закладені в системі, але нереалізовані): *бунтай, дужень, новинкар, одинчичок;*

– непродуктивні або нерегулярні (невідтворювані, створені всупереч словотвірним зразкам або невідповідні лексичній нормі): *політпатолог, короля, скіфеня*. Тут обмеження на реалізацію певних зразків словотворення накладає „порушення нормативної когнітивної структури”, „виразні експресивно-оцінні конотації” [5, с. 53]. Із варіантних словотворчих форм уже здійснено вибір, пор.: малопродуктивне *короля* і поширене *королевич*, оказіональне *політпатолог*, але узуальне *політтехнолог*.

Загалом письменницький ідіолект може слугувати поштовхом або стимулом до активізування малопродуктивної або формування нової словотвірної моделі, входження таких новотворів у мовну практику та їх закріплення в словниках, залишаючись вагомим чинником впливу на норму літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брітікова К. В. Узуальне та оказіональне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / К. В. Брітікова.– Харків, 2007. – 20 с.

2. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / [уклад. і голов. ред. В. Бусел]. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. – 896 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Бусел]. – [3-є вид]. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1736 с.

4. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 000 слів / [відп. ред. Н. Ф. Клименко]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2011. – 760 с.

5. Клименко Н. Ф. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов’янських паралелей / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. І. Даниленко // Мовознавство – 2003. – № 2–3. – С. 96–111.

6. Ковалик І. І. Вчення про словотвір: Вибрані праці / [упорядник та автор передмови В. В. Ґрещук]. / І. І. Ковалик. – Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с.

7. Колоїз Ж. В. Оказіональна деривація: теоретичний та функціонально-прагматичний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ж. В. Колоїз.– Харків, 2007. – 36 с.

8. Костенко Ліна. Записки українського самашедшого / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. – 2011. – 416 с.

9. Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття : [збірник наукових праць; відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Острог : Вид-во НаУ „Острозька академія", 2011. – 268 с. (Лексикографічна серія „Українсько-авторська неографія"; вип. 5).

10. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К. : Наукова думка, 1976. – 287 с.

11. Російсько-український словник / [за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова]. – К. : Червоний шлях. – 1924 – 1932. – Режим доступу до словника: http://www.r2u.org.ua

12. Словарь української мови : У 4-х т. / [упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909]. – [Репринтне вид.]. – К. : Довіра – УНВЦ „Рідна мова", 1997.

13. Словник української мови : В 11-и т. / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

14. Словотвір сучасної української літературної мови : [за ред. І. І. Ковалика]. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.

15. Словотворчість шістдесятників. Ліна Костенко. Микола Вінграновський: Збірник наукових праць / [відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Острог: Вид-во НаУ „Острозька академія", 2010. – 178 с. (Лексикографічна серія „Українсько-авторська неографія". Вип. 3).

16. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття: (На матеріалі засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – [2-ге вид., переробл]. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.

17. Языковая номинация : общие вопросы / [отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – 359 с.

18. Янко-Триницкая Н. А. Словообразование в современном русском языке / Н. А. Янко-Триницкая. – М.: Индрик, 2001. – 503 с.

Larysa Kysliuk

The uzual and occasional features in writers' new derivates of category of the person

The article is devoted to correlation of the uzus and occasional features in writers' new derivates of category of the person. The word formative models used are compared with literary Ukrainian and the language practice to derive the spectrum of their efficiency and normative acceptability.

Key words: uzus, idiolect, norm, category of person, word-formative model, new derivate, occazionalism.

Алла Таран

СПОСОБИ ФОРМАЛЬНОГО АДАПТУВАННЯ ЗАПОЗИЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено способи формального адаптування та пристосування нових запозичень до фонетичної та графічної підсистем української літературної мови, їх відповідність усталеним традиціям і сучасним нормам української граматики.

Ключові слова: інновація, новозапозичення, адаптування запозичень, мовна норма, транскрибування, транслітерування.

При дослідженні процесів запозичення перед мовознавцями виникає проблема визначення етапів пристосування іншомовної лексики до нової

лінгвосистеми й усталення в ній. Найчастіше для позначення цих процесів дослідники послуговуються терміном «адаптація» – пристосування запозиченого слова до фонетичної і граматичної структури мови-реципієнта. О. Г. Муромцева до цих ознак додає ще здатність вступати в синонімічні ряди та в антонімічні пари, словотворчу активність та семантичне освоєння як показники адаптованого іншомовного елемента [7]. Є. А. Карпіловська для прогнозування ступеня ймовірності стабілізації новозапозичення в мові пропонує досліджувати функціональний потенціал інновації – сумарний показник парадигматичних (ієрархічних, гіперо-гіпонімічних), епідигматичних (деривaційних та асоціативних) і синтагматичних (комбінаторних) відношень інновації в системі мови й у тексті, її номінаційної та комунікативної активності [5, с. 93]. Г. А. Сергєєва фонетичне та морфологічне оформлення запозичення називає формальною адаптацією, тоді як процес входження іншомовної лексичної одиниці в лексико-семантичну систему мови-одержувача, становлення та подальшу еволюцію значення іншомовного слова на новому лінгвоґрунті визначає як функціональну адаптацію [9, с. 149]. Через цей етап, як стверджує К. Єрьоміна, проходить кожне запозичене слово, інакше воно буде належати до іншомовних вкраплень. Однак повне пристосування в результаті адаптації не відбувається [3, с. 8]. Зауважимо також щодо співвідношення термінів адаптація – адаптування, їх доцільне розмежування як означень процесу та його результату.

Л. Архипенко, досліджуючи адаптацію мовних одиниць на всіх рівнях лінгвосистеми, виокремила початковий етап – момент і початок процесу запозичення, зокрема, вибір способу запозичення (транслітерація, транскрипція), графічне переоформлення іншомовного слова та перехід від латиниці до кирилиці; поглиблений – функціонування іншомовного слова в мовленні та етап повного освоєння – фіксація в нормативних словниках, регламентація. На цьому етапі з’являються похідні від запозичених основ, відбувається селекція визначення понять, входження до граматичної системи української мови. Кожному з етапів відповідає певний ступінь адаптації: низький, середній та найвищий [1, с. 4–7]. Ми розглядаємо формальну адаптацію, а не калькування чи приховане запозичення, коли об’єктом запозичування стає зміст, а не форма, пор. *сірий* в значенні «підробний, фіктивний» або *благовіст = євхаристія, Теодор = Богдан.*

Мета пропонованого дослідження – простежити способи адаптування та пристосування нових запозичень до фонетичної та графічної підсистем української літературної мови, відповідність їх усталеним традиціям і нормам передавання слів іншомовного походження.

Пристосування нового слова до фонетики, граматики, графіки й орфографії, тобто таке його оброблення, яке не зачіпає змісту слова, називаємо формальною адаптацією слова. Залежно від того, яка форма матеріальної оболонки іншомовного слова українізується – звукова або графічна, О. В. Маринова виокремлює фонетичну і графічну адаптацію, що різняться функціонуванням у різних формах мови – усній і писемній. Аналіз процесів фонетичного і графічного освоєння нових іншомовних лексем засвідчує, що формальна адаптація іншомовної лексики на межі XX–XXI ст. має певні особливості [6, с. 14].

Варто зазначити, що принципи транскрипції сьогодні розширюються, і на деяких ділянках підсистеми, якою є іншомовні слова, можна спостерігати «відступи» від норми. До них належать:

1) поява в українській мові лексем із дифтонгами **-шн, -жн** на зразок *промоушн / промоушен* «(англ. *promotion* – просування по службі) – 1) підтримка, патронаж; 2) сприяння просуванню товару до споживача, поширенню чого-небудь, досягненню кимось творчих успіхів і т. ін.» [10, с. 565], *екшн* «(англ. *action* – дія) – жанри сучасних пригодницьких літератури й кіно; творам цього типу властиві гострота сюжету, швидка зміна дій і становищ, у яких опиняються герої», *фікшн* (*fiction*) «художня література, белетристика», «*сейшн* (*session*) *мол.* 1. Рок-концерт; рок-фестиваль. 2. Вечірка, пиятика. 3. Збіговисько, весела компанія [11]», *ресепшн* «складова частина інтер'єру», *ф'южн* (*fusion* – злиття) «напрямок у рок-музиці, що виник на ґрунті джаз-року», *пальп-фікшн* «(*pulp* – м'якуш, безформна маса, кашка) журнал чи книга, надрукована на дешевому папері і містить, як правило, сенсаційний матеріал», *сатісфекшн* (*satisfaction*) «Задоволення», пор. *сатисфакція*;

2) збереження вказівки на словосполуку, що лежить в основі таких слів, як *нон-стоп, онлайн, форс-мажор*;

3) тенденція вимовляти запозичене слово подібно до «оригіналу», що пояснюється вимовою в більшості випадків твердого приголосного перед голосними *е, и, і* в неологізмах-запозиченнях: *сінгл : сингл, рімейк : римейк, месідж : месидж : меседж.*

У формальному варіюванні слова значущими є внутрішні причини. Багато запозичень мають неоднаковий фонемний склад у різних варіантах, тому що при передачі одного запозиченого прототипу використовують різні способи адаптування – ***транскрипція*** з опорою на звукову форму слова, його вимову: ***FM*** (англ. ***F****requency* ***M****odulation* – "частотна модуляція", абревіатура на позначення радіомовлення на ультракоротких хвилях) : ***ефем****ка* – не просто запис кирилицею іншомовної абревіатури, а транскрибування її вимови і ***транслітерація*** з опорою на графічну форму слова, його написання: абревіатура ***PIN*** *(****P****ersonal* ***I****dentification* ***N****umber* "особистий номер ідентифікації") ***: PIN-код : пін-код*** або *супервайзер – супервізор* від англ. *supervisor* «наглядач, контролер».

Серед фонематичних варіантів функціонують вокалічні, що різняться якимось голосним, напр. *селебр**і**mic : селебр**и**mic* «*(celebrities,* мн. від *celebrity)* – знаменитості, відомі люди», *парбл**і**к р**і**лейш**о**нз : паблік рілейш**е**нз : парбл**и**к р**и**лей**ш**нз* «(англ. *public* – публічний, громадський і *relations* – ставлення, зв'язок) – 1. Соціальна інформація; сприяння встановленню порозуміння й доброзичливості між особистістю, організацією та іншими людьми за допомогою поширення пояснювального матеріалу, розвитку обміну (інформацією) та оцінки громадської реакції; 2. Відділ інформації комерційного підприємства; 3. Система інформаційних зв'язків влади з громадськістю» [10, с. 509] та консонантні, що розрізняються наявністю / відсутністю окремого приголосного звука: *андеґраунд : андерґраунд* від

англ. *underground* “підземний, підпільний”; *перформанс : перфоманс* від англ. *performance* “вистава, видовище”. Фіксуємо й такі варіантні номінації, що різняться не лише голосним, а й приголосним: ***хост**інг : хост**и**нг : **г**ост**і**нг : **г**ост**и**нг.* Згідно з чинною редакцією українського правопису, у словах іншомовного походження *g* і *h* зазвичай передають літерою *г*. Лише в деяких словах, запозичених з англійської мови, *h* відтворюють літерою *х* (*хокей, хол, хобі*). Тому англійське *hosting* слід писати українською мовою з початковою літерою *г*. [4, с. 117]. За правилом “дев’ятки” після передньоязикового **т** слід писати *и*, тому правильним є написання *гостинг*. Отже, спирання на чинну мовну норму в разі потреби усталення новозапозичення дає змогу вибрати з таких груп лише один відповідник адаптування і заблокувати ті, що не відповідають фонетичним і правописним нормам української мови.

Правописна строкатість варіантів зумовлена новітністю запозичення, яке ще не знайшло кодифіковану нішу в українській мові, а тому й створює труднощі в написанні. Появу багатьох графічних варіантів спричинило прагнення зберегти форму іншомовного слова Використання засобів українського правопису для передавання чужого слова зумовлює ігнорування чинного правопису, зокрема щодо кількох правил.

Передусім правила “дев’ятки”, унаслідок чого й постали такі не відповідні чинній мовній нормі написання лексеми, як *бодібілдинг* замість *бодибілдинг, екзіт-пол* замість *екзит-пол* від *exit-poll* «опитування на виході з виборчих дільниць тих, хто вже проголосував» [10, с. 250]*, фрілансер* замість *фрилансер* від *freelancer* «позаштатний працівник, незалежний спеціаліст», *бодібілдер* замість *бодибілдер, месідж* замість *месидж, тінейджер* замість *тинейджер.* Таке написання слів, на нашу думку, можна пояснити намаганням точніше передати вимову запозичення, що є свідченням безпосередніх контактів українців з носіями англійської мови.

Явище наближення вкраплення до норм української вимови і відображення його не лише звукової, а й графічної форми в українському написанні демонструють відповідники англійського мистецького терміна *римейк : рімейк : ремейк* від *remake* “перероблення” – “1) новий, виправлений, перероблений або відновлений варіант (версія) видання музичних творів, телезапису, кінострічки; сучасна версія старої театральної вистави” [10, с. 599] та терміна музичної індустрії *сингл : сінгл* з англ. ***single*** “єдиний, одиничний”.

По-друге, правила подвоєння приголосних в іншомовних словах, згідно з яким у загальних назвах подвоєння не зберігаємо. Усупереч цьому правилу з подвоєними приголосними з’явилися слова *піцца* замість *піца*, *хеппенінг* замість *хепенінг* «ігрова імпровізація, яка дає вихід різноманітним підсвідомим спонуканням», *аутстаффінг* замість *аутстафінг* від *Out* – поза, зовнішній; *staff* – штат, кадри, персонал «виведення персоналу поза штат», *баннер* замість *банер* від *banner* – прапор «1. Гасло. 2. Засіб передачі реклами чи інформації. 3. Візуальний засіб передачі інформації рекламного характеру в Інтернеті» *джиббінг* замість *джибінг* від *jibbing* – протистояння.

Сьогодні спостерігаємо різне написання українських відповідників англійської словосполуки *off shore* “далеко від берега, за кордоном”: *оффшор :*

офшор : оф-шор : офф-шор. До української та інших слов'янських мов лексему запозичено зі значенням "тип компанії, що була створена або зареєстрована на території іноземної, зазвичай невеликої держави, яка надає іноземним учасникам податкові пільги для здійснення фінансово-кредитних операцій" [10, с. 508]. Українською мовою точніше було б *оффшор*, тому що *of* і *off* – це різні так звані післялоги в англійській мові: перший означає належність до чогось або вміст чогось, наприклад, *one of us* "один з нас", а другий – зворотну дію, напрямок від чогось, як у *off shore* –"від берега, поза берегом". Оскільки для українців внутрішня форма цієї словосполуки непрозора, то її адаптують як цілісну одиницю номінації й за правилами усунення подвоєння приголосних всередині слова зазвичай пишуть *офшор.* Таку основу зі спрощенням приголосних використовують уже й у похідних, пор. *офшорний.* Утім, у «Російсько-українському словнику іншомовних слів» Т. П. Мартиняк (далі – РУСІС) цей іменник і похідний від нього прикметник зафіксовано ще з написанням через дефіс: *оф-шор, оф-шорний* з метою упрозорити на українському мовному ґрунті внутрішню форму англійської прийменниково-іменникової словосполуки [8, с. 210]. Написання англійського *off* з одним *ф* підтримують такі раніше адаптовані англіцизми-словосполуки, як *офсайд* (з англ. *off side* – "осторонь, збоку"; проте показово, що як спортивний термін зі значенням "положення поза грою" цю словосполуку і в англійській мові пишуть разом – *offside*), *офсет* (з англ. *off set* – "від сукупності, набору чогось; зміщення", також англійською пишуть разом – *offset*) та *офтоп.* У «Російсько-українському словнику» за редакцією В. В. Жайворонка подано лише варіант *офшор* з похідним від нього прикметником *офшорний* (див. тут же й сталі словосполуки-терміни з ним *офшорна зона* і *офшорна компанія*) [11, с. 722]. У такій же графічній формі слова *офшор* і *офшорний* зафіксовано в останніх випусках академічного орфографічного словника. Однак це не означає, що всі сумніви щодо адаптування аналізованої словосполуки в українській мові усунено. Навіть укладачі академічних нормативних словників ще вагаються, якому графічному варіанту надати перевагу. Наприклад, О. І. Скопненко і Т. В. Цимбалюк у «Сучасному словнику іншомовних слів» (далі – ССІС) як домінанту подали варіант *офшор*, проте коло нього вмістили й варіант написання *офф-шор* [11, с. 508].

По-третє, збереження / уникання зяяння: *медіа : медія, уотергейт : вотергейт, інаугурація : інавгурація; сноуборд : сновборд* від *snowboard* – дошка для снігу, *сноубординг : сновбординг* від *snowboarding* – «спуск природною або штучною трасою на монолижі (лижній дошці) [11, с. 634], *сноубордист : сновбордист* «той, хто займається сноубордингом».

По-четверте, різне передавання англійського звука, позначеного літерою **h**, проміжного між нашими **г** і **х**, а також німецького звука, позначеного буквосполукою **tsch**: *гіні : хіні* «представник хіп-системи», *хорор : горрор* від *horror* – мистецький твір, у якому переважають сцени жахів (англійською це слово означає «жах»)», *гобіт : хобіт* від *hobit* – вигадана фантастом Дж. Толкієном миролюбна розумна людиноподібна істота малого зросту, що

живе під землею «маленька людина» [http://uk.wikipedia.org/], *хот-дог : гот-дог* (англ. *hot dog* – "гарячий собака"), *кітч : кіч* (нім. *kitsch* – сміття), *секонд-хенд : секонд-генд* (англ. *second hand* (ношений, приношений, дослівно – "з других рук").

По-п'яте, розмежовування звуків **[г]** і **[ґ]** у запозиченнях відповідно до вживання їх у мові-джерелі, напр. *гоблін* і *ґоблін* (*goblin*), *гриль* і *ґриль*, *колгейт* і *колґейт*. Непослідовність передавання цих звуків у нових запозиченнях, на думку К. Г. Городенської, зумовлена побоюванням, ніби вживання звука **[г]** в іншомовних словах витіснить характерний український звук **[г]** [2, с. 9].

У текстах ЗМІ натрапляємо й на різні відповідники англійської словосполуки *play off* "поза грою, після гри", що має значення "повторна гра після нічиєї; серія ігор": *плейоф : плей-офф : плей-оф*. Компонент **плей**, співвідносний з англ. *to play* "грати" (вихідне значення – "легкі, стрімкі рухи, переміщення"), в українській мові присутній у низці запозичень, і в початковій позиції слів функціонує зі значенням, близьким до семантики його етимона, та виявляє здатність поєднуватися зі структурними компонентами – афіксоїдами (префіксоїдами та суфіксоїдами), пор. *плейбой, дисплей, плеєр, плеймейкер, плейбойчик, плейбойськість*. За правилами орфографії *плей-оф* треба писати через дефіс. Саме так це запозичення зафіксовано в РУСІС. Крім того, тут дефіс відіграє ще роль межі для усунення зяяння і уникнення немилозвучної вимови, пор. [*плейоф*].

У сучасній українській публіцистиці фіксуємо також різне написання назв рекламних щитів-англіцизмів *сіті-лайт : сіті-лайт : сітілайт* (*city* – місто, *light* – світло, освітлення) – засклена конструкція з підсвічуванням, що використовується як рекламоносій, *бігборд : біг-борд* (англ. *big* "великий" – *board* "дошка") – великий рекламний щит з автономним освітленням, *білборд* : *біл-борд* (англ. *bill* "список, програма") – "1) вітрина, дошка оголошень, афіш; 2) закритий скляний, освітлений ізсередини короб для афіш, плакатів, різноманітної інформації й т.ін.; установлюють переважно вздовж вулиць" [10, с. 105]. З основою **біл-** у «Великому зведеному орфографічному словнику сучасної української лексики» за редакцією В. Т. Бусела (К., 2003) зафіксовано лексеми *біл-брокер і білль-брокер* (англ. *bill* має первісне значення "законопроект"). В «Українському орфографічному словнику» (К., 2007) вміщено як нормативний лише графічний варіант *бігборд*, пор. тут же і *бігмак,* який в РУСІС подано ще в графічному варіанті *біг мак* (англ. *Mac* – скорочений варіант прізвища *Macdonalds,* засновника американської гастрономічної фірми і мережі кафе) зі значенням "фірмовий багатошаровий бутерброд з гамбургерами, овочами та зеленню" [8, с. 47]. Написання через дефіс *біг-борд* підтримують запозичення із основою *біг-*, як *біг-бенд* і *біг-біт*. Музичний термін у графічному варіанті *біг-біт* та графічний варіант англіцизму *біг-банд* – найменування великого естрадно-танцювального оркестру зафіксовано в ССІС [11, с. 104]. Спостерігаємо також наслідки мовної гри з цими запозиченнями, напр., каламбурна лексема *білморда*, напр.: *Бий "білморди" – платить мер!* (УМ, 19.03.2008). У ССІС засвідчено також номінації *сноубординг, скейтборд* із основою **-борд**, що пишеться разом.

Усі наведені розряди слів переконують, що сучасна українська літературна мова продовжує збагачувати систему способів та засобів творення нових слів, виявляючи водночас стійкість і "рухому" реакцію на ті зміни, які спричинюють запозичені назви нових реалій і понять. Спостерігаємо широкий спектр засобів формального адаптування запозичень, їх припасування до фонетичних і правописних норм сучасної літературної мови. Такі засоби водночас становлять фільтри, захисні механізми мови для перевірки доцільності усталення подібних лексем, їхньої активності й значущості в процесах номінації та комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архипенко Л. М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кін. XX– поч. XXI ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. М. Архипенко. – Харків, 2005. – 20 с.

2. Городенська К. Г. Нові запозичення та новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови / К. Г. Городенська // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць / [відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 3–9.

3. Еремина К. Н. К проблеме языковых контактов (европеизмы в современном персидском языке) / К. Н. Еремина – Москва : Наука, 1980. – 78 с.

4. Івасишина Т. Хостінг – хостинг, гостінг чи гостинг? / Т. Івасишина, І. Коркач. – Культура слова. – 2004. – Вип. 64. – С. 117.

5. Карпіловська Є. А. Функціональний потенціал конкурентних моделей словотворення: параметри стабільності похідних / Є. А. Карпіловська // Функціональні аспекти словотворення: Матеріали 9-ої Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів. – Мінськ, 2006. – С. 92–101.

6. Маринова Е. В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI вв.: проблемы освоения и функционирования : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / Е. В. Маринова. – М., 2008. – 46 с.

7. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст./ О. Г. Муромцева. – К. : Вища школа, 1985. – 152 с.

8. Російсько-український словник іншомовних слів / [уклад. Т. П. Мартиняк ; за ред. А. П. Ярещенка]. – Х. : Прапор, 1999. – 392 с.

9. Сергєєва Г. А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. А. Сергєєва. – Х., 2002. – 16 с.

10. Сучасний словник іншомовних слів / [укл. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 790 с.

11. Ставицька Л. Український жаргон / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.

Alla Taran

Ways of formal adaptation of borrowings in the modern Ukrainian language

The article analyses the ways of formal adaptation and adjusment of new borrowings to phonetic and graphic subsystem of the Ukrainian literary language, their accordance to the fixed traditions and modern norms of the Ukrainian grammar.

Key words: innovation, new borrowings, adaptation of borrowings, language norm, transcription, translitteration.

Василь Бойчук

ПОРІВНЯЛЬНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕСУБСТАНТИВНИХ ІМЕННИКІВ-НАЗВ ОСІБ ЗА ПРОФЕСІЄЮ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Висвітлено поняття внутрішньої форми слова як ономасіологічної категорії, проведено зіставний аналіз продуктивних типів внутрішньої форми іменників-назв осіб за професією в українській та англійській мовах.

Ключові слова: внутрішня форма слова, ономасіологія, номінація, похідне слово, мотивація, іменник.

Сучасна парадигма гуманітарних досліджень значною мірою зумовлена проблемами антропологізації наукових знань, що передбачає актуалізацію функціонально-ономасіологічних аспектів у лінгвістичних студіях, об’єктом дослідження яких є процеси лінгвалізації та категоризації навколишнього матеріального й духовного світу. Мова як дієвий засіб освоєння людиною зовнішнього середовища є водночас і своєрідним «накопичувачем» людських знань, історичного досвіду та національної пам’яті, тобто, за словами Панаса Мирного, «живою схованкою людського духу…, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування» [10, с. 9]. Із цього погляду, досліджуючи мову як сконструйований ментально феномен пізнавальної активності особи, можна виявити своєрідні характерологічні риси, притаманні тій чи тій мові, отримати результати, якими послуговуватимуться не лише лінгвісти, але й культурологи, когнітологи, психологи, етнологи, філософи та ін. Власне дослідження, спрямовані на з’ясування особливостей процесів мовотворення, тісно пов’язані із когнітивістикою та іншими суміжними знаннями, без яких неможливо висвітлити складні питання взаємозв’язку мови й мислення в процесах семіозису, тобто творення мовного знака, у змістовій структурі якого виражено ментальні орієнтири носія мови.

Саме тому вивчення гносеологічно-лінгвальних механізмів природи номінації є актуальною проблемою сучасного мовознавства та інших гуманітарних наук, оскільки дає змогу дослідникові проникнути в серцевину складних процесів «омовлення» дійсності (реальної, віртуальної тощо), виявити їхні специфічні риси, що спричинені й опосередковані, за термінологією Гумбольдта, «духом» мови.

Ономасіологічному аспекту вивчення одиниць різних мовних рівнів у лінгвістиці присвячено чимало праць відомих мовознавців (Н. Д. Арутюнова, В. Г. Гак, М. Д. Голєв, О. П. Єрмакова, О. О. Земська, О. С. Кубрякова, Б. О. Серєбрянников , В. І. Телія , І. С. Торопцев , Ю. С. Степанов та ін.).

Завданням теорії номінації є дослідження та виведення закономірностей того, як дійсність, відображена в мисленнєвих категоріях, втілюється в значеннях мовних форм, який вплив справляє мислення та практична діяльність людей на становлення і прийняття суспільством мовних знаків, на їх семантичну структурацію і правила функціонування [13, с. 13]. Встановлюючи кореляцію між предметом і вибраним для його найменування мовним

відрізком, номінація пов'язує світ дійсності зі світом мови, «з'єднує частинку простору екстралінгвістичного з частинкою простору мовного» [9, с. 8]. Відповідно предметом дослідження ономасіології є лексична об`єктивація і процес встановлення зв'язку звукової сторони лексичної одиниці, яка при цьому виникає, з об'єктом дійсності (референтом) [12, с. 3].

М. І. Янценецька виділяє такі основні етапи в процесі номінації: 1) підготовка ідеального змісту; 2) віднаходження мотиваційної ознаки і форми її вираження, яка здатна ввести нове слово в мовну систему; 3) створення цілісної лексичної одиниці [14, с. 64]. Механізм знаходження та визначення мотиваційної ознаки як представника інших ознак змісту, що виражається цією ознакою, її властивості та функції є одним із головних завдань теорії мотивації, а проблема чинників, які впливають на вибір цієї ознаки в номінативному процесі, залишається й сьогодні центральною як для теорії мотивації, так і теорії номінації.

Із мотивованістю мовного знака, яку в сучасному мовознавстві розуміють як відповідність значення слова його звучанню, тісно пов'язана внутрішня форма (ВФ) слова, яка в сучасній лінгвістиці отримала різноманітні дефініції. Загалом цю мовну категорію розуміють як образний елемент у значенні слова (Л. А. Булаховський, В. І. Телія), як первісну ознаку, що лягла в основу найменування поняття (Р. А. Будагов, Б. М. Головін, Б. О. Плотников, М. Д. Голєв), як розумовий інтеріоризований образ (Т. Р. Кияк), як спосіб передачі поняття за допомогою того чи іншого значення (Б. О. Серєбрянников, О. С. Кубрякова, К. О. Левковська), як спосіб мотивування значення похідного слова (В. В. Іванов), як морфосемантичну структуру слова, яка містить у собі морфемний склад і мотиваційне значення (О. І. Блінова), як концептуальну ознаку, закріплену в слові (М. І. Голянич), як спільну семему мотивуючого й мотивованого слів (В. М. Русанівський). ВФ слова є чинником словотвірної системності (Н. І. Мігіріна), з'єднує дві стадії номінативного акту – довербальну й вербальну, є пучком асоціацій на засоби мовного означування (О. С. Снітко).

У рамках номінаційного (словотворчого) процесу ВФ слова розглядаємо як мотиваційну ознаку, що під час лексичної об'єктивації фрагмента позамовної дійсності кладеться в основу найменування нової реалії, як спосіб мотивації твірним похідного слова, який конкретизується цією ознакою. Будучи за своєю онтологічною суттю ономасіологічною ознакою, що на лексичному рівні оформлює гносеологічно «опрацьований» зміст, ВФ слова є власне тим національним маркером, що виявляє специфічні особливості номінації в динаміці й формує, відповідно до когнітивних інтенцій мовця, первинну семантичну структуру значення мовного знака.

На відміну від словотвірної мотивації, яка загалом містить лише вказівку на предмет чи його якості, ВФ слова засвідчує, яку саме з ознак цього предмета вибирає свідомість людини для нового позначення, тобто ВФ слова як обов'язковий елемент у парі «твірне – похідне» конкретизує словотвірні мотиваційні зв'язки, наділяючи їх значущістю.

Вивчаючи та класифікуючи за певними типами ВФ похідних слів різних за ступенем генетичної спорідненості мов, які демонструють різні способи мотивації значення слова, в основі чого лежить неоднакове «прочитання» навколишнього світу різними носіями мови, можемо отримати цікаві результати, які стануть обов'язковими елементами аналізу мовних картин світу як репрезентантів когнітивних структур того чи того етносу. Окрім того, вивчення внутрішньої форми слів-відповідників має важливе значення для виявлення специфічних ознак лексико-семантичних систем і, відповідно, для розкриття мовних картин світу [7, с. 334].

Отже, метою статті є зіставний аналіз ВФ десубстантивних іменників української та англійської мов, які репрезентують тематичну групу назв осіб за професією. Джерельною базою дослідження є Словник української мови в 11 томах [11], перекладний двомовний словник за редакцією В. Бусела [1] й тлумачний словник Вебстера [15].

Категорію іменника формують підклас первинних іменників із загальним категоріальним значенням реальної предметності (*дерево*, *стіл*, *будинок* тощо) і підклас вторинних іменників, які є синтаксичними дериватами, що виражають граматичну предметність і називають явища, факти, події, якості, властивості, процесуальні стани та дії. У їхній семантиці наявна сема ознаки (властивостей і відношень) [2, с. 16].

Найменування осіб становить значну частину похідних слів, яку в мові репрезентують іменники із загальним категоріальним значенням реальної предметності. За характером мотивації, який визначає семантичну структуру деривата, іменники-назви осіб можна поділити на відіменні й віддієслівні, а за тематичною ознакою – на дві підгрупи: найменування осіб за професією та непрофесійним заняттям. І професійні, і непрофесійні номінації завдяки оцінному компонентові можуть бути експресивними й нейтральними, хоча наявність оцінного компонента виявляється лише в групі непрофесійних назв [5, с. 92].

У процесах номінації осіб за професією чітко проявляють себе дві протилежні тенденції. З одного боку, це тенденція до спеціалізації, тобто до збільшення кількості одиниць для найменування осіб за професійною ознакою, що зумовлено зростаючою диференціацією й ускладненням виробничих процесів, з іншого боку, тенденція до універсалізму [6, с. 210]. У лінгвістичній літературі вже вказувалось, що в багатьох випадках назви осіб, утворені від іменників, подібні до віддієслівних, оскільки вони також позначають осіб, хоча й не називають при цьому дію експліцитно [4, с. 247]. Наприклад, *м'ясник* – «той, хто (продає) м'ясо», *зурнач* – «той, хто (грає) на зурні». Пор. *продавець* – «той, хто продає (товари)». Існує також думка, що відіменні назви діяча – це здебільшого назви за сталим заняттям, професією, а віддієслівні досить часто вказують на менш регулярні (або взагалі нерегулярні) заняття тієї чи іншої особи, що називають її за вчинком [3, с. 90].

О. С. Кубрякова вказує, що при характеристиці похідного слова, його семантичної структури слід враховувати не тільки наявність того чи іншого зв'язку, але й тип цього зв'язку та його напрямок, що конкретизується

дериватом [8, с. 14]. У такому разі ВФ слова є своєрідним "ключем" розуміння цього зв`язку між твірною базою та похідним утворенням, а за допомогою значення предиката можемо взагалі прогнозувати характер ВФ того чи іншого похідного слова. Наприклад, похідне слово *голкар* має лексичне значення (ЛЗ) «той, хто робить, виготовляє голки». Значення предиката виявляє мотиваційну ознаку продукту праці, яка є ВФ похідного *голкар*. Таким чином, мотивованість містить у собі загальну вказівку на голку як предмет, що мотивує дериват, а ВФ вказує на ознаку цього предмета, яка є мотиваційною й кладеться в основу номінації.

Базова основа визначає в загальних рисах значення предиката похідного слова. Проте не завжди назва, скажімо, музичного інструмента передбачає предикат «грати» і відповідну ВФ, яка вказувала б на інструментальність. Наприклад, ВФ похідного слова *дудник* у значенні «той, хто робить дудки» вказує на інструмент (дудку) як на продукт, результат праці. ВФ деривата *фортепіанник* вказує на продукт праці, що видно зі значення предиката, який експліцитно виражений у ЛЗ похідного слова – «той, хто виготовляє…». Це ж похідне слово у другому значенні «настроювач фортепіано» розкриває свою ВФ через «настроювати». За такої умови музичний інструмент є об’єктом, на який спрямована діяльність особи, що названа дериватом. Похідне *дудник* у другому значенні – «той, хто грає на дудці» – виявляє ВФ, що вказує на знаряддя, засіб дії, тобто репрезентує інструментальність. У таких випадках різні мотиваційні ознаки твірних слів формують різні ЛЗ похідних. Деривати чітко виявляють свою ВФ, тому що мотивовані первинними іменниками.

З іншого боку, в одному ЛЗ можуть перебувати поряд два різних за значенням предикати. Наприклад, у похідному *пічник* – «майстер, який мурує і ремонтує печі» – предикати маніфестують різні мотиваційні ознаки зі структури твірного слова. Так, предикат «мурує» передбачає ознаку результату (той, хто щось вимурує), а предикат «ремонтує» – мотиваційну ознаку об’єкта, на який спрямовано діяльність особи. У таких випадках важко, а часто неможливо визначити з синхронного погляду, чи мотиваційні ознаки вичленовували зі структури твірного одночасно чи з деяким часовим проміжком. До аналогічного типу дериватів належать також похідні слова: *свічкар* («той, хто виготовляє свічки і торгує ними»), *паркетник* («майстер, який виготовляє і настилає паркет»), *чоботар* («майстер, що шиє і ремонтує чоботи»), *мітляр* («той, хто робить і продає мітли»), *пушкар* («майстер, який виготовляє і обслуговує гармати»), *дігтяр* («той, хто виготовляє і продає дьоготь»), *годинникар* («робітник, який виготовляє, і майстер, що ремонтує годинники»). У всіх цих дериватах одне значення назви особи за професією становлять дві мотиваційні ознаки: результативності та об’єктності.

В інших випадках різні мотиваційні ознаки формують різні лексико-семантичні варіанти інваріантного значення, відповідно до чого відбувається структуризація словникової статті. Наприклад, *лампівник* – 1. Робітник, який виготовляє лампи. 2. заст. Робітник, який запалює і гасить лампи, стежить за ними; *свитник* – 1. Той, хто шиє свити. 2. Той, хто торгує свитами; *сукнар* –

1. Той, хто виготовляє сукно. 2. *заст*. Торговець сукном; *казаняр* – 1. Той, хто робить казани. 2. Робітник, що обслуговує парові казани.

Таке структурування словникової статті засвідчує домінантну мотивуючу ознаку результативності, яка представляє інваріантне значення назви особи за професійним заняттям. Інваріантне значення відображає розуміння того чи іншого явища і т.ін. носіями мови, з історичного погляду воно є «найновішим» сприйняттям об'єктів позамовної дійсності, хоча можна також припускати, що в діахронії мотивуюча ознака об`єктності в перечислених дериватах уперше була використана для утворення цих назв. Подібні випадки лише підтверджують думку про динамізм ВФ похідних слів.

Аналіз ВФ похідних назв осіб за професією уможливив виокремлення таких продуктивних типів ВФ.

1. Результативність. Для похідних іменників цього типу характерна ВФ, яка фіксує в семантичній структурі твірного мотиваційну ознаку результату, продукту праці, що лягла в основу цього способу номінації особи. Основна частина дериватів цього типу мотивована іменниками із загальним категоріальним значенням реальної предметності. Серед них – предмети промислового виробництва *(монетник – coiner (person who makes coin), мідник – coppersmith (someone who works copper), столяр – joiner (person who makes the wooden fittings), пляшкар – bottle maker*, *модельник – pattern maker, казаняр (котляр) – 1) boiler maker* і *2) boiler dealer, бляхар – tinsmith, годинникар (робітник, який виготовляє, і майстер, що ремонтує годинники) – watchmaker (person who makes or repair watches)*, *мебляр – 1) furniture maker, 2) furniture dealer, вугляр – 1) coaler, charcoal burner, 2) charcoal dealer*), речі господарсько-побутового вжитку (*канатник – rope maker, щіткар – brush maker, рукавичник – glover, сідляр – saddler, saddle maker, килимник (килимар) – carpet maker, ложкар – spoon maker),* продукти харчування (*вафельник – wafer baker, ковбасник (той, хто виготовляв і продавав ковбаси) – 1) sausage maker, 2) sausage dealer, булочник – baker, пиріжник – pie man (продавець паштетів), confectioner (manufacturer of, or shopkeeper selling, candies, cakes etc.),* рослини, овочі, фрукти *(садівник – gardener, fruiter, fruit grower, рисівник – rice grower, чаївник – tea-grower, квіткар – florist),* свійські тварини і звірі *(собаківник – dog breeder, кролівник – rabbit breeder, оленяр – grazier, squatter, cowherd, коняр – horse breeder),* зброя (*пушкар – gunner, cannonier, зброяр – gunsmith)*, одяг (*капелюшник – hatter),* транспортні засоби, їхні складові, дорожні об'єкти (*корабельник – shipbuilder, каретник – cart-wright (man who builds carts), дорожник – road builder),* взуття (*чоботар (майстер, що шиє і ремонтує чоботи та інші види взуття) – shoemaker (someone whose business is to make and repair shoes)*, напої *(винник – wine presser, wine maker, distiller),* свійська птиця, птахи (*гусівник – goose grower, poultry breeder, голубар – pigeon fancier),* комахи (*бджоляр – bee keeper),* назви інших понять (*перукар – hairdresser, плановик – planner).* Аналіз ВФ похідних української та англійської мов загалом засвідчив їхні тотожні чи подібні характеристики, що наочно демонструє семантика дієслів у структурі ЛЗ дериватів. Звичайною для аналізованих неспоріднених мов є їхня різна мотивованість як на формальному, так і

змістовому рівнях. Цікаво також, що в багатьох похідних іменників цього типу ВФ характеризує однорідний для обох зіставлюваних мов синкретизм, поєднуючи найчастіше ознаки результативності та об'єктності. Це може засвідчувати певний універсалізм у способах номінації, що має під собою певні глобалізаційні умови в процесах найменувань осіб цієї категорії.

2. Об'єктність. Цей тип є найбільш чисельним серед інших типів, що дало змогу структурувати його за підтипами. ВФ похідних слів у виділених підтипах актуалізує мотиваційну ознаку об`єкта торгівлі (*молочник – milkman, м'ясник – butcher, сукнар – clother, газетяр – pressman, newsman, newsrendor),* об'єкта догляду (*табунник – horseherd, wrangler, свинар – swinebreeder, pigtender, конюх – stableman, horseman),* об'єкта обслуговування (*вагранник – cupola melter, шлюзник – locksman, sluice keeper, понтонник – pontoneer, буфетник – barman, barkeeper, bartender),* об'єкта наукового дослідження (*мовник – linguist, language teacher, науковець – scientist*), об'єкта професійної діяльності (*очник – oculist, eye specialist, сміттяр – dustman, waste collector, колісник – wheeler, wheelwright, золотар – goldsmith, каменяр – stonecutter, stonemason).* Похідні утворення цього типу засвідчують найрізноманітніші мотивації найменувань, хоча в цілому характер їх доволі однотипний, на відміну від формально вираженої морфологічної структури.

3. Інструментальність. Серед найчисельніших тематичних груп, що мотивують похідні іменники цього типу ВФ, є такі: назви промислових механізмів, приладів, засобів (*екскаваторник – excavator operator, такелажник – rigger),* музичних інструментів (*скрипник (скрипаль) – violinist (a violin player), сурмач – trumpeter (a person who plays a trumpet), барабанщик – drummer (1. someone who plays the drums or a drum; 2. Travelling salesman),* транспортних засобів, засобів пересування (*поромник (перевізник на поромі) – ferryman (a man who works a ferry), човняр (у зн. «той, хто перевозить човном людей і вантажі») – boatman (a man who works a boat or raft),* зброї (*мечник – swordsman, лучник – bowman),* інших понять *(дзвонар – ringer, bellringer, стерник – pilot, стрілочник (робітник, який переводить стрілки на залізничних коліях і виконує інші допоміжні роботи) – switchman (a person who operates railroad switches), палітурник (майстер, який оправляє книги в палітурки) – bookbinder (someone who binds books).* ВФ англійських еквівалентів в основному є тотожною або схожою із ВФ українських дериватів, хоча її роль у формуванні структури ЛЗ часто є відмінною. Суттєві розходження в способах номінацій трапляються рідко.

Отже, представлені вище найбільш чисельні й продуктивні типи ВФ дериватів назв осіб (орієнтовно 80% лексичних одиниць досліджуваного матеріалу із більше 720 відібраних слів) дають змогу не тільки наочно побачити формально-змістове різноманіття похідних утворень назв осіб, а й простежити універсальні й диференційні особливості в процесах категоризації позамовної дійсності носіями української та англійської мов. Подальші студії в цьому напрямі дають можливість чіткіше встановити кореляції між різними типами ВФ у межах інших тематичних груп лексики, виявити ядерні й периферійні способи мотивації,

в основі яких лежить ментально зумовлений вибір мовцями різних мотиваційних ознак для утворення похідних найменувань як назв осіб, так і неосіб.

Застосування поняття ВФ слова в таких дослідженнях уможливлює результативне проведення лінгвістичних студій у вказаному напрямі, оскільки саме ця мовна категорія дає змогу простежити складні механізми лінгвалізації навколишнього світу та особливості їх об'єктивації в структурі мовних знаків, а також з'ясувати когнітивні механізми сегментації позамовної дійсності носіями різних мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Англійсько-український словник. Українсько-англійський словник : 250000 + 250000 : два в одному томі : 500000 од. пер. / [за заг. ред. В. Бусела]. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2010. – 1568 с.

2. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.

3. Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна . – К. : Наукова думка, 1982. – 170 с.

4. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики : [пер. с польс.] / В. Дорошевский. – М. : Прогресс, 1973. – 286 с.

5. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Е. А. Земская. – М. : Наука, 1992. – 221 с.

6. Ижакевич Г. П. Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология / Г. П. Ижакевич, П. Е. Грицина, В. И. Кононенко и др. – К. : Наукова думка, 1991. – 384 с.

7. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 424 с.

8. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений : семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 115 с.

9. Кубрякова Е. С. Части речи в ономасиологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 115 с.

10. Мова – народ. Висловлювання про мову та її значення в житті народу / [упоряд. Олекса Тихий]. – Київ : Смолоскип, 2007. – 416 с.

11. Словник української мови : В 11 томах. – Т.1–11. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

12. Торопцев И. С. Предмет, задачи, материал и методы ономасиологии / И. С. Торопцев // Проблемы ономасиологии. Исследования проблемной лаборатории по ономасиологии : научные труды. – Т. 21 (114). – Орел : ОГУ, 1974. – С. 3–75.

13. Языковая номинация : общие вопросы / [отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – 359 с.

14. Янценецкая М. И. Семантические вопросы теории словообразования / М. И. Янценецкая. – Томск : ТГУ, 1979. – 242 с.

15. New Webster's dictionary and thesaurus of English language.School, Home and Office Edition. 230000 entries. – Lexicon publication, inc. Danbury, CT, 1993. – 1248 p.

Vasyl Boichuk

Comparative and onomasiological characteristics of desubstantive nouns-names of persons by profession in Ukrainian and English languages

The concept of inner form of a word as the onomasiological category is elucidated; the comparative analyses of productive types of inner form of nouns denoting persons by profession in Ukrainian and English languages are carried out.

Key words: inner form of a word, onomasiology, nomination, derivative, motivation, noun.

Оксана Романова

ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ШВАЦЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

У статті проаналізовано терміни іншомовного походження у швацькій промисловості, досліджено шляхи запозичення термінів та номенів швацької терміносистеми.

Ключові слова: походження, швацька термінологія, запозичення.

Запозичення в термінології розглядаємо як об’єктивний фактор її розвитку. Вони є одним із способів поповнення словникового складу будь-якої мови протягом усієї історії існування.

Питання про те, якою повинна бути термінологія – національною чи міжнаціональною, – завжди було в полі зору науковців. Основою будь-якої національної терміносистеми є питома термінологія, утворена на власному мовному ґрунті. Але якою багатою не була б етнічна мова, вона “не може обійтися своїми власними ресурсами, тому термінологія багатьох галузей знань різних мов послуговується лексичними та словотворчими засобами високорозвинених літературних мов” [13, с. 6]. Проблемі запозичень у різних терміносистемах особливу увагу приділили українські дослідники: О. Боровська, Н. Юрко (термінологія гандболу) [2], Л. Козак (технічна термінологія) [5], І. Козловець (фінансово-кредитна термінологія) [6], Н. Краснопольська (термінологія менеджменту) [7], І. Процик (фізична термінологія) [10], Г. Сергєєва (правнича термінологія) [12], Д. Шапран (термінологія маркетингу) [14] та інші. На жаль, спеціальних праць з дослідження термінології швацької промисловості немає, вона не була ще об’єктом окремого вивчення, тому метою статті є дослідження швацької термінології, зокрема шляхів запозичення швацьких термінів та номенів, способи їхнього принатурення в системі української мови, простеження змін, які відбуваються внаслідок цього в системних відношеннях між номенами, що не було об’єктом спеціального аналізу в термінознавстві й становить *актуальність* пропонованої наукової розвідки.

Процес запозичення термінів суттєво не відрізняється від запозичення слів загальновживаної мови, проте “корінні” відмінності існують. Полягають вони саме у використанні переважно писемного шляху проникнення нових слів, а також можливості свідомого впливу на формування термінологічних систем” [8, с. 130].

У науковій лексиці співіснують чуже й питоме, інтернаціональне й національне. Перший складник єднає її з міжнародними стандартами, другий виявляє її самобутність, зберігає народний характер. Значна кількість запозичень потребує належної нормативної оцінки, адаптації іншомовних елементів до структури української мови, бо перенасиченість запозиченими термінами порушує рівновагу в системі мови й вона втрачає можливість бути універсальним засобом наукового спілкування.

Основу національних термінологічних систем становлять питомі компоненти, проте за умови активізації розвитку науки й техніки, що відбувається останнім часом, особливого значення набуває інтернаціоналізація термінології. Інтернаціоналізми, тобто лексеми, які відомі хоча б у трьох неспоріднених мовах, інтенсивно поповнюють склад терміносистем усіх мов світу, у тому числі й української. У цілому інтернаціональну тенденцію в термінотворенні слід визнати позитивним явищем, тому що вона відбиває глибинні процеси взаємодії мов, насамперед європейських. У швацькій термінології, як і в інших підсистемах лексики української загальнолітературної мови, відбувається процес інтернаціоналізації, "бо у європейських мовах розвиток інтернаціональних елементів пов'язаний в кінцевому результаті з декількома основними хвилями культурних і лінгвістичних взаємодій" [1, с. 198–199].

Українська мова не просто запозичує іншомовне слово, а адаптує і використовує його як власне, пристосовуючи до своїх літературних норм. Наявність іншомовних термінів не є ознакою слабкості мови, а свідчить про її самобутність та високий рівень розвитку.

Ми виділяємо два основні шляхи поповнення сучасної швацької термінологічної системи: а) термінологізація загальновживаної лексики; б) запозичення з інших мов. Головним джерелом формування національної термінології була й залишається загальновживана лексика української літературної мови, але в терміносистемах використовують й чужомовні запозичення. Терміни з інших мов, що ввійшли до фахового спілкування спеціалістів зі швацької галузі, пов'язані з різними мовами-джерелами, із яких їх запозичено як безпосередньо, так і через посередництво інших європейських мов.

Відзначмо, що на сьогодні в українській термінографії є лише одна словникарська праця, у якій зафіксовано саме терміни швацького виробництва [11]. Цей словник є перекладним (російсько-українським) та тлумачним – у ньому подано дефініції близько семисот термінів, якими користуються працівники швацької промисловості, й він є, по суті, коротким. Зараз триває робота над укладанням нового українсько-російського тлумачного словника термінів швацької промисловості. Лексичні одиниці, що мають увійти до словника, засвідчені в сучасній літературі зі швацької промисловості (підручниках, навчальних довідниках, наукових посібниках, спеціальних монографіях), енциклопедичних словниках, ГОСТах, інструкціях, положеннях, каталогах, прейскурантах та інших матеріалах зі швацького виробництва, доступ до яких іноді обмежений. На сьогодні ми лексикографічно опрацювали близько чотирьох з половиною тисяч термінів-слів і термінів-словосполучень. Але робота з фаховими текстами триває, тому обсяг словника зросте.

Зауважмо, що більшість аналізованих термінів-слів є питомою і лише понад 300 термінів запозичено з інших мов. Найчастіше чужомовні слова засвоєні разом із поняттями, предметами, явищами, які вони позначали. Так, іменник *болонья* – з італійської мови – прийшов разом із капроновою плащовою тканиною, яка дістала назву за місцем виробництва і потім поширилася [11, с. 12]. Чужомовні лексеми в швацькій термінології не є дуже давніми. Аналіз

мовного матеріалу свідчить, що найбільше іншомовних слів в українській швацькій термінології із французької, латинської, англійської, німецької, грецької мов. Наприклад, з французької мови: *апаш*, *ательє*, *басон*, *бермуди*, *боа*, *блуза*, *блузон*, *бюстьє*, *валансьєн*, *велюр*, *гіпюр*, *годе*, *декольте*, *жакет*, *жилет*, *кепі*, *комбінезон*, *костюм*, *кутюр'є*, *манекен*, *манто*, *негліже*, *пальто*, *пеньюар*, *плісе*, *прет-а-порте*, *стиль ретро*, *уніформа*, *фрак*, *драп* (< лат.), *зефір*[2] (< лат. < грец.), *коленкор* (< перс.); з латинської мови: *аплікація*, *колекція*, *комбінація*, *комплект*, *конфігурація*, *матерія*, *максі*, *міні*, *міді*, *мода*, *ретро*, *триплекс*, *туніка*, *фабрика*, *діагональ* (< грец.); з англійської мови: *бікіні*, *боді*, *бриджі*, *вельвет*, *гольф*, *джемпер*, *джерсі*, *капрі*, *кардиган*, *комбідрес*, *корд*, *ластик*, *макінтош*, *піжама*, *свінгер*, *смокінг*, *топ*, *тренч*, *френч*, *стилі* (*вамп*, *гламур*, *диско*, *мілітарі*), *равендук* (< нідер.); з німецької мови: *аксельбант*, *бюстгальтер*, *лацкан*, *шлейф*, *штоф*, *штапель*, *каніфас* (< нідер.), *кант* (< лат.), *конфекціон* (< лат.); з грецької мови: *оксамит*, *хітон*.

На сучасному етапі розвитку швацької термінології збільшилася кількість англомовних запозичень, наприклад: *джуд* – куртка, *кардиган* – жакет без коміра й лацканів із подовжнім вирізом, *слакси* – чоловічі штани вільного крою, зазвичай без підкладки. Це зумовлено статусом англійської мови як мови міжнародного спілкування, розширенням зв'язків із англомовними країнами, розвитком міжмовних контактів.

В аналізованій термінології виявлено також чужомовні терміни та номени з італійської мови: *болонья*, *маренго*; з польської: *гарус*, *байка* (< нім.), *замша* (< нім.); з іспанської: *альпака*, *болеро*, *гаучо*, *меринос*, *пончо*; із нідерландської: *брезент*, *зюйдвестка*, *марселін*, *муфта*.

В українській термінології швацької промисловості обмежена кількість мовних одиниць, запозичених із таких мов: арабської (*атлас*, *кумач*); перської (*канаус*, *міткаль*, *парча*); індійської (*кашемір*, *мадаполам*); малайської (*батик*); китайської (*даба*, *фанза*, *чесуча*); турецької (*бязь* /< араб./); болгарської (*бісер* /< араб./); тюркської (*камка*); хінді (*хаки*); японської (*кімоно*).

Деякі терміни, уживані у швацькій термінології, зароджувалися в кількох мовах. Так, слово "*мода*" має своє коріння в латинській (modos), італійській (modo), французькій (mode demloyer) мовах й означає "спосіб, правило, манеру одягатися" [3, с. 535]. У такому значенні слово "*мода*" диктує, який костюм і за яких обставин слід носити, як пов'язати краватку, шарф, як поєднувати блузу зі спідницею. Це визначення моди немовби накладає заборону на використання інших, не рекомендованих нею форм.

Останнім часом до активного фонду мови повертають запозичені слова, які донедавна характеризували як архаїзми або рідковживані, оскільки до вжитку входять реалії й поняття, які ними позначено. Наприклад, слово *амазонка* (походить із грецької мови) в українських лексикографічних працях зафіксоване з позначкою "застаріле" або "історичне". У сучасній мові ця лексична одиниця з одним зі значень "жіноча довга сукня спеціального крою для їзди верхи" [3, с. 15] з пасивного словника переходить до активного. До таких слів належать і мовні одиниці французького походження *кепі* "головний

убір із м’яким дашком, без твердого денця та околички” [3, с. 424] та *корсаж* “частина жіночої сукні, що охоплює груди, спину й боки” [3, с. 457].

Розмовне, жаргонове, діалектне мовлення було й залишається одним із джерел поповнення кодифікованої української мови, а в останні роки цей шар лексики значно активізувався. Для сучасного етапу розвитку швацької промисловості характерне проникнення до фахового спілкування розмовних назв одягу: *аляска* “зимова куртка”, *ковбойка* “ковбойський капелюх, картата сорочка” [3, с. 437], *шкірянка* “шкіряна куртка або шкіряне пальто” [3, с. 1399] та деяких жаргонових номенів: *труби* “широкі молодіжні штани” [11, с.150], *хамелеони* “штани, колір яких змінюється залежно від освітлення” [11, с. 156], діалектизмів – *ковшарик* “капелюшок із козирком для гри в бейсбол; бейсболка” [11, с. 51]. Слід зазначити, що запозичення можуть відбуватися і в межах некодифікованих субмов (із жаргону до жаргону, із жаргону до розмовної мови тощо). Наприклад, поширений зараз номен *зебра* зі значенням “смугастий шарф (елемент екіпірування фанатів)” [3, с. 363] перейшов до молодіжного жаргону зі спортивного.

“Мовна система виробила декілька шляхів освоєння лексики іншомовного походження, тим самим захищаючи свою глибинну структуру від чужорідних елементів, серед них калькування, адаптація та гібридизація” [4, с. 235]. В умовах глобалізації калькування є засобом протидії англомовному тиску. Окрім того, перевага калькування, на думку дослідників, “полягає у можливості зробити термін мотивованим, до того ж, якщо нове поняття позначається у мові-донорі словосполукою, калькування є чи не єдиним технічно можливим способом точного й вмотивованого відтворення його засобами рідної мови” [14, с. 11].

Слід зауважити, що в українській швацькій термінології використовуються кальки, утворені шляхом буквального перекладу чужомовного слова або словосполучення. Досить продуктивними серед них є повні кальки з європейських мов, зокрема складені номінації одягу й моди, наприклад: *висока мода* (італ. *alta moda*, франц. *haute couture*), *пальто-халат* (англ. *bathrobe-coat*), *пальто-штани* (англ. *pant-coat*), *італійська довжина* (фр. *Italienische länge*), *французька кишеня* (англ. *french pocket*), *маленьке чорне плаття* (англ. *little black dress*), *готове плаття* (англ. *ready-to-wear*), *капусний стиль* (нім. *zwiebel-look*), *неохайний стиль* (англ. *casual-look*), *прозорий стиль* (англ. *transparent-look*). У наведених мовних одиницях використовують як питомі еквіваленти, так і давно засвоєні українською мовою чужомовні запозичення. Непродуктивними в українській термінології швацької промисловості є часткові кальки, наприклад: *штани-шейк* (англ. *shake-pants*) та ін. Деякі кальки функціонують в українській мові паралельно зі своїми оригінальними еквівалентами: *висока мода – альта мода – від кутюр*, *неохайний стиль* – “*кежуал*”, *останній крик* <моди> – *дерньє-крі*.

Особливу групу в аналізованій термінології становлять терміни-кальки з російської мови. Орієнтування на термінологію цієї мови, що відбувалося з позалінгвальних причин, зумовило вилучення з фахового спілкування багатьох питомих одиниць. Наприклад, до цього часу в професійній сфері не розрізнюють процес та результат процесу, хоча українська мова має системні можливості для цього й фахівець може використовувати різні номінації, оскільки це важливо для технологічних процесів: *оброблювання*, *оброблення – обробка*, *окантовування*,

окантування – окантовка, *облямовування*, *облямування – облямівка*. Під впливом російської мови на позначення і процесів (незавершених та завершених), і результатів цих процесів до сьогодні в професійному обігу використовують терміни *обробка*, *окантовка*, *облямівка* тощо.

У сучасній українській мові є чимало назв одягу, запозичених із російської мови (*косинка*, *тапочки*, *бобка* (*бобочка*), *кожанка*, *юпка* тощо); при цьому ідентичні власне українські одиниці перебувають на узбіччі вжитку.

У сучасній мовній практиці відзначаємо активний пошук власних українських новотворів або запозичень, принатурених до української мовної системи (порівняймо: *тапочки* (розм.) витісняє український номен *капці*; запозичення з російської мови *кожанка* замінює українська назва *шкірянка* тощо).

Більшість запозичених номенів наближається до максимально точного відтворення звукового образу оригінального слова (порівняймо: *фрак* і французьке *frac*, *жилет* і французьке *gilet*, *костюм* і французьке *costume*, *анцуг* (жарг.) і німецьке *Anzug*, *кітель* і німецьке *Kittel*). Подекуди новіші запозичення в сучасній українській мові відбивають фонетико-графічну та правописну неусталеність, маючи два (а інколи й більше) варіанти: *блейтер* / *блайзер*, *клосес* / *клоза* / *клоса*. У морфологічному і словотвірному аспектах деякі запозичені назви одягу на українському ґрунті виявили активність у збагаченні відповідної національної лінгвальної системи. Іншомовні назви одягу стали в нашій мові важливим підґрунтям для продукування похідних новотворів: *памперс* (*памперси*) *– памперсний*, *комбінезон – комбінезонний*, *комбінезоновий*, *джинси – джинсовий – джини – джинсура – джинсівка*.

Не всі запозичення є виправданими з огляду на їхню доцільність у мові: не можна водночас використовувати іншомовні номени, коли маємо семантично й стилістично однорідні автохтонні, українські назви. Наприклад, можна обійтися без номена *легінси* “рейтузи до щиколоток або колін, які щільно облягають тіло (переважно жіночі)” [11, с. 58], оскільки в українській мові маємо колись запозичені й уже принатурені назви *бриджі*, *лосини*.

Іншим способом освоєння іншомовної лексики є гібридизація. Використання чужомовних елементів під час термінотворення спричинює виникнення гібридних одиниць, тобто слів, складених одночасно з національних та інтернаціональних морфем. Гібридні утворення відбивають ступінь засвоєння мовою запозиченої морфеми. На думку вчених, наявність у національній термінології слів-гібридів є свідченням повного “прийняття” чужомовної морфеми українською мовою. В аналізованій термінології функціонує невелика кількість складних слів-гібридів, проте можна передбачити, що з часом цих утворень у ній стане більше, оскільки вони мають високу інформаційну здатність і задовольняють такі вимоги до терміна, як точність та економія мовних засобів. Активну участь у творенні термінів-гібридів беруть терміноелементи класичних мов через властиву їм моносемічність, наприклад: *мікророзмір*, *мононитка*. Із запозиченими основами можуть поєднуватися питомі афікси, зокрема такими гібридами найчастіше є компоненти складених термінів: *конструювання одягу*, *швацька машина ланцюгового стібка*.

Як зазначають дослідники, “номінуючи численні витвори національного інтелекту в науково-технічному просторі, гібридні терміни переконливо й наочно відбивають прогресивну тенденцію до інтернаціоналізації, але в умовах збереження національних особливостей термінологічного фонду” [9, с. 87].

На наш погляд, різноманітність джерел формування та неоднорідність словникового складу швацької термінології зумовлені засвоєнням чужомовних одиниць, а також її взаємодією з лексикою літературної мови, із терміносистемами суміжних галузей знань.

Компоненти складених термінів можуть бути як питомими, так і запозиченими. В аналізованому мовному матеріалі виокремлюємо різні моделі термінів-словосполучень із погляду походження їхніх компонентів.

Виділяємо чотири основні моделі серед **двокомпонентних** термінів (беремо до уваги кореневу частину кожного компонента аналітичного терміна):

1. “Питомий компонент + питомий компонент”: *безпосаджувальна строчка*, *верхній одяг*, *весільна сукня*, *вільний шов*, *довжина руки*, *запас шва*, *крайовий шов*, *плечова накладка*, *швацька голка.*

2. “Запозичений компонент + запозичений компонент”: *ажурний трикотаж*, *вафельні буфи*, *еластична деформація*, *еталони лекала*, *інтегрувальний трикотаж*, *макети фігур*, *машинна операція*, *метричний номер.*

3. “Запозичений компонент + питомий компонент”: *ажурна тканина*, *бантовий зріз*, *жаккардові тканини*, *карта розкрою*, *коктейльна сукня*, *матроський комір*, *паспорт шматка*, *фасонна нитка.*

4. “Питомий компонент + запозичений компонент”: *закрійна машина*, *настрочна бейка*, *праска фальцпреса*, *робочі лекала*, *рукав з буфами.*

Під час дослідження ми виявили, що, по-перше, в аналізованих аналітичних термінах чужомовні компоненти здебільшого запозичені з французької, німецької, арабської, грецької, латинської, нідерландської мов, по-друге, поширені моделі, утворені поєднанням питомого та запозиченого компонентів, а також двох питомих компонентів.

Трикомпонентні швацькі терміни-словосполучення мають такі моделі творення за походженням.

1. “Питомий компонент + питомий компонент + питомий компонент”: *глибина спини між лопатками*, *задня плечова накладка*, *крій швацького виробу*, *опорна поверхня тканини.*

2. “Запозичений компонент + питомий компонент + питомий компонент”: *баланс плечових виробів.*

3. “Питомий компонент + запозичений компонент + питомий компонент”: *будинок моделей одягу*, *звивиста текстурована нитка*, *пришивний матроський комір.*

4. “Запозичений компонент + питомий компонент + запозичений компонент”: *коефіцієнт окупності трафарету*, *комбінована розкладка лекал.*

5. “Питомий компонент + запозичений компонент + запозичений компонент”: *мереживо* “*гіпюр міланський*”, *підрізка деталей матеріалу.*

6. “Питомий компонент + питомий компонент + запозичений компонент”: *виметувальна швацька машина*, *закріплювальний швацький напівавтомат.*

7. “Запозичений компонент + запозичений компонент + питомий компонент”: *вертикальний діаметр пройми*, *типова конструкція виробу.*

8. “Запозичений компонент + запозичений компонент + запозичений компонент”: *асортиментна колекція моделей*, *дефекти текстильних матеріалів*, *жилетний метод конструювання.*

Під час аналізу трикомпонентних термінів-словосполучень ми встановили, що запозичені компоненти належать переважно до французької та латинської мов, також велику кількість становлять терміни-словосполучення з питомими компонентами.

Характеризуючи **чотирикомпонентні** терміни-словосполучення за походженням, треба зазначити, що більшість із них має питомі компоненти.

Виділяємо такі моделі:

1. “Питомий компонент + питомий компонент + питомий компонент + питомий компонент”: *бічна довжина тазової ділянки*, *вершина плечового зрізу спинки*, *відстань між виступними точками лопаток*, *накладна кишеня з суцільнокроєним відворотом.*

2. “Питомий компонент + питомий компонент + питомий компонент + запозичений компонент”: *обладнання для виготовлення розкладок лекал*, *променевий спосіб розмноження лекал.*

3. “Питомий компонент + питомий компонент + запозичений компонент + питомий компонент”: *відстань від точки талії до коліна.*

4. “Запозичений компонент + питомий компонент + питомий компонент + питомий компонент”: *манжета на застібці з пришивним відворотом.*

5. “Питомий компонент + питомий компонент + запозичений компонент + запозичений компонент”: *дублювання дрібних деталей пальта.*

6. “Питомий компонент + запозичений компонент + питомий компонент + запозичений компонент”: *клейовий метод кріплення деталей.*

7. “Запозичений компонент + питомий компонент + запозичений компонент + питомий компонент”: *муляжний спосіб конструювання одягу*, *фасонна петельна текстурована нитка.*

8. “Питомий компонент + запозичений компонент + запозичений компонент + питомий компонент”: *шваць ка машина ланцюгового стібка*.

9. “Питомий компонент + запозичений компонент + питомий компонент + питомий компонент”: *шваць ка машина човникового стібка*, *шваць ка машина ручного стібка, шваць ка машина потайного стібка.*

10. “Питомий компонент + запозичений компонент + запозичений компонент + запозичений компонент”: *кишеня із задрапірованою горизонтальною куліскою.*

У поданих моделях запозичені компоненти походять переважно з грецької, латинської та французької мов. Чотирикомпонентних термінів-словосполучень з усіма запозиченими компонентами ми не зафіксували.

Аналіз **п’ятикомпонентних** термінологічних словосполучень свідчить, що компоненти можуть бути або тільки питомими (*відстань від сьомого шийного хребця до коліна*, *відстань між виступними точками грудних залоз*), або

питомими й запозиченими (*довжина збоку від лінії талії до підлоги*, *одяг для дітей старшої шкільної групи*). У таких моделях запозичені компоненти походять із грецької та французької мов. Серед п'ятикомпонентних термінологічних словосполучень ми не виявили таких, які б складалися тільки із запозичених компонентів.

Порівняно з попередніми десятиліттями значно змінилися джерела і шляхи увіходження запозичень до української мови: спостерігаємо активізацію прямих запозичень із англійської мови, традиційними залишаються запозичення з французької.

Дослідження швацьких термінів і визначення ролі терміноелементів класичного походження у формуванні сучасної швацької термінології свідчить, що процес запозичення з класичних мов триває.

Адаптація, освоєння, упорядкування нових запозичень відбувається нерівномірно: найчастіше освоюються і увіходять до української мови швацькі назви європейського походження, проте не всі запозичення є виправданими з погляду доцільності їхнього вживання.

Аналіз засвідчує, що один зі шляхів формування системи швацьких термінів – це запозичення чужомовного лексичного матеріалу. Для сучасного етапу розвитку української термінології швацької промисловості характерне збільшення у ній кількості англіцизмів та галліцизмів, що є загальною тенденцією сучасного термінотворення, яка полягає в активному залученні інновацій до термінологічного фонду різних галузей знання й діяльності людини. Запозичення слід уводити до наукового вжитку, якщо вони здатні замінити громіздкі описові питомі конструкції на позначення поняття. Запозичення іншомовних терміноодиниць – закономірне об'єктивне явище, яке не має істотних обмежень чи заборон, важливий засіб поповнення української швацької термінології. На відміну від питомих українських термінів на позначення відповідних швацьких понять, термінам-запозиченням більшою мірою властиві такі характерні ознаки, як точність, конкретність, однозначність, при цьому вони виявляють і високу словотвірну активність. Усе це сприяє розширенню і збагаченню досліджуваної терміносистеми.

Подальше дослідження цієї проблеми важливе для з'ясування питань як загальнотеоретичного, так і суто практичного характеру, насамперед для вирішення проблеми мовного унормування запозичених термінів, що поповнюють сферу швацької терміносистеми сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка / В. В. Акуленко– Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1972. – 216 с.

2. Боровська О. Уживання запозичень у термінології гандболу / Ольга Боровська, Надія Юрко // Вісник : Проблеми української термінології. – Львів : Національний університет "Львівська політехніка", 2007. – № 593. – С. 87–89.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.

4. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному лексиконі : [монографія] / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавн. дім Дмитра Бурого, 2008. – 336 с.

5. Козак Л. Запозичення як складова частина української технічної термінології / Людмила Козак // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць / [відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2007. – Вип. VII. – С. 63–65.

6. Козловець І. Роль запозичень у формуванні української фінансово-кредитної термінології / Ірина Козловець // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2003. – Вип. 11. – Ч. 2. – С. 467–469.

7. Краснопольська Н. Запозичення в українській термінології менеджменту / Н. Краснопольська // Вісник : Проблеми української термінології. – Львів : Національний університет "Львівська політехніка", 2010. – № 675. – С. 125–130.

8. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов / Д. С. Лотте – М. : Наука, 1982. – 149 с.

9. Онуфрієнко Г. Продуктивний іменник термінологічної деривації / Г. Онуфрієнко // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології". – 2004. – № 503. – С. 71–74.

10. Процик І. Р. Запозичення та освоєння чужомовної лексики в українській фізичній термінології на зламі XIX–XX століть / І. Р. Процик // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2003. – Вип. V. – С. 167–169.

11. Російсько-український тлумачний словник швейного виробництва / [уклад. А. Антипова, П. Баєв, А. Бойцова та ін.]. – К. : Вища шк., 1974. – 184 с.

12. Сергєєва Г. А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Сергєєва Галина Анатоліївна. – Х., 2002. – 16 с.

13. Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку / Л. О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. IV. – С. 3–8.

14. Шапран Д. П. Сучасна українська термінологія маркетингу : семантика та прагматика : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Д. П. Шапран. – Дніпропетровськ, 2004. – 20 с.

Oksana Romanova

Loanwords in Ukrainian terminology of sewing industry

The article deals with the terms of foreign growth in sewing industry and the ways of adopting terms and nomenclature in sewing term system.

Key words: origin, sewing terminology, adoptions.

Олександра Пушкар

ЕВФЕМІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІНШОМОВНИХ СЛІВ, ТЕРМІНІВ, АБРЕВІАТУР

У статті розглянуто питання евфемістичного потенціалу іншомовних слів, термінів, абревіатур на прикладі сучасного українського політичного дискурсу. З'ясовано, що специфіка вживання цього пласту лексики в ролі евфемізмів залежить як від фактора адресата, так і від комунікативної ситуації.

Ключові слова: евфемізми, іншомовні слова, терміни, абревіатури, фактор адресата, політичний дискурс.

Одним із джерел поповнення евфемістичного вокабуляру є використання іншомовних слів, термінів, абревіатур у ролі вторинних номінацій. Евфемія –

це універсальне явище, покликане пом'якшити, нейтралізувати позначення небажаного предмета, властивості чи дії з метою досягнення успішної комунікації. У мові евфемізми представлені на різних рівнях і тому одним з завдань вивчення феномену евфемії є дослідження способів їх утворення. Вживання іншомовних слів, термінів, абревіатур в евфемістичній функції відзначено у наукових дослідженнях Ю. Баскової [1], С. Відлак [2], В. Москвіна [3], Н. Прядильнікова [4], О. Сенічкіної [6], Дж. Німен та К. Сільвер [8], проте на україномовному матеріалі це питання залишається малодослідженим, у чому й полягає актуальність нашої розвідки.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей використання іншомовних слів, термінів, абревіатур у ролі евфемізмів сучасного українського політичного дискурсу.

Унікальну особливість перевтілення іншомовних запозичень, термінів, абревіатур у статус евфемізмів дослідники пояснюють необізнаністю середньостатистичного носія тієї чи іншої мови з полем наукової термінології, іншомовних мовних нововведень, незважаючи на пряме найменування небажаного денотата [3, с. 64–67]. Такий процес може бути продиктований як потребами суспільства, так і політичною ситуацією. У мовознавстві процес заміни номінативних засобів рідної мови шляхом запозичення іншомовних еквівалентів називається метономазією. За влучним визначенням С. Відлак, "іншомовні слова менше шокують та здаються більш благородними" [2, с. 275] і в цьому прихована їх маніпулятивність: "*Депутати готові лімітувати* (зам. обмежувати) *її* (депутатську недоторканість – О. П.). *Взагалі всіх депутатів*" (Ю. Новикова, депутат Партії Регіонів: Українська правда (далі УП) від 19.05.2010); "*Ми вимушені очікувати на наступний рік рецесію* (зам. кризи, спаду виробництва) *нашої економіки*" (О. Шлапак, заст. глави секретаріату президента: УП від 29.08.2008).

Іншомовні слова можуть функціонувати синонімами власне українських і є своєрідними дублетами-запозиченнями. На особливості використання іншомовних слів у ролі евфемізмів вказував ще А. Реформатський [5, с. 106]. У сучасному українському політичному дискурсі запозичення часто вживаються тоді, коли можливо вжити українське слово: наприклад, там де кажуть *тендер* – можна сказати *торги*, де можна сказати *виборці* – кажуть *електорат*: "*15-20% може бути економія* (стосовно змін в сфері держзакупівель – О. П.)*, якщо тендери будуть відкритими і прозорими*" (С. Тігіпко, віце-прем'єр-міністр України: УП від 31.03.2011); *"Не визнавати результати виборів і тримати в напрузі і свій електорат, і електорат, що голосував за іншого кандидата, недоцільно, тим паче, що перспектив жодних"* (Д. Жванія, народний депутат України: УП від 15.02.2010).

Подібні масові запозичення зумовлені делікатністю тем, забороною на їх пряме обговорення. Такі слова не засвоєні мовою та відповідно ще не "обросли" побутовими асоціаціями.

Іншомовні слова, терміни в міру своєї малозрозумілості більшості носіїв мови особливо придатні для вуалювання суті явища, затушуванню небажаних фактів політичного життя країни, на відміну від споконвічної лексики.

Порівняймо: *апелювати* (зам. звертатися), *деструктивний* (зам. руйнівний), *конфронтація* (зам. протистояння), *домінувати* (зам. переважати), *екстраординарний* (зам. особливий), *координувати* (зам. погоджувати), *моніторити* (зам. слідкувати, контролювати), *репродукувати* (зам. відтворювати), *шеф* (зам. керівник) тощо. "*Політичні сили мають апелювати до виборця"* (К. Грищенко, депутат ВРУ: УП від 24.09.2010); "*Ідеться про створення коаліції двох фракцій, які будуть домінувати, і ніякі інші фракції не зможуть вплинути на їхню позиції…"* (Т. Стецьків, депутат ВРУ: УП від 04.06.2009); *"Це можливий варіант утворення інституції – Державної соціальної інспекції, яка буде мати змогу моніторити не тільки можливість людини, його бажання отримувати соціальну допомогу, але і те, за які ресурси* (у знач. витрат та доходів – О. П.) *вона існує…"* (В. Надрага, міністр праці та соціальної політики: УП від 09.06.2010). Проте участь широкого кола народу в політичному житті країни, у громадській діяльності сприяє тому, що багато нововведень поступово входить до складу загальновживаної лексики і послаблює свій евфемістичний ефект.

Значно послаблює евфемістичний потенціал, але не стирає його, своєрідне роз'яснення іншомовних слів з метою належного коригування думки. Напр.,*"Ми запровадимо режим акумуляції податку на додану вартість. Тобто весь ПДВ, який заробляється селянами, буде знаходитись у їхньому розпорядженні"* (О. Шлапак, заст. глави секретаріату президента: УП від 29.08.2008). Або *"Це дуже м'яке слово – рейдери, я б це назвав бандитизмом, коли відбирається в людини власність"* (А. Клюєв, віце-прем'єр-міністр: ДТ, №48 від 29.12.2011), де вживання частки "б" виводить лише до умовності порівняння, чи "*Судді стають спільниками рейдерів*" (А. Портнов, депутат ВРУ: Дзеркало тижня (далі ДТ), № 7 від 24.02.2012). З англ. raider тлумачать як нальотчик, нападник, загарбник. Очевидно, що пряма номінація не вигідна для провладної верхівки, тому вживається евфемістична, маловідома для пересічних громадян.

Часто вживання запозичень у ролі евфемізмів чи термінів зумовлене мовною модою. Подібні замінники сприяють осучасненості, іміджевості якогось факту чи реалії, додають видимість чогось нового та перспективного. *"Найбільший позитив, який ми отримаємо від Євро-2012 – це промоція міста"* (А.Садовий, мер Львова: УП від 17.11.2011). З англ. promotion означає "просування"; "*До структури Мінкульту ввійшли нові департаменти…*" (М. Кулиняк, міністр культури: ДТ. Україна, № 4 від 03.02.2012). З англ. department тлумачать як відділ. Вони мають перевагу над українськими словами тому, що не завжди є зрозумілими до кінця носіям мови, до того ж значно підвищують статус мовця, надаючи йому ореолу респектабельності.

Після розпаду Радянського Союзу більшість країн колишнього СРСР зорієнтувалися на світові політичні стандарти та загальносуспільні цінності. Для позначення багатьох подібних явищ не існувало спонковічних слів, тому цілком закономірним стає використання інтернаціональних позначень [7, с. 101]. Залучена політична термінологія, переважно спільна за своїм походженням у

різних мовах. Але її поява викликана не лише вимогами загальної уніфікації термінів, а й вивільненням найменувань від негативної оцінки або конотації [3, с. 6]. Напр.: "*Всі питання, що знаходяться на порядку денному, будуть розглянуті: і Чорноморський флот, і делімітація морських просторів в Азовському, Чорному морях та Керченській протоці, демаркація кордону*" (зам. розмежування ліній державного кордону) (Б. Тарасюк, міністр закордонних справ: УП від 22.12.2006). Термін не називає поняття, як звичайне слово, а, навпаки, поняття приписують терміну.

Серед критеріїв евфемістичності термінів дослідники вирізняють такі: а) він має бути іншомовним; б) мова повинна мати власний синонімічний термін; в) внутрішня форма містить конотації негативного характеру [6, с. 26]. Напр.: *"Після банківської кризи наступить стагнація* (зам. застою) *реальної економіки*" (Ю. Тимошенко, прем'єр-міністр України: УП від 31.10.2008) або *"У мене є таке передчуття, що якщо тенденція зростання рейтингу Яценюка та стагнація рейтингів Тимошенко і Януковича збережеться, і якщо збережеться тенденція, що Яценюк може виграти у другому турі (президентських виборів) і у Тимошенко, і у Янукович"* (В. Фесенко, керівник Центру прикладних політичних досліджень: УП від 11.03.2009). У наведеному прикладі вживання економічного терміна значно применшує голослівність заяви та, відповідно, ризики, пов'язані з нею.

До обов'язкових особливостей термінів належать відсутність експресії, образності, суб'єктивно-оцінних відтінків та стилістична нейтральність, і ця складова сприяє евфемічному шліфуванню небажаних асоціацій. Напр., "*Окрім кредиторів, "Укрзалізниця" має і чималий список дебіторів* (зам. боржник)" (М. Костюк, генеральний директор "Укрзалізниці": ДТ, № 45 від 21.11.2009). Як бачимо, в етимологічному відношенні більшість запозичень з англо-американської, латинської культур, що є результатом їхнього інтернаціонального статусу.

У термінологічній системі відчутна тенденція: чим вищий порядок термінів, тим більший ступінь їх абстрактності та невизначеності. *"Я безумовно буду проводити політику, кадрову, яка буде сприяти розвитку країни. Я ніколи не піду шляхом політичних люстрацій фахівців, хто не здатен ефективно працювати – попросимо ... піти на іншу роботу"* [В. Янукович: телеканал "1+1" , ТСН від 25.01.2010]. "Люстрацію" описують як практику недопущення до апарату управління осіб, невигідних правлячим колам з політичних, релігійних, суспільних мотивів, або як очищення державного апарату і найважливіших суспільних інститутів від осіб, які скомпрометували себе [uk.wikipedia.org]. Спостерігаємо паралелі між анонсованим свого часу процесом під назвою "очищення влади" за президентства В. Ющенка та поняттям "люстрації" президенства В. Януковича, зумовлених різною політичною ситуацією; з тези В. Януковича можна вивести думку, що "люстрація фахівців" (а саме звільнення зі займаних посад – О. П.) буде здійснена під гаслом "неефективний, некомпетентний працівник та пропозицією переходу на іншу роботу", де сама пропозиція переходу, інтонаційно відірвана довгою паузою, примарна.

"Упевнений, що протягом першого кварталу, найімовірніше, до середини лютого, ми проведемо парафування" [К. Грищенко, міністр закордонних справ: ДТ, № 48 від 29.12.2011]. Парафування договору (від франц. paraphe – розчерк, скорочений підпис) може мати місце в тих випадках, коли договір повністю погоджено між його учасниками, але він потребує ще схвалення з боку відповідних урядів, чи коли підписання остаточно оформленого тексту відкладається з якихось інших причин. Це не замінює підписання договору та не є обов'язковим етапом укладення міжнародної угоди [uk.wikipedia.org], але подібні заяви створюють видимість та значущість проведених заходів.

Використання термінів в евфемістичній функції можливе доти, доки їх уживання є малозрозумілим реципієнтам. Тільки-но поняття, яке мають на увазі, розкодовується, евфемізм втрачає свої ушляхетнені властивості. Напр., "*Пролонгація* (зам. продовження дії договору) *перебування флоту в Севастополі буде сприяти гармонізації двосторонніх контактів ...*" (Л. Кучма: УП від 24.04.2010). Пізніше мова йде про таке: "*Відмова України від самостійної політики безпеки та оголошення позаблокового статусу, неконституційне продовження перебування на території Автономної Республіки Крим іноземної військової бази – Чорноморського Флоту Російської Федерації ..."* (А. Яценюк, депутат ВРУ: ДТ / елект. ресурс від 23.09.2011).

Абревіатури також можуть виконувати роль евфемізмів. Їх внутрішня форма затемнена, вони не мають небажаних конотацій та оперують здатністю замаскувати небажаний денотат навіть при його прямому позначенні: "*Вчора було оголошено тендер на відбір оцінювача з оцінки ГТС* (газотранспортна система України – О. П.)" (Ю. Бойко, міністр енергетики та вугільної промисловості України: УП від 21.01.2012).

Скритий смисл абревіатур полягає в усуненні асоціативних зв'язків, пов'язаних з лексичними елементами скорочення: змінено специфіку поданої інформації, знято напругу з ключових питань або ж надано особливий статус виголошеному. У політичній лексиці евфемістичні абревіатури вживають з метою виправдування помилкових дій уряду, приховування чи применшення невдалих політичних акцій чи вказівок: "*У 2011 році у нас 5,3% зростання ВВП* (валовий внутрішній показник, який є показником розвитку економіки – О. П.). *Це прекрасний показник за тих умов, які ми маємо*"(М. Азаров, прем'єр-міністр України: УП від 17.01.2012).

Однією з причин виникнення скорочень у діловому мовленні є тенденція до уникнення надлишкової інформації. Їх використання в евфемістичній функції можливе у випадку, коли скорочення малозрозумілі реципієнту. Проте навіть доступність у розшифруванні вторинної номінації сприяє пом'якшенню висловлювання: "*Ми не стимулюємо виші підвищувати ціни*" (Я. Табачник, міністр освіти і науки, молоді та спорту України: г. Сьогодні, № 55 (3772) від 12.03.2011). Скорочення затінюють первісний зміст слова, полегшуючи таким чином надання йому потрібного ідеологічного змісту. У багатьох випадках лексичне скорочення з часом може стати самостійним словом, тобто основним

способом вираження поняття шляхом лексикалізації такого скорочення: "*Микола Азаров провів лікбез* (від ліквідації безграмотності – О. П.) *з усіма представниками коаліції*" (О. Єфремов, депутат ВРУ; телеканал Інтер, Подробиці-ТВ від 03.07.09). У переносному значенні "лікбез" тлумачать як навчання непідготовленої аудиторії базовим поняттям окремої науки, процесу чи явища [uk.wikipedia.org].

Як бачимо, специфіку використання в ролі евфемізмів іншомовних слів, термінів, абревіатур, скорочень визначає фактор адресата. За умови збігу тезаурусів комунікантів евфемізація відсутня [4, с. 109], тому вживання окресленого пласту лексики не розглядають у статусі евфемізмів під час розмови фахівців однієї галузі.

Отже, використання іншомовних запозичень, термінів, абревіатур у ролі евфемізмів може містити у собі значні можливості для маніпулювання адресатом повідомлення, і в такому разі ці лексеми потребують пояснення або розшифрування. Незнайомі слова є складними для розуміння, проте привертають особливу увагу, надаючи предмету обговорення ваги та значення. Ступінь евфемізації введених у мовлення іншомовних слів, термінів, абревіатур залежить не лише від ситуації, цільової установки адресанта, а й від адресата, тобто мовної обізнаності реципієнта.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у вивченні інших прийомів евфемізації сучасного українського політичного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баскова Ю. С. Эвфемизмы как средство манипулирования в языке СМИ (на материале русского и английского языков) : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.19 "Теорія мови" / Ю. С. Баскова. – Краснодар, 2006. – 16 с.

2. Видлак С. П. Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля / С. П. Видлак // Этимология. 1965. – М., 1967. – С. 267–285.

3. Москвин В. П. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования / В. П. Москвин // Вопросы языкознания. – 2001. – № 1. – С. 58–70.

4. Прядильникова Н. В. Эвфемизмы в российских СМИ начала XXI века: комплексная характеристика : дис. … канд. филол.наук: 10.02.01 / Наталья Викторовна Прядильникова. – Самара, 2007. – 179 с.

5. Реформатский А. А. Табу и эвфемизмы / А. А. Реформатский // Введение в языковедение. – М., 1998. – С. 104–107.

6. Сеничкина Е. П. Эвфемизмы русского языка: Спецкурс : [учебн. пособ.] / Е. П. Сеничкина. – М. : Высш.школа, 2006 – 151 с.

7. Чудинов А. П. Политическая лингвистика : учеб. пособие / А. П. Чудинов. – 2-е изд., испр. – М. : Флинта: Наука, 2007. – 256 с.

8. Neaman J. S., Silver C. G. Kind words: a thesaurus of euphemisms. – New York : Facts on File, 1990. – 373 p.

Oleksandra Pushkar

Euphemism potential of foreign words, terms, abbreviations

The article discusses euphemism potential of foreign words, terms, abbreviations by the example of modern Ukrainian political discourse. Specific use of the vocabulary layer as euphemisms factor depends on the recipient and the context.

Keywords: euphemisms, foreign words, terms, abbreviations, factor of recipient, political discource.

Оксана Юрченко

ОНОМАСІОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ТЕРМІНІВ-СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА

Пропоновану статтю присвячено, по-перше, визначенню параметрів опису ономасіологічної структури термінів-словосполучень, а по-друге, – реалізації цього опису при аналізі багатокомпонентних термінів ландшафтознавства. Виявлено продуктивні ономасіологічні моделі, виокремлено та проаналізовано основні лексичні класи ономасіологічних ознак термінологічних словосполучень ландшафтознавства.

Ключові слова: термін-словосполучення, ономасіологічна структура, ономасіологічний базис, ономасіологічна ознака, лексичний клас.

На сучасному етапі розвитку науки все більшої актуальності набуває проблема опису термінологічних систем різних галузей знання із застосуванням останніх досягнень лінгвістики. Пропонована стаття – це спроба схарактеризувати полілексемні терміни (термінологічні словосполучення) ландшафтознавства в ономасіологічному аспекті.

Проблема терміна як лінгвістичного об’єкта має тривалу традицію дослідження. Теоретичний опис різноманітних її аспектів знаходимо в роботах багатьох науковців: Б. Головін, С. Гриньов, В. Даниленко, Д. Лотте, А. Моісєєв, Т. Панько, О. Реформатський, В. Татарінов та ін. займалися питаннями визначення природи терміна, виявленням основних його характеристик та розробкою загальних методологічних засад його вивчення; М. Гінзбург, Є. Карпіловська, Т. Кияк, І. Кочан, О. Кочерга, Є. Майнорович, Л. Симоненко, зосередили увагу на проблемі впорядкування науково-технічної термінології та виробленні підходів у термінотворенні; М. Володіна, Т. Журавльова, Т. Пристайко заглибилися в дослідження особливостей термінологічної номінації тощо. Останнім часом особливої актуальності набули роботи, присвячені дослідженню конкретних терміносистем, а саме: бібліотечно-бібліографічної (М. Сташко), видавничої (М. Процик), екологічної (О. Бондар, Л. Козловська, С. Овсейчик, В. Чумак), економічної (Г. Чорновол, О. Чуєшкова), електротехнічної (Л. Козак), медичної (Н. Цісар), музичної (С. Булик-Верхола), органічної хімії, будівельної (Н. Цимбал), програмування (А. Ніколаєва), радіотехнічної (І. Кочан), ринкової (Б. Михайлишин, О. Покровська), землеробської (С. Любарський) тощо.

Однак зазначимо, що традиційно в центрі уваги науковців перебувають переважно монолексемні (однослівні) терміни, термінологічні ж словосполучення залишаються на периферії. Проте саме вони кількісно переважають у будь-якій термінологічній системі (за спостереженням Т. Щеглової, від 60% до 90%) [11, с. 311]. Частково це пояснюється тим, що терміни-словосполучення “мають більше можливостей для вираження потрібного змісту, ніж звичайні терміни <…> вербалізують максимальний об’єм інформації” [11, с. 311]. Таким чином, ***мета*** цієї статті – проаналізувати продуктивні ономасіологічні моделі багатокомпонентних термінів ландшафтознавства в межах семантико-структурного напряму ономасіологічного підходу. Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання таких ***завдань***: 1) виявлення особливостей

ономасіологічної структури термінів-словосполучень, створення їх класифікації на основі формальних особливостей їхніх компонентів; 2) опис семантичних типів ономасіологічних ознак багатокомпонентних термінів ландшафтознавства.

При написанні цієї статті в основному послуговувалися теоретичними та теоретико-практичними розробками Б. Головіна, Р. Кобріна [2] (особливості семантичної структури термінів-словосполучень), І. Кочан, Г. Мацюк, Т. Панько [6] (загальна характеристика та опис структури полілексемних термінів), Н. Цимбал [10] (основні диференційні ознаки складених найменувань, їхні структурні моделі в ономасіологічному висвітленні), М. Докуліла [13] (особливості ономасіологічної структури), О. Селіванової [7] (основні напрями ономасіології, її базові поняття), А. Архангельської [1] (специфіка побудови ономасіологічної структури), Т. Щеглової [11] (особливості утворення термінологічних словосполучень, семантичні відношення між їхніми компонентами та когнітивно-ономасіологічне моделювання термінів-словосполучень), О. Южакової [12] (принципи аналізу ономасіологічної структури термінів-словосполучень з атрибутивними компонентами).

Ще декілька десятиріч тому проблема багатокомпонентних термінів розглядалася переважно в аспекті їх порівняння з вільними чи фразеологічними словосполученнями (роботи Б. Головіна, Р. Кобрина, І. Кочан, Г. Мацюк, Т. Панько тощо). У контексті цієї проблематики терміни-словосполучення визначалися як семантично близькі до вільних словосполучень: як і останні, вони у процесі номінації співвідносять значення складових терміноелементів зі структурою позначуваного поняття [2, с. 47]. Що стосується фразеологічних словосполучень, серед спільних для них рис можна назвати стійкість та здатність відтворюватися в готовому вигляді, а також порушення семантико-синтаксичної єдності при членуванні на окремі компоненти. Водночас термінологічні та фразеологічні словосполучення визнавалися “елементами різної якості <…>, що в мовній системі займають різне положення відповідно до відмінності їхньої природи та онтологічного змісту” [6, с. 172].

На сучасному етапі розвитку мовознавства, коли пріоритетними стають лінгвокультурологічний, семантико-семіологічний, семіотичний, когнітивний, ономасіологічний та інші підходи до вивчення різноманітних мовних явищ, дослідження полілексемних термінів почало здійснюватися в нових аспектах. Так, оперуючи поняттями когнітивної лінгвістики, основним завданням якої є з’ясування способів представлення знання в ментальному лексиконі людини [5, с. 4], багатокомпонентність складених найменувань забезпечує кращий доступ до свідомості індивіда, що, у свою чергу, сприяє полегшенню маніпуляцій з науковими знаннями та роботи з інформацією. У цьому контексті особливого значення набуває ономасіологічний підхід до опису термінологічної лексики, зокрема ландшафтознавства. Останній спрямований на з’ясування питання, яка з частин знань про об’єкт отримує власне найменування. Іншими словами, при ономасіологічному підході у першу чергу враховується роль номінації як відтворення ментального досвіду людини в мові. О. Селіванова вслід за О. Кубряковою розуміє його як “такий, що розглядає змістову сторону мовних одиниць <…> із точки зору предметної спрямованості, тобто співвіднесення

мовних одиниць із позамовним предметним рядом як засобом означення, найменування останнього" [7, с. 16]. Таким чином, суть ономасіологічного аналізу зводиться до виділення певного значення (змісту) і дослідження способів його презентації через усю множинність реальних мовних одиниць. Такий підхід набуває особливого значення для вивчення термінологічної лексики, оскільки допомагає з'ясувати наявні чи тільки можливі механізми та засоби вираження певного поняття в мові [7, с. 30].

Основне поняття, яким оперує ономасіологія, було виділене М. Докулілом – ономасіологічна структура, що містить ономасіологічний базис (словотвірний формант) та ономасіологічну ознаку (мотиватор). А. Архангельська так пояснює специфіку цих компонентів: "Ономасіологічний базис та ономасіологічна ознака є тими основними векторами руху номінатора, які визначають його діяльність на шляху отримання номінатом імені" [1, с. 28]. І якщо ономасіологічний базис сприймається як константна величина, то ономасіологічна ознака є величиною змінною, що конкретизує чи уточнює базис [1, с. 30].

Зазначимо, що інтерпретація ономасіологічної структури термінологічної одиниці дає змогу виявити зв'язки між поняттям (інтеріоризованим об'єктом, за О. Селівановою) та значенням і формою мовного знака, що використовується для його представлення. У свою чергу, ономасіологічна структура термінів-словосполучень має специфіку, оскільки потребує встановлення як семантичної взаємодії синтаксичних складників, так і базису (як семантико-синтаксичної організації сполуки з урахуванням граматично стрижневого компонента й семантичної домінанти), а також визначення характеру зв'язку ознак – синтактикоподібного чи асоціативного [8, с. 218]. Визнаючи за аксіому той факт, що полілексемні терміни організовані як певні синтаксичні моделі, вважаємо, що їхнім ономасіологічним базисом є терміноелемент (слово), який належить до певного поняттєвого класу і збігається із синтаксично стрижневим словом, а ономасіологічна ознака містить додаткову (уточнювальну) інформацію про нього. У кількісному та якісному відношенні ономасіологічні ознаки та ономасіологічні базиси термінів-словосполучень не є однорідними. Вирішення цього питання вбачаємо у виокремленні певних моделей ономасіологічних структур (ОС) термінологічних словосполучень ландшафтознавства, розроблених на основі класифікацій ономасіологічних базисів (ОБ) і ознак (ОО) О. Южакової [12] та Т. Дроздової [3] (компоненти базису взяті у квадратні дужки, а ознаки – у круглі):

1) прості ОС складаються з двох компонентів (ОБ + ОО), що виражені простими чи похідними словами: *[форма] (рельєфу), (антропогенна) [місцевість], (ландшафтна) [фація]* тощо;

2) ускладнені ОС складаються з двох компонентів (ОБ + ОО), один із яких виражений: а) композитом (складним словом, утвореним шляхом основоскладання): (*слабозмінений) [ландшафт, (демоекологічна) [геоекосистема]*; б) юкстапозитом (складним словом, утвореним шляхом словоскладання): *(природно-територіальний) [комплекс], (антропогенно-техногенне) [перетворення]* тощо;

3) складні ОС мають два компоненти (ОБ та ОО), відношення між якими опосередковані прийменником: *[вологообмін] (у ландшафті), [навантаження] (на ландшафт), [моделі] (в ландшафтознавстві)* тощо;

4) складені – виражені декількома компонентами: *(вертикальна) [структура ландшафту], [закон нерівнозначності] (взаємодіючих компонентів-факторів), [таксономічні одиниці] (ландшафтної диференціації території)*.

Говорячи про складені терміни-словосполучення доцільним видається введення понять ***зона базису*** та ***зона ознаки***, запропоновані Т. Дроздовою [3, с. 10]), що охоплюють усю кількість термоелементів, які входять до складу компонентів ономасіологічної структури. Важливі зауваження робить О. Южакова: по-перше, ядро зони базису переважно збігається із синтаксично головним словом, по-друге, межі між зоною базису та зоною ознаки розмиті, оскільки за рахунок розширення зони ознаки певні її елементи переходять до зони базису, "перетворюючись із зовнішньої ознаки на внутрішню" [12, с. 85]. Наприклад: *(зворотній) [зв'язок], (позитивний) [зворотній зв'язок]; [амплітуда] (коливань), (катастрофічна) [амплітуда коливань]; (природний) [комплекс], (неповний) [природний комплекс], (геолого-геоморфічний) [неповний природний комплекс]* тощо.

Дослідження термінологічних словосполучень у напрямі від ядра зони ономасіологічного базису дає змогу показати все різноманіття ономасіологічних ознак. Адже, як зазначав М. Докуліл, те, що повинно бути названим, "спочатку завжди зараховують до певного поняттєвого класу <…>, а потім у межах цього класу воно визначається певною ознакою" [13, с. 196]. Модель виникнення ономасіологічної структури реалізується у такий спосіб: на першому етапі об'єкт позамовної дійсності визначається абстрактно (з огляду на клас), а на другому – конкретно (з огляду на специфічну(- і) ознаку (-и)) [1, с. 28].

У свою чергу О. Кубрякова додає, що ономасіологічна ознака виникає як результат розумового порівняння позначуваного з іншим предметом чи явищем. А тому в процесі номінації словотворчого плану водночас мають місце дві різнорідні логічні операції: "перша зумовлює появу формівної частини похідного, а друга – відсильної" [5, с. 101]. Остання логічна операція і відповідає за відбір ономасіологічної ознаки. Проте оскільки об'єкт у процесі номінації, на думку А. Архангельської, "повертається до номінатора різними сторонами" [1, с. 29], то актуалізуються різні за своєю природою його властивості (ознаки) – як суттєві, так і несуттєві. Під суттєвою розуміємо таку ознаку, що притаманна об'єкту номінації за будь-яких умов і, передаючи його суть, відрізняє його від інших предметів позамовної дійсності.

У межах семантико-структурного напряму ономасіології, основною метою якого є "систематизація та типологізація номінативних одиниць, типів номінації; аналіз взаємодії семантичного та номінативного аспектів мови; інтерпретація ономасіологічних структур у проекції на мотивуючу базу" [7, с. 22], тобто дослідження в першу чергу лексичного складу мови (принципів та закономірностей означення словом предметів позамовної дійсності) та співвідношення форми й семантики [7, с. 23], – доцільним видається виокремлення основних лексичних класів ознак, що входять до ономасіологічної структури термінів-словосполучень ландшафтознавства. Залежно від сфери побутування досліджуваної лексики,

науковці виокремлюють такі види лексичних класів ономасіологічних ознак: галузь, об’єкт, місце діяльності, інтенсивність, еталон, підрозділ, статус, зона діяльності, призначення, речовина тощо [9]; зовнішньорозрізнювальні (форма, розмір), локативні, темпоральні, квалітативні тощо [4].

Використовуючи раніше описані моделі ономасіологічних структур термінів-словосполучень та перераховані лексичні класи ономасіологічних ознак, спробуємо описати основні семантичні типи багатокомпонентних термінів ландшафтознавства.

Прості ономасіологічні структури		
Словотворча модель	Ономасіологічна ознака	Приклади
Adj + N	локатив	*навколишнє середовище, поверхневі відклади, висотна місцевість*
	квалітатив	*порушений ландшафт, перетворений ландшафт, прогресивні елементи*
	властивість	*природні умови, зворотній зв’язок, земні фактори*
	темпоратив	*ритмічні процеси, сезонні цикли, циклічні зміни*
	вид	*елементарний ландшафт, фонове урочище, корінна фація*
	матеріал-речовина	*мінеральний обмін, кам’янистий схил, хімічні компоненти*
	галузь	*фізична географія, екологічна ситуація, географічний підхід*
	зона діяльності	*рекреаційний ландшафт, аграрний ландшафт, будівельний ландшафт*
	форма	*хвилястий вододіл, пологий схил, горбиста поверхня*
N + N	галузь	*екологія ландшафту, біотика ландшафту*
	об’єкт	*стійкість ландшафту, саморозвиток ландшафту, оптимізація ландшафту*
	уточнення родового поняття	*метод балансів, тип місцевості, рід ландшафтів*
Ускладнені ономасіологічні структури		
Adj + N	локатив	*гірсько-лучний пояс, надзаплавна тераса, нижньотерасова місцевість*
	характеристика	*природно-історична зона, парагенетичний комплекс, геоморфологічний фундамент*
	властивість	*природна геосистема, ґрунтоутворюючі породи, гірничопромислові землі*
	темпоратив	*багаторічні цикли*
	вид	*елювіально-акумулятивний ландшафт, слабозмінений ландшафт, природно-антропогенний ландшафт*
	форма	*слабохвиляста поверхня, слабо опукла вершина, плоско-хвиляста рівнина*
	матеріал-речовина	*дерново-підзолистий ґрунт, гідрокарбонатно-кальцієві води, мохово-лишайниковий покрив*
	галузь	*фізико-географічне районування, ландшафтно-екологічний моніторинг, ландшафтно-геофізичний підхід*
	зона діяльності	*сільськогосподарська геосистема, лісогосподарська геосистема, ландшафтно-автодорожний комплекс*

N + N	галузь	*геохімія ландшафту, геофізика ландшафту, ландшафтно-екологічний підхід*
	об’єкт	*мезаформа рельєфу, саморозвиток ландшафту, дешифрування аерофотознімків*
	уточнення родового поняття	*процес енергообміну, елемент мікрорельєфу, метод картографування*
Складні ономасіологічні структури		
N+Pr+N	локатив	*вологообмін у ландшафті, зміни в ландшафтах*
	галузь	*моделі в ландшафтознавстві*
	об’єкт	*навантаження на ландшафт, вплив на природу*
Складені ономасіологічні структури (трьохкомпонентні)		
Adj+Adj+N	властивість	*(природний) [територіальний комплекс]*
	характеристика	*(морфо генетична) [висотна місцевість], (літологічно однорідні) [урочища]*
Adj+N+N	квалітатив	*(клімаксовий) [стан ландшафту], (коренева) [перебудова ландшафту], (небезпечна) [амплітуда коливань]*
	вид	*(регіональна) [класифікація ландшафтів], (ландшафтно-функціональна) [карта міста]*
N+Adj+N	об’єкт	*[ритмічність] (природних процесів), [зміна] (сонячної активності)*
	уточнення родового поняття	*[метод] (комплексного профілювання), [лінія] (гіпсометричного розрізу), [типологія] (антропогенних ландшафтів)*
N+N+N	об’єкт	*[фактори формування] (ландшафту), [час виникнення] (ландшафту), [комплекс мезоформ] (рельєфу)*
Складені ономасіологічні структури (чотирьохкомпонентні)		
Adj+N+Adj+N	властивість	*(природний) [потенціал ландшафтного комплексу]*
	характеристика	*(парагенетична асоціація) [елементарних ландшафтів]*
	вид	*(хорологічний) [рівень ландшафтної диференціації]*
	квалітатив	*(значні) [зміни природних структур], (сприятлива) [оцінка еколого-геохімічної ситуації]*
	речовина-матеріал	*(водна) [міграція хімічних речовин]*
Adj+Adj+Adj+N	вид	*(гідрометереологічний) [неповний природний комплекс], (техногенний) [природний територіальний комплекс]*
Adj+Adj+N+N	вид	*(атмосферне) [нормальне зволоження ґрунтів]*
	квалітатив	*(комплексна) [екологічна оцінка території]*
Adj+N+N+N	галузь	*(медико-екологічний) [принцип аналізу території]*
	квалітатив	*(керівні) [фактори цілісності комплексу]*
	вид	*(стаціонарні) [дослідження розвитку ландшафтів]*
N+Adj+N+N	об’єкт	*[фаза нормального розвитку] (ландшафта), [оцінка екологічного стану] (території)*
N+N+Adj+N	об’єкт	*[зміна кількості] (променевої енергії), [предмет дослідження] (ландшафтної екології)*
N+N+N+N	об’єкт	*[категорія інтенсивності забруднення] (ґрунтів)*

Терміни-словосполучення ландшафтознавства, ономасіологічна структура яких складається більше, ніж із п’яти компонентів, не взято до уваги, зважаючи на їхню незначну кількість.

Таким чином, проведене дослідження дає змогу зробити такі узагальнення: у термінології ландшафтознавства представлені всі виділені нами типи ономасіологічних структур, найпродуктивнішими з яких є прості та ускладнені; по-друге, нараховано 12 основних лексичних класів, що виконують функції ономасіологічної ознаки, найчастотніша серед яких – кваліативна. Перспективу нашого дослідження вбачаємо у вичерпній характеристиці багатокомпонентних термінів ландшафтознавства в межах семантико-структурного напряму ономасіологічного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архангельська А. М. До питання про засади побудови загальної ономасіологічної моделі номінації / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2007. – № 4–5. – С. 20–35.

2. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.

3. Дроздова Т. В. Типы и особенности многокомпонентных терминов в современном английском языке (на материале производства искусственного холода) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Т. В. Дроздова. – М, 1990. – 24 с.

4. Каракотов М. Д. Экзоцентрические композиты английского языка : дис. …канд. филол. наук : 10.02.04 / М. Д. Каракотов. – Пятигорск, 1987. – 233 с.

5. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.

6. Панько Т. І. Українське термінознавство : підруч. / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 216 с.

7. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасіологія / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.

8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

9. Теркулов В. И. Композиты русского языка в ономасиологическом аспекте : дис. …доктора филол. наук : 10.02.02 /В. И. Теркулов. – Горловка, 2008. – 472 с.

10. Цимбал Н. А. Сучасна українська термінологія органічної хімії / Н. А. Цимбал. – К., 2007. – 135 с.

11. Щеглова Т. Е. Когнитивно-ономасиологические модели терминологических словосочетаний со сложным адъективом / Т. Е. Щеглова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія «Мовознавство». – 2008. – Вип. 14. – № 11 – С. 311–318.

12. Южакова О. Ономасіологічна структура термінів з атрибутивним(-и) компонентом(-ами) (на матеріалі термінології холодильної техніки) / О. Южакова // Вісник: Проблеми української термінології. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2008, № 620. – С. 84–90.

13. Dokulil M. Tvoreni slov v céstine. V. I. Teorie odvozovani slov / M. Dokulil. – Praha: Naklad, 1962. – 264 p.

Oksana Yurchenko

The Onomasiological Structure of the Multi-word Terms of the Landscapes Science

The paper is devoted, firstly, to determining parameters of the description of onomasiological structure of term collocations; and secondly, to testing this description while analyzing the Landscapes Science multi-word terms particularly. The most productive onomosiological models are revealed and the main lexical classes of onomasiologacal marks of the Landscapes Science term collocations are sorted out and analyzed in the paper.

Key words: term collocation (multi-word term), onomasiologacal structure, onomasiologacal base, onomasiologacal mark, lexical class.

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Ганна Мартинова

ІНФІНІТИВ У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглянуто функціонування інфінітива в середньонаддніпрянських говірках, з'ясовано формотворчі афікси та їх поширення в різних зонах цього діалектного континууму.

Ключові слова: дієслово, інфінітив, середньонаддніпрянський діалект, діалектна диференціація, зональність.

В останні десятиліття відчутна активізація досліджень української діалектної мови: з'явилося чимало праць, присвячених системному вивченню фонетики, фонології, лексичного та фразеологічного складу говірок. Меншу увагу приділено аналізу одиниць граматичного рівня, їх ієрархії та функціонуванню в діалектах. З огляду на це докладний опис різних частин мови, а особливо іменника й дієслова, що належать до центру граматичної системи говірок, є актуальним, зокрема й щодо поглиблення виробленої в останні роки методики аналізу діалектного фактажу, вилученого із зв'язних текстів.

Вивчення функціонування дієслівних форм, зокрема й інфінітива, у середньонаддніпрянських говірках має тривалу історію. Спочатку дієслівні форми були ґрунтом для диференціації говорів української мови (М. Максимович, А. Кримський, К. Михальчук), згодом їх описували, аналізуючи окремі середньонаддніпрянські говірки і групи цих говірок (О. Дорошкевич, П. Гнєдич, М. Йогансен, Б. Ткаченко, П. Бузук, В. Ващенко, П. Лисенко, А. Могила). Узагальнено цю інформацію представлено в посібниках із української діалектології та картографовано в Атласі української мови (АУМ). Однак і сьогодні відомості про функціонування, фонетичну структуру й поширення інфінітива в середньонаддніпрянському говорі залишаються дискусійними.

У праці К. Михальчука уперше використано матеріали, зібрані за „Програмою" І. Новицького (питання 44–59), де зокрема в чотирьох середньонаддніпрянських говірках (м. Піщана Золотоніського повіту Полтавської губернії, м. Корсунь, с. Дударі Канівського повіту Київської губернії, м. Біла Церква Васильківського повіту Київської губернії) засвідчено інфінітив на -ти переважно після приголосних: *ревти, гребти, берегти, пекти*, хоч після основи на голосний звук переважає форма на -ть: *пасинкувать, чарувать, горювать, плавать, ходить, робить*; зрідка -ти: *горювати* (м. Корсунь) [13, с. 580–584]. О. Дорошкевич в описі говірки с. Хоцьок (нині Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.) зафіксував інфінітив переважно на -ть: *быть, крикнуть, купувать*, крім форм, у яких останній звук основи приголосний: *верзти, берегти, пекти, дерти,* хоч зрідка

„чути форми, що не додержуються згаданого правила” [6, с. 119]. П. Гнєдич засвідчив у говірках Роменського повіту інфінітив на -ть: *закусювать, сновиґать, дриґать, ремиґать* [5, с. VIII–IX]. М. Йогансен, характеризуючи фонетичні риси говірки с. Шишак на Полтавщині, вказав на функціонування інфінітива із -ть, рідко -ти [9, с. 19]. П. Бузук, використавши наявні на той час свідчення, спробував розмежувати говірки Полтавщини щодо функціонування інфінітива, зокрема в говірках її північно-західної частини поширений інфінітив на *-ть*: *каˈзать, баˈлакать, куˈпить, куˈпацця, диˈвицця* (Переяславський, Пирятинський, Прилуцький, Лохвицький, Лубенський повіти, а також у частині Хорольського, Кременчуцького, Миргородського; у Роменському відомі обидві форми, хоч форми на -ть переважають*, тоді як у південно-східній (на схід від річки Псла) – починає панувати інфінітив на *-ти*. У дієсловах з кінцевими приголосними основи [г, к] засвідчено форми на -гти, -кти [3, с. 191–192].

У другій половині XX ст. дослідники не тільки фіксували й описували дієслівні форми, але й використовували їх для внутрішньої діалектної диференціації окремих груп середньонаддніпрянських говірок. Зокрема В. Ващенко поділяв полтавські говірки на центральні, північні й західні, вирізняв у кожній із них відмінні дієслівні форми: у північних і західних полтавських говірках поширений інфінітив на -ть, тоді як у центральних (у радіусі 100–120 км навколо Полтави) переважає інфінітив на -ти, -т: *сиˈдʼіти, сиˈдʼіт, шуˈкати, шуˈкат*, а на -ть майже не виявляється [4, с. 408–411].

У 60-х роках XX ст. предметом діалектологічних студій стали й дієслівні форми окремих правобережних середньонаддніпрянських говірок: П. Лисенко та А. Могила розглянули дієслівні форми й особливості їхньої словозміни в говірках Середньої Черкащини. Зокрема, П. Лисенко спостеріг інфінітив переважно на -ть: *сˈл҆ухатʼ, роˈбитʼ, одˈв҆ідуватʼ, каˈзатʼ, бритʼ*, зрідка -ти: *пеᵘреᵘлиˈвати, ˈжити, хоˈдити, л҆оˈвити*, а в говірці с. Байбузи (рідше с. Мошен) Черкаського р-ну ще й на -те: *горʼуˈвате, пануˈвате, зб҆іˈрате*. Важливо, що дослідник представив ізоглосу поширення форм інфінітива на -ти після основи дієслів на голосний на карті (західніше Білої Церкви – східніше Умані). Форми інфінітива на -ть переважають у дієсловах із постфіксом -ся, що має фонетичний вияв [цʼ:а] або [цʼа]: *вдʼіˈвацʼ:а, каˈтацʼ:а, ноˈсицʼ:а, заплʼіˈтацʼа, ˈпорацʼа, диˈвицʼа*. Дієслова з основою на [г, к] зберігають ці звуки та мають афікс -ти: *пеᵘкˈти, беᵘреᵘгˈти, тʼагˈти, могˈти* [11, с. 32, карта]. А. Могила також аналізував вищеназвані форми, але оскільки досліджував дієслівну словозміну в говірках північної й західної частин Черкащини, то відзначив чи переважання однієї з форм, чи їхній паралелізм: *буˈдитʼ (-ти), гвозˈдить (ти), гнʼізˈдитисʼ (ся), уˈразитʼ (-ти), колоˈтитʼ (-ти)*, але *чаˈдитʼ, капˈтитʼ, масˈтитʼ, гороˈдитʼ, кˈраситʼ, голоˈситʼ, хоˈдитʼ, буˈдитʼ, соло҆ˈдитʼ*. Очевидно, дослідник не ставив за мету подати чітке поширення цих словоформ [12, с. 57–63].

* Збережено назви, подані П. Бузуком у статті.

У посібниках для вищої школи Ф. Жилка та С. Бевзенка також указано на функціонування в середньонаддніпрянських говірках інфінітива на -ти та -ть (т). Зокрема Ф. Т. Жилко зазначав, що в багатьох із них широко вживані форми інфінітива (після голосного основи) на -ти: *|бути, хо|дити, ка|зати*, а паралельно і форми на -т': *бут', хо|дит', ка|зат'*, причому суфікс -т' переважає в північній смузі середньонаддніпрянських говірок, а в південній форми із суфіксами -т' // -ти функціонують паралельно. Крім цього, у частині середньонаддніпрянських говірок (не вказано, у якій – Г. М.) трапляється й суфікс -т [8, с. 168]. С. Бевзенко вказував на вживання інфінітивів на -т' і -ти з перевагою то першої, зокрема на Лівобережжі, то другої форми: *хо|дит' – хо|дити, бут' – |бути* [Бевз, с. 236].

В АУМ (т. 1) 9 карт репрезентують особливості фонетичної та морфемної структури інфінітива, специфіку його наголошування [1, к. 13, 16, 68, 108, 135, 143, 159, 166, 179, 251], щоправда, на них подано переважно інфінітив на -ти (к. 135, 143, 159), що викликає сумнів. На жаль, спеціальної карти для розрізнення формантів *-ти, -т'* і *-т* цієї дієслівної форми немає.

Як бачимо, така узагальнена інформація не дає можливості чітко представити структуру та поширення інфінітива в середньонаддніпрянських говірках. Дослідники помічали відмінності щодо його функціонування в різних їхніх групах, проте досі ще не здійснено комплексного аналізу цих форм у всьому середньонаддніпрянському ареалі, не вирізнено специфіки інфінітива в різних зонах цього діалектного континууму за матеріалами зв'язних текстів, що й становить мету статті.

Підґрунтям дослідження стали діалектні тексти, записані в середньонаддніпрянських говірках упродовж 1993–2001 рр. і преставлені у вигляді електронної фонотеки на компакт-дисках. Це дає змогу репрезентувати нову в сучасній діалектології методику вивчення дієслівних форм у зв'язному діалектному мовленні. Зважаючи на зональність середньонаддніпрянського діалекту: за матеріалами фонетики й фонології виокремлено *центральну* й периферійні зони – *північну, західну, східну* й *південну* [10, с. 250–253, к. 31], використовуємо тексти, що репрезентують говірки різного типу.

Аналіз діалектних текстів показує, що дієслово становить центр морфологічної системи досліджуваного говору, зокрема у зв'язному тексті, де в середньому понад 4 тисячі слів, налічуємо близько 700 дієслівних форм, серед яких найбільше дієвідмінюваних, трапляються відмінювані, переважно дієприкметники пасивного стану, та з незмінюваних – інфінітив і зрідка дієприслівник, форми на -но, -то.

Матеріали зв'язних текстів заперечують поширену в підручниках і посібниках думку про функціонування в середньонаддніпрянських говірках інфінітива на -ти та -ть з перевагою то першої, то другої форм, оскільки їх оформлення відмінне для різних зон цього діалектного континууму.

Особливості структури інфінітива в північній і центральній зонах середньонаддніпрянських говірок подаємо в таблицях 1, 2.

Таблиця 1

Суфікси інфінітива в північних середньонаддніпрянських говірках

Суфікс інфінітива	Мк	Гр	Ш	Хц	Тр	Бр
-ть	33	21	73	28	17	13
-ти	1	–	7	10	6	4

Таблиця 2

Суфікси інфінітива в центральних середньонаддніпрянських говірках

Суфікс інфінітива	См	Х	БП	Ст	Бз	Грб	Пщ	Кр	Ч	Лп
-ть	10	22	25	19	32	37	69	21	14	11
-ти	2	5	6	5	4	11	16	5	2	5

Як засвідчують таблиці 1, 2, у північних і центральних середньонаддніпрянських говірках переважає інфінітив із формотворчим суфіксом -ть: *ˈвипрат’, паˈлит’, гуˈл’ат’, намоˈтат’, ˈпарит’, ˈвибрат’, вйаˈзат’, молˑоˈтит’, наскл˙аˈдат’, од:иˈхат’, волˑоˈчит’, ˈвимочит’, ˈвисушит’, пот’іˈпат’, чиˈсат’; почиˈнат’* (Бр), *прочиˈтат’, одбуˈват’, дбат’, воˈн’ат’ , хоˈдит’, роˈбит’* (Тр), *сˈмикат’, потˈкат’, побˑіˈл¨ит’, зоˈл¨ит’, утруˈсит’, наˈд’іт’, жит’, накруˈтит’, прат’, наруˈбат’, накоˈл¨от’, шаткуˈват’* (Хц), *устаˈват’, од:аˈват’, заˈр’ізат’, ˈр’ізат’, покалаˈбошит’, пеᵘреᵘйіжˈᵕат’, дожиˈдат’, каˈзат’, тˈребуват’, дирˈжат’, дат’* (Ш), *розᶜкоˈлотит’, доˈбавит’, ˈс’ійат’, круˈтит’, ни^заˈл’опуват’, прат’* (Гр), *зˈробит’ , прат’, наˈсипат’, розбˑіˈрат’, бомˈбит’, поˈс’ійат’, каˈзат’* (См), *пот’іˈпат’, вйаˈзат’, сˈватат’, спˑіˈват’, с’іˈдат’, розˈлит’, заˈбит’, ˈвˑішат’, зачˑіˈпат’, гойˈдат’, спат’, одипˈрат’, понаˈмил’уват’, повкиˈдат’ наг’р’іт’ намоˈтат’* (Пщ), *прокорˈмит’, скаˈзат’, жит’, посˈтавит’, вчитиᵉˈл’уˈват’, роˈбит’, зроˈбит’, постеᵘˈлˑит’, застеᵘˈлˑит’, ˈсипат’, прийˈмат’, приˈдумат’, забˑіˈрат’, каˈзат’, мн’ат’, куˈпит’, хоˈт’іт’, пеᵘриcаˈдит’* (БП), *суˈшит’, обˈходит’, ˈвиплатит’, годуˈват’, висиˈлат’, дожиˈват’, поˈмазат’, бˈризкат’, лоˈвит’, ˈвисадит’, поˈлот’, коˈпат’* та ін. (Грб); *роˈбит’, поˈлот’, коʸˈл’аduˈват’, ухваˈтит’, витиˈрат’, проˈц’іжуват’, оˈр’ат’, вз’ат’, виробˈл’ат’, ваˈрит’, шаткуˈват’, гуˈл’ат’, свˑаˈтит’, оˈбˑідат’, садоˈвит’* (Ст). Це ілюструють і мікротексти: *Оˈце йіх (конопл’і) ˈ**вибрат’** / тоˈд’і ˈ**вимочит’** / тоˈд’і ˈ**висушит’** / тоˈд’і **потˈ’іˈпат’** / тоˈд’і **помˈн’ат’** / а тоˈд’і **попˈр’асти** / а тоˈд’і аж **ткат’*** // (Крж), *З’іˈмойу **потˈкат’ / побˑіˈл¨ит’** / да **зоˈл¨ит’** / у жˈлˑукт’і йоˈго тˈреба оˈте полˑотˈно / да **утруˈсит’** ˈпопилˑом / шо оˈто з ˈпечи / да йоˈго **попˈрат’** / а тоˈд’і обˈратно **зоˈлˑит’*** / (Хц), *ˈвийшлˑи ми / каˈжу / ˈкулˑики **круˈтит’** / а йа йіх круˈтив // а йа каˈжу / то йа навˈчу тиˈбе / а-а / воˈна миˈне ˈбуде **вчит’** ˈкулˑики **круˈтит’** / ˈбуду / каˈжу / **вчит’** / диˈвис’ / каˈжу / шо йа ˈбуду **роˈбит’*** / (Гр); *а вˑін тоˈго ˈд’іда пˑіˈшов **гуˈкат’** / ˈкаже шо / хоˈд’імо / ˈд’іду / роˈйа **лоˈвит’*** //; *та оˈкопи в ˈКан’ів забˈрали **коˈпат’***; *то ˈл’уди посоˈбили ˈначе ˈ**мазат’*** (Грб). В інфінітивах

із постфіксом -ся відбувається обопільна асиміляція за способом творення, унаслідок чого маємо звукосполуку [ц’:а]: *ди|виц’:а, уд’а|гац’:а* (Пщ), *в|чиц’:а* (БП), *спи|тац’:а, оста|вац’:а* (Грб), *взу|вац’:а* (Ст). Формант -ти в говірках північної й центральної зон середньонаддніпрянського діалекту може бути лише в дієсловах, де кінцевий звук основи приголосний: *|йісти* (Бр), *прине^{и}с|ти* (Тр), *вис|ти, нап|р’асти* (Хц), *л’аг|ти, прий|ти, п’і|ти, на|йістис’а* (Ш); *по|терти, |йісти* (Пщ), *п|р’асти* (Мк), *|йісти, і|ти* (БП), *|йісти, п¨ід|ти, у|мерти, жит’, |б¨ігти, по|йісти, пове^{и}с|ти* (Грб), *пек|ти, |с’ікти, по|йісти, пас|ти, |йісти* (Ст).

Особливу увагу звертаємо на говірку с. Байбузи Черкаського р-ну Черкаської обл., де, за спостереженнями П. Лисенка, переважають форми інфінітива із формантами -т’, проте зрідка можливі й на -ти й навіть -те (це говірка, де мовці субституюють звуки [е] та [и] – Г. М.). У зв’язному тексті засвідчено форми інфінітива на -т’ після основи на голосний звук: *ска|зат’, жыт’, бит’, шыт’, ро|бит’, соб¨і|рат’, прат’, садо|вит’, с’а|тит’, кал’аду|ват’, зби|ват’, |мазат’, вд’а|гац’:а, |падат’, с|ватат’* та на -ти після основи на приголосний: *напек|ти, |йісти*. Фіксуємо тільки одну форму із афіксом -ти після голосного (*ро|бити*) у мовця, що не є корінним жителем цього села (сім’я мешкала в Маньківському р-ну Черкащини (східноподільська говірка), у шість років після смерті матері, уродженки Звенигородського р-ну, батько перевіз дітей у своє рідне село Байбузи).

У більшості говірок південної та східної зон середньонаддніпрянського діалекту також засвідчено переважне вживання інфінітива на -ть, проте можливі й форми на -ти, зокрема в західній частині південних середньонаддніпрянських говірок та східних поблизу Псла (див. таблиці 3, 4).

Таблиця 3

Суфікси інфінітива в південних середньонаддніпрянських говірках

Суфікс інфінітива	Пнч	Дбр	НВ	Сб	Бл	ТБ
-ть	21	15	14	22	35	9
-ти	12	8	5	8	7	4

У південних середньонаддніпрянських говірках форми інфінітива з -ти здебільшого поширені лише в дієсловах з основою на приголосний, як і в північних і центральних говірках: *ро|бит’, виши|ват’, |бач¨ит’, ткат’, |мазат’, дир|жат’, с|тавит’, нали|ват’, нако|лот’, заб|рат’, т’і|кат’, кри|ч¨ат’* , але *|йісти, пик|ти, спик|ти, йти, з|йісти, к|ласти, плис|ти* (Пнч); *вз’ат’, ку|пит’, св¨а|тит’, знат’, ва|рит’*, але *прий|ти, |йісти, |нести, до|нести* (Дбр), *зор|ват’, у|з’ат’, на|д’іт’, ку|пит’, |с’ійат’, ко|сит’, заро|бит’, на|сипат’, св¨а|тит’, са|дит’, гу|л’ат’, засп¨і|ват’, от|казувац’:а* та *|йісти, гре^{и}б|ти, спе^{и}к|ти* (Сб); *году|ват’, моло|тит’, зро|бит’, спат’, на|чистит’, на|лит’, со|лит’, мит’, шатку|ват’, да|ват’, зро|бит’* та *і|ти, |с’ікти, |терти, ук|расти, п|р’асти* (НВ); *мо|чит’, прат’, са|дит’, ска|зат’, приго|товит’, вгор|тат’, хрис|тит’* і *|йісти, йти, п|р’асти* (ТБ). У тексті: *он же в ме|не там |л¨ожка здо|рова йе / шо йак*

ва|рит' *то / шоб* ***м'і|ш'ат'*** *|можна |нейу //* (Бл); *чирип|йана ма|к'ітирка / та шо* ***зами|нат'*** */ чи там пшо|но / чи на мли|нец' //* (НВ); *Це йак ку|ди* ***йти*** */ шоб ди|тину* ***вгор|тат'*** (ТБ) та ін. У кількох говірках може бути інфінітив з афіксом -т' та -ти після приголосних і голосних: *нази|ват', св'а|тит', |мазат', |дихат', брат', |виростит', |чистит', зва|рит', ро|бит', гу|л'ат', |дут', гнут', тир|п'іт' по|л'от', са|пат', бри|хат', ва|рит', м'і|ш'ат'* та *|бач'ити, |йісти, с|кубти, пик|ти* (Бл), *ро|бит', |с'ійат', вчит'* та *гу|л'ати, |кинути, са|пати, |с'істи* (Кл). У говірках південної зони відмінні фонетичні структури інфінітива з постфіксом -ся за наявністю / відсутністю деґемінації у звукосполуці [ц':]: *от|казуваць':а* (Сб); *наро|биць':а* (НВ), *вкри|ваць':а* (Бл), *приго|товиць':а* (ТБ), *вкри|ваць'а, р|ваць'а* (Дбр), *в|чиць'а* (Кл), *посте|лиць'а* (Пнч). Як відомо, подовження відсутнє в багатьох говорах південно-західного наріччя, зокрема й подільському діалекті. Відзначимо також, що в південній зоні, говірки якої ми кваліфікуємо як мішані на середньонаддніпрянській основі та мішано-перехідні, наявні й інші риси подільського діалекту (помірне „укання", протеза [г] в окремих словах, зрідка ствердіння [р], суфікс -ан- у пасивних дієприкметниках тощо).

Говірки східної зони належать до мішаного типу на середньонаддніпрянській основі. Їх виокремлюють власне зональні ізоглоси, які перетинають досліджувану територію по горизонталі, маючи спрямування з півдня на північ, і по вертикалі в напрямку із заходу на схід. Очевидно, що ізоглоси першого типу репрезентують поширення особливостей південно-західної локалізації з південного заходу, що засвідчують мікроареали цих явищ у правобережних південних говірках [10, к. 55]. Таке поширення підтверджує думку Ф. Жилка, який вважав, що дозаселення на правобережжі Середньої Наддніпрянщини відбувалося головним чином із заходу до басейну р. Гнилий Тікич та на південь від басейну р. Тясмин, а на Лівобережжі по басейну р. Орелі, переважно на північ від неї, р. Псла та в басейні р. Ворскли і далі на схід [7, 76]. Ізоглоси другого напряму свідчать про відмежування східних говірок мішаного типу від лівобережних наддніпрянських. Здебільшого інфінітив у говірках, розташованих між Сулою і Пслом, має афікс -т' після основи на голосний та -ти після основи на приголосний, як і в інших середньонаддніпрянських говірках, однак у кількох говірках поблизу Псла фіксуємо переважно формант -ти (див. табл. 4).

Таблиця 4

Суфікси інфінітива в східних середньонаддніпрянських говірках

Суфікс інфінітива	Уст	Трб	ВК	Нв	О	Мнж	Фд
-ть	14	15	15	8	3	2	–
-ти	3	3	8	4	24	44	18

У текстах із більшості північно-західних говірок цієї зони інфінітив має таке ж оформлення, як і говірках центральної та північної зон: *п|л'акат',*

ткат', с'микат', ро'бит', вз'ат', ку'рит', 'йіхат', св ̈а'тит', са'дит', за'р'ізат', мо'ч ̈ит' та *'пасти, йти, в'йісти, напик'ти, 'йісти, п'р'асти* (ВК), *сц'і'дит', ва'рит', рос'казувати', 'р'ізат', уч ̈и'нит', роз'водит', завда'ват', і'ж:арит', стано'вит'* та *'йісти, розвис'ти, спик'ти, п'р'асти* (Трб); *са'дит', об ̈:і'л ̈овувати', т'і'кат', вис'какувати', шатку'ват'* та *і'ти, 'йісти, п'р'асти* (Нв); *пом ̈іс'тиц':а, спат', о'б ̈ідат', ро'бит', са'дит', ва'рит', с'а'тит'* та *'с'істи, 'йісти* (Уст). У тексті: *бо йо'го ж т'реба* ***мо'ч ̈ит' / п'р'асти*** */ то'д'і йак 'вимочиц':а / т'реба* ***т'і'пат'*** *і* ***п'р'асти*** *шч ̈е ж на пол ̈от'но //* (ВК); *і в'йазка со'л ̈оми л ̈и'жит' на'утро* ***то'пит'*** */ у п ̈і'ч ̈і* ***'йісти ва'рит'*** */ о'то так ми жи'л ̈и 'раніше //* (Трб); *да'вай / 'Гал'у /* ***т'і'кат'*** */ ми да'вай* ***вис'какувати'*** *//* (Нв); *все з та'ких жи ж хуто'р'ів ви'зут'* ***с'а'тит'*** */ так п ̈і'д'в ̈ід бу'ло 'повно / ба'гато та'кого лу'дей / при'воз'ат'* ***с'а'тит'*** *бу'ло* (Уст). У дієсловах із постфіксом -ся подовження збережене: *'вимочиц':а* (Уст), *пом ̈іс'тиц':а* (ВК).

У говірках південно-східної частини східної зони середньонаддніпрянського діалектного континууму (поблизу р. Псла) фіксуємо перевагу інфінітива на -ти, зрідка -т': *'йіздити, в ̈ідч ̈і'пати, пока'зати, 'вишити, виши'вати, п'рати, си'д'іти, розпа'л ̈ити, кол ̈их'нути, в'з'ати, с'пати, ва'рити, 'р'ізати, шатку'вати, виз'ти, 'конч ̈ити, 'жати, зако'тити, збир'і'гати, 'жити, заси'пати, виби'рати, 'капати, затк'нути, помол ̈о'тити, одро'бити, замис'ти, ск'ласти, схо'вати, пири'в ̈ійати, обсл ̈у'жити, сто'йати, вир'шити, пере'дати* (Мнж); *куп'л'ати, в'пасти, с'тавити, справ'л'ати, рос'казувати, т'кати, засти'л ̈ати, 'жити, ва'рити, по'терти*, але *соби'рат', 'виорат'* (О); *ка'зати, хо'дити, с'пати, 'йісти, ви'носити, до'сушувати, т'кати, куп'л'ати, го'в ̈іти, мо'чити, п'рати, 'шити* (Фд). У тексті: *йа ни з'найу / йак найп'равил'н'ішч ̈е / чи* ***с'ік'ти*** */ чи* ***к'васити*** */ так* ***к'васити*** */ ну* ***с'ік'ти*** */ йе ж тре йі'йі* ***пос'ік'ти*** */ а то'д'і* ***к'васити / пирити'рати*** *і у 'д'іжку / а* ***шатку'вати*** */ це 'тоже* ***'р'ізати*** *на шатк ̈ів'ницу / а* ***с'ік'ти*** *'можим у 'д'іжку /* (О); *і ко'л ̈и ди'тина прос'нул ̈ас'а /* ***в'з'ати*** *за мату'зок / йа'кий прив'йазаний до ко'л ̈иски і* ***кол ̈их'нути*** */ ни вста'вайучи //; во'на по'вин:а со'б ̈і* ***виши'вати*** *рушни'ки / і то'д'і 'мода бу'л ̈а та'ка / х'л ̈опиц' со'б ̈і по'винин 'ком ̈ір' со'б ̈і* ***'вишити*** *і ма'нишку / 'ком ̈ір' і ма'нишку /* (Мнж) тощо. Безсумнівно, що ці говірки мають виразну південно-західну діалектну основу, що виявляється й у інших дієслівних формах (твердість [т] у закінченнях дієслів 3 ос. одн. та мн. тепер. та майб. часів: *'ход'ат, 'вибирут, жнут*) та на інших рівнях їхніх мікросистем (зміна наголосу: *нис'ти – 'нести, 'с'ікти – с'ік'ти, виз'ти – 'везти*; повне чи часткове руйнування опозиції /у/ : /о/ → /у/ : /у^{1}/, [у^{о}], [у^{о}]: *о^{у}д'і'йалом, то^{у}д'і, кро^{у}ват'і, во^{у}й ̈ну*, закінчення -ім, -іх у дав.-місц. в. мн. іменників: *'кон'ім, 'луд'ім, на^'кон'іх, на^луд'іх* та ін.)

У говірках західної зони середньонаддніпрянського діалекту також помітні відмінності щодо функціонування інфінітива з -т' та -ти (див. табл. 5).

Таблиця 5

Суфікси інфінітива в західних середньонаддніпрянських говірках

Суфікс інфінітива	Трч	Кр	Ів	КК	СХ	Вл
-ть	33	–	–	4	21	16
-ти	19	48	59	81	20	4

У північній і південно-західній частині цих говірок можливі обидві форми, що є свідченням тривалої міждіалектної взаємодії говірок із середньо наддніпрянською та подільською діалектними основами. Так, у говірці с. Торчиця Ставищанського р-ну Київської обл. із 52 засвідчених форм інфінітива 33 мають афікс -ть і 19 -ти: *ва|рит', вста|ват', скла|дат', загр'і|бат', ка|зат', ро|бит', рож|чин'ат', з|варит', моло|тит', ку|пит', |витрусит', жит' / то т|реба ж ро|бит'* та *ва|рити, нам'і|рати, |с'ікти, шатку|вати, с|ватати, куп|л'ати, викуп|л'ати, повми|вати, войу|вати, ро|бити*; у говірці с. Скалевські Хутори Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. відповідно 21 і 20: *спат', брат', напа|л˙ит', у|з'ат', у|кинут'* та *в|нести, наби|рати, ко|сити, ска|зати, с|н'ідати, і|з:істи, нал˙и|вати, ко|пати, са|дити, прой|ти* тощо. Однак у говірці с. Вільшанка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. засвідчено здебільшого інфінітив на -т': *казат', ни^чут', по|йіхат', ро|бит', но|сит', до|йіт', хо|дит', жит', ска|зат', пока|зат'* , формант -ти функціонує переважно після основи на приголосний *йісти, помог|ти,* хоч *|бити*. Лише в крайніх говірках західної зони середньонаддніпрянського діалектного континууму фіксуємо перевагу інфінітива на -ти: *виготов|л'ати, |викопати, вивиз^{с}|ти, пи^{е}ре^{и}|чистити, ска|зати, ро|бити, вби|рати, посту|пити, поз'і|хати, по|д'ітис'а, |бути, зго|рати, забри|хати, |дати, са|дити, г|нути* та ін. (Ів); *хо|дити, |йісти, шу|кати, йти, з'іб|рати, з|бити, кри|чати, ро|бити, до|йіти, про|сити, кру|тити, ку|патис'а, с|ватати*, зрідка *спат', ку|патис'* (КК); *|чухатис', ро|бити, д'іву|вати, хо|дити, пос|лухати, танц'у|вати, в|м˙іти, в˙ід:их|нути, ко|пати, но|сити, |чистити, в|з'ати, в|д'ітис', подару|вати, зва|рити, потовк|ти, хва|тати, |пасти* та ін. (Кр). У тексті: *ни бу|ло / шо |**йісти** / ни бу|ло в |чому **хо|дити** / але^{и} так ми й |виросли* // (КК); *в˙ін м˙іг в˙ік|но **зро|бити** / д|вер'і / **вику|вати** то|б˙і / шо |хочиш*; *там каба|ки вже **ст'агу|вати** / там бура|ки **р|вати** / то|д'і куку|рузу **ло|мити** /* (Шк). Загалом говірки західної зони кваліфікуємо як перехідні середньонаддніпрянсько-подільського типу та східноподільські, оскільки в останніх помітний системний вияв явищ південно-західної локалізації.

Отже, типовим для середньонаддніпрянських говірок є функціонування інфінітива із формантом -ть, якщо основа закінчується на голосний звук, та -ти після основи на приголосний, тоді як у частині перехідних говірок його західної, південної та східної периферії можливі форми інфінітива на -ти та -ть або переважає афікс -ти. Відзначимо, що в цих говірках наявні й інші морфологічні риси південно-західної локалізації, зокрема функціонування дієвідмінюваних дієслівних форм із твердим [т] у закінченнях 3 особи однини та множини. Докладний аналіз інших дієслівних форм становить перспективу подальших студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984.

2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 244 с.

3. Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини / П. Бузук // Український діалектологічний збірник [ред. О. Н. Синявський, А. Ю. Кримський]. – Кн. 2. – К. : УАН, 1929. – С. 159–197.

4. Ващенко В. С. Полтавські говори / В. С.Ващенко. − Харків : Вид-во ХДУ, 1957. − С. 408−413.

5. Гнєдыч П. Материалы по народной словесности Полтавской губернии Роменский уезд / П. Гнєдыч. – Вып. 1. – Полтава, 1915. – С. IV–X.

6. Дорошкевич О. Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського повіту на Полтавщині / О. Дорошкевич // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. – К. : Вид-во укр. наук. тов-ва, 1915. – С. 113–114.

7. Жилко Ф. Т. Деякі питання класифікації говорів української мови у світлі даних лінгвістичної географії / Ф. Т. Жилко // Філологічний збірник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 73−95.

8. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1955. – 315 с., карта.

9. Йогансен М. Фонетичні етюди. Замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині у зв'язку з літературною вимовою / М. Йогансен // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. – К. : Держ. вид-во України, 1927. – С. 19–55.

10. Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 365 с.

11. Лисенко П. С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини / П. С. Лисенко // Середньонаддніпрянські говори : збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 22–43.

12. Могила А. П. Словозміна в говірках середньої Черкащини / А. П. Могила // Середньонаддніпрянські говори : Збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 44–64.

13. Новицкий И. П. Программа для указания особенностей мѣстных народных говоровъ в Южной Россіи, по пунктамъ которой записаны помѣщаемые ниже матеріалы / И. П. Новицкий // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – Спб, 1872. – С. 527– 537, 580–581.

Умовні позначення говірок

БП – Бране Поле, См – Семигори, Х – Хохітва Богуславського р-ну, Гр – Грушів, Ш – Шандра Миронівського р-ну, Мк – Макіївка Білоцерківського р-ну, Трч – Торчиця Ставищанського р-ну, Хц – Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну **Київської обл.**; Бз – Байбузи Черкаського р-ну, Грб – Горобіївка Канівського р-ну, Ів – Іваньки Маньківського р-ну, КК – Криві Коліна Тальнівського р-ну, Кр – Крутьки Чорнобаївського р-ну, Ст – Старосілля Городищенського р-ну, Пщ – Піщане Золотоніського р-ну, Сб – Суботів Чигиринського р-ну, Шк – Шукайвода Христинівського р-ну ***Черкаської обл.***; Бр – Березоточа, Тр – Тарандинці Лубенського р-ну, ВК – Великі Кринки, Мжл – Манжелія, Лп – Липове, Фд – Федорівка Глобинського р-ну, Крж – Крижанівка, Нв – Новачиха, Трб – Трубайці Хорольського р-ну, Бл – Білецьківка, О – Омельник Кременчуцького р-ну, Уст – Семенівського р-ну, Ч – Оржицького р-ну ***Полтавської обл.***, НВ – Нижчі Верещаки Олександрійського р-ну, Дбр – Дібрівка, Пн – Панчеве Новомиргородського р-ну, Кл – Калинівка, Рж – Ржева Новоархангельського р-ну, ТБ – Талова Балка Світловодського р-ну ***Кіровоградської обл***.

Ganna Martynova

Infinitive in the mid-upper-Dnieper dialects

Functioning of the infinitive in the mid-upper-Dnieper dialects is viewed, forming affixes and their spreading in different areas of this dialect continuum are defined.

Key words: verb, infinitive, mid-upper-Dnieper dialect, dialectic differentiation, zones.

Наталія Руснак

КАТЕГОРІЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ БУКОВИНЦІВ

У статті проаналізовані засоби категорії невизначеності діалектного буковинського мовлення, до яких належать займенники, частки, вставні слова, конструкції різної природи. Досліджено лінгвальну природу парентез. Як різновиди категорії невизначеності потрактовано значення приблизності та припущення.

Ключові слова: діалектне мовлення, категорія невизначеності, парентеза, займенники, частки

У лінгвістиці модальність розглядають як мовну універсалію, функціонально-семантичну категорію мови й одну з ознак речення. Спектр значень модальності дуже різноманітний: від значення комунікативної мети речення (твердження, запитання, спонукання) до семантики реальності/ірреальності, суб'єктивної оцінки висловлення, яку встановлює мовець, а також значення необхідності, потреби, заборони, заперечення тощо [7, с. 383].

Витоки теорії модальності можна знайти в концепції подвійного поділу повідомлення Ш. Баллі (1932), який виокремив два логічних блоки: об'єктивну константу подій (диктум) та її суб'єктивну змінну (модус) як вияв волі, почуття мовця [1]. У русистиці категорію модусу докладно описав В. В. Виноградов, який запропонував перший зразок функціонального аналізу мовної категорії, виокремивши об'єктивну і суб'єктивну модальність [3]. В українському мовознавсті значний внесок у розроблення синтаксичних категорій модусу й диктуму зробив В. Д. Шинкарук [7].

Аналіз діалектного матеріалу дає підставу стверджувати, що в мовленні носіїв буковинських говірок широко представлені категорії *заперечення, невизначеності, необхідності.*

Мета статті – проаналізувати категорію невизначеності в діалектному мовленні буковинців.

У загальному мовознавстві існує поняття апроксимації – (від англ. – приблизний) – мовна категорія приблизності, одна з універсалій, що поєднує в собі означеність точки відліку й неозначеність межі… Її розглядають як логіко-мисленнєву категорію, пов'язану з неповнотою наших знань, як семантичний процес часткової актуалізації значення мовного знака, як функціонально-семантичну категорію мови, представлену засобами різних рівнів" [6, с. 35].

В українській мові відсутня граматична категорія невизначеності, однак у ній сформовано універсальні засоби невизначеності, до яких належать неозначені займенники, вставні слова, частки тощо.

Універсальним засобом невизначеності є займенники. Неозначені займенники виражають предметну невизначеність: *Бо то к'лоч'ем прие́крие́'вали / ние́* ***'чимос д'ругим*** *//* (с. Мамаївці Кіцм.); *Ў 'будний ден'* ***то так / ў ч'ім ние́'буд' //*** (с. Митків Заст.).

Означальну невизначеність предметного світу відтворюють неозначений займенник *йа'кийс,* що в буковинських говірках функціонує в декількох варіативних формах, та іменник. Неозначений займенник вказує на відсутність ідентифікаційних ознак, у такий спосіб виявляється ідея невизначеності: *А 'поч'іриз хо'роми 'була 'хата май ви^{е}'лика // 'чиста // там лиш май 'файно п'рибрана / так лиш на с'в'ето //* ***на гос'тей і'к'ехос*** */ йек прихо'дили / то ў 'хат'і ви^{е}'лик'і при^{е}й'мали // там ўже май 'файно 'було // там май 'файн'і скорца'р'і приби^{е}'вали // обра'зи май 'б'ірше //* (с. Кам'янка Глиб.); *А ўже д'іў'чата там ўби'рали* ***йк'іс в'і'ночки*** *//* (с. Мамаївці Кіцм.).

Підсиленню невизначеності сприяє постпозиція неозначеного займенника щодо іменника: *Ше* ***'ж'інка йкас*** *'роби ў Дорош'іў'ц'ах //* (с. Товтри Заст.).

Поєднання двох займенників – вказівного *та'кий* і неозначеного *йа'кийс* – один з найтиповіших засобів невизначеності, характерних для розмовного мовлення буковинців. У наступному прикладі категорію невизначеності увиразнює неузгодженість неозначеного займенника з іменником: *Ў 'будн'і та'к'і / со'рочка / 'горботка / прос'та / і* ***та'кими й'кимис*** */ ма'лен'к'і в'іши^{е}воч'ки //* (с. Митків Заст.).

Значення невизначеності, відтворене сполученням займенників, увиразнює вставне слово. Обидва засоби невизначеності оформлені в одну синтагму: *Во'на ни^{е} йшла гу'л'ати /* ***'може та'ка йкас'*** *'д'іўчи^{е}на / 'б'ідна / шо ни^{е} 'мала / ну йі ни^{е} б'рали / і 'вона п'іш'ла ни^{е} 'гул'ана ду'дому / а та'к'і май / кот'р'і май пос'тарш'і а хоч ма'л'і / а ч'і ц'і'кав'і / май бо'гацк'і та'к'і йшли гу'л'али //* (с. Банилів Вижн.).

Займенник *йа'кийс* входить до складу фразеологізму *йа'кас ко'п'іка* зі значенням „невизначена кількість грошей": *Поч'і'нали к'ласти п'ід'мурок // по вуг'лах к'лали г'рош'і / би ў 'хат'і во'диласи* ***йа'кас ко'піка*** *//* (с. Верхні Станівці Кіцм.); *Д'іў'ки прода'вали шкар'петки / а'би 'мати г'рош'і /* ***йі'кис ру'бел'*** *//* (с. Іспас Вижн.); *Ми ко'лис 'дужи 'т'ашко ро'били // та / ш'че й за трудод'н'і //* ***йа'к'іс там куп'і'ки*** *ви^{е}во'дили //* (с. Сербичани Сок.).

Значення невизначеності може мати вияв у приблизності. Між цими поняттями надзвичайно тонка семантична межа. Розмежування понять у деяких випадках опирається на інтуїцію дослідника. Іноді означальну невизначеність предметного світу можна тлумачити як приблизність.

Мовленнєвою невправністю діалектоносіїв пояснюємо функціонування вказівного займенника *та'кий* (і прислівника *так, та'ко*) зі значенням приблизності. Мовець не може миттєво знайти потрібне слово-означення і використовує вказівний займенник *та'кий.* Слова *та'кий, та'ко* можуть „замінювати" прикметник і прислівник з різною семантикою – „ознаку за розміром, за кольором, за функціональним призначенням" тощо. Контекст частково допомагає слухачу поновити семантику, виражену вказівним займенником (тому говоримо про приблизність, а не про невизначеність). Зазвичай вказівний займенник перебуває в препозиції до іменника і разом із ним формує синтагму: *То 'л'уди вс'і зго'нили // ро'били /* ***та'кий*** *бу'тей //* ***ўсе си^{е}'ло зго'нили 'в'іўц'і //*** (с. Мамаївці Кіцм.) // вказівний займенник, ймовірно, визначає розмір; *Так б'ралоса це на ди^{е}р'г'іўку /* ***та'ка*** *бу'ла / ц'вах'і*

поза'биван'і та'к'і // ди^{е}р'г'іўка нази^{е}'валаса / і 'дергалоса та'к'і / це к'і'далоса та'ко і так 'т'іпалоса / то са ли^{е}'шало / кот'ре 'г'ірши / на де^{и}р'г'іўц'і / і волос'ки са ст'і'гало // (с. Бочківці Хот.) // вказівний займенник вказує на зовнішній вигляд: *А вже / на сва'тошну / на ни^{е}'д'іл'у / то вже купу'вали / в мага'зин'і полот'но вже купу'вали /* ***та'ке*** */ ка'зали / п'р'ашка на п'р'асц'і //* (с. Митків Заст.)*; Полот'но т'кали на сп'ідни^{е}'ц'і т'кали / та'кий 'в'іл'чик ро'били //* ***та'ке*** */ шоп то 'файно 'було / сп'ід'ниц'а 'файна 'була //* (с. Банилів Вижн.); А *ти'пер вже* ***та'ке вже*** *в'іши^{е}'вайут / куши^{е}'н'ата* ***та'к'і*** *'шили//* (с. Топорівці Нов.)*; К'лаки 'були й ж'і'ноч'і й чоло'в'іч'і // ж'і'ноч'і /* ***то та'ке/*** *кла'ки бу'ли май зи^{е}'мойу / бо ж'ін'ки 'л'ітом май 'майут 'б'іл'ше ро'боти / а зи^{е}'мойу 'менчи // тай ўже хо'дили на кла'ки //* (с. Бабин Кельм.)*; Бо то'ди ни^{е} ўби^{е}'ралиса так д'іў'ки / йак ти^{е}'пер 'разного /* ***а та'ке*** */ со'рочки тай 'горботки / чи йак то 'кажут ў нас п'іл'ки та'к'і ўби^{е}'рали д'іў'ки //* (с. Бабин Кельм.); *'Али в'ітко'ли йа вже 'була то к'лали* ***та'ко*** */ наси^{е}р'дин'і хо'роми та'к'і / в'ід к'ін'ц'а до к'ін'ц'а /* ***та'к'і*** */ ну йак ти^{е}'пер 'кажут кол'і'дор / кол'і'дор та'кий кла'дут / та'кий кол'і'дор //* (с. Банилів Вижн.); *На кла'ках* ***та'ке*** */ зби^{е}'ралиса й моло'диц'і / й д'іў'ки зби^{е}'ралиса с паруп'ками/ бо ў п'іст то до 'данцу ўже ни^{е} хо'дили д'іў'ки //* (с. Бабин Кельм.); *Май хо'дили до 'церкови тай* ***та'ко*** *ўже лиш зби^{е}'райуц:а на т'і ве^{и}чор'ниц'і тай ж'ін'ки та пр'а'дут май //* (с. Бабин Кельм.).

Невизначеність причинної характеристики дійсності передає причиновий прислівник *чо'гос*: *То ни^{е} 'можна йо'го нази^{е}'вати //* ***чо'гос*** *ни^{е} 'можна ка'зати // ни з'найу //* (с. Митків Заст.).

Неозначений прислівник зі значенням причини у ДТ може функціонувати в редукованому вигляді – *чос*, унаслідок синкопи: *Так шо ви^{е}'село бу'ло // ни так йак ти^{е}'пер //* ***чос*** *ти^{е}'пер йе вс'о / 'али* ***чос*** *ни^{е}'ма моло'д'ож'і / шоб во'ни са л'у'били / з'нали йа'кас 'рад'іс'т' // ви^{е}'село / ни^{е} 'було ў ч'ім // 'али* ***чос*** *'дужи 'рад'існо 'було // таки^{е}'во // шо во'но 'було //* (с. Бабин Кельм.).

Локальну невизначеність дії реалізує неозначений прислівник *дес*: *Д'вац'ат' т'ретого / там ўвоси'ни / ў там / 'були заб'рали йіх / ў тил Ро'с'ійі /* ***дес там / на йа'к'імос за'вод'і / ў ц'ім о /*** *ч'і'кай / бо йа вже за'була // у/ у / ни^{е} 'годна нага'дати / де в'ін ро'биў на за'вод'і // ў 'Перм'і //* (с. Круглик Хот.).

Часову невизначеність виражають неозначений прислівник та займенниково-іменникові конструкції з опорним словом іменником темпоральної семантики: *'Можна* ***ко'ли 'небуд'*** *'йісти //* (с. Митків Заст.); *'Чериз* ***йе'кийс*** *ч'ес п'ідгор'тайут //* (с. Іспас Вижн.).

Процесуальну невизначеність реалізує неозначений займенник *шос* у поєднанні з дієсловом *робити*: *Тай ў ха'ч:ин'і йе т'рохи г'рупка / так про'пал'увалоса / бо ж'ін'кам т'раба 'було* ***шос*** *ро'бити //* (с. Бабин Кельм.).

У вираженні категорії приблизності відіграють велику роль частки. Приблизність, зокрема щодо кількості, розміру, часу, передають кількісні частки: *б'лиско, при^{е}б'лизно, при^{е}'мерно* (останню можна розглядати як інтерферентне явище, вплив російської мови): *Ўна скла'дайіси с тон'койі / же^{и}рст'е'нойі т'рубочки* ***б'лиско*** *сан'тиметра //* (с. Зеленів Кіцм.); *На д'ругий*

Св'а'тий 'веч'ір ўже так / ни[е]'ма два'нац'ати страў / ***а так при[е]б'лизно / т'рохи*** */ і ўже ни 'постиси ўвес ден' //* (с. Митків Заст.); *Би'реш заў'йазуйеш та'ко* ***при[е]'мерно*** *по г'руди //* (с. Мамаївці Кіцм.).

Специфічним засобом значення приблизності в діалектному мовленні буковинців є прийменник *'подлук* у значенні „порівняно з тим": *З'найут / йі'к'і би 'були заши[е]'рок'і шкар'петки / то'му і* ***при[е]б'лизно*** *наби[е]'райут 'коўбок на 'шину /* ***'ширше / 'менше 'подлук но'ги*** *//* (с. Іспас Вижн.).

Ідею кількісної приблизності конструкціям надає частка *дес*: *А вже в'іт пла'тоў ўду'лину до зи[е]м'л'і то іш'ли та'к'і пра'жинки / нази[е]'вали 'т'іл'і // 'т'іл'і // пра'жинки та'к'і // од'на в'ід д'ругойі* ***дес 'були на д'вац'ім' на п'йаду от*** *// тай так та'ку / 'т'іпа йак дра'бинку ро'били //* (м. Заставна); *Дно ў 'кошници ро'били з де[и]ре[и]ў'йених лат //* ***дес два метри доўжи[е]'ни і п'іс'ет' цento'метр'іў ши[е]ри[е]'ни //*** (с. Банилів Вижн.); *'Лили ти[е]п'лен'койі во'ди /* ***дес три 'оц'і*** *//* (с. Берегомет Кіцм.); *По'тому б'рали г'реб'ін' де[и]ре[и]ў'йений з 'острими 'зубами* ***дес д'вац'ім' ци[е]нто'метр'іў 'доўг'і*** *//* (с. Іспас Вижн.); *На 'поўну п'іч х'л'іба би[е]'реси 'с'ійеси* ***дес 'поўну 'миску му'ки*** *//* (с. Товтри Заст.); *П'і'чеси хл'іб* ***дес 'коло го'дини*** *//* (с. Дорошівці Заст.); *В це ци[е]бу'лин'а кла'дут 'йайц'і // і 'вар'ат* ***доў'ген'ко / дес час*** *// 'п'ісл'а 'цего 'йайц'і ви[е]й'майут с каст'рул'і і проти[е]'райут //* (с. Шебутинці Сок.).

У вираженні кількісної приблизності беруть участь числівники. Приблизну кількість виражають конструкції з альтернативними відношеннями, до складу яких входять числівники: *І то'ди той д'е'дом ўже розйі'хаўса //* ***о'динац'ім' год*** *в'ін буў ў нас* ***чи 'менче чи 'б'іл'ше / та'ко //*** (с. Бабин Кельм.); *Вс'і в'іби[е]'райут лен / вс'о наби[е]'рут ба'гато /* ***ги[е]к'тар ч'і два*** */ 'к'іл'ко там 'того 'лену йе //* (с. Берегомет Вижн.).

Приблизний вияв інформації (кількісної та часової) реалізують числівниково-іменникові конструкції (або відмінкові форми іменника зі значенням кількості) з прийменником *зо*: *'Мала 'д'іўчи[е]на там з во'ден ку'жух і там* ***зо дв'і 'йупк'і*** *// і вод'на 'фустка / і / во'на с тим мог'ла са в'ід:а'вати //* (с. Топорівці Нов.): *Такий / так би[е]'ре су'б'і* ***та'ких зо два 'метри //*** *расто'йан'ійе // і ру'коў зас'і'ваў //*(м. Заставна); *Даў'но так 'було // ва'рили йі'ду на ш'паргат'і // буў о'ден ча'вун / о'ден гор'нец //* ***зо 'пару ми[е]'сок*** *// ни[е] 'було 'к'іл'ко по'суди / шо ти[е]'пер вс'і'л'акойі // то вс'о 'було та'ке //* (с. Зелений Гай Нов.); *Сто'йім ў 'темному* ***зо три ни[е]'д'іли*** *//* (с. Суховерхів Кіцм.); ***'Рок'іў з д'вадц'ім'*** *'тому 'було //* (с. Багна Вижн.).

Значення невизначеності, точніше, множинної невизначеності, набуває усталена синтаксична конструкція *ўс'о шо т'раба,* до складу якої входить означальний займенник *ўс'о* у формі множини, відносний займенник *шо* (два займенники перебувають у корелятивному зв'язку) і предикативний прислівник *т'реба* (або дієслово *хо'т'іти*): *Би[е]'ру ко'шалик і зби[е]'райу* ***ўс'о шо т'раба*** *ў 'него //* (с. Топорівці Нов.); *А с полот'на 'шили сороч'ки і сп'ідни[е]'ц'і // і* ***вс'о шо т'раба 'було*** *//* (с. Репуженці Заст.); *Шо в 'тебе йе?// ти 'майеш плуг? // 'борони? // ва'лок? //* ***шо т'раба*** *до по'л'а //* (с. Рідківці Нов.); ***Вс'о шо хо'т'іла*** */ то 'мус'іла зро'бити і но'сити і йак //* (с. Митків Заст.); *Там 'були п'іч / ш'пагат / де ва'рили 'йісти* ***ўс'о шо т'реба 'було*** *//* (с. Кам'янка Глиб.).

Множинну невизначеність може передавати мінімум мовних засобів з опорою на вказівний займенник у діалектній фонетичній формі: *Це // ту’то ‘дома во’на ‘майе ‘бути // там по’л’а ‘були //* ***то с’о*** *// і во’на ‘мус’іла ‘дома ро’бити // і так //* (с. Топорівці Нов.). *Ми ‘майем о’ба во’рати ‘поле там // шо в ‘тебе йе?// ти ‘майеш плуг? // ‘борони?// ва’лок? // шо т’раба до по’л’а // в’ін ‘кажи // ў ‘мене ‘йе* ***во’то / во’то*** *//* (с.Рідківці Нов.).

Невизначеність передають парентези – вставні слова: *Во’на ни^{е} йшла гу’л’ати /* ***‘може*** *та’ка йкас’ ‘д’іўчина / ‘б’ідна / шо ни^{е} ‘мала / ну йі ни^{е} б’рали / і ‘вона п’іш’ла ни^{е} ‘гул’ана ду’дому / а та’к’і май / кот’р’і май пос’тарш’і а хоч ма’л’і / а ч’і ц’і’кав’і / май бо’гацк’і та’к’і йшли гу’л’али //* (с. Банилів Вижн.); *То’му шо там за’копане // ст’рач’е / а йке то ‘було ст’рач’е? // ни^{е}чи^{е}с’на ди^{е}’тина // і там ‘була за’копана /* ***‘може*** *‘мала / там пйет’ ‘м’іс’іц’іў /* ***‘може ш’тири*** */ ‘може три / хто зна // і вно там ‘було за’копане би^{е}с хри^{е}с’та / ни^{е} хри^{е}ш’ч’ене //* (с. Лужани Кіцм.).

Специфіку щодо способів вираження невизначеності становлять вставні слова *п’рим’іром, при^{е}’мерно, напри^{е}’м’ер* – фонетичні варіативні форми (два останні зазнали впливу російської мови). Можна говорити про особливість вираження категорії невизначеності в таких конструкціях. Вставні слова уведені у висловлення з конкретною інформацією, однак ця інформація на тлі вставних слів набуває рис невизначеності: *По них во’ни з’нали / с’к’іл’ки дн’іў ли^{е}’шилоса /* ***напри^{е}’м’ер*** */ до ви^{е}с’ни //* (с. Шебутинці Сок.); *Ўс’о ‘к’істо ‘т’іл’у на ‘к’іл’ко ка’валк’іў / ‘к’іл’ко ‘майе ‘в’ійти па’сок //* ***п’рим’іром*** */ ш’іс’т’ //* (с. Лукавці Вижн.); *Ми при’ходим ше ў ‘м’іс’ац’у /* ***при^{е}’мерно*** *‘л’ут’ім //* (с. Рідківці Нов.).

Спефічну форму діалектного мовлення відтворюють парентези, які ґрунтуються на способових формах дієслова *з’нати.* Значення невизначеності, невпевненості, сумніву, яке стосується одного з компонентів пропозиції, їм надає антифразисна інтонація стверджувального або питального характеру: *Ну йа з’найу ймиў три л’аш’ч’і //* ***ну йа з’найу*** *// по т’риста грам / по ш’тириста грам //* (с. Мамаївці Кіцм.) (невизначеність кількісної ознаки); ***А йа з’найу?****/ ‘к’іл’ко но’сили порт’а’ници / дес ‘може / так до // т’риц’ім’ // до соро’кового ‘року //* (с. Митків Заст.) (невизначеність часової ознаки); *Ўмер і ‘мами ни^{е} ‘мала /* ***і так йкийс / йа з’найу*** *хто ‘тото прий’шоў / ‘вуйко йі воз’’миў / тай во’на ўже ‘мус’іла / са’рака / ‘мачуха ‘була / то во’на ўже ‘мучила йі’йі //* (с. Лашківка Кіцм.) (невизначеність суб’єкта).

Мовленнєва невправність діалектоносія сприяє скупченню в одному дискурсі кількох засобів невизначеності: *А ‘коло ‘мене ‘була та’ка* ***од’на ‘ж’інка/ ‘баба / та ‘н’іби ни^{е} ‘баба ш’е / ни^{е}’ма шо ка’зати шо ‘баба / ни^{е} з’найу ‘к’іл’ко во’на ‘мала ‘рок’іў / ўже ‘мала ‘сорок / ‘може п’іде^{е}’с’ет’ / Бог йі св’і’тий з’найе //*** (с. Мамаївці Кіцм.); *То’му шо там за’копане // ст’рач’е / а йке то ‘було ст’рач’е? // ни^{е}чи^{е}с’на ди^{е}’тина // і там ‘була за’копана /* ***‘може ‘мала / там пйет’ ‘м’іс’іц’іў / ‘може ш’тири / ‘може три / хто зна //*** *і вно там ‘було за’копане би^{е}с хри^{е}с’та //* (с. Лужани Кіцм.).

Засобом приблизності може бути *порівняння.* Як логічна операція, порівняння має на меті знайти спільні ознаки відтворюваної реалії з предметом,

відомим слухачу, допомагає частково визначити ознаки явища. Частковість визначення, нечіткість формулювання думки, спричинені мовленнєвою невправністю, створюють ефект невизначеності: *‘Али то ў нас пас’ки* ***ни^{е} пи^{е}’чут та’к’і йек хл’іб // а та’к’і кола’ч’і //*** (с. Топорівці Нов.).

Ідею порівняння, тобто віднаходження спільних загальних рис, передають конструкції *в’ігл’і’дати на, сама’нати на, ‘т’іпа йак.* Перші мовні одиниці характеризує територіальна прикріпленість (діалектизми), остання – відображає вплив сучасного мовного оточення – інтерферентне явище, вплив „сучасних” слів: *Кор’чуги / це ‘сани / шо ро’били с кор’чавого г’раба / ‘кор’ін’ й’кого* ***в’ігл’і’даў на ‘сани*** *//* (с. Банилів Вижн.); *А лус’ка // це др’іб’н’і п’лоск’і ‘дошч’іч’ки /* ***сама’найут на*** *чи^{е}ри^{е}’пицу //* (с. Вікно Заст.); *А вже в’ім пла’тоў ўду’лину до зи^{е}м’л’і то іш’ли та’к’і пра’жинки / нази^{е}’вали ‘т’іл’і // ‘т’іл’і // пра’жинки та’к’і // од’на в’ід д’ругойі дес ‘були на д’вац’ім’ на п’йаду от //* ***тай так та’ку / ‘т’іпа йак дра’бинку*** *ро’били //* (м. Заставна).

Невизначеність межує з припущенням, яке виражає дискурсивний уривок: *Ма’рійі Сторо’жихі ў’нука в’ід:а’йеси за ‘того ста’рого ‘парупка / ‘Д’орд’ійа / йму так ‘кажут // а ў ‘метриц’і ‘він Г’р’іша // йго ‘мама ‘мала за ‘ґ’іўки // йа ‘разом з ‘неў ко’лис ґ’іву’вала // ст’рашне х’лопц’і йі л’у’били // тай ўна йіх ‘витко ‘тожи // а’ди / ‘н’іхто ни^{е} з’найе / в’ім ‘кого цей Д’ор’д’уш // п’раўда / в’ін ми^{е}’н’і* ***сама’найі на ўд’ного / ни^{е} в’ід нас // ‘али йа н’і’коли н’і’кому це ни^{е} ка’зала // бо йа йім с’в’ічку ни^{е} три’мала // ‘али йа су’б’і та’ку ‘гатку ‘майу / шо то в’ід ‘него*** */ най ‘буди йму зи^{е}м’н’а ‘пухом / в’ін ўже ўмер //* (с. Кам’янка Глиб.).

Паралінгвістичні засоби – жести – у графічній формі реалізації діалектного мовлення сприймаємо як засоби невизначеності: *Ку’жух буў ‘в’іши^{е}тий ‘тоже //* ***тако’во*** *‘в’іши^{е}то суди’во ‘понад* ***це’во таку’во*** */ і рука’ва ‘в’іши^{е}т’і // то так ўби^{е}’рали та йшли до ‘церкви//* (с. Банилів Вижн.).

У говіркових мовних системах сформовано засоби на позначення категорії невизначеності, до яких належать займенники, частки, вставні слова, конструкції різної природи. Універсальним засобом невизначеності є парентези. Наявність категорії невизначеності у кількох випадках зумовлює мовленнєва невправність діалектоносіїв. Різновидом невизначеності в діалектному мовленні є також значення приблизності. Мовленнєва невправність діалектоносіїв сприяє скупченню в одному дискурсі засобів невизначеності.

Здійснений аналіз засвідчує перспективність категорійного опису діалектних текстів.

Список скорочень

Вижн. – Вижницький р-н
Глиб. – Глибоцький р-н
Заст. – Заставнівський р-н
Кельм. – Кельменецький р-н
Кіцм. – Кіцманський р-н
Нов. – Новоселицький р-н
Пут. – Путильський р-н

Сок. – Сокирянський р-н
Стор. – Сторожинецький р-н
Хот. – Хотинський р-н

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика / Шарль Балли ; [пер. с фр. К. А. Долинина ; под ред. Е. Г. Эткинда; вступ. ст. Р. А. Будагова]. – [2-е изд., стер.]. – М. : Эдиторал УРСС, 2001. – 393 с.
2. Бондарко А. В. Функциональная грамматика / Александр Владимирович Бондарко. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
3. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке / В. В. Виноградов // Избранные труды: исследования по русской грамматике. – М. : Учпедгиз, 1975. – С. 53–87.
4. Есперсен О. Философия грамматики / Отто Есперсе / [пер. с англ.: В. В. Пасека, С. П. Сафроновой ; ред., предисл. Б. А. Ильяша] ; – [2-е изд., стер.] – М. : Едиториал, 2002. – 404 с.
5. Руснак Н. О. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок : монографія. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. – 448 с
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
7. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія / Василь Дмитрович Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.

Nataliia Rusnak

Category of indefiniteness in Bukovina's dialect speech

The article analyzes means of category of indefiniteness in Bukovineans' dialect speech which embraces pronouns, particles, parentheses, and constructions of different origin. The lingual nature of parenthesis is studied. The meanings of approximateness and supposition are treated as forms of category of indefiniteness.

Key words: dialect speech, category of indefiniteness, parenthesis, pronouns, particles.

Валентина Лєснова

ПОРІВНЯННЯ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ

У статті проаналізовано структурно-семантичні особливості порівнянь, властивих українському діалектному мовленню, виявлено їхню функціональну активність та специфічні риси в різних діалектних континуумах.

Ключові слова: порівняння, суб'єкт порівняння, об'єкт порівняння, основа порівняння, порівняльний сполучник, оцінка.

Важливою тенденцією розвитку сучасної лінгвістики є прагнення вивчати мову в контексті основних проблем антропології, у тісному зв'язку з природою людини, її внутрішнім і зовнішнім світом [7, с. 3]. Одним із найважливіших аспектів інтелектуальної діяльності людини є оцінка, яка знаходить своє безпосереднє відображення в мові. О. Л. Бєссонова тлумачить оцінку як

лінгвокультурологічну категорію, наголошуючи на тому, що відображувані в цій категорії елементи „є приналежністю не тільки мови, але й культури… Семантика елементів категорії оцінки є єдністю мовного значення й позамовного змісту” [2, с. 31].

У вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці є чимало праць, автори яких досліджують сутність лінгвістичної категорії оцінки, її структурно-семантичні та функціональні особливості, засоби її вираження, а також суміжні з нею явища емотивності, експресивності, образності (Н. Д. Арутюнова, О. Л. Бєссонова, В. М. Богуславський, Н. І. Бойко, О. М. Вольф, Т. А. Космеда, Н. О. Лук’янова, Т. В. Маркелова, О. М. Островська, У. В. Соловій, В. М. Телія, В. А. Чабаненко, Л. Б. Шутак та ін.). Водночас недостатню увагу приділено особливостям вираження зазначеної категорії в діалектному мовленні, зокрема не були предметом спеціального аналізу порівняння як засіб вираження оцінки в діалектному тексті. Цим і зумовлено актуальність пропонованої статті.

Як зауважує Л. В. Прокопчук, у найбільш узагальненому витлумаченні порівняння може бути представлене як засіб пізнання, що виявляється в усіх сферах людської діяльності. Воно є одним із чинників процесу відображення дійсності у свідомості людини й відтворюваній нею мовній діяльності [6, с. 5].

К. І. Мізін кваліфікує компаративні фразеологічні одиниці як „лінгвокреативні шедеври”, зазначаючи, що „вони несуть заряд оцінки, емотивності, експресії або найвищої / найнижчої інтенсивності еталонізованої ознаки” [5, с. 67]. Стійке порівняння реалізує кілька мовних функцій – власне семантичні та комунікативно-прагматичну. Остання полягає у формуванні в слухача емотивних оцінок (унаслідок емоційного сприйняття образу) та ціннісних характеристик предмета мовлення, а також уявлень про умови мовлення (його „стиль”) [3].

Порівняння посідають настільки вагоме й настільки своєрідне місце в українській фразеології, що цілком закономірно привертають до себе увагу багатьох дослідників, які аналізують ці мовні одиниці в аспектах не лише власне лінгвістичних, але й психолінгвістичних, етнокультурних, когнітивно-функціональних. Зокрема, дослідженню порівняння як лінгвістичної категорії, визначенню його структурно-семантичних властивостей в українській мові присвячено наукові розвідки М. Ф. Алефіренка, І. К. Кучеренка, А. М. Найди, Л. В. Прокопчук, Н. П. Шаповалової та ін. Діалектні порівняльні конструкції були об’єктом дослідження Г. М. Доброльожі (поліські говірки), М. Я. Олійник (гуцульські), О. В. Шкуран (східнослобожанські та східностепові) та ін.

Однак нині відсутній системний опис порівняльних конструкцій, виконаний на матеріалі текстів спонтанного усного мовлення носіїв різних українських говірок. Не створено й ґрунтовного словника стійких народних порівнянь (укладений О. С. Юрченком та А. О. Івченком у 1993 р. словник, безперечно, має неабияку наукову цінність, проте й не позбавлений суттєвих недоліків, зокрема щодо подання інформації про місце фіксації порівнянь). Зауважимо, що на сьогодні основним методом збирання діалектного матеріалу із фразеології здебільшого є анкетування: експлоратори опитують інформаторів безпосередньо під час експедицій або заочно за допомогою спеціально

створених анкет. Не відкидаючи правомірність цього методу, припускаємо, що зібраний у такий спосіб матеріал не дає достовірної картини щодо функціональної активності в обстежуваних говірках, зокрема й у мові загалом тієї чи тієї конструкції. Так, записуючи в 1989–1995 рр. матеріал за питальником у 64 східнослобожанських говірках, ми зафіксували 100 стійких порівнянь, які характеризують людину [4, с. 46–48]; О. В. Шкуран за спеціально розробленим питальником, який нараховує 250 питань, у 2002–2011 рр. записала від респондентів різних вікових груп, носіїв східнослобожанських та степових говірок, понад 5 000 компаративних фразеологізмів [8]. Водночас із діалектних текстів, зібраних у хрестоматії східнослобожанських говірок (413 сторінок), методом суцільної вибірки ми виписали лише 28 таких конструкцій. Імовірно, частоту вживання порівняльних зворотів у мовленні можна вважати специфічною індивідуальною рисою мовця; так, зафіксовано відразу три порівняння в такому мікротексті: *ˈл'ітом на доˈрогˑі пил'уˈги по коˈл'іна // ў ˈд'ецтвˑі ми ˈбˑігали по пил'уˈгˑі /* ***йак по пуˈху*** *// ˈпарами і куˈпалис'а ў н'ій /* ***йак гороп'ˈц'і*** *// пил'уˈга буˈла ˈбˑіла / ˈбˑіла / і ми* ***йак ˈмиш'ˑі*** *у муˈц'і* (Схсл, с. 88). Зауважимо, що в інших говірках української мови функціональна активність порівнянь у текстах спонтанного усного мовлення також є невисокою, так, із чотирьох хрестоматій текстів з різних наріч української мови (див. список використаних джерел), загальний обсяг яких майже 1 300 сторінок, ми виписали лише 45 порівняльних конструкцій. Безперечно, не можна вважати недостовірною інформацію, зібрану в говірках методом анкетування, але зіставлення її з текстографічними джерелами дає підстави говорити про ймовірне розмежування активного й пасивного словникового запасу діалектоносіїв.

Отже, метою пропонованої статті є аналіз порівнянь як засобу вираження оцінки в текстах діалектного мовлення.

Сформульована мета зумовила необхідність розв'язати такі завдання: з'ясувати структурно-семантичні особливості порівнянь, властивих українському діалектному мовленню, виявити їхню функціональну активність та специфічні риси в різних діалектних континуумах.

Проаналізуємо зафіксовані порівняння за кількома ознаками.

1. Використовуваний порівняльний сполучник

У більшості виділених компаративних конструкцій (70 із 73) ужито порівняльний сполучник *як*: *вˑін у ˈмене* ***йак ˈголуб*** *йˑ жиᵉˈвеᵘˈмо ми дуˈша ў ˈдушу* (Схсл, с. 67); *жиў у сеᵘˈлов'і ˈдуже неᵘˈфайниˑй і ˈхитриˑй /* ***йак ˈкоцур*** */ пуп* (Закарп, с. 30); *то ни раз ў ˈбапки ˈноги були чирˈвоні* ***йак ˈраки*** (Буков, с. 130); *так'і сиˈни* ***йак орˈли*** (Борисп, с. 159).

Сполучник *як* у говірках може мати відмінності у фонетичному оформленні. Так, у буковинських говірках паралельно функціонують варіанти *йак*, *йек*, рідше *йік*: *йіˈкі коˈлис фосˈти ў ˈдіўки буˈли // ˈдоўгі / до коˈлін // гˈрубі* ***йек куˈлак*** (Буков, с. 127); *йек ми коˈлис заплі'талиси! / ў дві ˈкіски / ў три / ў шˈтири / квіточˈки кˈлали / а тиˈпер ˈрітко йіˈка ўдˈну ˈкіску заплі'те // ˈбіл'ши ˈхог'е роспліˈченими /* ***йік ˈвід'ми*** (Буков, с. 315); звуки [е], [і] як рефлекси [а]

після м'якого приголосного – типова риса буковинських говірок [1, с. 218]. У східнополіських говірках відомий варіант сполучника із дзвінким кінцевим приголосним *йаґ*: *да ўже в'і|тали ме|не* ***йаґ |госц'а*** *за сто|лом* (Борисп, с. 174).

У проаналізованих джерелах зафіксовано лише одне порівняння із сполучником *мов*: *л'іс / йа|кий ц'в˙іў /* ***моў сад*** */ так ба|гато бу|ло там фрук|тових де^{и}|реў* (Схсл, с. 89); одне із сполучником *наче*: *оце си|джу на пе^{и}|ч'і // |****наче*** ***|дурочка*** (Борисп, с. 167); одне порівняння оформлено без сполучника: *сеї год ни^{е}ўро|жаї на кар|тошки … ну* ***го|рох і |год'і*** */ нику|дашн'а* (Борисп, с. 125).

2. Суб'єкт порівняння

У зафіксованих порівняннях суб'єктом найчастіше є людина (55 випадків із 73 фіксацій) в різноманітних її проявах: а) зовнішність: *|д'ітки у них у|с'і* ***йак анге^{и}|лоч'ки*** */ |б˙іл'і / |б˙іл'і* (Схсл, с. 68 – 69); *той ві|нок буў |дужи |файний / і моло|да в нім бу|ла* ***йак ка|лина*** (Буков, с. 201); *|нен'о та|кий |файний буў /* ***йак нама|л'ований*** (Буков, с. 309); б) риси характеру: *|Нестор Х|ведорови^{е}ч' // не даї Бог збре^{и}|хат' / злиї* ***йак ч'орт*** (Схсл, с. 65); *жиў у се^{и}|лов'і |дуже не^{и}|файниї і |хитриї /* ***йак |коцур*** */ пуп* (Закарп, с. 30); в) поведінка: *с'м˙іш|ки с'м˙іш|ками / а п|йаниеї му|жик /* ***йак со|бака*** */ н'і|коли не з|найеши / шо ў |н'ого на у|м˙і* (Схсл, с. 71); *вин сто|йіт' так / ну /* ***йак з|вараниї*** (Волин, с. 310).

Крім того, суб'єктами порівняння можуть бути предмети одягу: *по|верх оде^{и}|жини пла|ток рос|тели^{е}ц'а по ўс'іх г|руд'ах / а в˙ін же ж* ***йак |вимал'уваниї*** (Схсл, с. 327); природні об'єкти: *а во|да* ***йак скло!*** *а |берега ї не |бач'іш // і гли|бока / і сто|йала* ***йак |зеркало*** (Схсл, с. 91); продукти харчування: *галуш|ки / ко|лис та|кі* ***йак мі|зин:і |пал'чики*** *ко|лис /* (…) *ти|пер га|лушка та|ка шо п|ливайе ў| салі /* ***йак мако|гін*** *здоро|вецка* (Буков, с. 84); *хл'іб^{п} пе^{и}|ч'е |баба са|ма // ти спро|си у |нейі / хл'іб^{п}* ***йак пух*** (Схсл, с. 400) тощо.

У двох випадках суб'єктом порівняння є життя людини, прожиті нею роки, про скороминущість їх ідеться в таких порівняннях: *|роки* ***йак роз|нуздан'і |кон'і*** *ле^{и}|т'ат' / ле^{и}|т'ат' / ле^{и}|т'ат'* (Схсл, с. 75); *|жиз'н'а пройш|ла* ***йак ў |карти прог|раў*** (Буков, с. 305).

3. Об'єкт порівняння (еталон)

Об'єкт порівняння виражено переважно іменниками різної семантики. Зокрема, людину можуть порівнювати з тваринами, птахами, комахами: *не бу|ло н'і|ч'ого / |ноги по|мит' |н'игде бу|ло / п|риїдемо з |шахти* ***йак поро|с'ата*** (Схсл, с. 38); *та в˙ін у |мене* ***йак |голуб*** *ї жи^{е}ве^{и}|мо ми ду|ша ў |душу* (Схсл, с. 67); *та|ка нороў|лива /* ***йак ко|рова*** (Схсл, с. 70); *пови^{е}рос|тали |д'ітки /* ***йак голу|би*** */ пови^{е}л'і|тали з гн'із|да / не дозо|вес':а* (Схсл, с. 71); *|л'уди с|тали ўми|рат' /* ***йак |мухи*** (Схсл, с. 87).

Мотивація в таких порівняннях може бути затемнена; так, у порівнянні *п|йут* ***йак |коні*** (Буков, с. 322) йдеться про надмірне вживання молоддю алкогольних напоїв, припускаємо, що в цьому випадку в основі порівняння – значна кількість води, яку п'ють коні. Зафіксовано ще одне порівняння з такою самою семантикою: *а він п|рийде п|йений /* ***йек цап*** (Буков, с. 313), у якому об'єкт порівняння не є логічно вмотивованим.

В окремих випадках мотивацію порівняння розтлумачує сам носій у подальшому контексті, наприклад: *см˙іш|ки с'м˙іш|ками / а п|йани^{е}ї му|жик /*

йак со|бака */ н’і|коли не з|найе^{и}ш / шо ў |н’ого на у|м˙і … Г|ришка хот’ |добрий / ко|ли п|йаний / та |луч’:е о|то де^{и}р|жац’:а по|од:ал’ от б·е^{и}|ди* (Схсл, с. 71). Компонент *собака* як об’єкт порівняння традиційно вживають для номінації людини злої: *злий як собака*, *розбісився як собака*, *сердитий як собака*, *як скажений собака* або хитрої: *облесливий як собака*, *хитрує як собака*, *хитрує як собака за вечерею* (Юрченко, с. 141–143). У наведеному ж контексті семантика інша – ідеться про непередбачуваність вчинків п’яної людини.

Людину порівнюють також із міфічними істотами, такі порівняння переважно є засобом негативної оцінки: *|л’ута /* ***йак ч’ор|т’ака*** (Схсл, с. 327); *си на|пудила /* ***йік чор|ти ў |пекл’і*** (Буков, с. 315); *ти|пер |рітко йі|ка ўд|ну |кіску запл|іте // |біл’ши |хог’е роспли|ченими /* ***йік |від’ми*** (Буков, с. 315).

Зафіксовано характерне для говіркового мовлення послаблення значення вказівності займенника *той* (*та*, *те*) і перетворення його на займенник-артикль [1, с. 124], який може бути в препозиції та постпозиції щодо іменника – об’єкта порівняння: *йак нали^{е}|т’ат’ /* ***йак т’і во|рони*** */ стр’і|л’айут’* (Схсл, с. 350); *а к˙і|но н’і|ме / н’і|ч’ого не^{и} пон’і|майеім / |т’іл’ки на кар|тинки |диви^{е}мос’ /* ***йак бара|ни т’і*** (Схсл, с. 336); у закарпатських говірках зафіксовано характерні для південно-західного наріччя редуплікові форми цього займенника: *бы|ла |дуже па|радна /* ***йак ту|та пи|санка*** (Закарп, с. 33); *та мы со|б’і так к|расно |жили /* ***йак то|т’і |голубы*** (Закарп, с. 66).

Об’єктами порівняння можуть бути також дієприкметники: *по|верх оде^{и}|жини пла|ток рос|тели^{е}ц’а по ўс’іх г|руд’ах / а в˙ін же ж* ***йак |вимал’уваний*** (Схсл, с. 327); *ди|в˙іц’:а / ди|в˙іц’:а / а подуш|ки йа|к˙і / а |наволоч’ки /* ***йак |писан’і*** */ а до|р’іжки / та во|на ж маїст|рин’а та до ў|с’акого ж |д’іла* (Схсл, с. 380); *|нен’о та|кий |файний буў /* ***йак нама|л’ований*** (Буков, с. 309); *вин сто|йіт’ так / ну /* ***йак з|вараний*** (Волин, с. 310).

Ще один спосіб вираження об’єкта – атрибутивні словосполучення з узгодженим або неузгодженим означенням: *ку|пили |шари^{е}ки |б˙іл’ш˙і за са|му мо|йу Ма|р’іч’ку / а во|на так |гордо йіх /* ***йак ма|лен’ка коро|л’ева*** (Схсл, с. 72); *|роки* ***йак роз|нуздан’і |кон’і*** *ле^{и}|т’ат’ / ле^{и}|т’ат’ / ле^{и}|т’ат’* (Схсл, с. 75); *а та во|д’аноч’ка і |лопнула / ну во|на та|ка /* ***йак із |виш˙н’і |косточка*** (Схсл, с. 96); *галуш|ки / ко|лис та|кі* ***йак мі|зин:і |пал’чики*** (Буков, с. 84); *|будиш |біла* ***йек по|пова |дон’ка*** (Буков, с. 126); *а |церква і кру|гом |церкви /* ***йек ви|ликий жи|вий квіт|ник*** (Буков, с. 184); *а в нас |матка та|ка |пишна / а в нас |матка та|ка |файна /* ***йек |булка пше|нична*** */ а в нас |бат’ко |пишний / а в нас |бат’ко та|кий |файний /* ***йек ко|лач пшеничний*** (весільна пісня) (Буков, с. 223); *а мий |милен’ки^{и}й се^{и}|дит’* ***йак |йаснойе |сонце*** (пісня) (Борисп, с. 108).

Якщо порівняльні конструкції приєднано до дієслова, то об’єкт може бути побудовано за моделлю <u>*порівняльний сполучник як + іменник + обставина місця, виражена іменником у місцевому відмінку з прийменником у*</u>: *ч’о|го о|то мужи^{е}|ки ў бу|тилку загл’а|дайут’ / жи^{е}|вут’ же /* ***йак ва|рени^{е}ки ў |масл’і*** *з та|кими |жонами* (Схсл, с. 71); *там нас пом˙іс|тили на |танке^{и}р / на|бито бу|ло /* ***йак с’е^{і}|л’одки ў |боч’к˙і*** */ нам |н’іде бу|ло де і при^{е}|с’істи* (Схсл, с. 165); *с|тарші л’у|били б|рати нас на з|битки / ка|зали / шоб |йіли д|рішч’а / то*

*віростимо бі|гом / **йак кола|чі ў пи|чі*** (Буков, с. 308); *си на|пудила / **йік чор|ти ў |пекл'і*** (Буков, с. 315).

4. Основа порівняння

Серед зафіксованих порівнянь виділяємо структури двох типів. До першого зараховуємо ті, у яких основа порівняння вербально виражена: *йак|шо ко|мус' |нужна к|реїда / |б'іла-|б'іла / **йак с'н'іг^{x}** / по|мазати |хату / то за к|реїдойу їдут' на Гру|зинку* (Схсл, с. 88) – суб'єктом порівняння є *крейда*, об'єктом – *сніг*, основою – колоратив *біла*; *йі|кі ко|лис фос|ти ў |діўки бу|ли // |доўгі / до ко|лін // г|рубі **йек ку|лак*** (Буков, с. 127) – суб'єктом порівняння є *дівочі коси*, об'єктом *кулак*, основою – ознака товщини *грубі*. Більш поширеними є порівняння, основа яких зазнала редукції, вона стає зрозумілою лише з контексту: *а во|да* [прозора] ***йак скло!*** (Схсл, с. 91); *від:а|ласа за ха|з'айіна хо|рошого / ха|з'айство |файне / ўс'о йе / хо|дила* [горда] ***йак |пава*** (Буков, с. 323).

В окремих випадках важко відновити точний вербальний репрезентант основи порівняння, можемо говорити лише про характер оцінки, так, безперечно позитивно-оцінним є порівняння *та|к'і си|ни **йак ор|ли*** (Борисп, с. 159). Символ орла – один із найдавніших у багатьох світових культурах. У християнстві орел є втіленням божественної любові, справедливості, духу, віри. Порівняння чоловіка з орлом поширене в українській усній народній творчості, у народній уяві орел може уособлювати силу, гордість, відвагу, велич.

Одне й те саме стійке порівняння в тих самих говірках можуть уживати з вербалізованою або з редукованою основою: *то ни раз ў |бапки |ноги були чир|воні **йак |раки*** (Буков, с. 130); *то |поки ўс'о пові|пирайу / то |рук'е і |ноги **йек |раки*** (Буков, с. 285).

У мікротексті *галуш|ки / ко|лис та|кі **йак мі|зин:і |пал'чики** ко|лис /* (…) *ти|пер га|лушка та|ка шо п|ливайе ў| салі / **йак мако|гін** здоро|вецка* (Буков, с. 84) основа (*великі*) вербально виражена лише в другому порівнянні. Зауважимо, що позитивний характер оцінки в першому порівнянні підкреслено зменшувально-пестливим суфіксом в іменникові – об'єкті порівняння (*|пал'чики*), тоді як негативну оцінку другого порівняння підсилює суфікс згрубілості в прикметникові – основі порівняння (*здоро|вецка*).

5. Характер оцінки (позитивна / негативна)

Значної кількісної переваги порівнянь позитивної або негативної семантики в проаналізованих текстах не зафіксовано. В окремих випадках оцінка є нейтральною, зокрема, коли йдеться про розмір суб'єкта: *а та во|д'аноч'ка і |лопнула / ну во|на та|ка / **йак із |виш'н'і |косточка*** (Схсл, с. 96); *зва|р'а ку|лешу та|ку / **йак ку|шіл'** зави|лика* (Буков, с. 87). Зауважимо, що характер оцінки безпосередньо залежить від суб'єкта порівняння. Так, у східнополіських говірках зафіксовано дві порівняльні конструкції, у яких об'єктом порівняння є *горох*, у першій із них ідеться про дрібну картоплю, оцінка негативна, що підкреслює й прикметник виразної негативної семантики *нику|дашн'а*: *сеї год ни^{e}ўро|жаї на кар|тошки … ну **го|рох і |год'і** / нику|дашн'а* (Борисп, с. 125); у другому випадку з горохом порівняно сльози, конотація співчутлива: *і так |б'ідниї сто|йіт' / с'|л'ози **йаґ |горох*** (Борисп, с. 168).

Цікавим прикладом нанизування в одному мікротексті кількох порівнянь позитивної семантики є побажання молодим на весіллі, зафіксоване в буковинських говірках: *ˈбести ˈбули кˈрасні* ***йак висˈна*** */ а ˈситі* ***йак ˈосін’*** */ а боˈгаті* ***йак св’аˈта зимˈйа*** */ а ˈдужи* ***йак воˈда*** *//* (…) *аˈбисти л’уˈбилиси /* ***йак ˈголубці*** */ а плоˈдилиси* ***йак кˈрілики*** (Буков, с. 219).

Характер оцінки може бути підкреслено відповідними словотворчими формантами – суфіксами пейоративності або меліоративності. Порівняймо: *ˈНестор Хˈведоровиᵉч’ // не дай Бог збреᵘˈхат’ / злиї* ***йак ч’орт*** *// ми йоˈго боˈйалиᵉс’а* (Схсл, с. 65) – *прийшˈла додоˈму / ˈл’ута /* ***йак ч’орˈт’ака*** */ ˈб̇іга туˈди с’уˈди по ˈхат’і* (Схсл, с. 295); в обох випадках злу людину порівняно з чортом, але в другому випадку суфікс ***-ак*(*а*)** надає порівнянню більшої експресивності й конотативної виразності. У порівнянні *д’ітки у них уˈс’і* ***йак ангеᵘˈлоч’ки*** */ ˈб̇іл’і / ˈб̇іл’і* (Схсл, с. 68–69) оцінку, виражену за допомогою лексеми виразної позитивної семантики *ангел*, посилено зменшувально-пестливим суфіксом у її складі.

Отже, як свідчить проаналізований матеріал, стійкі порівняння не мають істотних структурно-семантичних відмінностей у різних говірках української мови. Специфіка їх полягає лише у фонетичному оформленні порівняльного сполучника (*як*, *єк*, *йік*, *яґ*), наявності редуплікованих форм займенників *тоті*, *тута* в закарпатських говірках, а також у вживанні діалектних слів – назв об’єкта порівняння, напр.: *жиў у сеᵘˈлов’і ˈдуже неᵘˈфайниї і ˈхитриї /* ***йак ˈкоцур*** */ пуп* (Закарп, с. 30); іменник *коцур* відомий у південно-західних говірках зі значенням ‘кіт-самець’ (Турчин, с. 151), ‘старий кіт’ (Шило, с. 151) ‘згруб. кіт’ (СловБуков, с. 228); *діўˈки йеˈкі ˈбули на відаˈні ˈмали ˈкинути гаˈлунку ў ˈводу і си ўˈмити / шоб ˈбула кˈрасна* ***йек ца гаˈлунка*** (Буков, с. 177); *галунка* ‘крашанка’ (Гуц, с. 43; Онишк, 1, 158; СловБуков, с. 67; Шило, с. 89).

Перспективу подальших досліджень убачаємо у виконанні їх на ширшому фактичному матеріалі із залученням текстів з інших говірок української мови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХНІ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Борисп – Бідношия Ю. І. Говірки Бориспільщини : сучасні діалектні тексти та пам’ятки мови / Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. – К. : Ін-т укр. мови НАНУ, 2008. – 480 с.

Буков – Буковинські говірки : хрестоматія діалектних текстів / [укл. : Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В.]. – Чернівці : Рута, 2006. – 383 с.

Волин – Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся (тексти) / Григорій Аркушин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010 – 542 с. + 2 електрон. опт. диски (DVD).

Гуц – Гуцульські говірки : короткий слов. / [відп. ред. Я. Закревська]. – Л., 1997. – 232 с.

Закарп – Українські закарпатські говірки : тексти / [упор. та передм. О. Ф. Миголинець, О. Д. Пискач]. – Ужгород : Ліра, 2004. – 400 с.

Онишк – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1984. – Т. 1–2.

СловБуков – Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Схсл – Українські східнослобожанські говірки : сучасні діалектні тексти : навч. посіб. / [упоряд. : К. Д. Глуховцева, В. В. Лєснова, І. О. Ніколаєнко ; за ред. К. Д. Глуховцевої]. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 424 с.

Турчин – Турчин Є. Д. Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Д. Турчин. – Л. : Укр. академія друкарства, 2011. – 384 с.

Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.

Юрченко – Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.

2. Бєссонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти / О. Л. Бєссонова. – Донецьк : ДонНУ, 2022. – 362 с.

3. Лебедева Л. А. Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеографии : дис. … д-ра филол. наук : 10.02.01 [Електронний ресурс] / Лебедева Людмила Алексеевна. – Краснодар, 1999. – 296 с. – Режим доступу : http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/183859.html

4. Лєснова В. В. Номінація рис людини в українських східнослобожанських говірках : моногр. / В. В. Лєснова. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 193 с.

5. Мізін К. І. Перспектива вивчення антропоцентричності усталених порівнянь (на матеріалі компаративних фразеологій англійської, німецької, української та російської мов) / К. І. Мізін // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – № 1. – С. 65–70.

6. Прокопчук Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова" / Л. В. Прокопчук. – К., 2000. – 17 с.

7. Снитко Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц / Е. Н. Снитко. – Львов : Свит, 1990. – 188 с.

8. Шкуран О. В. Національно-культурне підґрунтя компаративних фразеологізмів східнослобожанських та східностепових говірок Середнього Подінців'я : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова" / О. В. Шкуран. – Луганськ, 2011. – 20 с.

Valentina Lesnova

Comparison as a Means of Expression of Evaluation in Dialectal Speech

The article deals with the analysis of the structural and semantic peculiarities of comparisons characteristic of the Ukrainian dialectal speech. Their functional activity and specific features in different dialectal continuums have been revealed.

Key words: comparison, subject of comparison, object of comparison, basis of comparison, comparative conjunction, evaluation..

Михайло Бігусяк

КОЛЕКТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПРІЗВИСЬКА В ГОВІРКАХ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

У статті розглянуто колективно-територіальні прізвиська говірок Івано-Франківщини як своєрідні чинники, що кодують інформацію про одну із сторін світу, здійснено систематизацію їх за основними семантичними кодами.

Ключові слова: колективно-територіальне прізвисько, неофіційна антропонімія, семантичний код, дефініція.

Зміна наукових парадигм гуманітарних наук у бік антропоцентризму й динаміки, яка відбувається сьогодні, у центрі наукового пізнання ставить

людину, її особисті параметри й орієнтири, ідентифікацію в соціумі. При дослідженні мовної особистості й мовної картини світу неабияку роль відводять антропонімам, які є важливими складовими пізнання навколишньої дійсності людиною та її концептуалізації.

Серед антропонімічних категорій, які складають сукупність засобів для виокремлення людини в соціумі, вчені виділяють офіційні та неофіційні іменування. До останніх належать прізвиська. На сьогодні лінгвістами ще остаточно не з'ясовано тлумачення терміна **прізвисько**, оскільки цей пласт неофіційної антропонімії практично ніде не кодифіковано, і побутує він тільки в усному мовленні. Однак нагромаджений дослідниками науковий матеріал дозволяє зробити певні теоретичні узагальнення щодо дефініцій терміна. Так, Ганна і Дмитро Бучки вказують на специфічність прізвиська в порівнянні з іншими антропонімічними одиницями й зазначають, що «сам термін **прізвисько** навіть по відношенню до індивідуальних найменувань не має чітких границь, він досить невиразний і неоднозначний» [1, с. 60]. Серед базових чинників цього терміна в усно-розмовній практиці дослідники виділяють головний – це відношення до цього найменування самого найменованого, іменувача та навколишнього середовища [1, с. 60]. Інші вчені вказують на те, що **прізвиська** виконують характеризуючу функцію, тобто іменують людину і дають оцінку її особи за яскравими ідентифікуючими особливостями [8, с. 127; 10, с. 148; 16, с. 554].

Професор В. Чабаненко звертає увагу на етнолінгвістичну природу прізвиськ, оскільки в них відображено часто культурні, соціально-економічні й політичні обставини народного життя, вони вирізняються образністю й дотепністю народного мовлення [14, с. 17]. Дослідниця С. Крижанівська зараховує їх до «найважливіших об'єктів етнографії», які «відображають смаки, спостережливість і оцінювання народу» [7, с. 100].

У статті «Прізвисько як об'єкт наукового опису (до дефініції терміна)» Н. Шульська узагальнює різні підходи слов'янських лінгвістів щодо розуміння цього терміна і висновкує, що «…прізвисько – це неофіційне одно- чи багатолексемне найменування особи чи кількох осіб, яке дає найменувальний, щоб підкреслити особливу домінувальну рису, що вирізняє денотата серед інших, ідентифікує, конкретизує його» [17, с. 293]. Звертаючи увагу на емоційну складову цих антропонімів, дослідниця зазначає, що вони «…обов'язково емоційно насичені – негативні (найчастіше) чи позитивні (рідше). Нейтральні прізвиська зустрічаються серед іменувань за родом занять, родинних та відкатойконімних і відетнонімних утворень» [17, с. 293]. На нашу думку, такий підхід до визначення цього терміна є вдалим і відображає складну природу цих антропонімів.

Якщо індивідуальні неофіційні іменування осіб вже доволі давно перебувають у полі зору лінгвістів, то українські колективні прізвиська, які даються не окремим особам, а певному колективу людей, наприклад, усім жителям села чи його кутка, жителям будинку в містах чи окремого під'їзду, як загальне, колективне прізвисько, є ще малодослідженими. За нашими

спостереженнями, одними із перших, хто звернув увагу на цей пласт антропонімів у вітчизняному мовознавстві, були Є. Черняхівська та В. Чабаненко. На думку Є. Черняхівської, такі прізвиська утворюють окремий клас – *nomina collective*, який цікавий своєю структурою, семантикою, функціонуванням [15, с. 63]. Проаналізувавши обширний матеріал, Є. Черняхівська зазначає, що виникнення таких номінацій мотивується як лінгвальними, так і екстралінгвальними факторами. «Характерною рисою назв цього класу є найменший у порівнянні з назвами інших класів ступінь абстрактності…» [15, с. 65].

На матеріалі говірок Запорізької та Дніпропетровської областей досліджував колективно-регіональні прізвиська В. Чабаненко, який звернув увагу також і на мотиви номінацій, серед яких панівними є рід занять більшості жителів села та етнічний склад першопоселенців цього населеного пункту [14, с. 18]. Функціонуванню колективно-територіальних прізвиськ (далі КТП) у говірках Львівщини присвячена стаття М. Наливайко, яка на діалектному матеріалі виокремлює семантичні розряди цих номінацій, визначає їхню роль і місце в неофіційній антропонімії [9, с. 285–288].

У російській лінгвістиці КТП досліджував П. Поротніков [11], Є. Даниліна [3], А. Журавльов [5, 6]. У 2002 році в Єкатеринбурзі Ю. Воронцовою була захищена кандидатська дисертація «Коллективные прозвища в русских говорах» [2]. В етнографічному плані природу колективних прізвиськ півночі Росії досліджує в обширній монографії «Локально-групповые прозвища в традиционной культуре Русского Севера» професор Н. Дранникова [4].

У більшості сучасних лінгвістичних досліджень побутують два синонімічні терміни: колективні прізвиська (КП) та колективно-територіальні прізвиська (КТП), котрим відповідають оніми, у яких наявна така сукупність критеріїв: номінація групи людей; територіальна закріпленість, тобто найменування жителів певної місцевості – від окремого населеного пункту чи його частини – до більш широкого регіону; відсутність зв’язку із відповідним топонімом (невідтопонімні назви); обов’язковий характеризуючий принцип номінації, а не диференціюючий. Вважаємо, що це найважливіші параметри цих термінів.

Предметом нашого розгляду є колективно-територіальні прізвиська, зафіксовані автором у говірках Івано-Франківщини. Такі прізвиська побутують у мовленні жителів краю, якими одне село прозиває жителів іншого. Цей звичай є дуже давнім на теренах Галичини. Одним із перших на це звернув увагу ще у XIX ст. В. Шухевич, котрий у першій частині своєї ґрунтовної праці «Гуцульщина» (Львів, 1899) подає «прозиванки», що вживалися в гуцульських говірках. З приводу цього В. Шухевич зазначає: «До сусідніх сел і їх мешканців гуцули не дуже приязні, овшім дуже часто з погордою *прозвішкують* одні одних або *вікладають* їм прізвища» [18, с. 98].

У наш час значно доповнив матеріали етнографів XIX-XX століть власними записами прозиванок із усієї Гуцульщини краєзнавець М. Савчук і опублікував статтю «Прозиванки гуцульським селам» [12, с. 155–160], у якій основну увагу звернуто на історико-краєзнавчий та етнографічний аспект цього народного феномену.

Ми розглядаємо КП як мовний стереотип, який, як вважає С. Толстая та інші дослідники, має лексичне значення і символічні конотації [13]. Часто в основу поділу КП на лексико-семантичні групи (ЛСГ) вчені вкладають етнодиференціюючі ознаки, культурні теми, що побутують у народній традиції. Російська дослідниця Н. Дранникова при систематизації КП поряд із усталеним терміном ЛСГ використовує термін «код», виходячи із того, що будь-який пласт мови, який об'єднує в собі одиниці із загальною денотативною направленістю, у певній мірі кодує інформацію про одну із сторін світу [4, с. 99]. Вважаємо, що цю функцію і виконують КП як вербальні знаки, що несуть у собі культурні смисли.

За нашими спостереженнями, у говірках Івано-Франківщини переважають КП, пов'язані із **культурно-господарським кодом**, у межах якого можна виділити декілька ЛСГ: а) професійна діяльність, рід занять; б) кулінарно-гастрономічний код; в) поведінкові стереотипи; г) тип одягу та взуття; д) побутовий код.

Професійні КП, утворені від роду занять жителів певного населеного пункту, є найбільш чисельним пластом антропонімів: *цибу|л'ен:ики* – с. Підпечари Тсм., с. Петрилів Тсм., с. Яблунів Гал., с. Монастирчани Бгрд.; *ци|бул'ники* – с. Ст. Кути Кос.; *|цибахи* – с. Новиця Клм.; *фасо|л'иники* – с. Дора Ярм., с. Черник, с. Фітьків Ндв. Назви мотивовані тим, що люди здавна вирощують і продають ці культури. Аналогічні КП утворені й від інших назв рослин: *капус|т'иники* – с. Золота Липа Тлм.; *слиў|йеники* – с. Братишів Тлм.; *с|лиўники, слиў|йіники* – с. Пасічна Ндв.; *че^{и}ри^{е}|шиники, че^{и}|ре^{и}шн'а* – с. Князівське, с. Підсухе Ржн.; *йего|д'іл'ники* – с. Юнашків Ргт.; *йего|д'іўка* – с. Фрага Ргт.; *ґоґо|дз'ин:ики* (від ґоґодзи – брусниця) – с. Снідавка Кос.; *колоп|н'іники* (*ко|лопн'і* – діалектна назва конопель) – с. Стопчатів Кос. Подібні моделі утворені від назв тварин: *па|ц'итники* – с. Рівня, с. Петранка Ржн.; *с|вин'і* – с. Пороги Бгрд.; *ко|з'и^{е}чи^{е}, ко|з'итина* – с. Уїзд Ргт.; *ко|з'итники, ко|з'іли* – с. Слобідка Тсм.; *ко|з'іники* – с. Пістинь Кос.; *бара|ни,* бо розводили овець – с. Кричка Бгрд.; *анго|ри* (порода кролів) – с. Луквиця Бгрд. Ціла низка КП утворена від назв ремесел і різних промислів, що були або є розвинуті в тому чи іншому населеному пункті: *гонча|р'і, горшкод|райники* – с. Войнилів Клш.; *|кошики* – с. Кінашів Гал.; *|кош'іл'і, ко|шел'ники* – с. Середній Березів, с. Шешори Кос.; *шч'ітка|р'і* – с. Нижній Струтин Ржн.; *|с'ітники, ре^{и}|ш'ітники* (мешканці села продають решета) – с. Липовиця Ржн.; *ве^{и}ре^{и}т'іники* – с. Нивочин Бгрд.; *бан'е(і,а)|ки* – с. Тужилів Клш., с. Верхній Струтин Ржн.; *ли|ж'ечники* (виготовляють ложки) – с. Прокурава Кос.; *кле^{и}вц'і* (*кле^{и}|вец'* – діалектна назва молотка) – с. Татарів Ярм.; *|гиблики* (*|гиблик* –діалектна назва рубанка) – с. Манява Бгрд.; *тка|ч'і* – с. Чернелиця Грд.; *кушн'і|р'і* – м. Тисмениця, де діє хутрова фабрика; *о|л'ійники* – с. Нижній Вербіж, у минулому була в селі олійня; *|пекар'і* – с. Луги Ржн.; *те^{и}|кучники* (*те^{и}|куча* – діалектна назва нафти) – с. Молодьків Ндв.; *сиро|вичники, сирови|ч'іники* (у цих селах були соляні бані, звідки витікала *соровиця*, з якої варили сіль) – смт. Делятин Ярм., с. Молодьків Ндв., с. Малий Ключів Клм.; *со|леники* –

с. Уторопи Кос.; *з|варич'і, звар|нота* – с. Молодятин Клм.; *смо|л'і^{е}ники* (топили смолу) – с. Верхній Рожен Кос., с. Грабівка Клш.

Наступну групу КП **кулінарно-гастрономічного коду** складають номінації, мотивовані особливостями вживання їжі, інколи напоїв, оскільки вони часто виступають в якості розрізнювальної ознаки у сприйнятті сусідніх співтовариств. Серед них виокремлено ті, що походять від говіркових назв картоплі: *бараб|л'ин:ики, барабу|л'іники* – с. Довге Тсм., с. Довгопілля Врх.; *мандибу|р'ин:ики* – с. Рошнів Тсм.; *|бурк'і* – с. Старі Богородчани Бгрд.; *бу|р'іники, бу|р'іник* – 'картопляний корж' – с. Гринява Верх.; *|те^{и}рч'іники* < *|те^{и}рч'іник* – 'печений картопляний корж' – с. Товмачик Клм.; *пл|ацки* < *п|л'ацок* – 'картопляник' – с. Помонята Ргт.; *пали|ниц'і* < місцева назва *пал'а|ниц'і* – с. Долиняни Ргт.; *куку|ц'іники* < *|кукуц* – 'невеличкий хлібець, що його давали за померлих' – с. Довгополе Верх.; *ф|л'ек'(г')і* – 'внутрішні органи тварини' – м. Надвірна, смт. Солотвин Бгрд., смт. Богородчани, м. Болехів. За нашими спостереженнями, такі КП давали жителям тих населених пунктів, де були бойні і часто бідним мешканцям перепадали лише внутрішні органи, якими вони харчувалися. Поряд із цим КП побутує ще похідний номен *ф|л'ешники*, яким називають містян, що поселилися в сільській місцевості: с. Слобідка, с. Хоросна, с. Малий Гвіздець Клм.

Серед КТП, що репрезентують поведінкові стереотипи, можна виокремити такі: *зло|д'ійі* – с. Грушка Тлм., с. Шевченкове Гал.; *|ножики, р'ізу|ни,* бо часто б'ються, застосовуючи ножі – с. Росільна Бгрд., с. Пнів Ндв., с. Стрільче Гор.; *со|кирники* – під час бійки можуть використовувати сокири – с. Спас Клм.; *когу|ти, кугу|ти* – задеркуваті – с. Маркова, с. Яблунька Бгрд., с. Прибилів Тлм., с. Назавизів Ндв. (можлива й інша версія творення КП, оскільки в останньому селі багато прізвищ Кугутяк); *гуса|ки*, бо «скачуть один до одного, як гусаки» – смт. Єзупіль Тсм.; *гайда|маки* – с. Заріччя Ндв.; *лапшу|ни* – люблять говорити неправду – с. Горішня Петранка Ржн.; *п|л'ешц'і*, бо багато п'ють – с. Малий Гвіздець Клм.; *|бос'і*, бо часто ходили босі – с. Вільхівці Гор., с. Микитинці Клм.; *торба|р'і,* бо часто ходили до міста із торбами – с. Грабів Ржн., с. Вікторів Гал.; *тор|бешники* – с. Матіївці Клм.; *би^{е}|саж'іники* < *би^{е}|саги* – 'дві торби, з'єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече'; *та|релики, |мисники*, бо під час сварки чи бійки били тарелі чи миски – с. Полянки, с. Голови Врх; *пару|ни, б|ратчики*, бо одружувалися тільки у своєму селі – с. Молодьків Ндв., с. Підліски Дол.; *аква|рел'і* – багато людей у селі люблять малювати – с. Ясень Ржн.; *адво|кати*, бо часто судяться і вдаються до послуг адвокатів, – с. Жураки, с. Забережжя Бгрд., с. Ворона Клм.; *ради|кали* – с. Пуків Ргт. тощо. Аналіз показує, що мотиваторами таких КТП часто виступають одна із типових ознак чи рис характеру жителів сільського співтовариства.

До підгрупи КП, що утворилися від назв одягу та взуття, належить незначна кількість номенів. Серед них переважають КП, що відображають особливості одягу: *сарда|ч'іники, фе^{и}ле^{и}|дж'іники* < *фе^{и}|леджа* – 'старий сардак' – такий одяг довго носили у с. Великий Рожен Кос.; *клапанчу|ки* < *кла|пан'а* – 'чоловіча зимова шапка' – с. Білі Ослави Ндв.; *каба|т'іники* <

ˈкабат – ‘різновид крамничних піджаків’ – с. Сопів Клм.; *каца|байники* < *каца|байка* – ‘утеплена безрукавка’ – с. Збора Клш. Від назв взуття нами записано тільки два КП: *ґума|ки*, бо часто ходять в гумових чоботях, – с. Суходіл Ржн.; *лича|ки,* бо довгий час ходили в личаках, – с. Павлівка Тсм.

Колективно-територіальні прізвиська, що репрезентують **побутовий код** у говірках краю, є малочисельними. Вони відображають, переважно, артефакти минулої епохи. Сюди ми відносимо такі КП: *ба|раби* – смт. Брошнів Ржн., бо мешканці цього селища довгий час жили у бараках; *ˈбуди* – діалектна назва старих будинків – с. Клубівці Тсм.; *с|волки* < *с|волок* – ‘брус, що підтримує стелю’, – смт. Єзупіль Тсм.; *ˈґраґар’і* – діалектна назва бруса, що підтримує стелю, – с. Ямниця Тсм. У цих сусідніх селах такі бруси було видно в хатах на стелях, на відміну від інших населених пунктів, де їх приховували, і по-різному їх тут називали. *Шк|руми* < *шк|рум* ‘чад’ – у минулому тут довго побутували курні хати – с. Ферескул, с. Пробійнівка Врх. Також *шкрумами* називають всіх мешканців верховинських сіл по буковинському березі Черемоша [12, с. 55].

Значна частина КТП говірок Івано-Франківщини відбивають у своїй структурі **географічний код**. Серед них виділяємо ті, що утворилися від географічних назв і об’єктів, неофіційних катойконімів, етнонімів і запозичених топонімів.

КТП, пов’язані з географічним розташуванням населеного пункту, складають такі утворення: *ска|л’іники* < *скала* – с. Бистрець, с. Криворівня Врх.; *вро|ви* – с. Вільхівка Ржн.; *з|ворики* < діал. *з|вора* – ‘яма’ – село розташоване у ямі – с. Луцівка Ржн.; *лопа|ки* < діал. *лопак* – ‘великий камінь’ – с. Камінь Ржн.; *ка|бачиники* < діал. *ˈка|бач* – ‘вибоїна, заглибина’ – дуже погана дорога до села – с. Глибоке Бгрд.; *дику|ни* – село розташоване далеко від головної дороги, у лісі – с. Перекоси Клм.; *к|линц’і* – село розташоване на місцевості трикутної форми, на клині – с. Гвіздець, с. Репужинці Клм.

Другу підгрупу КП із географічним кодом складають неофіційні катойконіми / назви жителів певної місцевості, які мають конотативний характер. До них ми зараховуємо такі форми: *п’ідга|йони* – с. Підгайчики Клм.; *остап|йони* – с. Остапківці Клм.; *свари|ґани* – с. Сваричів Ржн.; *воў|ки* – с. Вовчинець Івано-Франківської міськради; *оп|ришки* – с. Опришківці Івано-Франківської міськради; *топо|л’иники* – с. Топільське Ржн.; *гор|бат’і* – с. Хохонів Гал.; *пара|гузи* с. Парище Ндв.; *ґаври|ли* – с. Гаврилівка Ндв.; *пече|н’іги* – с. Печеніжин Клм.; *гол’а|ки* – с. Голинь Клш.

Наступну групу КП складають такі, що мотивовані «чужими» етнонімами й топонімами. Процес номінації відбувається в таких випадках за допомогою метафоричного переносу назви чужого етносу чи країни на жителів населеного пункту, наприклад: *та|тари, монголо-та|тари* – с. Вільшаниця, с. Чукалівка Тсм., с. Небилів Ржн., с. Луквиця Бгрд., смт. Перегінськ Ржн., с. Долиняни Ргт., с. Княжолука Дол.; *татар|ва* – с. Битків Ндв. Такі назви постали від того, що в давнину там зупинялися татари, за іншими записами мешканці цих сіл мають смагляву шкіру, а також тут побутує багато прізвищ Татарин. Аналогічно постали КП: *по|л’аки* – с. Підкамінь Ргт.; *ш|л’а(и)хта* –

с. Ценжів Тсм., *ма|зури* – с. Зелений Яр Ргт.; *|л'ахи, |л'ах'івц'і* – с. Підгір'я Бгрд.; *|турки* – с. Серафинці Грд.; *ру|муни* – с. Кийданч, с. Колодіїв Клм.; *кара|йіми* – м. Галич (у минулому жили караїми, а зараз тут знаходиться караїмське кладовище); *|лемки* – с. Тарновиця Тсм., с. Глибока Клм., с. Томашівці Клм.; *ма|д'ери* – с. Милування Тсм.; *жи|ди* – с. Княгиничі Ргт. КП *ки|тайц'і* постало через те, що в цих селах багато багатодітних сімей – с. Чорнолізці Тсм., с. Волосів Ндв., с. Сваричів Ргт., с. Юнашків Ргт., с. Велика Тур'я Дол., а назва *ци|гани* походить від того, що односельці дуже дружні, – с. Передівання Грд.; *то|ронто* – с. Цінева Ржн., бо багато мешканців села емігрували до Канади.

Серед колективно-територіальних прізвиськ Прикарпаття можна виокремити такі, яких об'єднує **антропологічний код.** До них належать КП, що висміюють зовнішній вигляд чи особливості ходи жителів певних громад. Зовнішність часто буває основою етнічного стереотипу сприйняття, наприклад, КП: *мако|гони*, бо чоловіки цих сіл високі ростом – с. Жураки Бгрд., с. Сарни Ргт., с. Замулинці Клм.; *ґерґу|ни* – 'здорові люди' – с. Камінна Ндв.; *ка|цаби* < *ка|цапи* – 'діалектна назва росіян', бо носили вузькі бороди, що мають назви «кацапка» – с. Козарі Ргт.; *тарга|ни*, бо хлопці носили тоненькі вуса – с. Великий Ключів Клм. Мотиватором КП *гопа|ки* є особливість ходи, «бо ходять, ніби гопають» – с. Хімчин Кос.; *кл'а|буки* чи *кул'|баки, кл'абу|ч'іники, кул'|бачники, кул'|бач'іники,* бо опиралися на палиці, які тут називаються *кл'а|буками*, – с. Верхній Ясенів Врх., с. Космач Кос.

У межах КП із антропологічним кодом виділяються такі, що утворилися на основі фонетико-лексичних особливостей певної говірки (фонетико-лексичний код). До КТП із фонетичними рисами зараховуємо: *черка|ч'і* – бо своєрідно вимовляють звук [ч'] ніби «черкають» – с. Акрешори, с. Люча Кос.; *со|л'одк'і* – с. Козаківка Блх.; *бу|л'о* – с. Бабухів Ргт.; *|бул'ка* – с. Ямниця Тсм. – у цих селах м'яка вимова звука [л]; *|гуркавц'і* від *гуг|н'ав'іти* – 'говорити через ніс' – с. Липа Дол.; *молон'|т'о з ґу|дз'ими* – с. Великий Ключів Клм. – у говірці цього села *молочко* вимовляють як *молон'|т'о*; *|диси* від швидкої вимови слова *ди|виси* – с. Нижнів Тлм.; *бака|йі* – склад *ба-* вимовляють перед словами – с. Гаврилівка Ндв. Ряд КП постали внаслідок своєрідної вимови імен, наприклад: *м'іхай|ли* – с. Мишин Клм.; *михан'|ки* < Михайло – с. Скоморохи Гал.; *|нинки* < Ніна – с. Заріччя Ндв.; *тон'|ки* < Антоніна – с. Гута Бгрд.; *мару|н'і* < Марина – с. Битків Ндв.; *калин|ки* < Калина – с. Мишин Клм. Часто КП ставали найбільш поширені у населеному пункті імена і їх своєрідна вимова в цій місцевості: *йу|ри* < Юрій – с. Бистриця, с. Зелена Ндв.; *ба|з'і* < Василь = Базь / Базьо – с. Вільшаниця Тсм.; *|йаники* < Іван, польск. Ян – смт. Обертин Тлм.; значно рідше поширені прізвища ставали основою для КП, наприклад: *бан|дери* – с. Угринів Клш. – батьківщина Степана Бандери; *палаґн'у|ки* < Палагнюк – с. Нові Кривотули Тсм.; *марис'у|ки* < Марисюк – с. Старі Кривотули Тсм. Діалектні слова, що побутують у сусідньому селі, часто є певним імпульсом до створення КП, наприклад: *кол'ін|чин:ики* < *кол'ін|чина* 'конюшина' – с. Стриганці Тсм.; *кала|т'иники* < калитка 'торбина' – с. Саджава Бгрд.

Своєрідність лексики того чи іншого говору, говірки також нерідко відображається в КТП, наприклад: *та|коўники, та|койники*, бо так вимовляють слово *таки* – с. Бобрівники Тлм.; *|туйки* < тут – с. Парище Ндв.; *клеко|цейник'і*^{и} < *клеко|цейник* – ‘підсніжник’ – с. Саджавка Ндв.; *кара|л'уси* < *кара|л'ус* – ‘слимак’ – с. Беньківці Ргт.; *|ґотури* < *|ґотур* – ‘глухар’ – с. Паляниця Ярм.

Окремі КП утворилися від частовживаних у розмові слів, наприклад: *брат|ки* – с. Малий Ключів Клм.; *гу-га* – с. Верхній Березів Кос.

У тезаурусі Прикарпаття побутує невелика група КТП, мотиватором котрих виступає **природний код**, тобто назви фауни і флори. Серед фаунічних КП нами зафіксовані такі: *ма|кацци* < *ма|кац* – ‘ставкова сіра жабка’ – с. Саджавка Ндв., с. Верхній Вербіж, с. Кийданч, с. Печеніжин, с. Сопів Клм. Етимологію цієї назви широко подає краєзнавець М. Савчук [12, с. 157]; *сли|ж'і* – ‘риба, з якої готували відповідну їжу’ – с. Ланчин Ндв.; *баб|ц'і* – діалектна назва дрібної риби – с. Бабче Ргт.; *муха|ришники*, бо в селі й навколо нього завжди багато комах – с. Лоєва Ндв.; *тарга|ни*, бо «п|лод'иси і |л'ізут в|с'уда» – с. Негівці Клм.; *бара|ни*, бо вперті люди – с. Кричка Бгрд.; *шчу|ри* – с. Чорні Ослави, с. Добротів Ндв. Флористичні КП представлено такими номенами: *бу|р'иники* < *бу|р'ин* – ‘бур’ян’ – с. Гринява Врх., с. Верхній Вербіж, с. Нижній Вербіж Клм., с. Богрівка, с. Кривець Бгрд.; *со|сейники* – так називають частину мешканців с. Печеніжина і с. Малого Ключева Клм., де ростуть бори; *сосн'а|ки* – с. Вербівка Ржн.; *коза|р'е*^{и}*ники* < *коза|р'і*, бо збирають гриби-козарі, – с. Буківна Тлм., с. Середній Майдан Ндв.; *глуз|д'іники* < *глузд'* – ‘отруйний гриб’ – с. Молодятин Ндв.; *пс'інка|р'і* < *п|с'інка* – ‘трава біловус’, що росте на будь-якій землі, тобто *пс'інкар'і* – люди, що живуть на «бідній» землі, – с. Міжгір’я Бгрд.

Історія країни, краю та культурна пам’ять народу знаходять своє відображення також у КТП. Внутрішня форма таких одиниць сигналізує про **культурно-історичний код**, у межах якого можна виокремити підгрупи КП, що пов’язані із місцевою історією, а також із конфесійною приналежністю мешканців.

Історичне минуле передають назви КП: *м'іш|чани* – ‘багаті люди’ – м. Тисмениця, інша назва багатих людей – *ле|йони* (від пана Лейона = Леоніда), смт. Перегінськ Ржн.; *бога|ч'і* – с. Великий Ключів Клм.; *|п'ідпанки* – с. Загір’я, яке розташоване поблизу міста Калуша; *д|раби* – ‘бідні люди’ – с. Підгірки Клм. – також поляки цим словом у минулому називали українців; *стрип^{б}|ки* < *йастриб|ки* – ‘назва охоронців порядку в повоєнний час’ – с. Пійло Клш. – багато мешканців села служили в таких формуваннях. Значного поширення в останній час набуло колективне прізвисько *бан|дери, бан|дер'івц'і*, яким називають вихідців із Західної України і яким вони гордяться, бо маніфестує воно такі поняття, як героїзм, патріотизм, а не ті негації, що вкладають в нього наші недруги.

КП, що відображають конфесійну приналежність, не мають широкого побутування в досліджуваних говорах. Нами записані такі назви: *ка|толики* – с. Липа Блх. – жителі села постійно сповідували греко-католицьку віру, навіть у

часи її заборони; *бап|тисти* – с. Антонівка Тлм. – тут діє велика громада ЄХБ; *беї|белики* – місцева назва віруючих-баптистів – с. Озеряни Ргт.

Аналіз зібраного нами матеріалу дозволяє зробити деякі узагальнення щодо побутування цієї групи антропонімів у говірках Івано-Франківщини. Прізвиська стають своєрідним чинником ідентифікації цілого колективу сільських, іноді й міських жителів. Можемо з упевненістю сказати, що в практиці діалектоносіїв усталилися стійкі моделі творення КТП. Так, мовці краю перевагу надають номінаціям, що репрезентують у своїй структурі культурно-господарський, географічний, антропологічний коди. На периферії цього мовного явища перебувають назви, мотиваторами котрих є природний та культурно-історичний коди. Прізвискова номінація пов'язана із поняттям етнічного образу: часто за основу КП взято якусь одну виразну ознаку, що виражає специфічну рису певного співтовариства.

Залежно від інтерпретації, яку подає інформатор, одне й те ж КП може входити в різні лексико-семантичні групи. Спостерігаємо одночасне використання одного й того ж КП у різних діалектах та ареалах, іноді зі зміною його значення, наприклад: *бан'и|ки*, бо виробляли і продавали їх, таке походження назви в бойківському ареалі, однак аналогічне КП у покутському ареалі маніфестує людей, які «під час бійки могли закласти один другому *ба|н'ик* на голову» – с. Милування Тсм. та ін.

Зауважимо, що деякі КП не поширюються на мешканців цілого села, а лише на його частини. У говірках побутують також чоловічі та жіночі КП. Іноді КП може розширювати межі свого існування від одного населеного пункту до цілого регіону, наприклад: *бан|дер'івц'і*.

Колективні прізвиська, в основному, виражають негативні конотації, лише поодинокі – позитивні, наприклад: *кушн'ір'і* є гарною назвою для жителів м. Тисмениці, оскільки вони здавна займаються цим ремеслом і вважають себе добрими майстрами; *бан|дер'івц'і, бан|дери* – для більшості жителів Західної України.

КП мають свою метамову. У них часто використовується метафора, синекдоха, метонімія. Зі структурного боку переважають іменні, рідше прикметникові та поодинокі дієслівні. За часом виникнення їх можна поділити на давні та нові. Отже, цей пласт українських антропонімів потребує подальшої систематизації та всестороннього дослідження.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ РАЙОНІВ ТА МІСЬКИХ РАД

Бгрд. – Богородчанський р-н
Блх. – села Болехівської міськради
Врх. – Верховинський р-н
Гал. – Галицький р-н
Грд. – Городенківський р-н
Дол. – Долинський р-н
Івано-Франківськ – села Івано-Франківської міськради
Клш. – Калуський р-н
Клм. – Коломийський р-н
Кос. – Косівський р-н
Ндв. – Надвірнянський р-н
Ргт. – Рогатинський р-н
Ржн. – Рожнятівський р-н
Снт. – Снятинський р-н
Тсм. – Тисменицький р-н
Тлм. – Тлумацький р-н
Ярм. – села Яремчанської міськради

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко Г. Неофіційні та сімейно-родові іменування в сучасній антропонімії Бойківщини / Г. Є. Бучко, Д. Г. Бучко // Przezwiska i przydomki w językach slowianskich. – Część 1. – Rozprawy Slawistyczne. 14. – Lublin, 1998. – S. 59–69.

2. Воронцова Ю. Б. Коллективные прозвища в русских говорах : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 – русский язык / Ю. Б. Воронцова. – Екатеринбург, 2002. – 17 с.

3. Данилина Е. Ф. Прозвища в современном русском языке / Е. Ф. Данилина // Восточно-славянская ономастика. Материалы и исследования. – М. : Наука, 1979. – С. 281–297.

4. Дранникова Н. В. Локально-групповые прозвища в традиционной культуре Русского Севера. Функциональность, жанровая природа, этноностика : монография / Наталья Васильевна Дранникова. – Архангельск, 2004. – 432 с.

5. Журавлёв А. Ф. Этнография в прозвищах / А. Ф. Журавлёв // Русская речь. – 1984. – № 3. – С. 116–123.

6. Журавлёв А. Ф. Областные прозвища / А. Ф. Журавлёв // Русская речь. – 1984. – № 5. – С. 124–129.

7. Крыжановская С. Г. Баба-Яга или… Фантомас (о прозвищах) / С. Г. Крыжановская // Этническая ономастика. – М. : Наука, 1984. – С. 100–102.

8. Митрополит Іларіон [Огієнко І.]. Етимологічно-семантичний словник української мови / Іларіон Митрополит. – Вінніпег : Волинь, 1995. – Т. 4. П–Я. – 557 с.

9. Наливайко М. Колективно-територіальні прізвиська / М. Наливайко // Вісник Прикарпатського національного університету. Сер. Філологія. – Вип. XXIX–XXXI. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 285–288.

10. Парфенова Н. Оценка человека в русской отапеллятивной антропонимии (по архивным данным XVII–XIX вв. Зауралья) / Н. Парфенова // Наук. вісник Чернівецького ун-ту : зб. наук. пр. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2007. – Вип. 354–355. – С. 55–61.

11. Поротников П. Т. Групповые и индивидуальные прозвища в говорах Талицкого района Свердловской области / П. Т. Поротников // Антропонимика. – М. : Наука, 1970. – С. 150–154.

12. Савчук М. Прозиванки гуцульським селам / М. Савчук // Україна, Галичина, Гуцульщина: історія, політика, культура : зб. статей та повідомлень наук. конф. з міжнародною участю «Гуцульщина як історико-культурний феномен» / [упор. І. Монолатій]. – Коломия : Вік, 2009. – С. 155–161.

13. Толстая С. М. Этнолингвистика в Люблине / С. М. Толстая // Славяноведение. – 1993. – № 3. – С. 47–59.

14. Чабаненко В. А. Прізвиська в системі експресивних засобів народно-розмовної мови (на матеріали говірок Запорізької та Дніпропетровської областей) / В. А. Чабаненко // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К. : Наук. думка, 1976. – Вип. 14. – С. 16–20.

15. Черняхівська Є. М. Про одну з особливостей української антропонімії (колективні прізвиська) / Є. М. Черняхівська // Вісник Львівського університету. Сер. Філологічна. – Львів, 1975. – Вип. 9. – С. 62–65.

16. Чучка П. П. Прізвисько / П. П. Чучка // Українська мова : енциклопедія. – 3-е вид. – К., 2007. – С. 554.

17. Шульська Н. Прізвисько як об'єкт наукового опису (до дефініцій терміна) / Наталія Шульська // Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Сер. Філологія. – Вип. XXIX–XXXI. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 292–295.

18. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1–2. Репринтне відтворення видання 1899 р. – Верховина, 1997. – 350 с.

Myhailo Bigusyak

Collective-territorial nicknames dialects Ivano-Frankivsk region

The article deals with collective-territorial nickname dialects Ivano-Frankivsk region as a kind of factors that encode information on one side of the world by their care for the basic semantic codes.

Keywords: collective-territorial nickname, antroponymy informal, semantic code, definition.

Галина Доброльожа

ХЛІБ ТА БОРОШНЯНІ ВИРОБИ В ПОЛІСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ КОМЕНТАР

У статті проаналізовано лексико-тематичні групи фразеологізмів, що містять компонент-назву хліба та борошняних виробів. З'ясовано найбільш продуктивні в кількісному відношенні номінації; визначено основні семантичні типи фразеологічних одиниць; підкреслено, що ФО із структурним компонентом-назвою хліба становлять суттєвий пласт поліської фразеології.

Ключові слова: етноконцепт, фразеологічна одиниця (ФО), фразеосемантична група, фразеологічний компонент, семантика, етносвідомість.

На сьогодні фразеологія становить золотий фонд української мови, оскільки саме фразеологізми дають образну, всебічну й чітку картину довкілля – від інтелекту й поведінки індивіда до спостереження за зовнішністю й суспільними потребами особи. Відомо, що у фразеологізмах – стійких, відтворюваних, цілісних за значенням зворотах – збереглися найдавніші вірування та звичаї, особливості бачення й сприйняття довкілля. Фразеологізми були й залишаються унікальними етномікроконцептами, тобто своєрідним культурним кодом нації. На думку проф. О. Селіванової, концепт у фразеології – це інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості (відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції та трансценденції) та позасвідомого [7, с. 256].

Варто зазначити, що в мовній картині світу є чимала кількість концептів, яким властива національна виразність і які символічно потрактовуються у фразеологізмах. Більшість аналізованих фразеологічних одиниць (далі – ФО) містять у своїй структурі етноконцепт, що передає інформаційний зміст, точно характеризує народні обряди й вірування.

У статті проаналізовано ФО, записані на території Середнього Полісся [3, с. 9–154; 4, с. 14–226], у складі яких міститься компонент *хліб, тісто, борошно, мука*, *назви борошняних варених страв і печених виробів*. Слід зауважити, що діалектні фразеологізми середньополіського ареалу в незначній кількості зафіксовано в лексичних та фразеологічних словниках П. Лисенка [5], П. Грищенка [2], О. Юрченка та А. Івченка [10], В. Мойсієнка та С. Грищенка [6], проте наукове опрацювання фразеології Середнього Полісся надовго залишалося поза увагою науковців.

Хліб протягом усього цивілізаційного розвитку людини був і до сьогодні залишається головним харчовим продуктом. Хліб – це не тільки й не стільки їжа (*Не хлібом єдиним*), скільки – символ, оберіг, показник особистого й суспільного добробуту: *Хліб – усьому голова; Не до сорома', якщо хліба нема; Якщо є хліб і вода, то не буде голода.* Хліб здавна був обов'язковим учасником народних обрядів – із хлібом-сіллю зустрічали й проводжали дорогих гостей, ішли на хрестини та сватання, пекли коровай на весілля, клали хліб на віко

труни. Оскільки Поліський регіон є суто аграрний, то роль хліба спостережено у всіх календарно-обрядових дійствах: оранці, сівбі, зажинках, обжинках. Безумовно, час і обставини змінили наше побожне ставлення до хліба, частково призабуто й утрачено символічну обрядовість у процесі випікання хліба, проте саме фразеологізми зберігають у своєму складі й різноманітні найменування хлібних виробів (*вергун, содник, книш, верч*) та обрядову значимість хліба (*хліб перерізати, хліб ламати, хліб обміняти* ‘засватати дівчину’; *відкусити хліба* ‘погодитися вийти заміж’). Також у ФО метафорично переосмислено властивості хліба, тому хліб та борошняні вироби маніфестують особливості поведінки особи, риси зовнішності, її соціальний статус та рівень добробуту.

Фразеологічний фонд стійких висловів, що містять у структурі хлібну номінацію є досить великим, і його можна згрупувати за такими етномікро-концептами: *хліб, випечені борошняні вироби (паска, пиріг, булка, калач, бублик, крендель, крензель, пряник, корж, перепічка), варені борошняні вироби (вареник, затірка, лемішка, локшина, лапша, мармашель, галушка, кисіль, кваша), смажені борошняні вироби (млинець, пампух), тісто, борошно, мука*.

Фразеосемантична група з компонентом ***хліб***. Центральним об’єктом в тематичній фразеологічній групі з компонентами-назвами страв є номінація *хліб*. І не дарма, оскільки саме хліб був мірилом інтелекту (*Дурний як сало без хліба*), добробуту (*Хліб та капуста біди в хату не пустять; Грушка – минушка, аби хліб родив; Сливка – слинка, риба – вода, а хліб – голова)*, дружних стосунків (*Водити хліб-сіль*), суті життя (*Хліб не тягар; І то хліб*). Прямо протилежне значення демонструють ФО з компонентом *сухар: Цвіте як сухар у мішку* ‘брудний’; *Черствий сухар* ‘байдужий’; *Сухарі з водою* ‘бідність’.
Фразеологізми з компонентом *хліб* характеризують риси характеру людини, її суспільну пристосованість, якість навколишнього життя:

суспільне становище: ‘невдача’: *Приймацький хліб собацький*; ‘бідність’: *На жебрацькому хлібі; Їсти сухий хліб; Тяжкий хліб; Гіркий хліб;*’оптимізм’: *Аби хліб, а зуби знайдуться;* ‘самотність’: *Одрізана скибка хліба;*’необхідність’: *Хліб насущний; Жаданий як хліб божий*; ‘сімейні обов’язки’: *Скільки діда – стільки й хліба, скільки баби – стільки й ради;* ‘самостійність’: *Піти на свій хліб; Бути на своїх хлібах; Мати шматок хліба; Не вчи ученого їсти хліба печеного;*

риси характеру: ‘хитрий’: *Хворий лежить та без пам’яті хліб їсть;* ‘байдужий’/ ‘дуже хочеться’: *І хліба не давай; І хлібом не годуй;* ‘скупий’: *Хапає як голодний хліб; Тримає ніби я йому хліб в голодовку винен;* ‘непорядний’: *З чужої торби хліба не шкода; Жити чужим хлібом; Чужий хліб заїдати*; ‘легковажний’: *Шукає легкого хліба; Жити легким хлібом;* ‘набридливий’: *Голодній кумі усе хліб на умі; Наїлися та й хліб їдять;* ‘неуважний’: *Сало взяла, хліб забула, зате Ґандзя в хаті була;* ‘ледачий’: *І хліб пекти, і по телята йти; Ходить як три дні хліба не їв;* ‘лагідний’: *Він до тебе з каменем, а ти до нього з хлібом; Простий як хліб;*

естетичні якості: ‘неохайний’: *Видно, що Ґандзя (Ганя) папу пекла – всі ворота в тісті* (*папа* – ‘дитяча назва *хліба’); Загорілий як загнічений хліб;*

‘блідий’: *Білий як пшеничний хліб;* ‘схожий’: *З одного тіста книші (книш –* ‘білий хліб, змащений олією або салом із загорнутими всередину краями’); ‘неякісний хліб або інший продукт’: *Такий хліб, що за батьком можна кидать; Хліб такий, що кіт за шкурку сховався; У хліба роги і ноги.*

Звичай випікати обрядовий хліб – **паску** (бабу) – сягає дохристиянських часів і приурочувався до моменту настання нового хліборобського року. Етнографічні джерела засвідчують, що паски випікалися жовті (присвячені сонцю), білі (мерцям) і чорні (присвячені матері-землі) [9, с. 525].

Паски випікали, використовуючи найкращі дрова, борошно найвищого ґатунку – і тому такий хліб мав високі смакові якості, естетичний вигляд і користувався неабияким попитом не лише в мирян, але й у котів, собак, старців і дурнів: *Любить як кіт паску; Скучає як собака за паскою; Радіє як Сірко паскою; Наївся як дурень паскою; Охочий як старець до паски.* Також ФО засвідчують, що паски були ритуальним хлібом лише в православних: *Чекає як турецьку паску* ‘щось нереальне’, ‘алогічне’.

Окремо під кутом зору семантичного потрактування стоїть ФО *остогиднути як грецька паска* ‘дуже набриднути’. На наш погляд, можливі різні пояснення щодо виникнення цього виразу: 1) грецька релігійна експансія в Україну була занадто агресивною; 2) святкування Великодня в давніші часи відбувалося, як фестиваль – декілька разів у рік, і встигало обриднути [8, с. 995].

Фразеосемантична група з компонентом ***випечений борошняний виріб***

Пиріг в українській, і зокрема поліській, традиції та кулінарії має такі значення: ‘обрядове печиво, яке випікали на Щедрий вечір та Водохрещі’, ‘випечений виріб з начинкою’, ‘вареник’. Оскільки пиріг використувався в українській обрядовості, а також був необхідною стравою до столу, то він знайшов своє місце в народній фразеології:
‘невдача’: *Голод не тьотка – пиріжка не підсуне; Пиріг – хоч об дорогу кидай; Зіграти в дерев’яний пиріжок* (ймовірно, метафоризація відбувається за ознакою форми *ящик (труна) – пиріг*); ‘жадібний’: *Відкусити шматок пирога (пиріжка);* ‘пихатий’: *Надувся як гречаний пиріг; Коли не пиріг, то й не пирожися*; ‘набридливий’: *Знову по (про) пироги; Знову із своїми пирогами;* ‘товстий’: *Щоки як пироги; Пишні форми як попівські пироги;* ‘висновок’: *Отакі-то пироги.* Також пироги (пиріжки) були предметом продажу й, щоб їх реалізувати, потрібна була спритність і кмітливість, а сам процес торгівлі став маніфестувати поспіх, метушливість: *Бігає як Марта з пиріжками; Біжить як Марфа (Мар’яна) з пирогами (пиріжками) на торг (торговище).*

До наступної аналізованої групи фразеологізмів входять ФО, що містять у своєму складі назву **дрібної випічки** (*вергун, корж, мандрика, паляниця, перепічка, крендель (крензель), пампух (пампушка, пончик), калач (калачик), пряник, бублик, маківник, пишка, гричушок, булка, батон*). Такий великий асортимент засвідчує давню хлібопекарську традицію українок, а також постійне використання обрядового печива в календарних та релігійних традиціях. Як приклад можна проілюструвати ФО *зозуля мандрикою вдавилася* ‘мовчати’, записану в с. Бехи на Житомирщині. Адже відомо, що

зозуля перестає кувати на свято Петра–Павла (12.VII), і саме до цього дня господині пекли обрядове печиво – *мандрики*. Мандрики – це смачні пампушки, які готували із розмішаного на сметані сиру, пшеничного борошна і яєць. Селяни переказують, що саме цього дня зозуля украла в апостола Петра із торбини мандрику, проте відразу ж удавилася – таким чином Бог скарав грішну птаху. Також уважається, що мандрики – обрядове печиво пастухів, навіть назва походить від *мандрувати*, тобто ‘ходити за отарою або чередою’ [9, с. 542].

Фразеологізми, що містять у своїй структурі номінацію здоби, дають характеристику зовнішності людини, соціальному становищу, вадам вдачі:

суспільне становище: ‘невдача’: *Дірка від бублика; Нудний як бублик: кругом об’їси, а всередині пусто; Не вартий дірки від бублика; Минулися калачі; Обгадити усі коржики; Їв би паляниці – та зубів нема (катма); Виграв як Хома на булках; Гола спина – аби коржі з маком*; ‘потреба в праці’: *Хочеш їсти калачі – не сиди на печі;* ‘непередбачуваність’: *Звабиш калачем – не проженеш і бичем;* ‘покарання’: *Надавати буханців (книшів); Перепаде на бублики;* ‘недоречність’: *Заливається як здобний пряник в помийниці; Тринди-ринди – з маком корж (коржі з маком);*’дуже хотіти’: *Любить як Овдюшка пряники;*

риси характеру: ‘пихатий’: *Виламується як здобний пряник; Ламається як житній пряник; Ламається як житній пряник у воді (у помиях);* ‘брехливий’: *Плести кренделі (крензелі); Вергунів накрутити;* ‘злий’: *Надувся як пампушка (гричушок);* ‘лагідний’: *Добрий як булка з медом;* ‘неуважний’: *Вуха батоном заліплені; Глухим пряники дають;*

фізичні вади людини: ‘кривий’: *Ноги як дірка від бублика; Скрутився як калач;* ‘товстий’: *Пухкенький як содік (содник, гричушок, пишечка, тістечко); Круглий як калачик; Товстий як пончик; Морда як перепічка; Морди наче пампушки;* ‘невродливий’: *Ніс як перепічка; Була баба як маківка, а стала як перепічка.*

Фразеосемантична група з компонентом ***варена борошняна страва***

Щоденним спожитком для українців, і зокрема поліщуків, були відварені борошняні страви (*вареники (пироги), галушки, кисіль, лемішка, затірка, кваша).* Поруч із функцією їжі ці наїдки беруть участь в українській обрядовості, наприклад, ті ж вареники: *Вареників наїстися* ‘посвататися’; *Вареники доведуть, що й хліба не дадуть* ‘входження у великодній піст’; варили повні вареники й у той день, коли народилося ягня чи теля. Також цю обрядову страву – вареники з маком та сиром – дівчата готували для парубків і на Варвари (17. XII), проте серед вареників були «ліві» (з начинкою з вовни або клоччя), а на Поліссі – «пирхуни» (начинялися сухим борошном) [9, с. 539].

Варто зазначити, що *вареники (пироги)* і сьогодні не втратили своєї популярності на українському столі, а от *кисіль* (варена страва з вівсяного борошна, яку їли в піст з картоплею, хлібом, відвареною квасолею), *лемішка* (страва з підсмаженого борошна, яку запікали в печі), *затірка* (розтерті або

відщипнуті шматочки тіста, відварені у воді (молоці), *кваша* (страва із житнього чи гречаного борошна із солодом, яку після скисання відварювали), *галушки* (страви із гречаного, вівсяного, житнього борошна, які після відварювання присмачували салом чи олією) [1, с. 550–551)] виходять із ужитку, їх збережено лише у фразеології. ФО з цими назвами характеризують численні вади поведінки й мовлення, неприємну зовнішність і відсутність інтелекту, невдачі в особистому й громадському житті:

суспільне становище: ‘рівень інтелекту’: *Переплутати божий дар з вареником; За сім верств киселю їсти; Тупий як галушка; Регоче як циган до вареників;* ‘чужий’: *Десята (сьома) вода на киселі; Пара як пиріг і сметана;* ‘удача’: *Купається як вареник у сметані; Купається в щасті як вареник у маслі; Плаває як пиріг у маслі;* ‘невдача’: *Спромігся як убогий на кисіль; Як галушка в компоті; Вийде як галушка з попелу; Телепнув як кошеня у квашу;* ‘покарати’: *Дати затірки;*

риси характеру: ‘вередливий’: *Кисла кваша; Кисне як кваша;* ‘набридливий’: *Моїй кумі все вареники на умі; Голодній кумі вареники на умі; Приклався як Хома до вареників; Причепився як сліпий до затірки; Машай свою мармашель і не манди* (*мармашель* – спотворене ‘вермішель’); ‘брехливий’: *Вішати локшину (лапшу на вуші, лапшу на вуха);* ‘хитрий’: *Хитрий як макітра з варениками; Натягати шкірку на кисіль;* ‘ледачий’: *Лежить як галушка;* ‘повільний’: *Збирається як убогий на кисіль*;

фізичні властивості: ‘неестетично’: *Парубок як кисіль з молоком, та ще й обсипаний табаком; Губи як вареники; Вуха як вареники (як розірвані вареники, як розпарені вареники); Охайний як горщик з квашею;* ‘огрядний’: *Круглий як галушка; Товстий як вареник;* ‘вади мовлення’: *Говорить як вареника пережовує*; *Язиком меле наче лемішку тре;* ‘схожі між собою’: *дібрана пара як пироги і сметана.*

Фразеосемантична група з компонентом ***смажені борошняні вироби*** *(млинці, пампухи, шишки).* У традиційній українській обрядовості ці страви відсутні, проте у фразеології вони маніфестують заможне життя: *Як млинець у маслі; Плаває як пампух в олії; Серце як шишка в маслі*; злість і брехливість: *Як млини пече: аж шипить*; самовпевненість: *Знає, коли на небі млинці печуть*, а також спритність і відсутність великого розуму: *Дурний Грицько млинці пекти – він краще тісто з’їсть*.

Зазначимо, що розповсюджені в Україні звички пекти млинці (блины), на Масляну й поминки, ходити «к тёще на блины» жодного стосунку до української звичаєвості не мають, оскільки накинуті нам культурою північного сусіда.

Фразеосемантична група з компонентом ***тісто***

Тісто є сукупністю харчових продуктів, з нього випікають, варять і смажать усі борошняні вироби. Особлива обрядовість цій номінації не властива, хіба що подекуди в селах саме тістом малюють хрестики на дверях, захищаючи господарські будівлі та оселі від нечистої сили. Натомість у фразеології цей компонент знайшов широке й образне застосування, оскільки характеризує чимало негативних сторін життя й зовнішності поліщука:

‘невдача’: *Упав у добро як у тісто; Моє тісто не ліпиться, а у нього і горох липне; У місті як у тісті, а без грошей нема чого їсти;* ‘чужий’: *З іншого тіста виліплений; Не з такого тіста; Наче з іншого тіста;* ‘схожі, рідні’: *З одного тіста; З одного тіста зліплені;* ‘брехливий’: *Не раз та сучка млинці пекла – вона й сире тісто з’їсть;* ‘злий’: *Надувся як тісто в картоплі (на грядці, в кориті);* ‘нахабний’: *Із свинячим писком та в пшеничне тісто; Сліпий до тіста прилип;* ‘неохайний’: *У нашої Христі то й ворота в тісті; Видно, що наша Ґандзя пироги пече, бо тісто на воротах;* ‘набряки’: *ноги як тісто піднялося.*

Зафіксовані ФО свідчать, що фразеологізми з компонентом *тісто* мають негативну семантику, ймовірно, це зумовлено незавершеним процесом (пригадайте хрестоматійне *Дурневі півроботи не показують*).

Фразеосемантична група з компонентом ***борошно (мука, висівки, обметиця)***

У хлібопекарській справі чітко розрізняли: *борошно, мука* – сировина для випікання хліба та інших борошняних виробів і *обметиця, висівки* – відходи борошномельного виробництва – розтерті оболонки й деякі інші частини зерен, залишки після просіювання борошна. Тому ФО *Дивиться як собака на висівки* ‘здивовано’, *Витріщився наче миша з висівок* ‘дурнувато дивиться’, *Меле як обметиці наївся* ‘говорить дурниці’, *Наївся (ухопив) як собака обметиці* ‘невдача’ частково протиставляються ФО з компонентом *мука, борошно*: *Розумна жона як два мішки муки, а третій пшона; Не хоче як старець муки* ‘хитрує’. Змелювання муки часто порівнювали за якістю шуму із мовленням людини: *Меле як мельник муку; Говорить як борошно меле*.

Поліщуки важливого значення надавали процесу випікання хліба, приготуванню борошняних виробів – свідченням цього є тематичні звичаєві традиції, а також численні фразеологізми. ФО з компонентом *хліб, борошняні вироби* становлять значний пласт загальноукраїнської та поліської фразеології, значна частина стійких висловів має давнє походження й характеризує наших предків як орачів, сіячів, хліборобів. Такі сталі форми допомагають усвідомити витоки етносвідомості українця, особливості його світобачення. Перспективу подальшого дослідження можуть становити лексико-тематичні групи фразеологізмів з іншими національно маркованими компонентами в поліській фразеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гонтар Т. Українське народознавство : навчальний посібник / [за ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва]. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.

2. Грищенко П. Материалы до диалектного фразеологического словаря украинского Полесья (село Лучанки Овручского района Житомирской области) / П. Грищенко. – Вопросы фразеологии : Самаркандский университет им. А. Навои. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 162–177.

3. Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся і суміжних територій : словник / Г. Доброльожа. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.

4. Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини : словник / Г. Доброльожа. – Житомир : ПП Туловський, 2010. – 404 с.

5. Лисенко П. Словник поліських говорів : словник / П. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.

6. Мойсієнко В. Мелені. Історико-лінгвістичний нарис : монографія / В. Мойсієнко, С. Грищенко. – Житомир : Авжеж!, 1998. – 42 с.

7. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.

8. Силенко Л. Мага Віра (РУН Віра) : Святе письмо / Л. Силенко. – К. : АТ Обереги, 1998. – 1192 с.

9. Скуратівський В. Русалії : монографія / В. Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.

10. Юрченко О. Словник стійких народних порівнянь : словник / О. Юрченко, А. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

Dobrolyozha Galyna

Bread and makes product in Polissya phraseology: history and ethnocultur comment

The article analyse lexis-thematic groups phraseological and component-name bred and makes product. It's determined the most productive quantitative relation nomination; it's defined basic semantic types phraseological unit; PU and structural component-name bread to form essential layer polissya phraseology is underlined.

Key words: ethnoconcept, phraseological unit (PU), phraseosemantic group, phraseological component, semantic, ethnoconsciousness.

ОНОМАСТИКА

Наталія Павликівська

ПСЕВДОНІМ ЯК ЗАСІБ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ ОСОБИ

У статті йдеться про засоби вторинної номінації особи, зокрема псевдоніми. Розглядаються інтегральні ознаки псевдонімів (лексичні, соціокомунікативні, функціональні), мотиви іменування та фактори, які впливають на псевдонімну номінацію.

Ключові слова: онім, антропонім, псевдонім, мотиви іменування.

Важливе місце в антропонімічній системі національної мови посідають псевдоніми як різновид власних найменувань людей. Ці комунікативні ознаки з особливим призначенням – приховувати справжнє ім'я або прізвище – використовувалися в різні епохи й у різних народів. Псевдоніми як мовне явище зацікавили вітчизняних (П. П. Чучка, В. В. Німчук, М. П. Лесюк, О. П. Петрова, Н. М. Павликівська) та інших слов'янських (О. В. Суперанська, Г. В. Суслова, Т. І. Суркова, В. А. Никонов, С. Вархол) лінгвістів. Вони порушили питання лінгвістичного статусу, призначення та функцій псевдоніма, структури класу псевдонімів, особливостей псевдонімної номінації тощо.

Мета запропонованої статті – розкрити специфіку псевдоніма з погляду його лінгвістичного статусу, з'ясувати мотиви іменування та фактори, які впливають на псевдонімну номінацію.

На сьогодні є різні визначення терміна *псевдонім.*

За «Словником української мови» (1977) псевдонім – це «прибране ім'я, прізвище, або авторський знак, яким користується письменник, журналіст, актор і т. ін. замість власного прізвища» [9, с. 373].

Подібне визначення знаходимо у «Словнику іншомовних слів» (1974) – псевдонім (від гр. ψευδώνυμος – несправжньо іменований) «прибране ім'я, прізвище або авторський знак, що ним користуються в пресі письменники, журналісти, актори замість власного прізвища» [8, с. 662].

В енциклопедії «Українська мова» (2000) – «вид антропоніма, прибране, вигадане ім'я, що має за мету маскування письменників (або інших авторів певних творів, акторів, художників тощо» [2, с. 501]. Аналогічно термін **псевдонім** тлумачать в інших слов'янських та неслов'янських мовах. Однак більшість запропонованих дефініцій наводять на думку, що псевдонімами послуговуються переважно діячі культури (письменники, журналісти, актори та ін.).

Здійснене комплексне дослідження української літературно-мистецької, громадсько-політичної, кримінальної псевдонімії XX століття дозволило запропонувати найповнішу дефініцію поняття: **псевдонім** – різновид антропоніма, прибране (вигадане) особове іменування, яке використовують представники окремих груп суспільства (письменники, публіцисти, композитори, актори,

художники, співаки, громадсько-політичні діячі, злочинні елементи) поряд із своїм справжнім іменем та прізвищем або замість них з метою конспірації через причини особистісного, політичного та юридичного характеру [6, с. 7].

Загальнотеоретичні питання про псевдоніми знаходимо у статті П. П. Чучки «Українські псевдоніми: статус, структура і функції» (2001 р.), у якій виокремлено шість визначальних ознак псевдоніма:

- це самоназва (індивідуальна або групова), яку обирає собі сам іменований;
- це факультативні знаки, функціонування яких нинішнє законодавство не регламентує;
- майже всі псевдоніми – це неофіційні назви (ті поодинокі, що вийшли на рівень загальнонаціональних, здебільшого конкурують із справжніми прізвищами або з іменами їхніх носіїв);
- псевдонімів, зокрема літературно-художніх, в однієї особи може бути безліч;
- майже кожен псевдонім – це мотивована, промовиста назва, якою денотат не просто називає, але й характеризує себе з позитивного боку [11].

Однак ці ознаки, на наш погляд, визначальні не для всіх розрядів псевдонімів, а тільки для літературно-мистецьких. Дослідження на широкому фактичному матеріалі дозволяє говорити про те, що псевдоніми – це не тільки самоназви, а й назви, що отримують з боку оточення; не всі псевдоніми є промовистими, оскільки це суперечить їхній конспіративній меті.

При виділенні інтегральних ознак псевдоніма необхідно врахувати лінгвістичний статус цієї номінації, сферу, тривалість вживання, оскільки різні класи псевдонімів мають свої особливості.

Пропонуємо такі **інтегральні ознаки псевдоніма**:

1) *ознаки лексичної семантики*:

- вторинна назва особи;
- факультативна назва, нерегламентована законодавством;
- назва здебільшого позначена інформативністю та характеристичністю;
- назва, що залежно від сфери вживання може набувати певних конотацій та виконувати у зв’язку з цим додаткові функції (оцінну, символічну, естетичну та ін.);

2) *соціокомунікативні та функціональні ознаки*:

- неофіційна назва людини, але може вживатися в офіційних ситуаціях;
- псевдонім має особливе призначення – оберігати таємницю справжнього іменування носія;
- псевдонім виконує особливу функцію – езотеричну, яка не властива іншим антропонімам;
- використання псевдоніма пов’язане із суспільною діяльністю носія (письменники, журналісти, актори та ін.; громадсько-політичні діячі, підпільники, злочинні елементи);
- псевдоніми можуть бути самоназвами (літературно-мистецькі) або надаватися з боку оточення (більшість громадсько-політичних, кримінальних);

- функціональне навантаження псевдоніма залежить від належності його до певного класу: так, літературно-мистецькі самоназви можуть набувати сталості й заступати справжнє ім'я людини, стаючи знаковим елементом історії культури, прецедентним феноменом, для інших же характерне вживання лише протягом певного періоду – доти, доки ним послуговується сам носій;
- псевдонім, який стає єдиним іменем людини, втрачає свою специфіку й переходить в інший антропонімічний розряд;
- псевдоніми не успадковуються;
- особа може мати один, кілька й багато псевдонімів [6, с. 7–8].

До факторів, які впливають на псевдонімну номінацію, належать такі: функціональна специфіка, неоднорідність псевдонімів за сферою вживання, а також тип мовлення (письмове чи усне), в якому функціонує псевдонім [10, с. 100]. Провідне місце серед мотивів іменування займає характеристика особи, яка прибрала псевдонім – самохарактеристика або ж характеристика з боку інших осіб. Це передусім вказівка на національність, місце проживання, соціальну належність, фізичні особливості, риси характеру носія псевдоніма, особливості його творчості, рід заняття. Розглянуті мотиваційні ознаки Т. І. Суркова об'єднує в один з провідних принципів номінації – *номінація за характерними ознаками носія псевдоніма* [10, с. 102]. Крім цього, виокремлюються й інші принципи номінації – номінація «за зв'язком носія з іншими особами», тобто *зв'язок номінатора з оточенням*. Це імена міфологічних персонажів і літературних героїв, відомих письменників, використані в ролі псевдоніма. Основне місце належить мотивуючим ознакам, які співвідносяться з об'єктом найменування. Проте автор псевдоніма, будучи невідомим оточенню, може дозволити собі для самоназви ознаки, які належать іншій особі. Серед літературних псевдонімів Т. І. Суркова відзначає номінацію, яка зумовлена зв'язком не з іменованим об'єктом, а з тематикою, жанром твору. Це численні жартівливі підписи гумористів, літературні маски. Автор вважає, що такі псевдоніми не дають правильної інформації про носія.

Принципи й мотиви номінації в псевдонімії, зокрема літературній, розглядає О. В. Петрова, на думку якої «реалізація ідеї» творчості в самоіменуванні здійснюється шляхом презентації об'єктивної, особистісно чи соціально значимої інформації, або ж завдяки створенню метафорично-образних характеристик на основі асоціативного ототожнення власної творчої суб'єктності з реаліями оточуючого світу» [7, с. 7]. Авторка запропонувала три загальні мотиваційні типи (принципи) характеристичного називання: «*людина в суспільстві*», «*людина й навколишній світ*», «*людина як така*». Окрім цього, виділено ще *принцип латенції* – називання, яке навмисне вказує на те, що справжнє ім'я автора приховане, та *принцип відіме́нного називання*, який ґрунтується на мотиваційному зв'язку псевдоніма із справжнім ім'ям автора.

Мотиваційну базу політичних псевдонімів, зокрема ОУН та УПА, вивчав М. П. Лесюк. Дослідник констатує, що в ролі псевдонімів виступають власні імена людей, прізвища, назви за походженням, за національністю чи етнічною належністю, імена чи прізвиська народних героїв, видатних діячів, назви звірів,

дерев, рослин, прикметники, що характеризують людину за зовнішніми й внутрішніми рисами. М. П. Лесюк додає, що в більшості випадків мотиваційна база партизанських псевдонімів достатньо прозора, в них яскраво проглядається експресія, емоційність, соковитість, вишуканість і дотепність [3, с. 179].

Подібну мотиваційну базу мають псевдоніми підпільників, досліджувані В. В. Німчуком на основі збірника «Сколівщина». Мотив номінації – зв'язки з іншими людьми, етнічна характеристика, характеристика трудової діяльності, соціального статусу, зв'язок із фауною і флорою рідного краю, з навколишнім матеріальним світом, характеристика зовнішності, внутрішнього світу денотата тощо. Псевдоніми оунівців нерідко походять від їхніх справжніх імен та прізвищ або ж від чужих найменувань [4, с. 33–58].

Отже, мотиваційна база псевдонімів і літературних, і політичних дозволяє говорити про такі принципи номінації: 1) людина в суспільстві; 2) людина й реалії навколишнього світу; 3) номінація за характерними ознаками носія; 4) відіме́нна номінація; 5) принцип латенції. Переконливі свідчення цього знаходимо в дослідженні української політичної псевдонімії (повстанців 20-х років, оунівців, радянських підпільників і партизанів), літературно-мистецької (письменників, журналістів, художників, композиторів, акторів), кримінальної псевдонімії минулого століття.

Мотиви соціальної тематики, об'єднані номінативним принципом «*людина в суспільстві*», створюють соціальний портрет носія. Вони виявляють зв'язок з іншими людьми, дають характеристику за професією чи родом занять, за соціальним становищем, за етнічно-національною належністю, за спорідненістю людей. Варто зазначити, що в політичній псевдонімії, зокрема оунівській, соціальна тематика представлена ширше, аніж у літературній. Це передусім засвідчують псевдоніми, перенесені від апелятивів-історизмів, пов'язаних з козацькою добою, Запорізькою Січчю (*Козак, Запорожець, Січовик, Кошовий, Отаман, Сотник, Дорош, Чорноморець* та ін.); псевдоніми, взяті на честь історичних постатей (*Богун, Орлик, Дорошенко, Сагайдачний, Мазепа, Сулима, Трясило, Підкова, Гордієнко, Палій, Махно, Нечай, Гонта, Залізняк, Гамалія, Наливайко, Довбуш, Кармелюк* та ін.). У діячів культури такі псевдоніми трапляються, але значно рідше (*Чалий Сава* – Чернецький Сава; *Богун Микола* – Чудінов Микола; *Нечай Павло* – Космін Кирило; *Сагайдачний І.М.* – Творець Юрій; *Гамалія* – Мандрика Микита та ін.). У кримінальній псевдонімії назви такого типу не виявлено.

Політична й літературно-мистецька псевдонімія соціальної тематики представлена загалом найменуваннями, утвореними від назв осіб за становищем у громаді (*Голота, Бурлака, Сірома, Незаможник, Скиталець, Шляхтич*); від назв діячів за професією, постійним або тимчасовими заняттями, функціями, посадами (*Сівач, Плугатар, Кушнір, Рибак, Шинкар, Робітник, Лікар, Юрист, Рецензент, Репортер, Критик*); від етнонімів (*Гуцул, Лемко, Бойко, Верховинець, Українець, Волинець, Волох, Подоляк*); від назв людей за спорідненістю та свояцтвом (*Вуйко, Батько, Син, Пасинок, Бабуся, Земляк, Приятель, Шурин, Сват, Кум, Нанашко, Побратим*). На псевдонімну номінацію значний вплив має сфера вживання псевдоніма та його

функціональна специфіка. Особливо помітно це в підборі псевдонімізованих лексем на позначення професійної спрямованості літераторів та підпільників.

У кримінальній псевдонімії соціальна тематика представлена такими мотивами номінації: національно-етнічна характеристика (*Грузин, Грек, Жид* та ін.), характеристика трудової діяльності (*Дантист, Артист, Кок* та ін.), моральні, політичні переконання (*Фашист, Бундівець*) та ін.

Псевдоніми, об'єднані номінаційним принципом «*людина й навколишній світ*», мотивовані відношенням номінатора до флори й фауни рідного краю, топографічних та географічних об'єктів тощо. Особливо величезним розмаїттям ботано- та зоономенів представлена псевдонімія ОУН, УПА (*Вовк, Ведмідь, Лис, Тур, Олень, Бик, Заєць, Щур, Вивірка, Карась, Окунь, В'юн, Ящірка, Джміль, Хрущ, Оса, Щипавка, Явір, Береза, Дуб, Осика, Верес, Ячмінь* та ін.). Популярними в літераторів і підпільників були псевдоніми – перенесені назви птахів (*Дрозд, Сокіл, Ворон, Ластівка, Горлиця, Соловей, Снігур, Голуб*). У представників кримінальних кіл фаунономенi також популярні (*Лис, Бобер, Крот, Кабан* та ін.).

Принцип «*людина як така*» ґрунтується на характеристиці особи. Мотиваційний потенціал виявляє характеристика носія щодо фізичних, психічних, інтелектуальних якостей. Репрезентативними в досліджуваних псевдоніміконах виявилися псевдоніми-субстантивовані прикметники: псевдоніми-френоніми (від грец. *phren* – розум), які вказують на розум, характер і вдачу: *Веселий, Завзятий, Прудкий, Хитрий, Лукавий, Покірний, Лагідний, Добрий, Смирний, Правдивий, Щирий, Грізний, Лютий, Кривавий, Мудрий, Цікавий, Вірний* та ін.; псевдоніми-ейдоніми (від грец. *eidas* – зовнішність): *Чорноокий, Високий, Довгий, Сильний, Товстий, Лисий, Бородатий, Кривий, Кучерявий, Хромой, Косой* та ін.; псевдоніми-хроматоніми (від грец. *chroma* – колір): *Сивий, Сірий, Жовтий, Рудий, Рижий, Рябий, Блідий, Русявий* та ін. Мотиваційну базу принципу «людина як така» активно формують похідні від атрибутивних назв осіб (*Бігун, Стрибун, Вертун, Брехун, Крикун, Свистун, Дивак, Чудак, Силач, Старик, Борець, Бурлій, Забіяка, Гуляка, Знайда, Сухар, Шульга, Базіка, Недолуга, Ревуха, Чванько, Боягуз, Нехлюй* та ін.); від назв продуктів людської діяльності (*Довбня, Шпилька, Шило*); від назв, пов'язаних з людським організмом, одягом, продуктами харчування (*Зуб, Кулак, Свитка, Книш, Пиріг* та ін.) тощо.

Принцип «*відіме́нної номінації*» в псевдонімії пов'язаний зі справжнім іменуванням носія. Мотив номінації – формальна модифікація імені, прізвища або імені по батькові номінатора у псевдонім – нове антропопозначення. Відіме́нна номінація представлена як у літературній, так і в політичній та кримінальній псевдонімії. Проте деформація, модифікація справжнього імені була пріоритетом діячів культури. Змінені справжні імена та прізвища в ролі псевдонімів широко використовували злочинні елементи. Підпільники рідше послуговувалися псевдонімами, утвореними на основі справжнього найменування. Псевдонімами могли бути хресні імена у здрібніло-пестливій формі (*Юрко, Андрійко, Славко, Ромко, Мисько, Олесь*). «Відіме́нна номінація»

в підпільників, зокрема оунівців, передбачає не тільки трансформацію справжнього імені в псевдонім, а й чужого. Псевдоніми, перенесені імена, прізвища, які нічим не нагадували справжні, були поширені й популярні.

Принцип латенції (від лат. laten-s (laten-tis)), тобто називання, яке навмисне вказує на те, що справжнє ім'я автора приховане, представлене в псевдоніміконах літераторів, політиків небагатьма лексемами (*Нескажухто, Незнана, Ікс, Немо, Хтось, Якийсь*). У кримінальних колах латентне називання не виявлено.

Проведене дослідження поглиблює вже відомі та формує нові знання про українську антропонімію, окреслює місце псевдонімів у системі пропріальної лексики. Комплексний аналіз псевдонімів різних соціальних груп дає змогу зробити нові, теоретично важливі узагальнення про псевдонім як різновид антропоніма з езотеричним змістом, що створюється та використовується з метою конспірації через причини особистісного, політичного та юридичного характеру, про соціокомунікативні умови виникнення псевдонімів та специфіку їхнього функціонування, про зв'язок псевдоніма з іншими антропонімними одиницями, про способи та засоби творення, основні структурно-словотвірні моделі псевдонімів, про мотиваційні типи псевдонімів та чинники, що відіграють роль при виборі й наданні псевдоніма особі.

Перспектива подальших розвідок полягає в реалізації повної тематичної класифікації псевдонімікону, що враховує динаміку сучасної соціокультурної комунікації в її зіставленні з розвитком самоназивання в попередні періоди історії національної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Желеховський Є. Малоруско-німецький словар / Є. Желеховський, С. Недільський. – Львів, 1886. – Т. 1. – С. 349.

2. Желєзняк І. М. Псевдонім / І. М. Желєзняк // «Українська мова» : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 501.

3. Лесюк М. П. Псевда вояків Української Повстанської Армії / М. П. Лесюк // Studia Slawistyczne 1; Nazewnictwo na pograniczach etniczno – językowych – Białystok, 1999. – S. 117–184.

4. Німчук В. В. Про українську псевдонімію та криптонімію / В. В. Німчук. – Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 30–58.

5. Основен систем терминологија на словенската ономастика – основная система и терминология славянской ономастики. – Grundsystem und Terminologie der Slawischen Onomastik. – 1983. – С. 158–160, 231, 232, 266.

6. Павликівська Н. М. Українська псевдонімія XX століття : автореф. дис. на здобуття ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01. – українська мова / Н. М. Павликівська. – К., 2010. – 36 с.

7. Петрова О. В. Особливості номінації в псевдонімії німецької та української мов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / О. В. Петрова. – Д., 2005. – 20 с.

8. Словник іншомовних слів / [за ред. акад. О. С. Мельничука]. – К., 1974. – 775 с.

9. Словник української мови. – К. : Наук. думка. – Т. 1–11. – 1970–1980.

10. Суркова Т. И. Псевдонимы как особый тип антропонимов / Т. И. Суркова // Русская ономастика. – Рязань : Рязанский гос. пед. ин-т, 1977. – С. 91–100.

11. Чучка П. П. Українські псевдоніми: статус, структура і функції / П. П. Чучка // Наукові записки Кіровоградського держ. педуніверситету ім. В. Винниченка. Серія : філол. науки (мовознавство). – 2001. – Вип. 37. – С. 82–83.

Natalia Pavlykivska

Pseudonym as a means of the seconolary nomination

The article deals with the means of the secondary nomination of a person including pseudonyms. Integral features of pseudonyms (lexical, social communicative, functional), motives of nomination and factors, which have influence on pseud'onomination.

Key words: onim, anthroponim, pseudonym, motives of nomination of a person.

Оксана Мороз

ВЛАСНЕ ІМ'Я ЯК ОДИНИЦЯ ПРЕЗЕНТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

У статті висвітлено особливості власного імені як особливої ментальної одиниці. Визначено семантичні аспекти імені. Проаналізовано культурно значущі контексти ономастичної репрезентації національної дійсності.

Ключові слова: власне ім'я, ментальна одиниця, культурно значущий контекст.

Власне ім'я – незамінний вербальний атрибут сучасної реальності, у якій воно існує багатовимірно. Національна система власних імен українців "зберігає всі ознаки, притаманні для світсько-державного періоду її розвитку" [2, с. 40]. Давно вже встановлено, що сутність власного імені – в індивідуалізації об'єкта називання. Цей процес відбувається за національними законами розвитку мови, оскільки матеріальним підґрунтям імені є "насамперед фонетичні й смислові асоціації" [12, с. 4]. Відомо й те, що позиціонування власного імені не обмежене тільки його функцією індивідуального найменування, бо свої "смислові асоціації воно реалізує в тексті або в контексті" [12, с. 5]. У зв'язку з багатоликістю імені постає потреба визначити найважливіші аспекти його функціонування, зумовлені передусім різним контекстним оточенням та ментальною вмотивованістю імені в них.

Мета статті – виявити особливі ознаки власного імені як одиниці ментально орієнтованих текстів. Реалізації визначеної мети слугують такі завдання: а) узагальнити питання про сутність імені; б) обґрунтувати концептуальний характер власного імені; в) з'ясувати своєрідність концептуально-знакової реалізації імені в контекстному оточенні; г) виявити смислове наповнення найважливіших "власноіменних концептів".

Природне, первісне функціонування імені, пов'язане з трьома етапами пізнання предметного світу, а саме: виділення предмета, його ототожнення, класифікація. На цих етапах імена реалізують себе як інтродуктиви, індивідуалізатори й класифікатори [8, с. 5]. Однак ім'я має значно багатшу семантику, стосовно чого існують неоднозначні погляди.

На семантичній неповноцінності власного імені наголошували свого часу Дж. Мілль, К. М. Галкіна-Федорук, О. О. Реформатський, Р. І. Охштат, Л. А. Булаховський та ін. Так, відомий англійський філософ-логік Дж. Мілль стверджував, що власні імена – це своєрідні ярлички, або мітки, які допомагають упізнавати предмети й відрізняти їх один від одного. З іменем-міткою не пов'язана характеристика названого предмета, воно не "конотує" (не означає, не описує його), а лише "денотує", називає його [18, с. 56]. Як розрізнювальні знаки, що не містять у собі ні поняття, ні значення, розглядала власні імена і К. М. Галкіна-Федорук [5, с. 53]. Визначаючи власне ім'я як асемантичну категорію, Р. І. Охштат виділяв загальні значеннєві елементи – підтипи загальнокатегоріального значення: "місто", "країна", "жінка", "чоловік" [14, с. 373]. К. А. Левковська відзначала, що "вживання власних імен ... ґрунтується лише на предметній віднесеності … " [10, с. 176].

Протилежний погляд на власні імена як на слова, що мають семантику, висловлювали Х. Джозеф, О. Есперсен, Є. Курилович, О. Суперанська, Ю. Карпенко, М. Худаш, П. Чучка, Є. Отін, І. Желєзняк, В. Горпинич та ін. Проте дослідники розглядали це питання по-різному. Одні стверджували, що власні імена мають семантику в мові, інші – тільки в мовленні, а ще інші – у мові й мовленні одночасно.

Безперечно, порушувати питання семантичності імені, здійснюючи поділ на мову і мовлення, недоречно, адже наявність значення в цієї одиниці – це очевидний факт, бо власне ім'я – важливий компонент спілкування. Натомість потрібно враховувати те, що власне ім'я, крім своєї основної, виконує й інші функції в мові, оскільки не існує ізольовано, як, наприклад, дорожній знак, а функціонує, взаємодіючи з іншими одиницями, вживається в різних текстах. Аналізуючи нові аспекти ономастики, Т. Ніколаєва підкреслює важливість їх, зважаючи на погляди відомого ономаста В. Топорова. На його думку, загадка найменування прихована за двома можливостями, що надані людині: 1) або перетворити ім'я на умовний знак; 2) або "посіяти в цьому імені насіння змісту, тобто "знаки вищої енергії" [12, с. 6].

Як загальна назва, яка має первинне, вихідне, пряме значення і вторинні, непрямі, переносні значення, так і власна назва має первинне значення, яке полягає в індивідуальному найменуванні, а також отримує здатність вторинної характеристики предмета, що можливе за умови вживання в різних ситуаціях і контекстах. Водночас в цих уживаннях поведінка власного імені неоднакова. Т. Ніколаєва обґрунтовує цей погляд тим, що "слово в контексті може жити своїм особливим життям і мати іншу смислову функцію, ніж у реальному існуванні", крім того, буття слова "від тексту до тексту відмінне" [12, с. 5]. Отже, для імені актуальними є різні ситуації його використання – усного й писемного, у межах яких воно реалізує свої семантичні "потенції".

Вихідна позиція функціонування власного імені ґрунтується на його основній функції-значенні: називати індивідуалізовано – осіб, географічні об'єкти, космічні явища, народи, установи, міські об'єкти тощо. Найбільшу групу імен становлять антропоніми та топоніми, тому на їхній особливій ролі в різних текстах, а відтак і мовній картині світу, зупинимося докладніше.

Власне ім'я є формою національної презентації особи чи території. Особові імена на тлі спільного походження – давньогрецького чи латинського – мають певні відмінності. У першу чергу, це відмінності фонетичного й орфоепічного плану, які виразно виявляються під час зіставлення різних мов, навіть споріднених: укр.: *Андрій*; рос.: *Андрей*; пол.: *Andrzej*. Топоніми різняться не тільки фонетично (укр.: *Рим*, *Афіни*; рос.: *Рим*; *Афины*; пол.: *Rzym*, *Ateny*), але ще й своїми смисловими асоціаціями, відомими носіям мови. Так, *Київ* для українців пов'язується з легендами про трьох братів Кия, Щека, Хорива та сестру Либідь; *Краків* у поляків – з легендами про дракона, якого переміг Крак або про царя Крака. Існує графічна відмінність, наприклад, між українською назвою *Італія* та польською *Włochy* (так, українець не сприйматиме цієї останньої назви).

Те, що процес називання – глибоко національний, помітили ще мовознавці психологічного напряму, зокрема В. Гумбольдт. Дослідник був переконаний, що звукова форма також відображає національні особливості, оскільки "позначення предметів зовнішнього і внутрішнього світів глибоко входить у чуттєве сприймання, фантазію, емоції, а за їхньої взаємодії – у народний характер узагалі" [16, с. 47]. Отже, однакові імена виявляють особливості світорозуміння тієї чи іншої нації. Ім'я вже у своїй первинній та основній функції дозволяє презентувати й пізнавати особу чи об'єкт національно.

Презентація імені відбувається не ізольовано, а в процесі комунікації. Ім'я закріплюється у свідомості й пам'яті носіїв, і воно "відіграє найвагомішу роль у процесі запам'ятовування і, відповідно, згадування" [9, с. 45]. Напевно, тому в межах кожного народу і формуються національні іменники, які складаються з повторюваних, отже, типових для відтворення та сприймання імен. При цьому процес творення національного іменника не позбавлений впливу "багатоликої глобалізації" [2, с. 40]. Яскравим свідченням такого впливу "може слугувати помітне зростання питомої ваги імен, як правило, германського, рідше романського походження, що надаються не за усталеними українськими традиціями, а в дусі модного нині серед певних соціальних груп населення зовнішнього уподібнення західним зразкам" [2, с. 40].

Ім'я пов'язане з людиною або з певною місцевістю, тому не випадково, що воно вбирає деяку інформацію, властиву їм. У зв'язку з цим можна погодитися з О. Карпенко, що власні імена слугують вмістилищем мовної та енциклопедичної інформації [9, с. 40]. І в такому вигляді вони існують та відтворюються у свідомості носіїв. Це стосується насамперед відомих у спільноті імен. Природно, що за номеном *Тарас Шевченко* приховується величезна інформація, що існує як згорнутий сюжет. Сутністю деяких імен і є те, що вони являють собою імплікований (міфологічний) текст [12, с. 5]. Імена відомі, типові, "енциклопедичні" (В. Болотов) узагальнюють характерні ознаки найменовуваних об'єктів. Тому найбільш суттєвим для власного імені є, на думку В. Болотова, так зване енциклопедичне значення, під яким розуміють суму конкретної інформації про денотат імені і яке виявляється тільки в спілкуванні; "для розуміння імені слід визначити його ономастичне поле"

[4, с. 333]. Обсяг, характер, статус інформації зумовлюється контекстом, особливостями уживання імені. Цікаво, що найбільшу стійкість виявляють історичні контексти. Наприклад, у пам'яті – і суспільній, й індивідуальній – міцно зберігаються особові імена відомих історичних осіб (*Іван Мазепа, Богдан Хмельницький*). Отже, ці імена презентують історичну інформацію про Україну. Для топонімів важливими є соціальні контексти, через які актуалізується інформація стосовно суспільної ролі певного населеного пункту (*Маріуполь* – велике промислове місто Східної України з розвиненою металургійною промисловістю). Окрему реальність створюють художні контексти, у яких онімна лексика є "важливим мовностилістичним засобом для творення загальноукраїнського національного колориту" [1, с. 21]. На роль міні-контекстів претендують фразеологізми, у складі яких власним іменам належить важлива роль (*У лінивої Хими свято щоднини*). Отже, власні імена виконують роль своєрідних заголовків для значних обсягів найрізноманітнішої інформації, тим самим сприяючи її збереженню та використанню [9, с. 46].

Таким чином, ім'я людини входить до комунікативного середовища, стає компонентом інформації [9, с. 23]; воно може узагальнювати, вбирати типові ознаки об'єкта. У зв'язку з цим власна назва отримує здатність представляти дійсність категорійно, концептуально і, як показують особливості такого вживання, може набувати ознак концепту.

Концептуальна природа власного імені – проблема відносно нова для українського мовознавства, її розв'язують у нечисленний працях, з-поміж яких – монографія О. Карпенка [9]. У цьому дослідженні власне ім'я розглянуто як концепт, і йому відведено визначальну роль порівняно з іншими концептами.

Відомо, що концепт – це особлива ментальна одиниця [15, с. 87]. Сукупність концептів складає мовну картину світу. У центрі мовної картини світу – мовна особистість, і тому чималу роль відіграють антропоніми як особливий спосіб сприйняття й концептуалізації світу.

Концепти, як відомо, формуються в "текстах культури" – міфах, легендах, казках, прозових і поетичних творах, народних піснях, прислів'ях і приказках [6, с. 149]. Ці тексти стають, у першу чергу, джерелом для творення й відтворення вторинних, переносних значень імен, які згодом узагальнюються в концепти.

Стосовно переносних значень власних імен, то дослідники відзначають їхню конотативну основу. Відтак формується новий, ситуативно й контекстуально зумовлений клас онімів: конотативні ономастичні лексеми [13, с. 3]. Найбільше підстав говорити, що конотативно забарвлені лексеми дають особові імена. Ознаки осіб закріплювались метонімічно за лексичною оболонкою імен. Доречними тут є спостереження Л. Скрипник: "Так, на Україні невдах називають *Хомою* чи *Химкою*, некультурних, "неотесаних", недоумкуватих – *Гапкою*, *Феською, Хіврею*, дурнів – *Стецьком*, неуважних, неспритних – *Солохою*, *Солопієм*" [17, с. 113]. Звичайно, такі стереотипи щодо імен – це результат їхнього постійного відтворення в різних контекстах, насамперед фразеологічних (паремійних), художніх. Важливо й те, що в минулому народні імена мали виразну соціальну оцінку, тому зберегли її і в

складі фразеологізмів, набувши статусу узуальних, максимально "соціологізованих" імен [3, с. 14]. Паремійні контексти, у свою чергу, були сприятливими щодо формування онімів-концептів, адже паремії "за своєю суттю призначені для лаконічного вираження думок про цінності світу, служать системою орієнтирів, що допомагають людині вибрати найраціональніший тип поведінки в найрізноманітніших життєвих ситуаціях, визначити правила взаємин з іншими людьми" [6, с. 149].

Наприклад, значення "дурень" реалізується фразеологізмом *дурний як Стецько*; закріплене художніми творами, наприклад, образ *Стецька*-дурника в драматичному творі Г. Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці". Значення "жінка-базіка" підтримане паремійним контекстом *Леська та Хвеська хоч якого дзвона перегудуть* та експліцитно *Хвеська* – це персонаж народної української казки "Язиката Хвеська". Актуалізація "стереотипного" фразеологічного значення імені відбувається й у сучасних текстах, зокрема публіцистичних, що свідчить про "живий" характер онімів. Так, значення "невдаха" закріплене за іменем Данило у фразеологізмі *не вмер Данило – болячка вдавила*, презентоване текстом: "*Україна ж відбилася від отари, і процес недвозначно забуксував, відтак очільники "слов'янських братніх народів" зібралися у Біловезькій Пущі та уклали договір про СНД замість ССД. "Як не вмер Данило, то болячка задавила", – кажуть у таких випадках. Щоправда, про конфедерацію у випадку СНД вже не йшлося*" (газета "День").

Особові імена не просто акумулюють певні ознаки людини, а саме такі, що є ментально вмотивованими, які дають уявлення про національний характер. При цьому зв'язок апелятивного національного змісту й ономастичної національної оболонки увиразнює позиціонування ментальної одиниці-концепту в мовній (ономастичній картині) світу. Отже, окремі особові імена, частотні насамперед у фразеології та пареміях, набувають статусу концепту. Фразеологічні значення імен-концептів продовжують жити у свідомості носіїв і відтворюються в позафразеологічних контекстах, презентуючи національну дійсність.

Відмінною є природа вторинних значень інших власних імен. Наприклад, прізвища в силу своєї ономастичної специфіки зберігають міцний зв'язок із денотатом, тому можливість семантичних змін зумовлена факторами відомості та соціальної значущості. Природно, що перетворюватись на конотативний онім, а відтак і концепт будуть імена *Хмельницький*, *Мазепа*, *Шевченко*, *Сталін* тощо. Поле вживання їх дуже широке: фольклорні, історичні, художні тексти, що й дає підстави стверджувати, що ці імена (а також й інші подібні) мають різноманітні семантичні нашарування, які формують загальний концептуальний образ імені, наповнюючи його етнокультурним змістом. У зв'язку з цим цілком виправданою є думка В. Жайворонка, що концепт – це й "зміст поняття, і смисл (а частіше комплекс смислів) слова…" [7, с. 25]. Звичайно, важливими є насамперед фразеологічні контексти, які лаконічно представляють уявлення українців про носіїв прізвищ. Так, у складі стійких висловів уживається компонент *Сталін*. Зміст цього образу формується різними смислами, здебільшого полярними: *До Сталіна увесь світ прислухається* ("мудрий

ватажок"); *Хто Сталіна слухає, той потилицю чухає* ("жорстокий правитель, тиран"); *Сталін землю відібрав, наче руки відірвав* ("антинародний правитель"). Подібні протилежні смисли є ознакою й інших текстів, оскільки вони ментально вмотивовані.

Топоніми – це "культурні пам'ятки своєї епохи", оскільки вони "сотнями невидимих ниток" пов'язані з культурним життям людини [19, с. 165]. У зв'язку з цим вони й отримують здатність вербально презентувати певну епоху або місцевість цієї епохи. Показовим є приклад концептуалізації оніма *Україна*. Існування цієї назви як концепту не викликає сумнівів. Україна має найбільше конотативне поле у фразеології (11 значень): *Без верби і калини нема України; На Вкраїні добре жити: мед і вино пити; Хоч би сь глядів по всій Україні, добра не знайдеш*. Вагомим є цей образ в українській поезії, адже важко знайти такого митця, який би не звертався до цієї домінанти. У художніх творах за цим онімом закріплено історичну, культурознавчу, соціально-оцінну і, безперечно, українознавчу інформацію [11, с. 156].

Аналіз особливостей уживання власних імен в українській мові, насамперед у різних текстах, дозволяє констатувати їхній концептуальний характер. Окремі імена, насамперед частотні та значущі, закріплені ментально у свідомості народу й вербально в мові, здатні презентувати національну дійсність, і самі є національними за формою та змістом. Власні імена – це особливі імпліцитні ментальні знаки, які в процесі спілкування слугують джерелом культурно-історичної інформації. Її сприймання й відтворення продукують культурно значущі тексти, ретельне вивчення ономастикону яких вимагає окремих подальших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX–XX століття / Любомир Белей. – Ужгород, 1995. – 120 с.

2. Белей Л. Українські імена перед викликами XXI століття / Любомир Белей // Дивослово. – 2011. – № 9. – С. 40–45.

3. Бєліцька Є. М. Конотомізація онімів як лексико-семантичний процес : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Є. М. Бєліцька. – Донецьк, 2000. – 23 с.

4. Болотов В. И. К вопросу о значении имен собственных / В. И. Болотов // Восточнославянская ономастика. – М. : Наука, 1972. – С. 333–346.

5. Галкина-Федорук Е. М. Слово и понятие / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1956. – 54 с.

6. Даниленко Л. І. Мовно-образний простір чеської ментальності: концепт "краса" / Л. І. Даниленко // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 147–152.

7. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–25.

8. Живоглядов А. А. Семантико-стилистический потенциал английской ономастики : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 "Теория языка" / А. А. Живоглядов. – Москва, 1987. – 16 с.

9. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики / О. Ю. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2006. – 328 с.

10. Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала / К. А. Левковская. – М. : Высш. шк., 1962. – 296 с.

11. Мороз О. А. Концепт “Україна” як компонент мовної картини світу українця / О. А. Мороз // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія / [за заг. ред. С. В. Безчотнікової]. – Маріуполь : ПринтСервіс, 2010. – Вип. 2 (4). – С. 150–156.

12. Николаева Т. М. О “единстве ономастики” и/или о новой ветви “антропонимики” / Т. М. Николаева // Вопросы языкознания. – 2009. – № 3. – С. 3–18.

13. Отин Е. С. Материалы к словарю собственных имен, употребляемых в переносном значении / Е. С. Отин // Вопросы ономастики. – Свердловск, 1980. – С. 3–13.

14. Охштат Р. И. О собственном имени как слове, немаркированном на лексико-семантическом уровне языка / Р. И. Охштат // Исследования по русскому и славянскому языкознанию. – Самарканд : Самарканд. гос. ун-т, 1973. – С. 370–384.

15. Савельєва Л. Національна специфіка категоризації світу / Любов Савельєва // Українська мова. – 2011. – № 2. – С. 86–98.

16. Сімонок В. П. Мова – це світ зовнішніх і внутрішніх вражень людини / В. П. Сімонок // Лінгвістичні дослідження : зб. наукових праць. – Харків : ХДПУ, 2000. – Вип. 4. – С. 43–48.

17. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.

18. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.

19. Суперанская А. В. Что такое топонимика? / А. В. Суперанская – М. : Наука, 1985. – 177 с.

Oksana Moroz

Proper names as the units of presentation of national reality

In the article specificity of the proper names as special mental units are clarified. The semantic of onyms are determined. The cultural contexts, which represent of national reality of the proper names, are studied.

***Key words**: proper name, mental unit, cultural and important context.*

Тетяна Гаврилова,
Зоя Денисенко

КОНОТАТИВНО ЗАБАРВЛЕНІ ГЕОГРАФІЧНІ НОМЕНИ (на матеріалі “Словника мікротопонімії Черкащини”)

У статті проаналізовано особливості конотативного вираження мікротопонімів Черкащини, звернено основну увагу на шляхи народної номінації географічних об’єктів.

Ключові слова: конотація, ономастикон, секундарна назва, оном, говірка, апелятив, пропріатив, топонім, мезонім, мікротопонім, мікроойконім, мотивація.

Проблема конотації, набуваючи нової комунікативно-функціональної орієнтації, залишається однією з актуальних у сучаснім мовознавстві, незважаючи на значний теоретичний і практичний матеріал, суперечливою і дискусійною.

У науковій літературі вивчення конотативної семантики лексичних одиниць, як правило, пов’язують з актом вторинної номінації, зокрема такої, де поряд з непрямим характером відображення дійсності, опосередкованим попереднім значенням слова, формування змісту нового найменування відбувається

одночасно під безпосереднім впливом семантики іншого найменування. Вона була об'єктом дослідження багатьох вчених, зокрема В. Виноградова, Й. Стерніна, В. Телія, І. Арнольд, Н. Лук'янової, Е. Азнаурової, І. Худякова, О. Бессонової, Н. Бойко, Е. Вольф, В. Говердовського, В. Шаховського, О. Селіванової, В. Чабаненка, Т. Космеди, Л. Семененко та ін.

Конотативний показник є найважливішою ознакою мовлення й безпосередньо зорієнтований на прагматичний компонент комунікації. Суб'єкт мовленнєвого акту використовує конотат лексичних одиниць згідно з власною інтенцією, що зумовлена психологічними особливостями мовної особистості.

Джерелами конотації є як внутрішньомовні, так і позамовні. Тому-то, на думку В. Петруляк, вивчення конотації "є надійним ключем до вивчення та кращого розуміння не лише мовних явищ, але й історії та культури, бо саме в них вбачаються джерела конотації" [8, с. 286].

У широкому розумінні конотація є власне конотативною інформацією, паралельною й додатковою до денотативно-десигнативної (предметно-понятійної), яка надає мовній одиниці можливість виконувати експресивну функцію.

Культурно-історичні умови життя мовців, їхні світоглядні знання та емпіричний досвід, соціальні відношення, оцінні орієнтації, морально-етичні приписи відображаються в конотаціях мовних одиниць. Такою є конотація фразеологізмів, історизмів, архаїзмів, регіоналізмів, фольклоризмів.

Конотація виникає на конкретному сприйманні та образному уявленні. Однак, закріпившись у живій мові, вона переходить у літературну мову, і надалі її використовують як модель, як готову форму, що здатна безпредметно викликати конкретні відчуття, що залежать від суб'єкта.

У вужчому розумінні конотація – це такий компонент значення лексеми, який дає можливість використовувати її для вторинної номінації. Він виникає на асоціативно-образних уявленнях [6, с. 116], тобто внутрішньомовними джерелами конотації є метафоризація та метонімізація.

Своєрідною є конотація у сфері ономів як секундарних одиниць мов. Цю проблему досліджували Є. Отін [7], О. Карпенко [4], Т. Поляруш [9; 10], Є. Черепанова [14], В. Петруляк [8] та ін. Конотативність мікротопонімів Черкаського краю вивчено лише фрагментарно [2]. Ергоніміку Черкас у когнітивному аспекті аналізувала О. Селіванова [11].

Актуальність дослідження зумовлена передусім засадами етно- й антропоцентризму як одного зі злободенних підходів до вивчення ономів, зокрема: 1) конотативні мікротопоніми (за незначним винятком) не були об'єктом наукових студій; 2) широким представленням конотації в говірковому топоніміконі; 3) потребою вивчення регіональних особливостей іменотворення; 4) високим ступерем динамізму, оскільки конотація – це живий процес.

Метою нашої розвідки є аналіз особливостей конотативного вираження мікротопонімів у говірках Черкащини та виявлення шляхів живомовної номінації географічних об'єктів.

Однією з категоріальних ознак власної географічної назви є її емоційна нейтральність, і все ж мовознавці звертають увагу на конотативну маркованість

багатьох з них, ідентифікуючи їх як "конотативні топоніми" [7, с. 122], або конотоніми. Конотоніми репрезентують народну кмітливість, спостережливість, уміння порівнювати явища, точно їх характеризувати й на цій підставі давати реаліям влучні назви.

Явище конотації особливо поширене в мікротопонімії, що, на нашу думку, зумовлене усномовною сферою функціонування мікротопонімів, територіальною, а отже, й говірковою обмеженістю, наявністю мотиваційних зв'язків мікротопоніма із апелятивом, поширеністю тут явищ трансономізації тощо. Конотоніми являють собою діалектичну квінсентенцію загального й окремого. Конотативно наснажені власні назви є носіями як універсального в іменуванні, так і етнічного, а місцеві найменування – ще й регіонального, а іноді – й індивідуального. Тому дослідження конотонімів дає матеріал й ономастам, і діалектологам, і психологам та ін.

Оскільки "конотативні складові пропріальних лексем відтворюють зв'язок між середовищем та мовними засобами" [13, с. 82], то конотонім з'являється не як секундарна назва, а вже як похідна від вторинної. На цьому наголошує Є. Черепанова, підкреслюючи, що переосмислення зазнає географічне ім'я (як секундарне) [14, с. 79], що становить собою таку схему: апелятив → власна географічна назва → конотативна власна географічна назва → конотативний мікротопонім.

Саме місцеві назви дають змогу дослідити ці семантичні процеси, тобто конотування.

Конотоніми зумовлені:

1) географічним розташуванням об'єкта, що ліг в основу конотативного мікротопоніма (віддаленість, розмір тощо), напр.: *Америка*, *Сибір, Камчатка, Сахалін* тощо;

2) соціально-економічними факторами (достаток, бідність тощо), напр.: *Європа, Англія, Емірати, Царське Село*, *Совок, Бессарабія* тощо;

3) релігійні центри, напр.: *Ізраіль, Ватикан*, *Мекка, Лавра, Софія* тощо;

4) телевізійні передачі, зокрема телесеріали, напр.: *Санта-Барбара, Поле Чудес, Фазенда, Ранчо* тощо;

5) народна етимологія, напр.: *Золотоношка, Маківка, Сопигора, Чорнобривка* тощо;

6) рід заняття, господарство жителів, напр.: *Пекарі, Мельники, Бондар, Гончариха* тощо;

7) етнічність, напр.: *Чехівка*, *Турок, Німці, Корея, Лях, Цигани* тощо;

8) природні катаклізми та інші явища, напр.: *Чорнобиль, Погорільці, Корчовка, Вирубка* тощо.

Характеристика конотонімів ґрунтується на їхній багатоаспектній класифікації, здійсненій Є. Отіним. Дослідник диференціює конотоніми за: а) природністю ("узуальні") та за винятковістю ("оказіональні"); б) ступенем уживаності ("інтрамовні" та "інтермовні"); в) за ступенем віддаленості від онома й наближення до апелятива; г) здатністю трансономізуватися [7, с. 122].

У дослідженому матеріалі переважають конотоніми оказіональні, а щодо вживання, то, звичайно, – вузько регіональні.

Беручи до уваги третю класифікаційну ознаку Є. Отіна, вважаємо, що більшість проаналізованих назв є власними або мезонімами.

Деякі мають здатність трансономізуватися: усномовне м-р *Казбет* – магазин *“Казбет”, кафе “Марина” – пляж “Марина”*(м. Черкаси).

Складовою частиною картини світу народу, кожної людини зокрема, є уявлення про іноземні країни, чужі народи. На відміну від “своїх” земель, об’єкти макросвіту здебільшого не є освоєні практично, не пропущені крізь призму особистого досвіду [1, с. 61]. Як засвідчив аналіз мікротопонімного матеріалу, найбільш яскраво образи “чужого” світу виявлено в назвах, утворених через трансономатизацію (“перехід між словами різних мікросистем власних назв” [5, с. 4]) відповідних макротопонімів. Ці вторинні топонайменування виникають унаслідок порівняння властивостей номінованого об’єкта та макрооб’єкта, сприйняття свого крізь призму чужого.

Як правило, макротопоніми, що лягли в основу найменувань географічних мікрооб’єктів, наділені певними культурними конотаціями. „Назва, “навантажена” цими конотаціями, ... позначає не лише первинний одиничний об’єкт, але співвідноситься з іншими явищами дійсності і входить до лінгвокультурного фонду цього етносу” [1, с. 62]. Надаючи назву місцевому об’єкту, жителі апелюють звичайно до найменування великої чи відомої реалії, що вже стала символом. Це породжує численні *Сахаліни, Китаї, Америки, БАМи* тощо, напр.: с. к. *Тундрія* (с. Суботів Чиг.), м-р *Бессарабія* (м. Сміла), м-р *БАМ* (м. Сміла), с. к. *Капкас* (с. Білозір’я Черк., с. Дмитрушки Ум.), м-р *Памір* (м. Кам’янка), водойма *Байкал* (с. Сагунівка Черк.) тощо. Такі назви є узуальними конотонімами, тобто мікротопонімійними універсаліями, що засвідчують дослідження польських, російських, білоруських топономастів. Наявність подібних назв, проте, зовсім не спростовує думки, що у “виникненні нової назви майже відсутній елемент випадковості й довільності” [цит. за: 9, с. 160]. Але іноді народне тлумачення розкриває інший характер мотивації імені, що утворює оказіональний топонім, напр.: с. к. *Корея* (с. Бузівка Жашк.) [*Ко*ˈ*рейа*]: [*йо*ˈ*го поч*˙*а*ˈ*ли забу*ˈ*довувати / ко*ˈ*ли п*˙*ідпи*ˈ*сали дого*ˈ*в*˙*ір м*˙*іж Есери*ˈ*сер і Ко*ˈ*рейійу* //]; пагорб *Пік Сталіна* (с. Яснозір’я Черк.) [*П*˙*ік С*ˈ*тал’іна*]: [*ну йе ж п*˙*ік* ˈ*Лен’іна / а ми наз*ˈ*вали* ˈ*пагорб П*˙*ік С*ˈ*тал’іна* //]; болото *Чорнобиль* (с. Полствин Кан.) [*Чор*ˈ*нобил’*]: [*так* ˈ*л’уди проз*ˈ*вали* ˈ*м*˙*ісце / де розби*ˈ*вали* ˈ*л’ім’н’ій* ˈ*таб*˙*ір д’л’а ху*ˈ*доби / тому шо до* ˈ*н’ого бу*ˈ*ло да*ˈ*леко доби*ˈ*ратис’ та й до*ˈ*рога груз’*ˈ*ка // а* ˈ*може / шо там ба*ˈ*гато рос*ˈ*те ч*˙*ор*ˈ*нобил’у* //]; с. к. *Басарабія (*с. Княжа Звен.): [*Баса*ˈ*раб*˙*ійа*] [*буду*ˈ*вали там ха*ˈ*ти* ˈ*л’уди т’аж*ˈ*койу п*ˈ*рацейу / і во*ˈ*ни бу*ˈ*ли* ˈ*н’іби ра*ˈ*би / йа*ˈ*к*˙*і прац’у*ˈ*вали* ˈ*бос’і / в*˙*ід* ˈ*ц’ого й* ˈ*назва* //]; став *Каховка* (с. Вербувата Христ.) [*Ка*ˈ*ховка*]: [*бу*ˈ*ло пост*ˈ*ройіне* ˈ*сахарним за*ˈ*водом в с’імди*ˈ*с’ат’і го*ˈ*да / ви*ˈ*лике / йак та Ка*ˈ*ховка / шо п*˙*ід Го*ˈ*десойу* //]; с. к. *Донбас* (с. Самгородок Сміл.): [*Дон*ˈ*бас*] [*а шч*˙*е о*ˈ*дин ку*ˈ*ток наз*ˈ*вали Дон*ˈ*бас / бо в*˙*ін* ˈ*дуже да*ˈ*леко /* ˈ*майже аж на дру*ˈ*гому* ˈ*боц’і си*ˈ*ла* //] тощо.

До загальних україномовних універсалій зараховуємо й мікротопоніми, названі за стандартною формою чи характером порівняння з відомими предметами, напр.: м-р *Квадрат* (м. Чигирин), став *Коритo* (с. Бирлівка Драб), балка *Макітерка* (м. Городище), ліс *Миска* (с. Чорна Кам'янка Ман.), став *Штани* (с. Вербувата Христ.), поле *Чобіт* (с. Студенець Кан.), с. к. *Чулка* (с. Лебедівка Кам.) тощо.

Конотативні мікротопоніми, як і топонімія загалом, нерідко є "застиглими" моментами історії народу, важливих віх його буття. Динаміка йменування місцевих реалій переконує в цьому. Якщо ще недавно новобудови йменували "*Черемушками*", то зараз – *Царськими Селами* чи *Європою*, престижні мікрорайони чи вулиці – *Заспами Кончами*, наприклад, м-р Василиця над Дніпром або *Банківськими* – вул. Дашкевича, на якій багато банків (м. Черкаси).

Збереглися з середини минулого століття й пізніших років назви городів *Фазенди,* наприклад, у селі Придніпровське Чорн., мікрорайонів та сільських кутків *Поля Чудес* (с. Руська Поляна Черк.), островів, наприклад, *Даманський* (с. Вітове Чиг.).

У мікротопонімії, порівняно з гідронімією, вищу регулярність виявляють метафоричні назви. Цей факт легко пояснює сам характер об'єктів такого класу – їхні порівняно незначні розміри, розмаїття природних форм, обриси яких людина – суб'єкт називання уподібнює до тварин, речей, явищ, відомих їй із повсякденного досвіду [10, с. 158]. Основою метафоричного йменування частіше могла бути зовнішня подібність форми об'єкта називання й предмета, назву якого переосмислено. Так, у мікротопонімії натрапляємо на порівняння з опуклими предметами, напр.: гора *Шапка* (с. Полствин Кан.), поле *Богова Шапка* (с. Москаленки Чорн.), пагорб *Глобус* (с. Моринці Звен.), гора *Буханівка* (м. Канів), гора *Бабине Пузо* (с. Стеблів К.-Шевч) тощо. Натомість улоговини, озера, ставки набули назв угнутих реалій, напр.: балка *Макітра* (с. Гончариха Кат.), балка *Макітерка* (м. Городище), луг *Корзина* (с. Домантове Зол.) тощо. Подібність за формою простежуємо й у найменуваннях: болото *Бабине Черево* (смт. Вільшана Гор.), могила *Близнеці* (с. Зорівка Зол.), балка *Вовче Горло* с. Студенець Кан.), гора *Ведмежа Паща* (с. Стеблів К.-Шевч.), поле *Пілотка* (с. Вітове Чиг.), скеля *Сфінкс* (с. Стеблів К.-Шевч.), пляж *Черепок* (м. Сміла), с. к. *Шнури* (с. Журавка Шпол.), став Штани (с. Вербувата Христ.), с. к. *Штанина* (с. Соболівка Шпол.), будинок на два квартали *Китайська Стіна* (м. Черкаси) тощо.

Чимало конотонімів зумовлені особливостями їхнього місцезнаходження. Наприклад, характер локалізації репрезентують назви вул. *Апендикс* (с. Поташ Ман.), с. к. *Балкон* (с. Мліїв Гор.), с. к. *Обірванка* (смт. Тальне) тощо.

З ознаками найменованої реалії пов'язані конотоніми на зразок: став *Смердючий* (с. Вербувата Христ.), яр *Лисенький* (с. Москаленки Чорн.), луки *Лук-Лебеді* (с. Буда-Орловецька Гор.), пляж *Лягушатник* (с. Полствин Кан.), яри *Скажені Балочки* (с. Моринці Звен.): [Ска|жен'і |Балоч˙ки]: [бо там буг|ри |сил'н'і і кру|т˙і йа|ри //] тощо.

Іноді затемнену назву жителі фонетично “пристосовують” до певної реалії, подібної за формою, напр.: с. *Ревбинці* (усномовне *Гребінці*) (Чорн.) [*Ревбин’ц’і*], [*Греб˙ін’ц’і*]: [*ч˙о го Ревбин’ц’і / хтозна / у нас кажут’ Греб˙ін’ц’і / бо йак о то дивитис’ чериз бол˙ото на сил˙о / то воно на горбах / начє на греб˙ін’ півн’а / отуди / де кл˙уб //*]; р. Гептурка (с. Журавка Шпол.) [*Гептурка*]: [*йак розпов˙ідайе легенда / ц’а р’іч˙ка колис’ була великойу і повноводойу // по н’ій нав˙ід’ галери ходили // на йійі бирегах колис’ козаки гепали / це значит’ били / турк˙ів //*]; с. к. *Воровський* (с. Велика Бурімка Чорн.) [*Воровс’кий*]: [*там жил˙и зл˙од’ійі / л’уди ничис’т’і на руку / ворува˙л˙и в сил’і // об˙іж˙ал˙и ін’ших //*] тощо.

Численними є відантропонімні конотоніми – похідні від імен, прізвиськ, прізвищ чи інших найменувань людей, напр.: с. к. *Зозулиха* (с. Мале Старосілля Сміл.), гора *Василикова* (смт. Маньківка), могила *Іваниха* (с. Зорівка), гора *Йованчиха* (с. Хмільна Кан.), луг *Саньки* (с. Домантове Зол.), с. *Петрики* (Гор.), с. к. *Крива Настя* (с. Вереміївка Чорн.); місце риболовлі *Проклята Назарка* с. Сагунівка Черк.): [*Прокл’ата Назарка*]: [*це м˙ісце так назвал˙и шч˙е старожил˙и сил˙а / бо там втонул˙о багато рибал˙ок / першого з йаких звал˙и Назаром //*]; пасовище *За Мовчанкою* (с. Великі Канівці Чорн.): [*За Мовч’аонкойу*]: [*там живе баба / на п’ізвис’ко Мовч’аонка / а пасовиш˙е за йійі хатойу //*] тощо.

Чимало конотонімів виражають особливості характеру чи діяльність місцевих жителів та оцінку їх місцевими жителями, напр.: с. к. *Дране* (с. Сокирне Черк.), с. к. *Голопузівка* (с. Дирдин Гор.), к. *Голоп’ятівка* (м. Чигирин), с. к. *Засранці* (с. Хмільна Кан.), с. к. *Кудкудаки* (с. Домантове Зол.), м-р *Нахаловка* (м. Канів), с. к. *Пердунівка* (с. Головківка Чиг.) тощо.

Етнічні та національні особливості людей, пов’язаних з певною реалією, також дали привід для утворення конотоніма, напр.: гора *Московка* (м. Канів), м-р *Турок* (м. Умань), яр *Жидівське* (с. Ганжалівка Лис.), с. к. *Кацапівка* (с. Набокове Гор.) тощо.

Конотативно маркованими є мікротопоніми, що відображають особливості місцевої фауни й флори, напр.: яр *Баранячий* (с. Хрущівка Зол.), урочище *Гадюче* (с. Хмільна Кан.); пасовище *Кабани* (Ташлик, Сміл.), м. к. *Кішечка* (м. Чигирин) [*К˙ішич˙ка*]: [*у народ’і ходит’ легенда / шо там колис’ жив хворий на голову ч˙оло в˙ік // на н’ого казали Ван’а К˙ішич˙ка // в˙ін спав у пич˙і / у н’ого було багато кот’ів // тому й куток стали назват’ К˙ішич˙ка //*]; с. к. *Вовківка* (с. Балаклея, Сміл.) [*Вовк˙івка*]: [*це куток / йакий находиц’:а на границ’і м˙ежду Балаклейеiйу і Мил’никівкойу // в˙ін так назвайеiц’:а // бо тут од’н’і л’іси / а ран’ше у них жили вовки // ну от того і куток / Вовк˙івка //*]; долина *Вовча* (с. Домантове, Зол.) [*Вовч˙а*]: [*в т’ій дол˙ин’і багато вовчих йаг˙ід //*]; яр *Кицин* (с. Першотравневе Чорн.) [*Кицин*]: [*бо таом рос˙ло багаото вис’н’аоних котик˙ів // вис нойу ходимо л˙амаот’ //*], галявина Чорнобривка (с. Худоліївка Чиг.) [*Ч˙орноб ривка*]: [*там багато рос те ч˙орноб ривки / так у нас кажут’ на сонтраву //*] тощо.

Яскрава конотативна маркованість простежена в назвах, що ґрунтуються на метафоричному перенесенні за дією на зразок с. к. *Качайбаба* (смт. Вільшана Гор.) [*Кач˙ай|баба*]: [*ку|ток ли|жит’ на |пагорбах / і ко|ли ба|би йшли на ба|зар / а в˙ін уни|зу / то т|реба йім бу|ло |н’іби с|кач˙увац’:а //*]; поле *Коноґрайка* (с. Вітове Чиг.) [*Коног|райка*]: [*бо та|ке ви|л˙ике та ши|роке |пол˙е / шо хоч˙ ко|нем грай //*]; с. к. *Котулупівка* (Мельники Чиг.) [*Коту|луп˙івка*]: [*|кажут’ / |турки лу|пили ко|т’ів і ро|били |бубони //*] тощо.

Досить продуктивною в мікротопонімії, як і в інших класах ономів, є модель метонімії – один з важливих шляхів конотування. Існує багато назв, утворених за суміжністю до розташованих там реалій: м-р *Бухенвальд* (м. Кам’янка): у Велику Вітчизняну війну під час окупації там був табір для радянських військовополонених); пляж *Робінзон* (м-р Дахнівка м. Черкаси), с. к. *Курятниця* (с. Лящівка Чорн.), ділянка лісу *Промінь* (с. Моринці Звен.) тощо.

Конотативно наснаженими деякі дослідники вважають мікротопоніми, оформлені відповідними словотворчими засобами, зокрема суфіксами, що надають лексемі пестливо-здрібнілого відтінку. Для утворень із значенням реальної зменшеності, позитивної оцінки, а також негативної оцінки словотворчими засобами є одні й ті самі зменшено-емоційні суфікси: -ик-, -ок-, -ець-, -ичок-, -очок-, -ечок-, -чик, -к(а), -иц(я), -ин(а), -ичк(а), -ц(е), -к(о), -ен(я), -ичк(о), а також суфікси, що утворюють неофіційні назви жінок, топонімізовані за прізвищем чи ім’ям чоловіка на зразок -их(а) тощо, напр.: с. *Петрики* (Гор.), *Василикова* гора (смт. Маньківка), с. к. *Гайок* (с. Вознесенське Зол.), джерело *Жолобок* (с. Петрики Гор.), м-р *Лужок* (м. Умань), с. к. *Зарічечка* (с. Суботів Чиг.), м-р *Красавчик* (м. Шпола), яр *Кринички* (с. Студенець Кан.), с. к. *Куточок* (с. Бузівка Жаш.), чагарник *Кучерики* (с. Самгородок Сміл.), поле *Мартинчик* (с. Студенець Кан.), с. к. *Містечко* (с. Телепине Кам.), берег *До Річечок* (с. Москаленки Чорн.), болото *Острівок* (с. Домантове Зол.), дорога *Пісочки* (с. Івківці Чиг.), р. *Скотарівочка* (с. Васильків Шпол.), струмок *Вонючка* (м. Сміла), могила *Іваниха* (с. Зорівка Зол.), поле *Ковалиха* (с. Домантове Зол.), угіддя *Королиха* (с. Мліїв Гор.), болото *Шевчиха* (с. Москаленки Чорн.) тощо.

Українська мова багата суфіксами, за допомогою яких передають найтонші відтінки почуттів, переживань, оцінок. Надто активні щодо цього демінутивні прикметникові суфікси на зразок -еньк(ий), -есеньк(ий), -ісеньк(ий), -ісіньк(ий), -юсеньк(ий), -юсічк(ий). Особливо продуктивним є суфікс -еньк- у конотуванні живомовних назв, напр.: озера *Довгеньке* й *Жовтеньке* (с. Руська Поляна Черк.), яр *Лисенький* (с. Москаленки Чорн.), став *Маленький* (с. Дмитрушки Ум.), просіка *Молоденька* (с. Самгородок Сміл.) тощо.

Збирання живомовного матеріалу до наступних видань “Словника мікротопонімії Черкащини” триває, природно, що й буде здійснено в подальшому аналізі конотативно маркованих назв. Це створює перспективу дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березович Е. Л. Географический макромир и микромир в русской народной языковой традиции / Е. Л. Березович [Електронний ресурс] // Славяноведение. – М., 2002. – № 6. – С. 60–71. – Режим доступу : http : // www. ruthenia. ru/ folklore/berezovich9.htm

2. Гаврилова Т. Конотативно марковані мікротопоніми (на матеріалі говірок Черкащини) // Наук. вісн. Чернівец. ун-ту. – 2007. – Вип. 354–355. Слов'янська філологія. – С. 130–135.

3. Гулик О. І. Образ макросвіту в мікротопонімії півночі Львівщини / О. І. Гулик // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 5. – С. 125–129.

4. Карпенко О. Засади когнітивної ономастики / О. Карпенко // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. – Чернівці : "Рута", 2007. – Вип. 356–359 : Слов'янська філологія. – С. 356–359.

5. Ковалик І. І. Про ономатизацію, трансономатизацію і деономатизацію / І. І. Ковалик // IV Республік. ономаст. конф. Тези. – К., 1969. – С. 3–5.

6. Мацько Л. І. Стилістика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.

7. Отін Є. С. Коноативна ономастична лексика / Є. С.Отін // Труды по языкознанию. – Донецьк : ООО "Юго-Восток, ЛТД", 2005. – С. 111–122.

8. Петруляк В. Конотативні топоніми як база утворення закарпатських мікротопонімів басейну річки Ужа // Studia slovakistica : Ономастика. Топоніміка. – Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2008. – Вип. 8. – С. 289–291.

9. Поляруш Т. Метонімія як лексико-семантична модель топонімічої номінації / Т. Поляруш // Наукові записки.– Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Вип. 53. – С. 129–136.

10. Поляруш Т. Мікротопонімія як клас онімів: обсяг, особливості функціонування та структури / Т. Поляруш // Наукові записки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – Випуск 59. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – С. 152–162.

11. Селіванова О. О. Ергонімікон міста Черкаси: когнітивний аспект / О. О. Селіванова // Міжн. наук.-практ. конф. "Філологія і освітній процес: 21 століття" 30 жовтня – 2 листопада 2010 р. м. Одеса. – Одеса : Вид-во КПОМД, 2010. – С. 119–123.

12. Словник мікротопонімії Черкащини [укладачі: Т. О. Гаврилова, З. М. Денисенко]. – Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2010. – 494 с.

13. Тільнова І. Теоретичні аспекти переносного вживання пропріальної лексики в публіцистичному стилі / І. Тільнова // Вісник Прикарпатського ун-ту : Філологія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 81–83.

14. Черепанова Є Конотативні топоніми / Є. Черепанова // Ономастика Полісся [відп. ред. І. М. Желєзняк]. – К., 1999. – С. 77–91.

Список скорочених назв районів Черкаської області

Драб. – Драбівський, Гор. – Городищенський, Жашк. – Жашківський, Звен. – Звенигородський, Зол. – Золотоніський, Кам. – Кам'янський, Кан. – Канівський, Кат. – Катеринопільський, К.-Шевч. – Корсунь-Шевченківський, Лис. – Лисянський, Ман. – Маньківський, Сміл. – Смілянський, Ум.– Уманський; Христ. – Христинівський, Черк. – Черкаський, Чорн. – Чорнобаївський, Чиг. – Чигиринський, Шпол. – Шполянський.

Tetyana Gavrylova, Zoya Denysenko

Connotatively marked geographical nomens
(on the material of "Microtoponymy dictionary of Cherkassy")

The article analyzes the peculiarities of connotative expressing of Cherkaschyna microtoponymy, the ways of folk nomination of geographical objects are paid attention to.

Key words: connotation, onomastykon, second name, onom, dialect, appellative, propriative, toponymy, middle member, microtoponym, microoykonim, motivation.

Галина Ярмоленко

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІ АНТРОПОНІМИ ПОВІСТІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «СТАРОСВІТСЬКІ БАТЮШКИ ТА МАТУШКИ»

У статті проаналізовано літературно-художні антропоніми повісті І. Нечуя-Левицького стосовно їхнього походження. Здійснено спробу вмотивувати використання автором низки власних назв персонажів.

Ключові слова: літературно-художні антропоніми, андроніми, терціальні антропоніми.

Невід'ємною складовою літературно-художнього тексту є антропоніми. Як слушно зауважує І. М. Кочан, «вибір імені для літературного героя не буває випадковим: письменник вкладає в нього певну оцінку, характеристику, тобто використовує власні імена як додатковий художній засіб для вираження ідейно-естетичного задуму [5, с. 24]. Тому однією з важливих проблем сучасної ономастики є всебічне й ґрунтовне дослідження антропонімікону художніх творів. Над цією проблемою активно працюють науковці Ужгородської школи літературно-художньої антропонімії, Одеської школи теоретичної ономастики, заснованої Ю. О. Карпенком, Донецької школи, очолюваної Є. С. Отіним, і багато інших учених. Їй присвячено монографії Ю. О. Карпенка й М. Р. Мельник [3], Л. О. Белея [1], Г. В. Шотової-Ніколенко [11] та ін., дисертації О. В. Климчук [4], О. О. Усової [10], Г. І. Мельник [7], О. Р. Сколоздри [8], А. В. Лупол [6] та ін., а також цілу низку статей.

Зокрема, Ю. О. Карпенко й М. Р. Мельник у монографії «Літературна ономастика Ліни Костенко» аргументовано й послідовно проаналізували використання антропонімів, топонімів й інших онімів у художніх текстах поетеси. Матеріали дослідження вкотре засвідчили, що потенціал українського власного імені безмежний [3].

О. В. Климчук вивчила джерельну базу, ресурси, особливості структури й стилістичні функції антропонімів у творах Пантелеймона Куліша, вказала на роль письменника у формуванні нової літературно-художньої антропонімії. Дослідивши функціонально-стилістичні можливості власних назв персонажів, дослідниця виокремила такі їхні групи: номінативні, національно-значущі, соціально значущі, хронологічно значущі, інформаційно-оцінні, емоційно-оцінні та поліфункціональні [4].

О. Л. Сколоздра здійснила всебічний семантичний і статистичний аналіз номінацій осіб у малій прозі Івана Франка, виявила закономірності формування системи іменувань персонажів, визначила художнє навантаження онімних й апелятивних компонентів номінативних одиниць [8].

Загалом протягом останніх десятиліть досліджено ономастичну лексику, зокрема й антропонімну, у творах М. Коцюбинського, М. Хвильового, В. Винниченка, Ю. Яновського, Є. Маланюка, О. Гончара, Г. Тютюнника й В. Земляка, В. Стуса та ін. Однак, як зауважує О. В. Климчук, доробок українських науковців у царині літературно-художньої ономастики не зіставний із кількісним багатством і якісним розмаїттям можливих об'єктів вивчення [4, с. 3]. Антропоніми творів І. Нечуя-Левицького з погляду їхнього походження досі не

були об'єктом спеціального дослідження, що й зумовлює актуальність обраної теми. Мета статті – проаналізувати літературно-художні антропоніми в повісті «Старосвітські батюшки та матушки» щодо їхнього походження. Як базову при дослідженні використано класифікацію, запропоновану Л. О. Белеєм, згідно з якою розрізнятимемо первинні антропоніми – авторські неологізми, утворені на основі апелятивної лексики, вторинні, або секундарні, – власні назви персонажів, узяті з реальної антропонімії – української або іншомовної, терціальні антропоніми – власні назви, запозичені з літературно-художніх антропоніміконів інших письменників, а також із Біблії, фольклору, античних міфів [1].

Найбільш чисельною в повісті є група секундарних антропонімів. Змальовуючи життя українського духовенства XIX століття, Іван Нечуй-Левицький закономірно використовував імена з українського народнорозмовного антропонімікону: *Олеся, Настя, Онися, Килина, Маруся, Прокіп, Харитін, Степан, Петро, Іван* тощо. Проте слід зауважити, що за своїм походженням це переважно грецькі імена, які «на українському мовному ґрунті набули специфічного звукового оформлення, обросли різноманітними варіантами й уже давно не сприймаються як запозичені» [9, с. 7].

Низка жіночих імен, наявних у творі, має емоційно-оцінну конотацію: *Вона гадала, як би знайти в сахарні гарного жениха для своєї* ***Настусі*** (с. 256); *Тим часом* ***Надезя*** *й* ***Палазя*** *повбиралися й повиходили в світлицю* (с. 207). До речі, якщо в словнику-довіднику «Власні імена» [9, с. 153] пестливу форму Палазя від Пелагея зафіксовано, то форму Надезя – ні. Імовірно, вона створена самим автором за аналогією або є рідковживаною.

Іван Нечуй-Левицький у повісті «Старосвітські батюшки та матушки» майстерно використовує народнорозмовні антропоніми різних класів – імена, прізвищеві назви, андроніми: ***Балабушиха*** *перебирала в руках стрічки й навіть не слухала, що говорила* ***Вольчиха*** (с. 239)*;* ***Мадам Шмідтова*** (с. 245). Звичай називати заміжню жінку за ім'ям, прізвищем її чоловіка загальнослов'янський, проте набір андронімічних формантів і валентність кожного з них у різних мовах і діалектах не однакові. При творенні найменувань жінок письменник найчастіше використовує суфікс *-их*.

Серед прізвищевих назв заслуговує на увагу прізвище *Балабуха*, утворене шляхом онімізації апелятива. Діалектизм *балабуха* функціонує зі значенням «невелика булочка». Вибір письменником саме цього промовистого прізвища не випадковий, про що свідчить портретна характеристика персонажа: *Його голова трохи не доставала до сволока й неначе одпочивала на широких плечах. ‹…› Довгі щоки були повні внизу й кінчалися м'яким підборіддям. Балабуха був зовсім таки непоганий з лиця, тільки трохи товстий довгий ніс та м'ясисті випнуті широкі губи трохи псували красу обличчя* (с. 15). Як бачимо, прізвищева назва *Балабуха* у творі виконує не лише номінативну, а й характеризуючу функцію. Цікавим видається той факт, що в XIX столітті прізвище Балабуха було досить відомим у Києві та за його межами завдяки знаменитому київському кондитеру Балабусі, про якого з часом нерідко згадували письменники Ілля Еренбург і Костянтин Паустовський [2].

Важливою складовою антропонімікону повісті є власні назви людей інших національностей. Іншомовна антропонімія широко представлена єврейськими іменами (*Лейба, Сура, Іцько, Берко, Хайка* та ін.), оскільки події, змальовані у творі, відбуваються у Вільшаниці, Хильках, Хохітві й інших селах і містечках,

що належали до так званої смуги осілості євреїв, визначеної урядом Російської імперії. Основними й традиційними заняттями євреїв були торгівля та лихварство: *Панич стояв високий, поставний та рівний, як струна, й торгувався з* ***Вольком*** (с. 238)*; Не заберете, бо вже її (пшениці) нема: я роздав частку бідним, а половину продав* ***Янкелеві*** (с. 191).

Також Іван Нечуй-Левицький використав власні назви з німецького антропонімікону: *«****Герман*** *і* ***Густав*** *зареготались і переложили матері Балабушині слова по-німецьки»* (с. 265); *«…товстий німець* ***Монтаг*** *і механік-англічанин»* (с. 260)*; «…у світлицю влетів панич, хохітвянський економ* ***Сигізмунд*** *Бонковський»* (с. 62). Як бачимо, для номінації персонажів-неукраїнців письменник використовує такі літературно-художні антропоніми, структура яких відповідає основним фонетичним, словотворчим особливостям мови нації, до якої належить персонаж-денотат.

Дещо незвичними для сучасного читача є ім'я та ім'я по батькові столоначальника повітового духовного правленія *Крискента Харлампійовича*. Ім'я персонажа взяте письменником із біблійної літератури, яку він досконало знав. Апостол Крискент був супутником і учнем Павла. У перекладі з латинської це ім'я означає «той, який росте». Із твору довідуємося, що сім'я Крискента Харлампійовича була дуже великою (сім дочок і два сини), і щоб її прогодувати, столоначальник часто об'їздив сільських батюшок. Можна припустити, що вибір імені та імені по батькові (Харлампійович від Харлампій «той, що світиться милістю») персонажа зумовлений задумом автора в іронічній формі показати життя урядовця.

Антропонімами літературного походження в повісті «Старосвітські батюшки та матушки» є оніми Дафніс та Хлоя. Балабуха, описуючи випадок у садку (Олеся зустрічається з Ломачевським), не сміє прямо назвати Олесю й станового, тому вирішує записати побачене, змінивши імена, напр.: *Сьогодні, в п'ятій годині перед вечором, я підглядів із-за кущів, як* ***Дафніс*** *та* ***Хлоя*** *ловили жабу. Хлоя втікла в альтанку. Дафніс догнав її. Хлоя з Дафнісом* (с. 146). «Дафніс і Хлоя» – один із п'яти канонічних грецьких романів, написаний Лонгом. Автор змальовує життя двох підкинутих пастухам дітей – хлопчика й дівчинки. Їх згодом знаходять батьки й забирають у місто Мітілени. Однак життя на лоні природи здається юнакові й дівчині набагато щасливішим, ніж життя в місті, тому вони й тікають назад до пастухів.

У літературно-художньому антропоніміконі повісті наявні й власні імена, запозичені з античної грецької та римської антропонімії. Одна з головних героїнь твору Онися, що піднесла Балабусі гарбуза, перестає бути для нього *Венерою*, *Діаною*, а перетворюється на *Мегеру*. Як відомо, Діана – це римська богиня рослинності, яку ототожнювали з Артемідою. Саму ж Артеміду часто називають «Чиста» або «Осяйна». Венера в римській міфології – богиня любові й краси. Мегера ж є втіленням мстивості. Її часто зображують у вигляді жахливої жінки, у якої замість волосся – змії.

Окрім літературно-художніх антропонімів, у повісті Івана Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки» наявні власні імена відомих історичних осіб: *Богдан Хмельницький, Гонта, Залізняк, Петро Великий та ін.*

У творі також чимало топонімів, теонімів. Усі ці групи онімної лексики є цікавим об'єктом подальших наукових досліджень.

Підсумовуючи, зауважимо, що у творчому арсеналі Івана Нечуя-Левицького літературно-художні антропоніми – важливий мовний засіб із широкими виражальними можливостями. На вибір власного імені персонажа великий уплив мають передовсім авторський задум, тема й зміст твору. Найбільше в повісті вторинних власних назв, дібраних письменником із антропонімікону того часу, коли жив і творив письменник, – українського й іншомовного, терціальні антропоніми репрезентовані запозиченнями з грецької та римської міфології. У творах письменника вжито літературно-художні антропоніми інших письменників, що свідчить про неабияку ерудованість автора. Перспективою подальших досліджень можуть бути національно марковані антропоніми українських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. О. Нова літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії. – Ужгород, 2002. – 176 с.

2. Кальницький М. Дореволюційний брендинг / М. Кальницький // Business Class Magazine. – режим доступу до журн. : www/ busnessclasss. Kiev.ua.

3. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика Ліни Костенко : монографія / Ю. О. Карпенко, М. Р. Мельник. – Одеса : Астропринт, 2004. – 216 с.

4. Климчук О. В. Літературно-художній антропонімікон П. Куліша: склад, джерела, функції : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / О.В. Климчук ; Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2004. – 19 с.

5. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : курс лекцій для студентів філологічних факультетів. – Львів : Світ, 1999. – 175 с.

6. Лупол А. В. Онімний простір у поезії Василя Стуса : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / А. В. Лупол ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2011. – 19 с.

7. Мельник М. Р. Ономастика творів Ліни Костенко : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / М. Р. Мельник ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 1999. – 18 с.

8. Сколоздра О. Р. Онімна та апелятивна номінація особи в малій прозі Івана Франка : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / О. Р. Сколоздра ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2009. – 18 с.

9. Скрипник Л. Г. Власні імена людей : словник-довідник / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К. : Наукова думка, 1986. – 310 с.

10. Усова О. О. Ономастикон художніх творів Миколи Хвильового : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / О. О. Усова ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 18 с.

11. Шотова-Ніколенко Г. В. Онімний простір романів Юрія Яновського / Г. В. Шотова-Ніколенко / [відп. ред. Ю. О. Карпенко]. – Одеса : Астропринт, 2007. – 168 с.

ДЖЕРЕЛА

12. Нечуй-Левицький І. Твори : в 3 т. / І. Нечуй-Левицький. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 3. – 645 с.

Galyna Yarmolenko

Literary and artistic personal names in the narrative bu Ivan Nechuy-Levitski "Quaint sirs and madams"

Literary and artistic personal names of the narrative by I. Nechuy-Levitski as to their origin are analyzed. The attempt to motivate the author's use of range of characters' proper names are made.

Key words: literary and artistic personal names, andronims, tertial personal names

СЛОВОТВІР

Оксана Кушлик

ДЕРИВАЦІЙНЕ НАПОВНЕННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ЗОНИ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ПРЕДМЕТНИХ ДІЄСЛІВ-ОНОМАТОПІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено вербальну зону словотвірної парадигми предметних дієслів-ономатопів української мови. Визначено її структуру, окреслено основні словотвірні значення, визначено набір словотворчих засобів, що відповідно експлікують їх, з'ясовано специфіку вербального словотворення.

Ключові слова: предметне дієслово-ономатоп, вербатив, вербальна зона, словотвірна парадигма, словотворчий формант.

В українській дериватології дедалі більшої актуальності набуває проблема створення типології словотвору з опорою на твірну основу як типологізувальний чинник. Розв'язання цієї проблеми можливе в межах основоцентричного підходу, який забезпечує планомірне системне вивчення деривaційної спроможності різних лексико-граматичних розрядів твірних слів загалом та лексико-семантичних груп зокрема.

Показником деривaційного потенціалу аналізованого (вершинного) слова є його словотвірна парадигма – комплексна системоутворювальна одиниця, що становить «особливу мікросистему дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи і протиставлених словотворчими формантами» [4, с. 29]. З-поміж усіх словотвірних комплексних одиниць, зокрема словотвірної пари, словотвірного типу, словотвірної категорії, словотвірного ланцюжка і словотвірного гнізда [15, с. 29–30], словотвірна парадигма є «більш природною комплексною одиницею мови…, оскільки фіксує перші кроки гнізда, які важливі тим, що повторюються в багатьох твірних» [18, с. 9], «більш оптимальною і операбельною» [11, с. 24], здатною «фіксувати деривaційний потенціал … типізовано» [3, с. 19].

В україністиці на основі аналізу структури й семантики словотвірних парадигм уже проаналізовано деривaційний потенціал прикметників [10], іменників [2; 4; 19], окремих лексико-семантичних груп дієслів [12; 21; 23].

Словотвірна спроможність вторинних дієслів, тобто тих, що походять від інших частин мови, ще не була предметом спеціального наукового дослідження, що й зумовило актуальність нашої наукової розвідки. У центрі уваги пропонованого дослідження відзвуконаслідувальні дієслова, або ономатопи. Відповідно до типу діяча дієслова звучання загалом та ономатопи зокрема поділяють на три основні групи: 1) гомональні, або дієслова на позначення звуків, що видає людина; 2) бестіальні, або дієслова, що позначають звуки, які видають тварини, птахи, комахи, плазуни тощо; 3) предметні, або дієслова, що позначають звуки, утворювані за допомогою предметів [1, с. 8].

У межах предметних з огляду на джерело виникнення звуку розрізняють: а) дієслова, що характеризують звучання твердих предметів; б) дієслова, що позначають звучання рідини; в) дієслова, що вживаються для звукономінації газоподібних речовин.

Першу мікрогрупу формують дієслова, які передають:

а) звучання машин, механізмів, напр.: *гуркати, клацати, пихкати, теньокати, тікати, тіктакати, тутукати, фуркати, ценькати, цокати* тощо;

б) звучання металевих, скляних, дерев'яних та інших предметів, каміння, піску, льоду, напр.: *бемкати, брязкати (бряжчати), бухкати, гахкати, гепати, гупати, дзвенькати, дзеленькати (дзеленчати), дзенькати, ляскати, стукати, тарахкати, теленькати, торохкати, тріскати, тряскати, хльоскати (хляскати), хрускати, хряскати, цьвохкати, чиргикати, шархати, шерхати* тощо;

в) звучання музичних інструментів, напр.: *бренькати, бриньокати (бриньчати), пілікати, тілікати* тощо;

г) звучання рослин (дерев, трави, листя тощо), напр.: *тріщати, шурхати.*

Об'єктом пропонованого дослідження є дієслова, що передають звучання металевих, скляних, дерев'яних та інших предметів, каміння, піску, льоду тощо. Від інших семантичних груп ономатопів, зокрема гомональних та бестіальних, суб'єктами дії (або стану) яких є активні діячі – відповідно людина чи тварина, так звані предметні дієслова-ономатопи загалом та слова аналізованої підгрупи зокрема відрізняються тим, що джерелом звуковияву постає предмет на позначення неістоти, який видає певні звуки під зовнішнім впливом на нього людини, тварини чи природного явища. Крім того, за ступенем семантичного наповнення відзвуконаслідувальні дієслова належать до абсолютивних, тобто таких, що є «самодостатніми для вираження свого змісту й не відкривають обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами» [16, с. 5]. Цей чинник такою ж мірою стосується дієслів, що передають звучання металевих, скляних, дерев'яних та інших предметів, каміння, піску, льоду тощо. Тому для них характерна факультативна сполучуваність, відсутність обов'язкових поширювачів, що певною мірою послаблює їхню словотвірну активність.

Протяжність словотвірних парадигм предметних дієслів-ономатопів різна. Переважають двозонні словотвірні парадигми, деривати яких належать до субстантивної та вербальної деривaційних зон. Меншу кількість становлять тризонні словотвірні парадигми з розподілом утворених слів між субстантивною, вербальною та ад'єктивною зонами. Належність похідної одиниці до певної зони зумовлює діапазон словотвірних значень (транспозиційних, мутаційних чи модифікаційних) та відповідний набір словотворчих засобів.

Мета пропонованого дослідження – виявити деривaційне наповнення вербальної зони словотвірної парадигми дієслів-ономатопів, що передають звучання металевих, скляних, дерев'яних та інших предметів, каміння, піску, льоду тощо.

Вербальна зона словотвірної парадигми аналізованих дієслів презентована дериватами на позначення темпоральних, квантитативних та результативних модифікацій, у межах кожної з яких постає свій діапазон семантичних позицій.

Словотвірні значення «почати видавати звук», «видавати звук недовго», «видавати звук упродовж окресленого часу», «завершити видавати звук» як різновиди темпоральних модифікацій дій виражають дієслова, які утворені за допомогою префіксації. Так, семантичну позицію «почати видавати звук» представлено девербативами з префіксом *за-* як виразником початкової стадії появи відповідних звуків, пор.: *забрязкати (забряжчати), забухкати, загрюкати, загупати, задзвеніти, задзвякати, задзеленчати, задзеленькати, задзенькати, заляскати, застукотіти, затарахкати, зателенькати, заторохкати, затріщати, захльостати, захряснути, зачиргикати, зашерхати* тощо, напр.: *Заскрипів коток,* ***забрязкали*** *кайдани* (В. Малик); *Брусниці посипались і покотились-покотились по підлозі,* ***заторохтіли****, як намисто* (І. Багряний).

Варто зауважити, що похідні з формантом *за-* на позначення «почати видавати звук» утворює більшість предметних дієслів-ономатопів. Лексикографічні джерела не зареєстрували таких дериватів від дієслів: *бевкати, бемкати, грякати, дзвенькати, траскати, хляскати, хряскати, чиргикати* тощо. Але функціонування деяких з них, зокрема *забемкати*, *зачиргикати*, у текстах художніх творів доводить можливість словотворення, напр.: *Дзвони вдарили шпарко, забемкали – аж козакам на мить потепліло* (Ю. Мушкетик); *…експрес засвистів, запищав, зачиргикав, як навіжений* (І. Багряний).

Виразником словотвірного значення «видавати звук недовго» у вербальній зоні словотвірної парадигми предметних дієслів-ономатопів є префікс *по-*: *побрязкати, погрюкати, погупати, подзеленчати, подзеленькати, подзенькати, постукати, потеленькати, поторохкати, потріскати, похльоскати* тощо. Дієслова з префіксом *по-,* або делімітативні, на думку Т. Чубань, можуть передавати два ступені обмеженої тривалості: актуалізований (проміжок часу кількісно диференційований за допомогою спеціальних лексичних або морфологічних засобів) [26, с. 438], напр.: *Іван* ***побрязкав*** *ключами якийсь час і, не відчинивши дверей, повернувся ні з чим* (О. К.) і неактуалізований (проміжок часу не передбачає конкретизації обмеженої тривалості дії), напр.: – *Наїмося, нап'ємося в родичів.* ***Погупаю*** *в бубон при нагоді* (Є. Кравченко); *Данько помахав,* ***подзенькав*** *у повітрі зв'язкою запасних підків* (О. Гончар). Абсолютно переважають дієслова другого ступеня обмеженої тривалості.

Семантичну позицію «точно окреслена тривалість звуковияву» експлікує префікс *про-*, пор.: *пробемкати, продзеленькати, продзенькати* тощо, напр.: *Він розбалакався так, що незчувся, як годинник* ***пробемкав*** *всі дванадцять* (В. Речмедін). Особливістю дієслів з тривало-обмежувальним, або пердуративним, значенням є те, що вони здебільшого супроводжуються конкретизаторами тривалості дій, процесів, станів, вираженими іменниками на позначення одиниць виміру часу (*хвилина, година, день, ніч, доба, тиждень, місяць, рік* тощо), прислівниками (*довго, немало, чимало*), числівниково-іменниковими сполуками [5, с. 237], напр.: ***Продзеленькав*** *будильник хвилину-дві, а тоді запанувала у кімнаті така тиша, що чути було власне дихання* (О. К.).

Словотвірне значення «завершити видавати звук» виражають форманти *від- / од-, пере-* та *до-*. Від дієслів-ономатопів, що передають звучання металевих, скляних, дерев'яних та інших предметів, каміння, піску, льоду тощо, можливі лише поодинокі деривати зі згаданою семантикою, пор.: *відбомкати, відстукати*, напр.: *Відклемкають,* ***відбомкають*** *великодні дзвони, і почнуться знову будні* (О. Гончар).

Квантитативні модифікації дії у вербальній зоні словотвірної парадигми предметних відзвуконаслідувальних дієслів репрезентовано трьома підгрупами девербативів – зі значенням кратності вияву дії, ступеня вияву предикативної ознаки та участі у виконанні дії багатьох суб'єктів. Вони утворені за допомогою чотирьох способів: префіксації, суфіксації, конфіксації та постфіксації. І лише поодинокі деривати постали внаслідок префіксально-суфіксально-постфіксального способу.

Першу підгрупу формують дієслівні роди, що виражають однократні й багатократні дії.

Словотвірне значення «видати звук один раз» реалізують дієслова доконаного виду, утворені суфіксальним способом – за допомогою форманта *-ну-*. Похідні із цим словотвірним значенням здебільшого виражають відтінок раптовості, пор.: *бевкнути, бемкнути, брязнути, бухнути, грюкнути, гупнути, дзвякнути, дзеленькнути, дзенькнути, стукнути, тріснути, тряснути, хльоснути, хляснути, хряснути* тощо, напр.: *…хтось* ***брязнув*** *відром об цямрину* (Г. Тютюнник). Лише два дієслова постали за допомогою форманта *-ону-*, що передає те ж словотвірне значення, але з відтінком інтенсивності, пор.: *грюконути, стуконути*, напр.: *Потоцький* ***стуконув*** *об стіл келихом* (М. Старицький).

Семантичну позицію «видавати звук багато разів» репрезентовано дієсловами лише недоконаного виду. Основним словотворчим засобом, який експлікує це значення, є конфікс *по- ... -ува-*, пор. : *побрязкувати, погрюкувати, подзвенькувати, подзвякувати, подзеленькувати, подзенькувати, поляскувати, постукувати, поторохкувати, потріскувати, поцокувати* тощо, напр.: *Ледь-ледь поскрипував під ногами сніг, та десь* ***побрязкувала*** *об шаблю лядунка* (Ю. Мушкетик); *Похропували коні,* ***подзвякувала*** *криця* (Ю. Мушкетик). Дієслова із формантом *по- ... -ува-*, на думку мовознавців, стилістично марковані [25, с. 129].

Підгрупу квантитативних модифікаторів значення формують у вербальній зоні словотвірної парадигми предметних дієслів-ономатопів похідні, які вказують на достатній, недостатній та надмірний ступені інтенсивності.

Словотвірне значення «видавати звук достатньо інтенсивно» можуть виражати девербативи доконаного й недоконаного виду. Серед дієслів доконаного виду виокремлюємо лише дериват *нагрюкатися*, утворений за допомогою конфікса *на- ... -ся,* напр.: *Йшли знайомою дорогою, повз глинище, на якому замовк,* ***нагрюкавшись*** *за день, екскаватор* (Л. Первомайський). Девербатив *натріскатися* теж утворився за допомогою зазначеного форманта, але цей засіб експлікує дещо іншу семантику, віддалену від первинної. Порівняймо: дієслово *тріскати* виражає 5 значень : «1) утворювати тріск,

тріщати; утворювати шумовий звук, схожий на тріск; ляскати, грюкати; 2) розриватися, лопатися (перев. з тріском); 3) те саме, що *тріскатися*; 4) *розм.* бити, ударяти; 5) *вульг.* їсти або пити (звичайно жадібно чи багато)» (СУМ, X, с. 275). Дієслово ж *натріскатися* виражає значення «*вульг.* те саме, що наїстися» (СУМ, V, с. 217). А отже, твірним значенням, на основі якого сформувалося нове і єдине значення дієслова *натріскатися* «досхочу їсти, задовольняти потребу в їжі», є останнє наведене значення. Дієслова з першими чотирма значеннями не беруть участі в словотвірному процесі, зокрема під час продукування квантитативних модифікацій достатньої інтенсивності.

Деривати недоконаного виду із семантикою «видавати звук достатньо інтенсивно» сформовані за допомогою конфікса *ви- ... -ува-* з додатковим семантичним відтінком «старанно, ретельно», пор.: *вибрязкувати, вигупувати, видзенькувати, виляскувати, вицокувати* тощо, напр.: *…з чотирнадцяти років вона* [Юля – О. К.] *навчилася грайливо* ***вицокувати*** *високими каблучками модельних черевичок* (Г. Тютюнник). На нашу думку, вказані особливості такою ж мірою стосуються і деривата *видзеленькувати*, який не значиться в лексикографічних працях, напр.: *…на дзвініці в щодалі наростаючому темпі калатають,* ***видзеленькують*** *Климові дзвони* (О. Гончар).

Семантична позиція «недостатня інтенсивність звуковияву» репрезентована девербативами недоконаного виду, утвореними за допомогою конфіксів ***при- … -ува-*** з відтінком значення «видавати супровідний звук», пор.: *приляскувати* (напр.: [Меценат:] *Спиніться всі! Неріса хай танцює! ...Дехто з гостей приплескує їй влад долонями та* ***приляскує*** *пальцями* (Леся Українка)), ***з- … -ува-, на- …-ува-*** з відтінком значення «видавати звук час від часу», пор.: *зляскувати* (напр.: *Цілими ватагами вештаються цигани,* ***зляскують*** *батіжками, запально сперечаються, торгуючи коней…* (О. Гончар)), *настукувати* (напр.: *Всьому тому надавав лад і такт чорний дятел, що ...* ***настукував*** *у червивому галуззі: стук, стук, стук, стук!* (Ю. Опільський)). Значення недостатньої інтенсивності звуковияву може передавати також конфікс *під- ... -ува-,* пор.: *підляскувати*. Загалом дієслова з конфіксом *під- ... -ува-* в українській мові виражають словотвірні значення «злегка, не в повну силу здійснювати дію, супроводжуючи нею іншу дію» та «час від часу і не дуже інтенсивно здійснювати дію, названу твірним дієсловом» [8, с. 312]. За дієсловом *підляскувати* закріплено друге вказане значення і, крім нього, «здійснювати дію, названу твірним дієсловом, в такт чому-небудь, ударяючи об щось» (СУМ, VI, с. 452; ВТС, с. 957).

Словотвірне значення «дуже інтенсивного звуковияву або його вичерпності» [9, с. 105] чи «підсилювально-інтенсивного вияву» [20, с. 8] експліковане конфіксом *роз- ... -ся.* Утворені одиниці, вказуючи на кінцеву фазу поступового наростання інтенсивної дії, засвідчують «результат – досягнення високого ступеня реалізації (крайньої міри дії)» [20, с. 8], пор.: *розбрязкатися, роздзенькатися, розтріскатися,* напр.: *Телефон* ***роздзенькався*** *не на жарт: члени колективу один за одним висловлювали свої захоплення виступом* (К. Мотрич).

Третю підгрупу квантитативних родів формують предметні дієслова, які визначають участь у виконанні дії багатьох суб'єктів. Традиційно їх називають розподільними, або дистрибутивними [5, с. 240]. Виражаючи граматичне значення недоконаного виду, вони утворені постфіксальним та префіксально-суфіксально-постфіксальним способами. Постфіксальні девербативи позначають взаємно-зворотну дію, що відбувається між кількома суб'єктами, які одночасно постають і об'єктами цієї дії, напр.: *Пани снували від одного столу до другого,* ***цокались*** *чарками, дзенькали тарілками, стукали ножами, виделками* (Панас Мирний), та активно-безоб'єктну, яка є потенційною дією суб'єкта безвідносно до об'єкта [5, с. 242], напр.: *Тільки й чути, як* ***тріскаються*** *й падають на землю букові горішки* (М. Коцюбинський). Префіксально-суфіксально-постфіксальним способом, тобто за допомогою конфікса *пере- ... -ува- ... -ся,* утворене дієслово *перецокуватися* [24, с. 84] на позначення дії, виконуваної кількома учасниками, які перебувають у різних місцях, напр.: *Всі підійшли до нього цокатися з бокалами в руках. Чичиков* ***перецокався*** *з усіма* (М. Гоголь). Т. Сидоренко зараховує такі дієслова до поля багатократно-дистрибутивного способу дієслівної дії [24, с. 83].

Окрім дієслів недоконаного виду, дистрибутивне значення передають і деякі девербативи доконаного виду, утворені префіксацією. Так, першим значенням слова *обстукати* є «стукати по поверхні в багатьох місцях, усюди», напр.: *Коли брусок встановлять і легенько затиснуть в лещатах, його треба* ***обстукати*** *молотком, після чого вже можна до кінця затиснути його лещатами* (з підруч.). На вказане словотвірне значення може нашаровуватись відтінок результативності, що засвідчує наступне значення девербатива *обстукати*, зокрема «досліджувати, визначати стан внутрішніх органів по звуках, утворюваних легким постукуванням молоточка чи пальців по тілу» (СУМ, V, 588), напр.: *Лікарка його* ***обстукала*** *й за руку одвела до поліклініки* (Ю. Яновський).

На межі між квантитативними модифікаціями та результативними перебуває дериват доконаного виду *розхльостати*, утворений за допомогою словотворчого форманта *роз-*. Реалізуючи квантитативне словотвірне значення «частим або сильним хльостанням псувати, розтріпувати що-небудь» (СУМ, VIII, с. 851; ВТС, с. 1270), він виражає ще й додатковий відтінок результативності. Видозміна словотвірного значення префікса залежить від семантики твірного дієслова. Взаємна мотивованість префіксальної і кореневої частини стає причиною появи нових значеннєвих відтінків у префіксах [22, с. 266], що й простежуємо в нашому випадку.

Результативну модифікацію у вербальній зоні словотвірної парадигми дієслів, що передають звучання металевих, скляних, дерев'яних та інших предметів, каміння, піску, льоду тощо, представлено дериватами, утвореними за допомогою префіксів *ви-* та *на-*, із загальним словотвірним значенням «домагатися результату, виконуючи певну дію», на яке нашаровуються додаткові відтінки, пор.: *вистукати*: 1) відтворювати ритм пісні, мелодії тощо за допомогою стуку, напр.: *Він* [Сашко – О. К.] ***вистукав*** [щітками – О. К.] *і висвистів з надзвичайною вправністю ще один мотив, потім раптом почав*

швидко чистити мені черевики (Л. Смілянський); 2) виконувати роботу, ударяючи по клавішах друкарської машинки, ключем телеграфного апарата тощо, напр.: *Телеграфіст зрозумів, що тут щось особливе й таємниче і* ***вистукав*** *цю довжелезну телеграму* (О. Іваненко); 3) стукаючи об що-небудь, видаляти щось зсередини (СУМ, І, 503), напр.: *З розмаху* ***вистукав*** [Наливайко – О. К.] *об дуба недогарки з люльки, недбало сховав її в кишеню* (І. Ле) та *настукати*: 1) постукуючи, виявляти що-небудь, напр.: *Ганна* ***настукала*** *тріщину в горшку* (О. К.); 2) друкувати на друкарській машинці, напр.: ***Настукати*** *кілька сторінок вдень не настільки виснажливо, як очікувати обіцяного* (О. К.); 3) багато стукаючи, неприємно впливати на кого-, що-небудь, стомлювати когось, щось (СУМ, V, 206), напр.: *За цілий день йому* [дідусеві – О. К.] *так* ***настукали*** *голову, що до вечора він почувався геть розбитим* (О. К.). В інших похідних результативної модифікації із формантами *ви-* та *на-* видозмінюється значення твірного дієслова-ономатопа в напрямку звуження семантики. Так, девербатив *витріскати*, як і проаналізований вище *натріскатися*, з 5-ти значень дієслова-джерела (про це йшлося вище) розвиває переносне значення «виїсти з жадобою» лише на базі останнього, напр.: *Балабуха допався й* ***витріскав*** *трохи не всю макітру* [вареників – О. К.] (І. Нечуй-Левицький). Подібних семантичних трансформацій зазнають деривати *наляскати* зі словотвірним значенням «надавати ляпасів» (СУМ, V, с. 123) та *нахльостати* на позначення «стьобати, шмагаючи чим-небудь гнучким» (СУМ, V, с. 228).

Отже, похідні одиниці вербальної зони, утворені від предметних дієслів, зокрема тих, що передають звучання металевих, скляних, дерев'яних та інших предметів, каміння, піску, льоду тощо, реалізують широкий спектр словотвірних модифікаційних значень, одні з яких поєднані з граматичним значенням доконаного виду, інші не змінюють видової характеристики твірної дієслівної основи. *Темпоральні модифікації* представлено словотвірними значеннями: «почати видавати звук», «видавати звук недовго», «видавати звук упродовж окресленого часу», «завершити видавати звук»; *квантитативні модифікації* репрезентовані значеннями: «видати звук один раз», «видавати звук багато разів», «видавати звук час від часу і достатньо інтенсивно», «дуже інтенсивний звуковияв», «видавати звук недостатньо інтенсивно» з відтінками значень «видавати супровідний звук», «видавати звук час від часу» і «здійснювати дію, названу твірним дієсловом, в такт чому-небудь, ударяючи об щось»; «видавати звук під час взаємно-зворотної дії між кількома суб'єктами», «видавати звук під час активно-безоб'єктної дії», «виконувати супроводжувану звуковиявом дію між кількома учасниками, які перебувають у різних місцях», «виконувати супроводжувану звуковиявом дію по поверхні в багатьох місцях»; *модифікації результативного характеру* виражають словотвірне значення «домагатися результату, виконуючи певну супроводжувану звуковиявом дію».

З-поміж трьох названих дієслівних модифікацій девербативи, що виражають квантитативні словотвірні значення, мають найбільший набір словотворчих засобів. Ці деривати утворені здебільшого за допомогою

суфіксації, префіксації, конфіксації, постфіксації. Похідні темпоральної та результативної модифікації сформовані лише внаслідок префіксації.

Найвищу словотвірну активність у вербальній зоні словотвірної парадигми предметних дієслів-ономатопів виявляють девербативи із темпоральними значеннями «починати видавати звук», «видавати звук недовго» і квантитативним значенням «видати звук один раз». Перспективою подальшого дослідження може бути аналіз вербальної зони словотвірної парадигми гомональних та бестіальних дієслів-ономатопів української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабакова О. В. Семантична структура та функціонування дієслів звучання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / О. В. Бабакова. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.

2. Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. О. Бачкур. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.

3. Бузашшиова К. Возможности и границы моделирования на уровне словообразовательных парадигм / К. Б. Бузашшиова // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М. : Наука, 1987. – С. 14–19.

4. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : монографія / З. О. Валюх. – К.; Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.

5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська; [за ред. І. Вихованця]. – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 398 с.

6. Возний Т. М. Семантичні зв’язки між твірними іменниками і вигуковими основами та похідними дієсловами та -ати, -кати у східнослов’янських мовах / Т. М. Возний // Словотвірна семантика східнослов’янських мов. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 74–86.

7. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т. М. Возний. – Львів : Вища школа, 1981. – 187 с.

8. Городенська К. Г. Префіксально-суфіксальний словотвір / К. Г. Городенська // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 285–313.

9. Городенська К. Г. Реалізація семантичного потенціалу дієслів у синтаксичних дериватах / К. Г. Городенська // Словотвірна семантика східнослов’янських мов. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 102–113.

10. Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Ґрещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.

11. Ґрещук В. Теоретичні засади основоцентричної дериватології / Василь Ґрещук , Роман Бачкур , Ірина Джочка, Наталя Пославська // Нариси з основоцентричної дериватології ; [за ред. Василя Ґрещука]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 6–38.

12. Джочка І. Реалізація словотворчого потенціалу дієсловами конкретної фізичної дії з семантикою створення об’єкта / Ірина Джочка // Актуальні проблеми українського словотвору : збірник статей / за ред. В. Ґрещука. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 341–354.

13. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 64 с.

14. Земская Е. А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке / Е. А. Земская // Актуальные проблемы русского словообразования : сб. науч. трудов. – Ташкент – Укитувчи, 1982. – С. 14–17.

15. Земская Е. А. О комплексных единицах системы синхронного словообразования / Е. А. Земская // Актуальные проблемы русского словообразования : тезисы докладов и краткие сообщения III Республ. науч. конф. 21 – 23 сентября 1978. – Ташкент, 1978. – С. 29–35.

16. Іваницька Н. Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Б. Іваницька. – К., 2000. – 20 с.

17. Карпиловская Е. А. Конструирование глагольных зон словообразовательных гнезд (на материале украинских глаголов звучания) / Карпиловская Евгения Анатольевна : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.21 «Структурная, прикладная и математическая лингвистика». – Ленинград, 1987. – 19 с.

18. Кубрякова Е. С. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании / Е. С. Кубрякова // Е. С. Кубрякова, П. А. Соболева // Лингвистика и поэтика. – М. : Наука, 1979. – С. 5–23.

19. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Д. Микитин. – Івано-Франківськ, 1998. – 20 с.

20. Попенко О. М. Функціонально-семантична категорія інтенсивності дії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Попенко. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2005. – 20 с.

21. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об’єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.

22. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір / В. М. Русанівський // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 228–284.

23. Сегін Л. В. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській та польській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Л. В. Сегін. – Донецьк, 2003. – 20 с.

24. Сидоренко Т. М. Семантичні засади виділення дієслів зі значенням кількісної характеристики дії або стану / Т. М. Сидоренко // Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць НПУ імені М. П. Драгоманова / [відп. ред. А. П. Грищенко]. – К. : НПУ, 2002. – С. 71–85.

25. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.

26. Чубань Т. В. Видові особливості дієслів лексико-семантичної групи зі значенням звучаннння [Електр. ресурс] / Т. В. Чубань. Т. М. Левченко // Актуальні проблеми слов’янської філології. – 2009. – Вип. XXII. – С. 432–440. – Режим доступу до журн. : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Apsf_lil/2009_22/chuban.pdf

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТС – Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

СУМ – Словник української мови в 11-ти тт. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 800 с. ; 1974. – Т. V. – 840 с.; 1975. – Т. VI. – 832 с.; 1977. – Т. VIII. – 927 с.; 1979. – Т. X. – 658 с.

Oksana Kushlyk

The derivational content of verbative zone of the word-formative paradigm of object verbs-onomatops in the Ukrainian language

This article analyzes the verbative zone of the object verbs-onomatops in the Ukrainian language, characterizes their word-formative productivity, identifies the set of word-formative means which explicit them and elucidates the specific character of the verbative word-formation from the object verbs-onomatops.

Key words: object verb-onomatop, verbative, verbative zone, word-formative paradigm, word-formative formant.

Богдан Грещук

КАТЕГОРИЗАЦІЯ ДІЙСНОСТІ УКРАЇНСЬКИМИ ДЕАД'ЄКТИВАМИ У ЗІСТАВЛЕННІ З АНГЛІЙСЬКИМИ (НА МАТЕРІАЛІ ТВІРНИХ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ СМАКУ)

У статті висвітлено деякі теоретичні питання категоризації світу словотвірними засобами. На матеріалі українських відприкметникових дериватів у зіставленні з англійськими деад'єктивами встановлено спільне і своєрідне в категоризації дійсності словотвірними засобами в зіставлюваних мовах.

Ключові слова: категоризація, словотвір, деад'єктив, словотвірна парадигма, мовна картина світу.

Питання взаємозв'язку мови і мислення з часу становлення науки про мову завжди було актуальним. Змінювались аспекти проблеми, підходи до її розв'язання, прийоми й методи вивчення, проте незмінною залишалась увага до процесів і наслідків лінгвалізації світу, яка за своєю суттю є мисленнєво-мовленнєвим явищем. Не є винятком і сучасна лінгвістика, яка розв'язання різних питань теорії і практики опису мовної семантики, функціонування мови пов'язує з вивченням когнітивної діяльності людини, особливостей репрезентування знань, інформації в мові. З цього погляду на особливу увагу заслуговує категоризувальна функція мови, яку можна було б визначити як властивість мови утворювати об'ємні класи мовних одиниць, об'єднаних за певною ознакою, і виражати цими мовними ознаками певні узагальнені значення, пор. визначення мовної категорії: "Категорія мовна – у широкому сенсі – будь-яка група мовних елементів, що виділяються на основі будь-якої властивості; в строгому сенсі – якась ознака (параметр), які лежать в основі розподілу обширної сукупності однорідних мовних одиниць на обмежене число класів, які не пересікаються, і члени яких характеризуються тим самим значенням даної ознаки … Залежно від складу категоризувальної множини, характеру категоризувальної ознаки і відношення даної ознаки до класів розподілу виділяються різні типи категорій" [5, с. 215]. Серед мовних категорій вирізняють словотвірні категорії, тобто ті, у яких узагальнене (категоризувальне) значення виражається словотвірними засобами.

Отже, мовну категоризацію, в тому числі й словотвірну, ми вбачаємо у структуруванні людського досвіду (побутового і наукового) про навколишній світ за допомогою категорій, тобто найбільш загальних, фундаментальних понять, що відбивають найсуттєвіші, закономірні зв'язки і відношення, реальної дійсності і пізнання. Категорії за своєю природою узагальнюють, об'єднують і класифікують.

Роль словотвору в категоризації пізнаваної дійсності визначається тим, що він "подібно до граматики, безпосередньо бере участь у створенні об'ємних класів слів, об'єднаних за певною ознакою, і у вираженні цими словами певних узагальнених значень. Він також надає категорійний статус тим чи іншим класам форм і кожній формі свого класу" [9, с. 150].

Для вивчення категоризувальної функції словотвору особливо конструктивною є інтерпретація словотвірної категорії М. Докуліла, оскільки він розглядає її в тісному зв'язку з ономасіологічними, поняттєвими категоріями. Учений зазначає, що безпосередньому творенню нового слова передує опрацювання, членування, упорядкування, тобто препарування, узагальненого відображення дійсності в свідомості згідно зі способами найменування даної мови, яке здійснюється за допомогою так званих ономасіологічних категорій. "Структура ономасіологічних категорій є в принципі завжди двочленна, – вказує М. Докуліл, – явище, яке повинно бути названо, завжди включається спочатку до певного поняттєвого класу, що має в даній мові своє категорійне вираження, а потім в межах цього класу воно визначається якоюсь ознакою; поняттєвий клас входить до ономасіологічної структури як означуване (ономасіологічна база), а ознака як означник (ономасіологічна ознака)" [12, с. 196]. Ономасіологічні категорії становлять основу поняттєвих категорій, на яких ґрунтуються власне мовні словотвірні категорії. "Словотвірні категорії, які виділяються на базі мовної емпірії шляхом узагальнення категорійних способів найменування в даній мові, дають змогу з'ясувати, як наше мислення членує поняття, щоб виразити їх категорійними засобами мови" [12, с. 200].

Словотвірна категорія є комплексною системотворчою одиницею словотвору, яка тісно пов'язана зі словотвірним типом, ще однією комплексною словотвірною одиницею, що виявляється в ряді дериватів, об'єднаних спільністю: 1) частиномовної належності їхніх твірних основ; 2) деривaційного форманта; 3) словотвірного значення [4, с. 265]. Словотвірна категорія від словотвірного типу відрізняються ступенем узагальнення, оскільки вона абстрагується від єдності форманта. Словотвірну категорію формує група словотвірних типів, об'єднаних спільним словотвірним значенням безвідносно до засобів його вираження [12, с. 204]. "Будучи, подібно до граматичної категорії, одиницею двоплановою, тобто яка характеризується планом вираження і планом змісту, вона ґрунтується передовсім на єдності деривaційного значення, тоді як формальні показники цього значення можуть бути різними. Отже, в межах словотвірної категорії при спільності словотвірного значення спостерігається чергування дериваторів (словотворчих засобів)" [2, с. 68–69].

Словотвірні категорії в історії розвитку мовознавства виділяють здавна, задовго до наукового визначення самого поняття "словотвірна категорія", однак і сьогодні встановлювані різними дослідниками за певними методиками словотвірні категорії частин мови не завжди збігаються за рівнем узагальнення й абстрагування, за кількістю охоплюваних ними похідних слів, обсягом сегментування мовної емпірії. За ступенем абстракції виділення словотвірних значень, на яких, як було зазначено, ґрунтуються словотвірні категорії, розмежовують загальні словотвірні значення та часткові словотвірні значення [11, с. 80], які іноді називають ще лексико-словотвірними через їхню близькість до узагальнених лексичних значень.

Категоризація дійсності словотвірними засобами – лише один із виявів мовної категоризації світу, вона тісно пов'язана й переплітається з лексико-семантичною категоризацією, яка здійснюється лексико-семантичними засобами. Зв'язок між ними детерміновано, з одного боку, тотожністю ономасіологічних категорій, на яких базуються словотвірні й лексико-семантичні категорії, з іншого, тим, що словотвір постачає лексико-семантичну систему лексичними одиницями з особливим статусом – похідними словами, які в категоризації дійсності виконують подвійну функцію: 1) як компоненти комплексних мовних одиниць (словотвірних категорій, лексико-семантичних категорій); 2) як лексичні одиниці, адже кожне слово уже узагальнює, а отже, категоризує дійсність. В. М. Русанівський з цього приводу писав: "Поява нової назви в мові свідчить про завершення пізнавального процесу: якась сторона об'єктивної дійсності стала суб'єктивно сприйнятою, перетворилася в елемент знання як творчої взаємодії суб'єкта і об'єкта" [10, с. 8]. Відзначаючи тісний зв'язок словотвірних і лексико-семантичних категорій, О. Лукашанець відзначає: "Фактично будь-яка словотвірна категорія – це словотвірно маркована лексико-семантична категорія, і існують різні типи входження словотвірних категорій до складу відповідних лексико-семантичних. Таким чином, тріада "словотвірна категорія – лексико-семантична категорія – ономасіологічна категорія" визначає характер словотвірної категоризації картини світу, а система словотвірних категорій мови ілюструє ступінь цієї категоризації" [6, с. 145].

Систематизувати словотвірні категорії можна, опираючись або на ономасіологічні ознаки, або на ономасіологічні бази. У першому випадку комплексною системотворчою одиницею для словотвірних категорії стає типова словотвірна парадигма, або, як її ще називають, словотвірно-семантична парадигма, яку визначають як "комплекс словотвірних категорій, що виражаються на базі твірних слів (основ) певного класу за моделями мотиваційних відношень, властивих даній мові" [7, с. 221]. Структурно-семантичними компонентами типової словотвірної парадигми є зони, або блоки, що об'єднують словотвірні категорії однієї частини мови. Словотвірні парадигми як одиниці, що об'єднують словотвірні категорії за характером ономасіологічної ознаки (статична ознака, процесуальна ознака, предметна ознака, квантитативна ознака тощо), інакше кажучи, відприкметникові, віддієслівні, відіменникові, відчислівникові словотвірні категорії) є досить конструктивними в зіставно-типологічних дослідженнях категоризувальної функції словотвору. Зіставлення типових словотвірних парадигм, їхніх зон і словотвірних категорій із урахуванням засобів реалізації семантичних позицій парадигм, репрезентованих загальними словотвірними значеннями, їхньої регулярності й продуктивності, уможливлює з'ясування спільного й специфічного, національномовного в категоризації дійсності словотвірними засобами, ролі словотвору зіставлюваних мов у мовній картині світу.

Опираючись на зазначені теоретичні положення, розглянемо категоризацію дійсності, словотвірними засобами на прикладі твірних прикметників на позначення смаку в сучасних український та англійських мовах. Типовою для

прикметників на позначення смаку в сучасній українській мові є словотвірна парадигма з такими семантичними позиціями в кожній із зон: у субстантивній зоні – ʻносій ознакиʼ, ʻабстрагована ознакаʼ; в ад'єктивній зоні – ʻнеповний вияв ознакиʼ, ʻсильний вияв ознакиʼ, ʻнадмірний вияв ознакиʼ, ʻгіпокористичністьʼ, ʻзаперечення ознакиʼ; у вербальнй зоні – ʻнаділяти ознакоюʼ, ʻнабувати ознакиʼ і в адвербіальній зоні – ʻадвербіалізація ознакиʼ [1, с. 141].

Категорія їстівного, для якої смакові якості мають особливу вагу, не дуже обширна, хоча досить важлива для людини. Валентність прикметників смакової семантики фіксує обмеження реалій позамовної дійсності, яким властиві ознаки смаку. Регулярна реалізація семантичної позиції "носій ознаки" дериватами на позначення вузького кола понять, передовсім їжі, напоїв, їстівних плодів, зумовлена вищевказаними особливостями. Розвиток переносних значень прикметниками смакової семантики стимулював розширення кола означуваних ними реалій, унаслідок чого деякі ад'єктиви набули здатності поєднуватись із назвами осіб, що стало передумовою утворення на їх базі окремих дериватів зі значенням особа, носій ознаки, названої твірним прикметником [1, с. 143]. Словотвірну категорію ʻносій ознакиʼ в конкретних парадигмах української мови репрезентують деривати, утворені від усіх твірних, за винятком ад'єктива терпкий*: солод продукт штучного пророщування зерен хлібних злаків, що містять активні ферменти і використовуються при виготовленні пива, спирту, дріжджів, квасу тощо, *солодець*, *солодка*, діал. *солодич* ʻрослинаʼ, *солоді* ʻґрунтиʼ, *солодощі* ʻкондиторські виробиʼ, *солодке* ʻїжа; цукерки, тістечкаʼ, *солодій*, розм. *солодун* ʻособа, яка любить солодкеʼ, діал. *солодятко* ʻкоханий, коханаʼ; *гірчак* ʻрослинаʼ, ʻрибаʼ*; *кисляк* ʻкисле молокоʼ, *кислиця* ʻяблуня з кислими плодами і плід такої яблуніʼ, *кислятина* ʻщо-небудь дуже кислеʼ, *кислота* ʻхімічна сполукаʼ, *кисле* ʻщо-небудь кислеʼ; *солонець* ʻґрунтʼ, ʻозероʼ, ʻрослинаʼ, ʻділянка ґрунтуʼ, ʻмісце, де розсипають сіль для диких тварин', розм. *солонище* ʻділянка ґрунтуʼ, *солонина* ʻзасолене м'ясоʼ, діал. ʻсалоʼ, *солончак* ʻґрунтʼ, ʻозеро або джерелоʼ; заст. *опріснок* ʻкоржʼ; *пряник* ʻпечивоʼ, *прянощі* ʻрослиниʼ. Похідні зазначеної словотвірної категорії утворені переважно суфіксальними деривaційними моделями з різними формантами, зокрема -ець, --к(а), -ич, -ощ(і), -ій, -ун, -ятк(о), -ик, -як, -иц(я), -ятин(а), -от(а), -ищ(е). Кілька дериватів утворено морфолого-синтаксичним способом, а один – префіксально-суфіксальним.

У сучасній англійській мові за регулярністю реалізації дериватами семантичної позиції типової словотвірної парадигми ʻносій ознакиʼ твірні прикметники на позначення смаку подібні до українських: утворення із вказаним загальним словотвірним значенням засвідчено від усіх твірних ад'єктивів, за винятком *tart* ʻтерпкийʼ та *vapid* ʻпрісний', пор. *sweet* ʻльодяник, цукеркаʼ, у мн. формі ʻсолодке (про страву)', ʻлюбий, коханий; люба, коханаʼ, ʻналивка, лікерʼ, ʻречовина, що має солодкий запахʼ; *sweeting* ʻсолодке яблукоʼ, ʻкоханий, коханаʼ; *sweetling* ʻкоханий, коханаʼ, ʻмаленька мила річʼ; *sweetie* розм. ʻцукерка,

* Матеріал зібрано на основі таких лексикографічних джерел: СУМ, ВУАС, АУС, OED.

* Різні значення деад'єктивів, які характеризуються тотожністю мотивувальної ознаки, розглядаємо як наслідок неодноразової дії словотвірної моделі. Детально про це див. [3, с. 109–123].

льодяник’, ‘коханий, кохана’; від *bitter*: *bitter* у мн. формі ‘гіркі ліки’, ‘гірка настоянка’; *bittern* ‘ропа, маточний розчин (у солеварнях)’, розм. ‘відвар касія для фальсифікації пива’; від *sour*: *sour* ‘кислятина’, ‘кислий розчин’, амер. ‘лимонний коктейл’, *sourling* ‘особа з поганим настроєм’; від *saline*: *saline* ‘солончак’, ‘солоне озеро; солоне джерело’, мед. ‘фізіологічний розчин’, хім. ‘сіль (натрію, калію тощо)’; від *salt*: *salt* ‘сіль; кухонна сіль’, фарм. ‘лікарська проносна сіль’, ‘нюхальна сіль’, розм. ‘бувалий (досвідчений) моряк’, ‘сільниця’, у мн. формі ‘морська вода, що заходить у гирло ріки’; від *insipid*: рідковжив. *insipid* ‘нецікава особа чи річ’; від *savour, savor*: *savoury* ‘гостра страва; гостра страва, приправлена прянощами’. У лексичному наповненні словотвірної категорії “носій ознаки” від прикметників на позначення смаку в англійській мові визначальне місце належить морфолого-синтаксичному способу деривації, тобто конверсії: конверсиви засвідчено від кожного твірного прикметника. Крім того, задіяні й деякі словотвірні моделі з суфіксами, такими як: -ing, -ling, -ie.

В українській і в англійських мовах у конкретних парадигмах усіх аналізованих прикметників на позначення смаку зафіксовано деривати зі словотвірним значенням ‘абстрагована ознака’. В українській мові це похідні *солодкість, солоднеча, гіркість, гіркота, кислота, квасність, солоність, прісність, терпкість, пряність,* а в англійській *sweet, sweetness, bitterness, sourness, salinity,* рідковж. *salineness, saltiness, vapidity, vapidness, insipidity, insipidness, tartness, savouriness, spiciness.* Українські деад’єктивні іменники з абстрактним значенням творяться зазвичай за допомогою суфікса -ість, в окремих випадках як паралельні утворення до них засвідчено деривати з синонімними суфіксами -от(а), -(н)еч(а). В англійській мові семантико-словотвірним корелятом деад’єктивів на -ість є похідні з суфіксом -ness, поодиноким дериватам властиві синонімний формант -ity. Прикметники зазначеної семантики в обох зіставлюваних мовах повністю реалізували свій словотвірний потенціал у дериватах словотвірної категорії ‘абстрагована ознака’.

Ад’єктивна зона типової словотвірної парадигми українських прикметників репрезентована похідними модифікаційних словотвірних категорій, які відображають різні ступені вияву ознаки та заперечення ознаки. Неповний вияв ознаки властивий деад’єктивам *солодкуватий, солодкавий, гіркуватий, кислуватий, кисленький, кваснуватий, солонуватий, солонкуватий, пріснуватий, терпкуватий, прянистий.* В англійській мові їхніми семантико-словотвірними корелятами є деривати *sweetish, bitterish, sourish, saltish, tartish.* Прикметники *vapid, insipid, savour, spicy* в зазначеній словотвірній категорії не реалізували свій деривaційний потенціал. Виразником словотвірного значення ‘неповний вияв ознаки’ в українській мові є формант -уват(ий), в поодиноких випадках це можуть бути також -еньк(ий), -ист(ий), а в англійській – суфікс -ish. Менш регулярними в утворенні від українських прикметників на позначення смаку виявились похідні зі словотвірним значенням ‘сильний вияв ознаки’, пор. *солодісінький,* розм. *солодюсінький*, *пресолодкий, прегіркий, кваснющий, кислючий*. Від інших твірних, зокрема від *солодкий, прісний, терпкий, пряний*, не утворено похідних слів. Деривати зазначеної семантики утворено за допомогою суфіксів -ісіньк(ий), -уч(ий), -ющ(ий) або префікса пре-.

У структурі типової словотвірної парадигми англійських прикметників смакової семантики немає словотвірної категорії ʻсильний вияв ознакиʼ, як і ʻнадмірний вияв ознакиʼ, яка в українській мові репрезентована окремими дериватами, засвідченими в лексикографічних джерелах або періодиці: *засолодкий, заквасний* [1, с. 142], хоч потенційно можливі утворення й від інших твірних. Такі деривати утворено за допомогою префікса за-, який у вказаній семантико-словотвірній функції характерний передовсім для розмовного мовлення. Поодинокими дериватами в обох мовах, лексикографічно задокументованими, представлена словотвірна категорія ʻзаперечення ознакиʼ: *несолодкий*, *несолоний* та рідковживане англійське *unsweet*. В українській мові є всі логіко-номінаційні передумови для утворення від досліджуваних прикметників похідних зазначеної семантики, пор. *негіркий, некислий* тощо, однак у писемній мові їх не засвідчено. В англійській мові подібні деривати не утворюються від прикметників на позначення основної якості, оскільки це суперечить принципу контрадикторності [13, с. 151]. Наведені деад'єктиви репрезентують співвідносні деривaційна моделі з префіксом не- в українській та з префіксом un- в англійських мовах.

Як зазначають дослідники, "логіко-поняттєві й семантико-валентісні властивості більшості прикметників на позначення смаку сприятливі для утворення від них дієслів. Називаючи ознаки, якими можна наділяти страви, напої тощо, чи яких вони можуть набувати, такі прикметники створюють потенційні можливості для утворення каузативних та інхоактивних дієслів" [1, с. 145]. Від прикметників смакової семантики в українській мові словотвірна категорія ʻнаділяти ознакоюʼ охоплює деривати *солодити*, *гірчити, кислити, опріснити,* утворені за допомогою суфікса -и-, від інших твірних похідні не утворено. В англійській мові така словотвірна категорія в частині дериватів, утворених від прикметників на позначення смаку, заманіфестовано теж не всіма деад'єктивами, пор. *sweeten, sweet, bitter, sour, tarten, savour*. Вони з'явились унаслідок конверсії, в окремих випадках утворені за допомогою суфікса -en. Дещо більша продуктивність деад'єктивів аналізованої семантики в англійській мові, ніж в українській, не відбиває загальної тенденції ролі й місця словотвірної категорії ʻнаділяти ознакоюʼ в категоризуванні дійсності в обох мовах. Контрастивні дослідження відприкметникових дієслів засвідчили, що словотвірна категорія ʻнаділяти ознакоюʼ в англійській мові за обсягом дериватів майже вдвічі перевищує відповідну словотвірну категорію в українській мові [8, с. 12]. Словотвірна категорія ʻнабувати ознакиʼ в українській мові в зіставленні з англійською, навпаки, майже вдвічі більша за кількістю дериватів [8, с. 10], однак у межах твірних прикметників смакової семантики ця тенденція теж не простежується. В українській мові вказану словотвірну семантику мають деривати *солодіти, солодшати, гіркнути, квасніти, кваснути*, а в англійській – *sweeten, bitter,* діал. *souren, sour, tart.*

Словотвірна категорія ʻадвербалізація ознакиʼ в обох мовах репрезентована дериватами від усіх твірних прикметників на позначення смаку, пор. укр. *солодко, гірко, квасно, кисло, солоно, прісно, терпко, пряно* та анг.

sweetly, bitterly, sourly, рідковж. *salinely, saltly, vapidly, insipidly, tartly, savourily, spicily.* В українській мові вказані деад'єктиви утворено за допомогою суфікса -о, а в англійській – за допомогою суфікса -ly.

Таким чином, здійснений зіставний аналіз досліджуваних словотвірних категорій із урахуванням їхнього складу, лексичного наповнення та словотвірноструктурних ознак дериватів у сучасних українській та англійській мовах дає змогу встановити спільне й відмінне в категоризації дійсності словотвірними засобами на базі прикметників на позначення смаку в обох мовах. Найбільшу близькість у вербалізації світу в зіставлюваних мовах засвідчують словотвірні категорії, які формуються транспозиційними словотвірними типами, зокрема 'абстрагована ознака' та 'адвербалізація ознаки'. В обох мовах сформувались відповідні суфіксальні деривaційні моделі з продуктивними словотворчими формантами. Відмінності стосуються лише фонемної структури корелятивних словотворчих засобів.

У ділянці словотвірної репрезентації загальної семантичної величини 'носій ознаки' засвідчено помітніші розходження в обох мовах, які стосуються ще й способів словотворення в реалізації зазначеної категорії (суфіксація в українській мові та переважна конверсія в англійській мовах), а також лексико-семантичних специфікацій дериватів від семантично тотожних твірних основ у зіставлюваних мовах.

Модифікація ознаки щодо ступеня її виявлення словотворчими засобами в українській мові багатша, ніж у англійській, в якій словотвірні категорії 'сильний вияв ознаки' та 'надмірний вияв ознаки' зовсім відсутній, лінгвалізація дійсності в цій сфері семантики компенсується синтаксичними засобами. Співвідносними в обох мовах є словотвірні категорії 'неповний вияв ознаки', що в обох мовах реалізовані суфіксальними деривaційними моделями, та 'заперечення ознаки', які в зіставлюваних мовах представлені поодинокими префіксальними деад'єктивами. Відприкметникові дієслова обох словотвірних категорій за семантичної тотожності протиставляються способами творення: в українській мові це суфіксація, а в англійській – конверсія, яку іноді доповнює суфіксація.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ґрещук В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Ґрещук. – Івано-Франківськ : Вид-во "Плай" Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 1995. – 208 с.

2. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании / Е. А. Земская // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения I–VIII. – М. : Наука, 1978. – С. 63–77.

3. Ермакова О. П. Вторичная номинация в семантической структуре многозначных производных слов / О. П. Ермакова // Способы номинации в современном русском языке. – М. : Наука, 1982. – С. 109–123.

4. Ковалик І. Вчення про словотвір : вибрані праці / Іван Ковалик. Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с.

5. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

6. Лукашанец А. Словоўтваральныя сродкі моўнай катэгарызацыі свету / Аляксандр Лукашанец. Відображення історії та культури народу в словотворенні : доповіді

XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25–28 травня 2010., Київ, Україна). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 145–154.

7. Манучарян Р. С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках / Р. С. Манучарян. – Ереван : Луйс, 1981. – 314 с.

8. Пузік А. А. Відприкметникові дієслова у німецькій, англійській та українській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 / Андрій Анатолійович Пузік. – Донецьк, 2000. – 20 с.

9. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебреников, Э. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М. : Наука, 1988. – 216 с.

10. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 236 с.

11. Русская грамматика / [глав. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1980. – Т. 1. – 783 с.

12. Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov / Miloš Dokulil. – Praga : Nakladatelství Češko-slovenské Akademie věd, 1962. – 219 s.

13. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation / Hans Marchand. – Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1960. – 379 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

АУС – Англо-український словник : у 2 т. / [уклав М. І. Балла]. – К. : Освіта, 1996.

ВУАС – Попов Є. Ф., Балла М. І. Великий українсько-англійський словник. – 4-е вид., випр. та доп. – К. : Чумацький шлях, 2006. – 704 с.

СУМ – Словник української мови : В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.

OED – Oxford English Dictionary Second Edition on CD-Rom (v. 4. 0. 0. 3). – Oxford University Press, 2009.

Bohdan Greschuk

Categorization of reality by the Ukrainian de-adjectives in comparison with the English ones (on the material of forming adjectives for taste designation)

The article eliminates some theoretic questions of world categorization by word building means. Common and specific in categorization of reality by word-building means in compared languages on the materials of the Ukrainian adjectival derivatives in comparison with English are clarified.

Key words: categorization, word building, de-adjective, word building paradigm, linguistic world-image.

Світлана Стройкова

ПАРТОНІМІЧНИЙ МОТИВАТОР У НІМЕЦЬКІЙ ІХТІОЛОГІЧНІЙ НОМЕНКЛАТУРІ

Статтю присвячено розглядові ролі патронімічного мотиватора у творенні пропозиційно-мотивованих назв риб у німецькій іхтіологічній номенклатурі.

Ключові слова: німецькомовні номенклатурні найменування риб, когнітивно-ономасіологічний аналіз, мотивація, патронімічний мотиватор.

Актуальність нашої розвідки зумовлена загальною спрямованістю сучасних мовознавчих досліджень на зв'язок системно-функціональної

природи лексем із мисленнєвими структурами й операціями, а також необхідністю з'ясувати когнітивне підґрунтя механізму творення найменувань у мові. Когнітивно-ономасіологічний аналіз дає змогу встановити особливості категоризації та концептуалізації сфери, що обслуговується певною мовою для спеціальних потреб [1, с. 9–11]. Метою когнітивно-ономасіологічного аналізу є дослідження механізму мотивації як наскрізної в процесі номінації лінгвопсихоментальної операції встановлення семантичної й формальної залежності між мотиватором й похідною номінативною одиницею (мотивованим знаком) на підставі зв'язків різних компонентів структури знань про позначене [3, с. 158]. Процеси номінації проаналізовано в працях О. І. Блінової, О. А. Земської, О. П. Єрмакової, І. С. Улуханова, Г. Брекле, Р. Ліза, М. Д. Голєва та ін. Залежно від статусу мотиватора в структурі знань про позначене ми, слідом за О. О. Селівановою, виокремлюємо пропозиційно-диктумний, асоціативно-термінальний, модусний та змішаний типи мотивації. Пропозиційно-диктумна мотивація характеризується використанням відносно істинних, несуперечливих знань про об'єкт, вербалізованих у прямих значеннях [3, с. 163].

Мета нашої статті – дослідити використання мотиватора-партитива в процесі творенні німецькомовних номенклатурних назв риб предикатно-аргументного різновиду. Матеріал дослідження вилучено шляхом суцільної вибірки із «П'ятимовного словника назв риб» за редакцією В. Є. Соколова [4], атласів «Die Meeresfische Europas» (упорядники: Bent J. Muus і Jörgen G. Nielsen) [5], «Atlas der Meeresfische» (упорядники: Rudie H. Kuiter і Helmut Debelius) [9], а також спеціалізованих online ресурсів. Німецькі номенклатурні іхтіоніми в когнітивно-ономасіологічному аспекті, їхні мотиваційні особливості не були предметом спеціального вивчення, тому потребують комплексного дослідження через необхідність систематизації номенклатури іхтіофауни в німецькій мові.

У німецькомовній іхтіологічній номенклатурі мотиватори партонімічного рівня представлено надзвичайно широко. Партонім є позначенням частини тіла риби. Як відзначає М. В. Нікітін, «відношення частина – ціле пронизують увесь світ зверху донизу, від мікро- до макрокосмосу, від елементарних частин до галактик» [2, с. 442]. На думку дослідника, «партитивні зв'язки – різновид імплікаційних концептуальних зв'язків, які передбачають і відображають зв'язки речей, що взаємодіють і залежать один від одного. Частини взаємодіють у структурі цілого (холоніма)» [2, с. 443–444].

Мотиватор-партитив *Knochen* ілюструє особливості будови скелету риб, які відображено в німецькомовному номенклатурному найменуванні цілого класу кісткових риб, найчисельнішій групі сучасних риб *Knochenfische* («…haben sie knöcherne Kiemendeckel über den inneren Kiemenspalten und nur noch jeweils eine äußere Kiemenöffnung. Ihr Skelett ist fast vollständig verknöchert»). Компонент *Knochen* дає назву ряду риб *Knochenhechtartige*, родині риб *Knochenhechte* й видам: *Kubanischer Knochenhecht, Tropischer Knochenhecht, Gefleckter Knochenhecht, Florida-Knochenhecht, Gemeiner Knochenhecht*. Партонім *Knochen* підкреслює специфіку риб цього класу:

наявність закостенілого скелету, зяброву порожнину, прикриту укріпленою цим скелетом зябровою кришкою, й вкрите справжньою кістковою лускою тіло.

Окрім складників композитного статусу, партоніми *Kopf, Augen, Maul, Zahn, Kieme, Schnauze, Flosse, Schwanz, Stachel*, *Schuppe, Bauch* творять прикметники в німецькій мові за допомогою суфікса *-ig*. Ці прикметники є компонентами синтаксичної структури композитів і можуть як вживатися в мові самостійно (*zähnig, bäuchig, schuppig, stachelig*), так і не вживатися (*-*köpfig, -*äugig, -*mäulig, -kiemig, -*schnauzig, -*flossig, -*schwänzig*) або поєднуватися з компонентами рівня якості *Scharfzähniger Brassen, Schwarzbäuchiger Glattrochen*; рівня кількості *Einflossiger Terpug* й розміру *Großschuppige Scholle, Kleinköpfige Scholle* тощо.

У складі німецької номенклатури іхтіофауни за семантикою патронімічного мотиватора ми виокремлюємо три групи. Ці групи зумовлені специфікою частин тіла риб, тому що до частин тіла дослідники зараховують не лише частини поділу тіла, а й речовини, що їх продукують риби, та фрагменти їхнього забарвлення.

До першої групи належать найменування риб, у яких мотиватор-партитив є позначенням фрагментів забарвлення. В ономасіологічних структурах іхтіонімів цієї групи партитиви позначаються: віддієслівним прикметником (partizipiales Adjektiv) у функції означення: *Gestreifter Korallenwels* («Bei Jungfischchen ziehen sich entlang jeder Körperseite zwei weiße Längsstreifen, einer beginnt über dem Auge, der andere darunter»); *Gefleckte Grundel* («Die Grundfärbung ist bläulich grau und regelmäßig schwarz getupft. Auf der Schwanz – der Afterflosse sowie auf dem zweiten Teil der Rückenflosse ist eine Zeichnung weißer Punkte sichtbar»); композитним прикметником у функції означення: *Zweifleckiger Rochen* («In der Scheibenmitte zwei auffällige, hellblaue Augenflecken (Name!) mit schwarzblauen und gelb- bis orangefarbenem Saum») та іменником, що утворює складник композитного статусу: *Fleckrochen* («Oberseite außer breitem Außensaum der Brust- und Bauchflossen mit schwarzen Rundflecken, oft als falsche «Augenflecken» ringförmig um ein helles Zentrum, gemustert»); *Streifenbarbe* («Körper durch rote und goldbraune Längsstreifen gemustert»). У німецькій терміносистемі найбільш частотним показником партитивів є мотиватор *Fleck* («1. verunreinigte und verfärbte Stelle»): *Fleckenbarbe* («Spindelförmiger Körper mit goldbrauner Grundfärbung und schwarzen unregelmäßigen Flecken»); *Fleckhai* («Körperrücken und -seiten mit Netzmuster aus hellen Streifen und dunklen Flecken»). Відсутність тих чи інших елементів забарвлення позначено в назвах: *Ungestreifter Pelamide* («Ohne Musterung auf dem Körper») та *Ungefleckter Großer Sandaal* («Ohne schwarze Flecken auf den Schnauzenseiten»).

У мотиваційній базі німецьких номенклатурних назв риб мотиватори-партитиви на позначення фрагментів забарвлення риб можуть корелювати із:

– мотиватором рівня якості: *Weißgefleckter Glatthai* («Rücken mit vielen kleinen, hellen Flecken»); *Rote Fleckbrasse* («Ein großer schwarzer Fleck auf dem Vorderende der Seitenlinie»); *Rotstreifenbärbling* («Seinen Namen verdankt er einer

leuchtend roten Längsbinde, die sich vom oberen Rand des Mundes bis zur Wurzel der Schwanzflosse zieht»);

– мотиватором рівня кількості: *Zweifleckengrundel* («Ein großer schwarzer Fleck auf jeder Seite des Schwanzstiels»); *Fünffleckenbarsch* («…der wie der Name schon sagt, fünf charakteristische Flecken auf der Saite aufweist…»); *Einfleckige Scholle* («Sie hat für gewöhnlich eine braune Grundfarbe mit sichelförmigen dunklen und gelbroten Flecken»);

– мотиватором рівня партитивів: *Gestreifter Schleimfisch* («Haut nackt und schleimig. Farbe bräunlich, Körper mit 6-7 dunkelbraunen, senkrechten Binden»); *Gefleckter Knochenhecht* («Ihr Körper ist bräunlich bis olivgrün mit einem unregelmäßigen Muster von dunklen Flecken, die Seiten sind heller als der Rücken…»).

Друга група німецьких іхтіонімів є найбільш чисельною. До неї зараховуємо мотиватори-партитиви на позначення частин тіла риби. Німецькомовні номенклатурні найменування з партонімом *Kiemen* позначають органи водного дихання риб. Так, специфічна будова зябрових мішків *Kiemensackwels* («Der Name kommt von einem besonderen inneren Organ, welches für eine akzessorische Atmungsversorgung sorgt. Das heißt, dass diese Fische die Möglichkeit haben, atmosphärische Luft zu atmen») та зябрових щілин родини риб *Kiemenschlitzaale* («Die Kiemenöffnungen sind klein und befinden sich als Pore oder kleiner Schlitz in der Kehlregion») уможливлюють перебування цих риб у зіпсованій воді з недостатнім вмістом кисню. Окрім цього, такі риби мають здатність тривалого перебування поза водою.

Значна кількість іхтіонімів із партонімами *Flosse*, *Flossel*, *Schwanz*, *Stachel* фіксують вирости на тілі риб. Плавці риб (*Flosse*, *Flossel*) є свого роду кілями, що регулюють рух риби у визначеному напрямку або підтримують рівновагу риби у воді: *Flösselaal* («Im Unterschied zu den Arten der Gattung der Eigentlichen Flösselhecht hat der Flösselaal lediglich 10-12 Flössel und keine Bauchflossen»). Компонент *Stachel* підкреслює наявність шипів або колючок на тілі риб, які тісно пов'язана з умовами їхнього існування й загальною будовою риб: *Stachelaal* («Die Rückenflosse wird von 13 dis 19 Stachelstrahlen und 53 Weichstrahlen gestützt. Bei der Afterflosse sind es 49 Weichstrahlen»); *Stachelmakrelen* («Fische sehr unterschiedlicher Gestalt mit stachelstrahliger 1. und weichstrahliger 2. Rückenflosse. Meist 3 Stachelstrahlen vor der Afterflosse; die vorderen zwei Stachelstrahlen stehen weit vor dem dritten Stachelstrahl; letzter ist mit der restlichen, weichstrahligen Afterflosse verwachsen»).

Німецькі номенклатурні назви риб з партонімом *Schuppe* вказують на покрив більшості тіл риб. Луска забезпечує гладкість поверхні тіла й запобігає виникненню складок шкіри на боках: *Schuppenkarpfen* («…mit vollständigen Schuppenkleid, ist hochrückiger als der Wildkarpfen»).

Патронімічні мотиватори в німецькій іхтіологічній номенклатурі виконують функції кореляції на позначення якості частин тіла риби, зокрема, вказують на:

– колір частини тіла: *Weißflossiger Grundel* («Die Flossen sind einfarbig hellgrau und kaum gefleckt»); *Rotauge* («Augen und Flossen sind rötlich. …Ein

besonderes Kennzeichen ist die leuchtend rote Iris, daher rührt die Namensgebung»); *Gelbschwanzmakrele* («Ihren Namen verdankt diese edle Makrelenart ihrer leuchtendgelben Schwanzflosse. Auffallend sind auch ihre markant gelben After- und Rückenflossen, die durch Stacheln gestützt werden»). Поодиноким є іхтіонім із мотиватором рівня якості в кореляції з демінутивом (зменшувальною ознакою): *Blaumäulchen* (*Mäulchen* – «Diminitiv zu Maul»);

– конфігурацію частини тіла: *Spitzschwänzige Grundel* («Schwanzflosse spitz»); *Plattköpfe* («Namensgebend für die Plattköpfe ist ihr flacher, großer, oft mit Stacheln besetzter Kopf»); *Rundmäuler* («Ihr Name leitet sich von dem kreisrunden, trichterartigen Saugmail ab, das mit hornigen Zähnen bewehrt ist»).

Мотиватор-партитив на позначення частин тіла риби подекуди використовується в ономасіологічних структурах у поєднанні з мотиваторами рівня кількості: *Sechskiemenrochen* («Sie haben sechs Kiemenspalten»); *Dreischwanzbarsch* («Die Schwanzflosse ist abgerundet, bei den Gattungen … auch die weit hinten sitzenden Rücken- und Afterflosse, so dass sich der Eindruck von drei Schwänzen ergibt»); *Vieraugen* («…sind Oberflächenfische, denen eine quer liegende Scheidenwand das Auge in zwei Hälften mit je einer Pupille teilt, so dass die Tiere gleichzeitig über und unter Wasser sehen können»). Зауважимо, що ця риба – єдина відома хребетна тварина, яка однаково добре бачить як над водою, так і у воді, оскільки око цих риб поділене горизонтальною перегородкою з епітелію на верхню частину (для зору в повітряному середовищі) й нижню частину (для зору у воді).

Партитивний мотиватор, корелюючи з мотиватором рівня кількості, може вказувати на розмір: *Großkopfgroppe* («…wird nur acht bis neun Zentimeter lang, wobei der breite, spitzmäulige Kopf ein Drittel der Körperlänge ausmacht»); *Großaugenbarsche* («Riesige Augen mit einer Licht reflektierenden Schicht sind eine Anpassung an Nachtaktivität»); *Langschwänze* («Schwanz wenigstens von der Länge des Körpers»).

У німецькій іхтіологічній номенклатурі мотиватор-партитив може бути в кореляції з предикатом у складі композитів, що вирізняє спосіб плавання риб: *Kopfsteher* («Die Kopfsteher sind die Familie von Süßwasserfischen aus der Ordnung der Salmler, die durch ihre senkrechte Schwimmweise, bei der Kopf nach unten gehalten wird, auffällt»); *Kopfsauger* («Es sind schlanke Fische, die sich mit Hilfe einer Saugplatte, die sich aus der ersten Rückenflosse gebildet hat, an größere Fische z. B. Haie oder Meeressäuger anheften, um sich so mitnehmen zu lassen; gelegentlich versuchen sie auch, sich an Tauchern festzusaugen»); *Flossensauger* («Mit ihren Bauch- und Brustflossen sind die Fische in der Lage einen Saugeffekt zu erzeugen, der ihnen ermöglicht sich in der Strömung an Steinen oder ähnlichen festzuhalten») або спосіб добування їжі: *Schlupfmäuler* («Ihr Populärname rührt von der Fähigkeit her, ihr Maul ausfahren zu können und damit saugartig nach kleinen Fischen und Krebstieren zu schnappen»).

До третьої групи зараховуємо лише німецькі номенклатурні назви риб із мотиватором-партонімом *Schleim* («Bei Menschen und bestimmten Tieren im Körperinnern von bestimmten Drüsen produtierte, zähflüssige Absonderung») на

позначення речовини, яку продукують риби. Для німецькомовної наукової спільноти іхтіологів для деяких найменувань важливо показати саме цей мотиватор, тому що у видах риб *Adriatischer Schleimfisch, Süßwasser-Schleimfisch, Gestreifter Schleimfisch, Geängelter Schleimfisch, Gehörnter Schleimfisch, Marmorschleimfisch, Langhörniger Schleimfisch* («Ihren Namen haben sie daher, dass ihr Körper von einer auffallend dicken Schleimschicht überzogen ist, die sie befähigt, auch einige Zeit teilweise oder ganz außerhalb des Wassers zu verbringen, ohne dass sie schnell austrocknen») слиз захищає їхню шкіру й дозволяє рибам довго бути без води, а інший вид риб *Schleimaal* («Die Körperseiten weisen als auffällige weiße Poren die Öffnungen großer Schleimdrüsen auf») за допомогою слизу добуває їжу та захищається. Німецьке номенклатурне найменування *Schlei* не має компонента *-m*, але встановлений за етимологічним словником зв'язок зі *Schleim* є очевидним («Der karpfenartige Fisch ist nach seinen schleimigen Schuppen benannt» [8, с. 724]). В іхтіонімі *Schleimköpf* («Auffällige, schleimgefüllte Knochengruben am Kopf») відбувається поєднання партитивного мотиватора, який позначає речовину, продуковану рибою (*Schleim*), із мотиватором рівня партитива на позначення частини тіла риби (*Kopf*), що вживається як локатив, де є слиз.

Отже, партитивний мотиватор є доволі поширеним у німецькій номенклатурі іхтіофауни. Він може бути універсальним за значенням і властивим тільки рибам. Цей мотиватор виконує небагато функцій, здебільшого корелює з мотиваторами кількості й якості, позначаючи зовнішній вид риби і дає змогу диференціювати риб певного роду чи родини або передавати специфіку будови тіла, способу захисту тієї чи іншої родини чи роду. Перспективою нашого дослідження є аналіз мотиваційних функцій інших складників пропозиції та інших типів мотивації, що поглибить наші уявлення про мову, етносвідомість та культуру німецького народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лейчик В. М. Терминоведение: Предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : КомКнига, 2006. – 256 с.

2. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики / М. В. Никитин. – СПб. : Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.

3. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология (монография) / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.

4. Соколов В.Е. Пятиязычный словарь названий животных. Рыбы. Латинский-русский-английский-немецкий-французский / В. Е. Соколов. – М. : Русский язык, 1989. – 734 с.

5. Bent J. Muus. Die Meeresfische Europas / Bent J. Muus, Jörgen G. Nielsen. – Stuttgart : KOSMOS Verlag, 1998. – 336 s.

6. Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.dwds.de /.

7. Duden Bedeutungswörterbuch / hrsg. u. bearb. von Wolfgang Müller. – 2., völlig neu bearb. U. enw. Aufl. – Mannheim; Wien; Zürich: Bibliographisches Institut, 1985. – 797 s.

8. Duden Herkunftswörterbuch / 4., neu bearbeitete Auflage. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich : Bibliographisches Institut, 2007 – 960 s.

9. Rudie H. Kuiter. Atlas der Meeresfische / Rudie H. Kuiter, Helmut Debelius. – The Czech Rebublic : KOSMOS Verlag, 2009. – 728 s.

Svitlana Stroykova

Partonymic motivator in the German ichtiological nomenclature

In the article the role of the patronymic motivator in the formation of propositionally-motivated German scientific names of fishes is considered.

Keywords: German scientific names of fishes, cognitive-onomasiological analysis, motivation, patronymic motivator.

Анастасія Ришкова

МОТИВАТОРИ РІВНЯ КІЛЬКОСТІ В СКЛАДІ СУЧАСНИХ НІМЕЦЬКИХ КОМПОЗИТНИХ НАЙМЕНУВАНЬ ОСІБ

Статтю присвячено когнітивно-ономасіологічному аналізу особливостей композитних найменувань осіб із мотиватором рівня кількості в сучасній німецькій мові.

Ключові слова: мотивація, рівень кількості, композитні найменування осіб, когнітивно-ономасіологічний аналіз.

Актуальність дослідження ономасіологічних структур композитних найменувань осіб зумовлена необхідністю встановити когнітивне підґрунтя механізму творення найменувань у мові й загальною спрямованістю сучасної лінгвістики на розгляд мови як семіотичного засобу репрезентації когнітивних процесів, структур та операцій свідомості. Сьогодні вивчення найменувань осіб набуває особливої актуальності у зв'язку з дослідженням ролі мовної особистості, концептуальної та мовної картин світу, що відповідає загальній антропоцентричній спрямованості лінгвістичної науки. Уточнювальну й диференційну функцію в німецьких композитних найменуваннях осіб виконують мотиватори різних рівнів, зокрема мотиватори рівня кількості. Категорія кількості має важливе значення для існування людського суспільства. Так, О. О. Реформатський вважав, що «число й уміння мислити числами є одним із великих і давніх досягнень людства» [1, с. 76]. Дослідження мотиваторів рівня кількості є актуальним, оскільки дає змогу розглянути різні кількісні показники, актуалізовані в назвах осіб у німецькій мові.

Метою статті є аналіз особливостей мотивації композитних найменувань осіб з мотиватором рівня кількості в сучасній німецькій мові. Матеріал дослідження – понад 150 німецьких композитних найменувань осіб із мотиватором рівня кількості, вилучених зі словників німецької мови «Duden Deutsches Universalwörtebuch» [4] та «Langenscheidt E-Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache» [5].

Найменування осіб віддавна привертають увагу германістів, які в численних дослідженнях вже розробили різні аспекти номінацій особи в німецькій мові. Так, учені активно досліджували структурно-семантичний аспект німецьких найменувань осіб (М. Агзамов, О. В. Богомягкова, О. Є. Голод, Г. В. Ковалевська, І. І. Кремих, О. М. Крилова, О. Ю. Новікова та ін.), розглянуто функціонально-прагматичні особливості сучасних німецьких номінацій особи (А. А. Бекбалаєв, С. М. Вопіяшина, Н. С. Деренкова,

С. Ю. Потапова, М. О. Черкас та ін.). Окремі дослідження найменувань осіб у німецькій мові виконано в порівняльно-історичному (Н. В. Ященко) та когнітивному (Т. В. Зелякова) аспектах. Однак досі мотивацію німецьких композитних найменувань осіб не розглядали з позицій когнітивної ономасіології, що зумовлює новизну нашого дослідження.

Основним методом аналізу мотивації німецьких композитних найменувань осіб із мотиватором рівня кількості є методика когнітивно-ономасіологічного аналізу, розроблена О. О. Селівановою й апробована представниками її наукової школи на матеріалі різних мов (Я. В. Браницька, І. І. Казимир, В. В. Калько, О. В. Коновалова, Г. В. Кочерга, І. М. Литвин, Н. С. Рибалка, Г. А. Ярмоленко та ін.).

Когнітивно-ономасіологічний аналіз здійснюється в два етапи. Першим етапом є інтерпретація ономасіологічної структури найменування. Для німецьких композитів інтерпретація ономасіологічної структури передбачає встановлення ономасіологічних ознак, ономасіологічного базису, а також визначення характеру зв'язку між ознаками. На другому етапі здійснюється моделювання структури знань про позначене у вигляді моделі ментально-психонетичного комплексу (МПК), «яка відображає інформаційну структуру свідомості як холістичного психофункціонального континууму поєднання пізнавальних функцій відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції та трансценденції й колективного позасвідомого» [4, с. 155].

Залежно від статусу мотиваторів у структурі знань про позначене О. О. Селіванова виокремлює такі типи мотивації: пропозиційну, яка застосовує знаки-мотиватори у прямих значеннях, що фіксують в ономасіологічній структурі відносно істинну та несуперечливу інформацію про позначене; асоціативну, яка характеризується вибором мотиваторів метафоричного статусу на підставі аналогійних зв'язків з іншими концептуальними сферами свідомості; модусну, яка ґрунтується на оцінці носіями мови знака мотиватора; змішану, яка суміщає мотиватори, що позначають різні за статусом фрагменти структури знань про позначене; концептуально-інтеграційну, що формує новий знак і його концепт на підставі поєднання двох концептів і їхніх знаків [4, с. 160]. Рівень кількості входить до пропозиційного ядра МПК, а кількісний показник виконує функцію пропозиційного мотиватора.

Поняття кількості є різноплановим і включає як чітко виражене число (*Zehnmonatskind* «(volkst.): Kind, das erst im zehnten Monat der Schwangerschaft geboren ist» (5, с. 1768)), так і неточну, приблизну, невизначену кількість (*Kleinaktionär* «(Wirtsch.): Aktionär, dem nur ein unbedeutender Teil des Grundkapitals einer Aktiengesellschaft gehört» (5, с. 844)), а також гіперболізовану кількість (*Tausendkünstler* «(ugs., scherzh.): jmd., der vielseitig begabt, bes. handwerklich sehr geschickt u. vielseitig ist» (5, с. 1519), *Alleskönner* «jmd. mit zahlreichen Fähigkeiten u. Fertigkeiten auf den verschiedensten Gebieten» (5, с. 92)). Аналіз матеріалу підтверджує, що в німецьких композитних найменуваннях осіб дуже рідко застосовують мотиватори зі значенням гіперболізованої кількості. Достатньо широке використання мотиваторів зі значенням чіткої кількості засвідчує важливість максимально точної інформації для

представників німецькомовної спільноти. Використання мотиваторів зі значенням невизначеної кількості зумовлене неможливістю чіткої характеристики або відносним характером кількісного показника в таких випадках: *Kleinrentner* «Rentner, der von einer kleinen Rente lebt» (5, с. 845). Однак навіть для композитних назв осіб з мотиватором невизначеної кількості укладачі німецьких словників іноді намагаються навести чіткі уточнювальні характеристики, що, на жаль, не завжди їм вдається, оскільки тлумачення в різних словниках можуть лише заплутати: *Kleinkind* «Kind, das etwa zwischen 18 Monaten und 4 Jahren alt ist» (6), *Kleinkind* «(bes. Amtsspr.): kleines Kind [vom dritten] bis zum sechsten Lebensjahr» (5, с. 845). Мотиватор зі значенням неточної кількості *Viel-* зазвичай надає композитним номінаціям особи додаткового негативного забарвлення: *Vielfraß* «1. pej; jemand, der zu viel isst» (6), *Vielschreiber* «(abwertend): jmd., der sehr viel [aber qualitativ wenig anspruchsvoll] schreibt, publiziert» (5, с. 1680), *Vielwisser* «(abwertend): jmd., der viel weiß od. zu wissen glaubt» (5, с. 1680).

Рівень кількості в ономасіологічній структурі німецьких композитних найменувань осіб представляють мотиватори кількох різновидів. Так, на одиничність, виконання дії людиною одноосібно вказують сингулятиви *Einzel-*, *Allein-*, *Solo-, -sol-* (*Einzelfahrer* «(Sport): Fahrer ohne Beifahrer» (5, с. 416), *Alleinverdiener* «einzige Person einer Familie, die verdient» (5, с. 91), *Einzelgänger* «jemand, der nur wenig Kontakt zu anderen Menschen hat (und daher meist allein handelt, entscheidet und der oft eine andere Meinung hat als die meisten)»(6)). Зауважимо, що сингулятиви *Einzel-* та *Allein-* іноді дублюють один одного в німецьких композитних номінаціях особи, приміром значення композита *Einzelkind* словник тлумачить із використанням синоніма із сингулятивом *Allein-*: «einziges Kind eines Elternpaars, das ohne Geschwister aufwächst; Alleinkind» (5, с. 416)). Аналогічний спосіб використаний для тлумачення *Einzelrichter* «Richter, der eine Verhandlung allein führt» (5, с. 417). Іноді саме мотиватор-сингулятив може диференціювати композити за сферою використання номінації особи, наприклад: *Alleintäter* «(Rechtsspr.): Täter, der ein Delikt allein begangen hat» (5, с. 417), *Einzeltäter* «jmd., der eine strafbare Handlung allein, ohne die Mithilfe anderer begeht, begangen hat» (5, с. 91).

Спектр предикатів, з якими можуть сполучатися сингулятиви, допомагає зрозуміти, на виконання яких дій одноосібно звертають особливу увагу в німецькомовній спільноті. Ці дії часто стосуються правових відносин у суспільстві. Слід зауважити, що одноосібність у композитах, пов'язаних зі сферою власності, виражає в німецькій мові переважно сингулятив *Allein-(Alleinbesitzer, Alleineigentümer, Alleinerbe, Alleininhaber)*. А використання сингулятивів *Solo-, -sol-* у композитних номінаціях особи обмежене цариною музики й танців: *Gesangssolist* «als Solist eingesetzter Sänger (in Gegenüberstellung zu Orchester, Chor u.Ä.) (5, с. 595), *Instrumentalsolist* «Solist auf einem Musikinstrument (innerhalb eines Orchesters, Ensembles o.Ä.)» (5, с. 771), *Solotänzer* «als Solist auftretender Tänzer» (5, с. 1416). Така обмеженість спричинена, ймовірно, тим, що цю лексичну одиницю латинського походження було

запозичено через італійську в період домінування італійських композиторів та виконавців у Європі. Італійську мову й донині використовують у партитурах, тож саме у сфері музики було введено в обіг це слово в німецькій мові.

Мотиватор-інтенсив *Voll-* репрезентує найвищий, крайній ступінь дії, якості (*Vollmitglied* «Mitglied mit allen Rechten und Pflichten» (5, с. 1687)). Аналогічну функцію виконують і мотиватори *Alles-, All-*: *Allerweltskerl* «(ugs., leicht abwertend): jmd., der auf allen möglichen Gebieten beschlagen ist; Tausendsassa, Hansdampf in allen Gassen, Allroundman» (5, с. 93).

Демінутиви *klein-, kleinst-* характеризують у складі композитних назв осіб зменшувальність, що може стосуватись як власне людини (*Kleinstkind* «(bes. Amtsspr.): kleines Kind bis zum zweiten Lebensjahr» (5, с. 845)), так і об'єктів її діяльності: *Kleintierhalter* «jmd., der Kleintiere hält» (5, с. 845), *Kleindarsteller* «Darsteller, Schauspieler mit nur kleineren Aufgaben» (5, с. 844), *Kleinsparer* «(Finanzw.): Sparer kleiner Beträge» (5, с. 845).

У композиті *Riesendame* («(veraltend): übermäßig dicke, große, auf Jahrmärkten als Attraktion gezeigte Frau» (5, с. 1257)) першою ономасіологічною ознакою є аугментатив, що вказує на надмірну збільшеність. Широко використовується в німецьких композитних номінаціях особи інший аугментатив – *Groß-* (*Großverdiener* «jmd., der viel Geld verdient, der ein großes Einkommen hat» (5, с. 636), *Großindustrielle* «jmd., der einen od. mehrere große Industriebetriebe besitzt od. leitet» (5, с. 635)). Зауважимо, що аугментатив *Riesen-* стосується тільки самої особи, натомість аугментатив *Groß-* може відноситися і до об'єктів діяльності людини.

В ономасіологічній структурі композитних найменувань осіб нерідко представлений мотиватор-дименсив, що позначає розмір, кількість, дистанцію. Так, у низці найменувань спортсменів вибір дименсива зумовлений особливостями та правилами певного виду спорту (*Dreispringer* «jmd., der Dreisprung als sportliches Disziplin betreibt» (5, с. 364)*, Elfmeterschütze* «(Fußball): Spieler, der einen Elfmeter ausführt» (5, с. 423)). Однак використання мотиваторів-дименсивів не обмежене спортивними найменуваннями. Специфічною особливістю дименсивів у композитних назвах осіб є те, що вони зазвичай належать самій особі опосередковано. Приміром, у жаргонній назві найвищого за рангом генерала *Viersternegeneral* дименсив безпосередньо пов'язаний із комітативом (указує на кількість зірок на погонах), а не з суб'єктом. Схожа ситуація і з композитом *Tausendsassa* «gespr hum oder iron.: jemand, der sehr viel kann und den man deswegen bewundert» (6), у якому використовується гіперболізований показник кількості, який стосується особи лише опосередковано.

Розглянуті вище композитні найменування осіб мають пропозиційну мотивацію, однак мотиватори рівня кількості представлені й в одиницях змішаної мотивації. У таких найменуванннях осіб кількісний мотиватор корелює з метафоричним, а донорськими зонами є переважно концептосфери ТВАРИНА й АРТЕФАКТ, наприклад, *Dreikäsehoch* «gespr. hum.: ein kleines Kind, meist ein Junge» (6), де донорською зоною є концептосфера АРТЕФАКТ. У змішано мотивованих композитах *Großmaul* «(ugs., abwertend): jmd., der prahlt, Angeber»

(5, с. 636), *Großschnauze* «(salopp): Großsprecher» (5, с. 636) застосовано кількісний мотиватор *Groß-* у поєднанні з метафоричними *-maul, -schnauze,* які, до того ж, надали композитним номінаціям особи негативного забарвлення (концептосфера ТВАРИНА є донором для концептосфери ЛЮДИНА).

Застосування мотиваторів рівня кількості в композитних назвах осіб у німецькій мові виконує функцію уточнення, розрізнення, характеризації самої особи, об'єктів її діяльності, супутніх предметів та явищ. Дослідження особливостей функціонування мотиваторів рівня кількості, що входять до ономасіологічних структур німецьких композитних номінацій особи, засвідчило, що найактивніше використовуються мотиватори-дименсиви та сингулятиви. Широке представлення дименсивів можна пояснити прагненням носіїв німецької мови якомога точніше схарактеризувати особу. Спектр мотиваторів-сингулятивів звужений порівняно з дименсивами, однак значна кількість композитних найменувань осіб підтверджує те, що одноосібність привертає значну увагу в німецькомовному суспільстві. Перспективою дослідження кількісного мотиватора є деталізація зв'язків цього мотиватора з різними ономасіологічними ознаками номінативної структури слова і проекції на створення значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика / А. А. Реформатский. – М. : Наука, 1987. – 262 с.

2. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология (монография) / Е. А. Селиванова. – К. : Издательство украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.

3. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

5. Duden Deutsches Universalwörterbuch : [A – Z] / auf der Grundlage der neuen amtlichen Rechtschreibregeln bearb. von Günther Drosdowski und der Dudenredaktion. [Hrsg. vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion]. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverl., 1996. – 1816 s.

6. Langenscheidt E-Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache [Elektronische Ressource] : völlige Neuentwicklung, neu ; insgesamt rund 66000 Stichwörter und Wendungen, Zugriff auf hunderttausende von Wortformen, Wortschatz-Aktualisierung übers Internet ; mit preisgekrönter Pop-up-Funktion ; Version 4.0. – Berlin; München: Langenscheidt, 2003. – 1 CD-ROM : farb., mit Ton ; 12 cm, in Behältnis 25 x 20 x 5 cm + Beil. (4 S.). – Titel auf dem Behältnis. – Systemvorauss.**:** ab Pentium I; 8 MB RAM, ca. 50 MB freier Festplattenspeicher; ab Windows NT 4.0/2000/XP; CD-ROM-Laufwerk; Grafikkarte mit mind. 800 x 600 Auflösung, High Color (mind. 32000 Farben), Soundkarte.

Anastasia Ryshkova

Motivators of Quantity Level in Compound Denominations of Persons in Modern German

The article deals with the cognitive-onomasiological analysis of compound denominations of persons with motivators of quantity level in Modern German.

Key words: motivation, quantity level, compound denominations of persons, cognitive-onomasiological analysis.

ГРАМАТИКА

Микола Степаненко

СИМЕТРИЧНА ТА АСИМЕТРИЧНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ: ЛОГІКО-СЕМАНТИЧНИЙ І ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИЙ ВИМІРИ

У статті проаналізовано симетричну та асиметричну локалізацію, що є складником загального значення "просторові межі реалізації процесуальної ознаки", схарактеризовано семантичні і формально-граматичні засоби репрезентації її в реченнях структурної моделі із суб'єктом (лівобічним поширювачем), предикатом, припредикатним компонентом з локативно-статичним і локативно-директивним типом детермінації.

Ключові слова: симетрична локалізація, асиметрична локалізація, дієслова-предикати, іменники-заповнювачі припредикатної позиції, локативний орієнтир.

Простір, як і час, є основною формою матерії, однією "з перших реалій буття, яку сприймає й диференціює людина" [4, с. 127], що ставить себе у центр усесвіту. Поза простором буття немає. "Усе існує де-небудь, – зауважує В. Г. Гак, – простір – атрибут цього існування. Предмет А імплікує просторову характеристику *L*. Але через логічну інверсію… *L* імплікує А, тобто наявність/відсутність локативної характеристики предмета передбачає наявність / відсутність самого предмета" [4, с. 130]. Ці й інші важливі локативні закономірності знаходять безпосереднє віддзеркалення в мові, зокрема на її граматичному рівні, основною одиницею якого є речення.

Аналізуючи речення структурної моделі суб'єкт (S) + предикат (P) + правобічний локативний поширювач (Adv loc), важливо брати до уваги зв'язок між лівобічним та правобічним поширювачами. Логічну операцію співвіднесення носія процесуальної ознаки (репрезентанта позиції S) із простором або предметом, "стосовно якого визначається місцезнаходження предмета…і характер їхніх взаємовідношень (статичний, динамічний)" [3, с. 6] (репрезентантом позиції Adv loc), у мовознавстві кваліфікують як локалізацію. Іманентною властивістю синтаксичних конструкцій описуваної структурної моделі є те, що в них значення орієнтації, яке репрезентує правобічний поширювач, "спричиняє абсолютний просторовий зв'язок суб'єкта висловлення [лівобічного поширювача – S. – M. C.] з орієнтиром [правобічним поширювачем – Adv loc [stat]. – M. C.]" [6, с. 138]. Потрібно вказати ще на одну важливу особливість локалізації: між лівобічним та правобічним поширювачами існують симетричні й асиметричні зв'язки. Симетрія виникає тоді, коли місцеперебування, місцерозташування, переміщення субстанції (предмета в найзагальнішому сенсі, що заповнює позиції S) встановлюється щодо неї самої. Отже, речення, побудовані на симетричній основі, інформують про перебування, розташування, переміщення в просторі якої-небудь субстанції у власній системі локативно-статичних координат, коли просторовим орієнтиром виступає сама субстанція (схема речення:

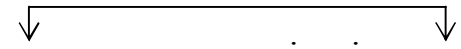

S+ P + Adv loc).

Про цей тип локативної орієнтації говорив І. І. Слинько, наголошуючи, що людина визначає простір не тільки залежно від предметів, що її оточують, а й стосовно самої себе [8, с. 57]. Не заперечуючи антропоцентризму просторових параметрів, за яким "розвиток свідомості й самосвідомості в людині дає змогу їй усвідомлено сприймати навколишню дійсність, що є для неї просторово-часовою реальністю, а себе – як її центральну частину, антропоорієнтовану точку її координат" [10, с. 75], зазначимо, що таке твердження потребує уточнення хоча б тому, що реалізація в реченні симетричної локалізації може стосуватися не лише людини, а й інших істот. Реченнєві структури розгляданого типу мають специфічні валентні характеристики, що стосуються лексико-семантичного складу заповнювачів позицій S і Adv loc [stat]. Функцію лівобічного поширювача виконують лише ті іменники, які входять до семантичних груп "людина" і "тварина". Речення, у яких між лівобічним та правобічним поширювачами існують асиметричні зв'язки, не мають жорстких обмежень у плані лексико-семантичної реалізації лівобічного конституента. У позиції S функціонують іменники – найменування людей за різними ономасіологічними ознаками, тварин, рослин, предметів побуту, споруд та їхніх частин, засобів переміщення, різноманітних сукупних утворень, станів природи тощо. Аналогічну закономірність простежено на рівні поширювача Adv loc: у реченнях із симетричною локалізацією його формують лише ті субстантиви, які називають органи, частини організму людини або тварини, тоді як реченням з асиметричною локалізацією ця лексико-семантична селекційність не властива. Роль локативного орієнтира можуть виконувати іменники – назви будь-якого тіла, що наділене основними ознаками простору, а саме: "тривимірністю (положення об'єкта визначають три незалежні величини – довжина, висота і ширина), однорідністю (усі точки простору рівноправні щодо наявності або відсутності) та ізотропністю (усі три виміри рівноправні)" [5, с. 13]. Промовистим є й те, що в реченнях із симетричним типом локалізації принцип лексико-семантичної вибірковості виявляється в межах валентної рамки S+P, конституенти якої перебувають між собою у відношенні обов'язкової активно-активної валентності. Так, при субстантивах – найменуваннях істот – людей за віковими, соціальними, національними, територіальними або якимись іншими ознаками, а також тварин – функціонують дієслова конкретної фізичної дії, насамперед ті, які вказують на положення об'єкта без зміни його місця в просторі [*класти, ставити*], означають механічний уплив на якусь поверхню [*бити, давити, роздирати*]. У правобічній позиції речень з означеним лексико-семантичним діапазоном основних носіїв валентності і їхніх лівобічних поширювачів поряд із факультативним адвербіально-локативним функціонує облігаторний об'єктний поширювач. Пор.: *Хлопець* ***поставив*** *сумку* ***біля ніг,*** *Дівчина* ***фарбувала*** *нігті* ***на руках***; *Пес* ***поклав*** *кістку* ***біля лап***. Іменники –

найменування органів, частин організму людини або тварини сполучаються з неперехідними дієсловами, що передають значення “позиція в просторі” і наділені селекційними рисами “висяче положення”, “лежаче положення”. Пор.: *Рука* ***лежить на плечі****, Рука* ***висить уздовж тіла****; Лапа* ***лежить на морді****, Хвіст* ***лежить на спині****.* Ці лівобічні поширювачі фокусують у собі сему ‘істота: людина або тварина’. Вони, як і лексеми на зразок *батько*, *хлопець*, *учитель*, є тими носіями процесуальної ознаки, які контролюють ситуацію, безпосередньо виконують відповідну дію і є “джерелом енергії” цієї дії [7, с. 17]. Припредикатний поширювач Adv loc перебуває в реченні на правах обов’язкового компонента.

Дещо відмінну валентну природу мають речення з асиметричною локалізацією, при якій місцеперебування, місцерозташування, переміщення субстанції (лівобічного поширювача) встановлюється стосовно будь-якого локативного орієнтира, не пов’язаного з цим поширювачем. Розглядувані синтаксичні конструкції інформують про перебування, розташування, переміщення якоїсь субстанції поза власною системою локативно-статичних координат (схема речення:

асиметрична локалізація
S+ P + Adv loc).

Слід ще раз наголосити на тому, що значеннєвий діапазон заповнювачів усіх позицій речень, утворених за зразком асиметричної локалізації, не має тієї жорсткої лексико-семантичної обмеженості, яка властива синтаксичним конструкціям, побудованим на основі симетричної локалізації. Пор. подані вище приклади з такими: *Гість* ***стоїть біля порога****, Хлопець* ***копав*** [*яму*] ***за парканом****, Жінка* ***ходить між осокорами****; Цап* ***пасеться на лузі****, Бик* ***жує*** [*траву*] ***у хліві****, Гусак* ***п’є*** [*воду*] ***неподалік колодязя****; Дуб* ***зеленіє в парку****, Осика* ***шелестить*** [*пожовклим листям*] ***під горою****, Трава* ***буяє на узліссі****; Телевізор* ***стоїть посеред столу****, Рука* ***лежить на кошику****, Дрантя* ***валяється в комірчині****; Поїзд* ***зупинився під Ромоданом****, Вагони* ***стоять на третій колії****, Майстерня* ***міститься між будинками****.*

Отже, відмінності між симетричною та асиметричною локалізацією, продиктовані характером зв’язку між лівобічним (носієм процесуальної ознаки) та правобічним (місцем реалізації процесуальної ознаки) поширювачами, стосуються й лексико-семантичного наповнення припредикатного компонента: жорсткою лімітативністю його в реченнях із симетричною локалізацією й відсутністю цього обмеження в реченнях із асиметричною локалізацією. Власне, ідеться про два простори: перший, який зосереджений у самому суб’єкті (лівобічному поширювачі), і другий, який його оточує. Це локативне розшарування з екстраполюванням на мовну картину світу досить точно схарактеризував В. Г. Гак. Покликаючись на твердження Протагора, згідно з яким у формуванні локативних номінацій яскраво заманіфестовується принцип “homo mensura” – “людина – міра всіх речей”, він зробив аргументований висновок про те, що “просторові номінації утворюють четверо концентричних

кіл, які розширюються й походять від понять “*людина – будинок – країна – світ*” [4, с. 128]. Симетрична локалізація пов’язана з поняттям людина, тоді як асиметрична – із поняттями будинок, країна, світ.

У сучасній українській мові до типових конкретних репрезентантів семантики симетричної локалізації належать речення, у яких роль заповнювача припредикатної позиції виконує займенник *себе*. Його призначення – вказувати на спрямованість процесуальної ознаки на самого носія (виконавця) цієї ознаки. Прономінатив *себе* регулярно функціонує в ролі правобічного поширювача в реченнях, утворених за зразком таких структурних субмоделей: S+P+Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ПЕРЕДО+ Pron acc] loc, S+P+Adv [ПОПЕРЕД+ Pron acc] loc, S+P+Adv [НАПЕРЕД+ Pron gen] loc, S+P+Adv [ПОЗАД+ Pron gen] loc, S+P+Adv [НАЗАД+ Pron gen] loc, S+P+Adv [В/У+ Pron acc] loc. Ці синтаксичні конструкції можуть передавати локативно-директивне й локативно-статичне значення.

Розглянемо спочатку валентну організацію речень із семантичним описом “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху”. У синтаксичних конструкціях із адвербіально-директивним конституентом Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ПЕРЕДО+ Pron acc] loc [dir:fin], що репрезентують локативно-директивне значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напрям руху в передній бік локативного орієнтира”, спостережено жорсткість щодо лексико-семантичного заповнення всіх конститутивних позицій. Функцію основного носія валентності виконують дієслова конкретної фізичної дії динамічного характеру, жестів з яскраво вираженою моторністю та оптичної й акустичної дії (*кинути*, *впустити*, *жбурнути*; *посваритися*; *глянути*, *дивитися*; *кричати*, *кликати*). Типовим репрезентантом позиції S є іменники – найменування людей:. ***Не встиг*** [*він*] ***звести перед себе*** *пістолет* (В. Логвиненко); *Він…**глядів перед себе*** (В. Стефаник); *Лесних **кивнув**…**перед себе*** (В. Логвиненко); ***Сплюнув*** [*він*] ***перед себе*** (О. Кобилянська); *Мати…**витягла**…голку з мішка **перед себе*** (О. Кобилянська); *…**махнув перед себе** батіжком Кізка* (Є. Кротевич); *…**він дивився**…**перед себе*** (І. Багряний); *…**кричав** він **перед себе*** (О. Кобилянська). Слід наголосити, що в синтаксичних конструкціях із припредикатним поширювачем Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ПЕРЕДО+N (іменники-соматизми) acc] loc [dir], на відміну від речень із правобічним поширювачем Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ПЕРЕДО+Pron(себе)acc] loc [dir], не завжди чітко протиставлені асиметрична й симетрична локалізації. Остання виразно передана у двох випадках: 1) коли в реченні поряд з аналізованим обставинним компонентом функціонує поширювач-займенник у формі давального відмінка, який вказує на відношення виконавця дії (лівобічного поширювача) до самого себе; 2) коли іменник-соматизм сполучається із займенниковим словом, що реалізує значення “який є в себе”, й утворює разом з ним дескрипцію Pron [свій]x+Sub[іменник-соматизм]x. Роль визначника асиметричної локалізації виконують також дескриптивні структури Adjx+Subx, Subx+Subx. Спільним для цих дескрипцій є те, що в них детермінувальний член реалізує сему ʻякий

не є в субстанції, що переміщається (або лівобічному поширювачеві)’. Пор. у цьому зв’язку такі приклади: *Х* ***кинув*** [*молоток*] ***собі перед ноги*** [***перед себе, перед свої ноги***] ⌫ симетрична локалізація [*Х = Х*]*; Х* ***кинув*** [*молоток*] ***перед ноги*** ⌫ симетрична або асиметрична локалізація [*Х=Х або Х ≠ Х*]; *Х* ***кинув*** [*молоток*] ***перед чиїсь ноги*** [***перед чужі ноги, перед ноги діда***] ⌫ асиметрична локалізація [*Х ≠ Х*].

Речення структурної субмоделі S+P+Adv[ПОПЕРЕД+ Pronacc] loc [dir] поряд з основним планом змісту “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напрям руху в передній бік локативного орієнтира” репрезентують відтінок дистрибутивності, який формує початковий елемент **по-** складного прийменника **поперед:** ...[*він*] *кожного…****пхав попереду себе*** (Г. Тютюнник); ...[*сонце*] ***погнало…попереду себе****…тіні* (М. Стельмах). На цій підставі їх можна вважати синтаксичним синонімом речень структурної субмоделі S+P+Adv[ПЕРЕД/ПЕРЕДІ+ Pron acc] loc [dir]. У зіставлюваних конструкціях на рівні семантики ніяких розбіжностей не виявлено: вони є моносемантичними синтаксичними структурами, які здатні реалізувати симетричну та асиметричну локалізацію. Якщо спроектувати валентну будову речень із правобічним поширювачем Adv [ПОПЕРЕД+ Pron acc] loc [dir] на валентну організацію речень із припредикатним членом Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ+ Pron acc] loc [dir], то неважко помітити, що між ними існує тотожність. За функціональними можливостями вони також нічим не відрізняються, оскільки належать до непродуктивних репрезентантів загального плану змісту “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху”, сприймаються в сучасній українській мові як застарілі конструкції [1, с. 144] і використовуються головно в розмовному мовленні та в художній літературі.

Речення структурної субмоделі S+P+Adv[НАПЕРЕД+ Pron gen] loc [dir] за типом реалізованого значення наближаються до речень структурної субмоделі S+P+Adv[ПОПЕРЕД+Pron acc] loc [dir] і водночас виявляють специфічні властивості: вони повідомляють не про напрям руху в передній бік локативного орієнтира, який, зі свого боку, є кінцевим пунктом руху, а про якусь конкретну частину простору, що знаходиться перед об’єктом і є в цей момент кінцевим пунктом руху, про “локалізацію предмета певною його стороною щодо кінцевої точки дистантного руху” [2, с. 110]. Отже, реченням із припредикатним членом Adv [НАПЕРЕД+ Pron gen] loc [dir] притаманний такий семантичний опис: “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напрям руху в простір, розташований попереду локативного орієнтира”: *Стальський…****простяг*** *ноги* ***наперед себе*** (І. Франко); *Алла Михайлівна…****глянула наперед себе*** (Леся Українка); *Вона…****дивилась наперед себе*** (О. Кобилянська); ...[*він*] ***кидав*** *галуззям* ***наперед себе*** (І. Франко). До симетричних характеристик споріднених стосовно значеннєвого плану речень, які зіставляються, слід віднести такі: 1) ідентичність лексико-семантичного складу заповнювачів суб’єктної предикатної позицій; 2) тотожність морфемної будови дієслів-предикатів; 3) обмеженість сфери функціонування. Асиметричним є те, що особливою

активністю в описуваних реченнях наділені вербативи-предикати з префіксом ВИ-, який утворює опосередковану префіксально-прийменникову кореляцію з прийменником **перед** (*виїхати*, *вийти*, *вибратися*, *винести*).

Речення структурної субмоделі S+P+Adv [ПОЗАД+Pron gen] loc [dir:fin] і S+P+Adv [НАЗАД+Pron gen] loc [dir:fin] передають однакове значення: "носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напрям руху в простір, розташований позаду локативного орієнтира". За просторово-напрямковою ознакою "напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: лицевий бік локативного орієнтира/тильний бік локативного орієнтира" вони семантично протиставлені проаналізованим вище реченням структурної субмоделі S+P+Adv [ПЕРЕД/ ПЕРЕДІ/ПЕРЕДО+Pron acc] loc [dir] і S+P+Adv [НАПЕРЕД+ Pron gen] loc [dir]. Маркером антонімічності є прийменники **позад**, **назад** і **перед/переді/передо**, **наперед**, які, сполучаючись із прономінативною словоформою, заповнюють правобічну позицію. Найсуттєвішою характеристикою, що зближує порівнювані антонімічні пари речень, є реалізація ними симетричної локалізації. Склад основних носіїв валентності в аналізованих реченнях жорстко лімітований. Він представлений головно безпрефіксними дієсловами зорової дії та тими, які позначають конкретну фізичну дію з виразним динамічним відтінком (*дивитися*, *глянути*, *глядіти* (розм.), *зирити* (розм.), *зиркати* (розм.), *кинути*, *жбурнути* (розм.), *швиргонути* (розм.), *пошпурити* (розм.), *метнути*): *То він* ***оглянувся позад себе*** (В. Стефаник); *Князь Святослав* ***подивився назад себе*** (С. Скляренко); *...*[*візник*] ***шмагнув назад себе*** *батогом* (М. Коцюбинський); *...****одкидають*** *землю* ***позад себе*** *копита* (М. Коцюбинський).

У реченнях з валентними рамками Р (дієслова зорової дії)+Adv [ПОЗАД+ Pron gen] loc [dir], Р (дієслова зорової дії)+Adv [НАЗАД+Pron gen] loc [dir] локативно-напрямковому компонентові відведено конструктивну роль, тоді як у реченнях з валентними рамками Р (дієслова конкретної фізичної дії з виразним динамічним відтінком)+Adv [ПОЗАД+Pron gen] loc [dir], Р (дієслова конкретної фізичної дії з виразним динамічним відтінком)+Adv [НАЗАД+Pron gen] loc [dir] він займає здебільшого факультативну позицію. Програмований останніми дієсловами-предикатами об'єктний поширювач перебуває на правах обов'язкового члена.

Уже було зазначено, що речення структурної субмоделі S+P+Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ПЕРЕДО+Pron inst] loc [stat], S+P+ Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ ПЕРЕДО+Pron gen] loc [stat] можуть передати також іншу локативну семантику – "носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається попереду локативного орієнтира". Базою для формування цього типу диференційованого значення служать семантично неоднорідні дієслова, зокрема вербативи зорового і слухового сприйняття (*побачити, почути, помітити*), оптичних ефектів (*блимати, сяйнути*), переміщення (*іти, мчати, летіти, ставити*): *Наймит* ***помітив перед собою****… борону* (А. Головко); *Він* ***тримав*** *... палець* ***перед себе*** (М. Ірчан); *Дядина…* ***ставила перед себе*** *відро з глиною* (А. Хижняк).

Конкретні репрезентанти описуваного плану змісту, в основі яких лежать структурні субмоделі S+P+Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ПЕРЕДО+Pron inst] loc [stat] і S+P+Adv [ПОПЕРЕД+Pron inst] loc [stat], S+P+Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ ПЕРЕДО+Pron gen] loc [stat] і S+P+Adv [ПОПЕРЕД+Pron gen] loc [stat], маючи однаковий лексико-семантичний склад предикатної, правобічної й лівобічної позицій, протиставляються за такими ознаками, як “дистрибутивний простір/ недистрибутивний простір”, “функціональна активність/функціональна пасивність”. Вони перебувають між собою у синонімічних зв’язках, оскільки під дією елемента **по-** прийменника **поперед** денотативна структура “носій процесуальної ознаки+процесуальна ознака+місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається перед локативним орієнтиром” ускладнюється семантичним відтінком “поширення дії в просторі”. Пор. подані вище приклади із таким: *Він* ***помітив попереду себе*** *перехожого* (Я. Баш); *Він* ***бачив*** *озеро ...* ***поперед себе*** (М. Хвильовий). Функціональні можливості речень, утворених за взірцем структурної субмоделі S+P+Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ ПЕРЕДО+Pron inst] loc [stat] і S+P+Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ПЕРЕДО+Pron gen] loc [stat], S+P+Adv [ПОПЕРЕД+Pron inst] loc [stat] і S+P+Adv [ПОПЕРЕД+Pron gen] loc [stat], різні: 1) у зону периферії прямують речення структурних субмоделей S+P+Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ПЕРЕДО+Pron gen] loc [stat] та S+P+Adv [ПОПЕРЕД+ Pron inst] loc [stat], причому останні на сучасному етапі розвитку української мови практично вийшли з ужитку; 2) роль основних реалізаторів аналізованого значення виконують речення структурних субмоделей S+P+Adv [ПЕРЕД/ПЕРЕДІ/ ПЕРЕДО+Ninst] loc [stat] і S+P+Adv [ПОПЕРЕД+Ngen] loc [stat].

За реченнями структурної субмоделі S+P+Adv [ЗЗАДУ/ІЗЗАДУ+Prongen] loc [stat] закріплене диференційоване значення “носій процесуальної ознаки+процесуальна ознака+місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається позаду локативного орієнтира”. У ролі предиката виступають дієслова зорового та слухового сприйняття (*почув*, *побачив*). Пор.: *Він* ***побачив ззаду себе*** *задимлене село* (І. Цюпа)*; Хлопець* ***почув*** *крик* ***ззаду себе*** (І. Цюпа). За валентною природою до речень структурної субмоделі S+P+ Adv [ЗЗАДУ/ІЗЗАДУ+ Pron gen] loc [stat] досить близькі речення структурних субмоделей S+P+Adv [ПОЗАДУ+Pron inst] loc [stat] і S+P+Adv [ПОЗАД+Pron gen] loc [stat] є досить близькими:1) лексико-семантична база заповнювачів позиції Adv [prep+Nx] loc [stat] у них однакова; 2) прийменник прислівникового походження **позаду**, як і **ззаду/іззаду** є авто семантичними, отже, має конструктивний характер (див.: [9, с.786, 785]); 3) зіставлюваним реченням не властиві які-небудь відмінності функціонального плану. Пор. подані вище конструкції з такими: *Він* ***побачив позаду себе****...диво* (В. Бабляк). Речення з припредикатними членами Adv [ПОЗАДУ+Pron gen] loc [stat], Adv [ПОЗАД+Pron gen] loc [stat] відрізняються від речень з правобічним компонентом Adv [ЗЗАДУ/ІЗЗАДУ+Pron gen] loc [stat] наявністю в них семантичного відтінку “поширення дії в просторі”, який створює початковий елемент **по-** прийменника **позаду**. Пор.: *Богдан* ***почув позаду себе*** …

грюкіт...(М. Стельмах). Протиставлення за ознакою "дистрибутивний простір / недистрибутивний простір" дає право кваліфікувати речення структурних субмоделей S+P+Adv [ПОЗАДУ+Pron gen] loc [stat] (S+P+Adv [ПОЗАД+Pron gen] loc [stat] і S+P+Adv [ЗЗАДУ/ІЗЗАДУ+Pron gen] loc [stat] як синтаксичні синоніми.

Розряд речень із симетричною локалізацією статичного типу доповнюють синтаксичні конструкції ще однієї структурної субмоделі – S+P+Adv [В/У+Pron loc] stat. Вони також жорстко лімітовані у плані заповнення конститутивних позицій. Роль предиката регулярно виконують дієслова зі значенням зосередження (*тримати*, *інтегрувати*, *зосереджувати*, *акумулювати*): *Усю цю інформацію він уперто* ***тримав у собі****, не виносив її на люди* (У. Самчук).

Проведений аналіз засвідчує, що основним виразником симетричної локалізації в реченнях структурної моделі S+P+Adv loc [dir або stat] є займенник *себе*. Обіймаючи правобічну позицію, він, на відміну від інших репрезентантів цієї позиції, зокрема іменників-семантизмів, не потребує додаткових інвестицій у вигляді посесивних прономінативів або ад'єктивів. Найважливішою ознакою, за якою протиставляють симетричну / асиметричну локалізації, є наявність / відсутність лексико-семантичних обмежень на рівні суб'єкта, предиката і припредикатного локативно-директивного або локативно-статичного компонента.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови : посібник для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів / О. П. Безпалько. – К. : Рад. школа, 1960. – 236 с.

2. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.

3. Всеволодова М. В. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова, Е. Ю. Владимирский. – М. : Рус. яз., 1982. – 264 с.

4. Гак В. Г. Пространство вне пространства / В. Г. Гак // Логический анализ языка. Языки пространств. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 127–134.

5. Засорина Л. Н. Грамматика локативных словосочетаний русского языка (проблема синонимии предлогов и наречий) : автореф. дис. … д-ра. филол. наук / Л. Н. Засорина. – М., 1977. – 44 с.

6. Кибрик А. Е. К типологии пространственных значений: (на материале падежных систем дагестанских языков) / А. Е. Кибрик // Язык и человек : сборник статей памяти профессора П. С. Кузнецова / [под общ. ред. В. А. Звегинцева.]. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1970. – С. 110–156.

7. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

8. Слинько І. І. Дослідження з синтаксису української мови за пам'ятками XIV – XVIII ст. (місцево-просторові звороти) / І. І. Слинько. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 111 с.

9. Словник української мови : в 11 т. / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.] – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. IV. – 1975. – 832 с.

10. Хомякова Е. Г. Антропоцентризм пространственно-временных параметров / Е. Г. Хомякова // Категоризация мира: пространство и время : материалы научной конференции : сб. статей. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1997. – С. 69–78.

Mykola Stepanenko

Symmetrical and unsymmetrical localization:
Logical-semantic and formal-grammatical scope

Symmetrical and unsymmetrical localization which are the component of the common meaning "special relationship" are analyzed in the article, semantic and formal-grammatical means of its representation in the sentences of the structural models with the subject (left-side spreader), predicate, bypredicate component with locative and static and also with direct type of determination.

Key words: symmetrical localization, unsymmetrical localization, predicate verbs, nouns fillers of bypredicate position local reference point.

Олександр Леута

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ БУТТЄВИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено аналізові лінгвальної природи речень із загальною семантикою буття в українській мові, особливу увагу зосереджено на конструкціях наявності/відсутності, що мають ряд специфічних структурно-семантичних особливостей.

Ключові слова: буття, структура речення, модель, схема, суб'єкт, об'єкт, предикат.

Конструкції з семантикою буття в східнослов'янському мовознавстві розглядали Г. О. Пірус, М. В. Мирончук, Н. І. Горголюк, В. А. Тимкова, Г. М. Акимова, Е. З. Диланян, Г. О. Золотова, З. Д. Попова, І. О. Степанян, С. М. Цейтлін та ін. Їхні дослідження засвідчили, що семантичний аспект опису цих синтаксичних одиниць становить певну проблему, зумовлену неоднозначним тлумаченням природи буттєвості в мові. На думку Н. Ю. Шведової, „буттєві дієслова, як вони подані в різних тлумачних словниках, можуть слугувати прикладом найбільшої невпорядкованості словникових характеристик як цілих слів, так і їхніх окремих значень" [13, с. 167–168].

У науковій літературі виокремлюють кілька варіантів значень буттєвих речень, з-поміж яких обов'язково подають тип речень, у яких буттєва семантика нічим не ускладнена або власне екзистенційний варіант існування [2, с. 133] з дієсловами *існувати, траплятися, ставатися, відбуватися, діятися, здійснюватися* та ін.: ***Діялося*** *се в тридцятих роках минулого століття* (М. Коцюбинський). Крім цього типу, серед буттєвих виокремлюють також речення, в яких буттєва семантика ускладнена значенням наявності/відсутності й володіння [Н. Ю. Шведова [14, с. 76–118], О. М. Селіверстова [12, с. 27–42], Л. І. Лонська [11, с. 174]: *Його батько колись* ***мав*** *свої* *села* (І. Нечуй-Левицький); *Латин* *дочку* ***мав*** *чепуруху* (І. Котляревський). Деякі вчені подають екзистенційно-локативні й екзистенційно-кваліфікативні буттєві речення [2, с. 133]: *А в небі, переймаючи простір,* ***Піднісся*** *Чатир-Даг* *двійним* *наметом* (М. Зеров); ***Лютує*** *голод* *в Україні,* ***лютує*** *в княжому* *селі* (Т. Шевченко); *Відтепер* ***панувала*** *тут інша енергія, та, що руйнує* (О. Гончар). Ці варіанти буттєвих речень поєднують буттєві та характеризаційні ознаки. Зокрема, наявність об'єктів у просторі є засобом характеризації цього простору: *Я* *на* *сибірському* *полустанку в осінні ночі* ***ночував*** (М. Сингаївський).

Діалектика відношень між двома фундаментальними поняттями – буттям і характеризацією – дала підставу деяким лінгвістам говорити про наявність у мові синтаксичного концепту „буття ознаки об'єкта", наприклад: *Слово „таверна" італійське. Воно* ***позначає*** *невеликий шинок* [8, с. 33–50].

Традиційно, зокрема в практиці лінгводидактики вищої школи, як буттєві (екзистенційні) речення кваліфікують лише односкладні номінативні, тобто речення, у яких предикативним компонентом є ім'я у формі називного відмінка – **Praed(N_1),** наприклад: *На майдані пил спадає, замовкає річ.* ***Вечір. Ніч*** (П. Тичина); *Над ними ніч. І чорна сфера неба –* ***зірки… Волосожар… Великий Віз…*** (Л. Костенко); ***Сніги,*** *і* ***хмари,*** *й* ***поголоси,*** *і вигорбіла* ***Колима*** (В. Стус).

Проте в структурі речень буттєвої семантики вагому роль відіграють і дієслова, зокрема ті, які містять сему екзистенційності: *бути* (у формі 3 ос. одн. *є*), *існувати*, їхні синоніми *бувати, матися* тощо. Саме вони організують класичні дієслівні речення наявності / відсутності, реалізовані в базовій моделі **S – Praed$_{exist}$ / S – neg Praed$_{exist}$,** напр.: *А* ***малась*** *<u>воля,</u>* ***малась*** *<u>сила,</u> Та силу позички зносили* (Т. Шевченко); *Чи <u>видавництво</u>* ***існує****, чи припинило свою діяльність?* (Панас Мирний).

Найтиповішими предикатами моделей наявності/відсутності є дієслова *бути, матися, існувати*, які реалізують у них значення „бути в наявності"; „бути насправді"; „траплятися", „відбуватися", напр.: *Диво дивнеє на світі З тим серцем* ***буває****!* (Т. Шевченко).

Багатозначне й багатофункціональне дієслово *бути* постає в моделях наявності/відсутності в позиції предиката як синтаксеми *є, буде* (*буду, будеш*) і *був (була, було, були*) і реалізує передусім екзистенційне значення. Ю. Д. Апресян стверджує, що цей предикат здатний реалізувати доволі різнотипні семи, серед яких: екзистенційна, локативна, ідентифікаційна, атрибутивна. До цього, вважає дослідник, варто додати також посесивні значення і для окремих мов метамовні, у яких зв'язка *бути* еквівалентна дієслову *позначати* [4, с. 24]. Дієслівний компонент *є* в моделях наявності/відсутності відіграє виняткову роль, бо семантика буття в цій формі дієслова реалізована найоптимальніше й виражена найпереконливіше. Тут синтаксема *є* не містить жодних інших компонентів змісту, окрім екзистенції, вона функціонує в своєму основному лексичному значенні: *На Уманщині і* ***було*** *і* ***є*** *<u>сільце</u> – хоч би й Солодьками його назвати* (А. Свидницький).

Предикат *є* в моделях наявності/відсутності може бути реалізований як у стверджувальному, так і заперечному значеннях. У заперечному значенні (**neg Praed$_{exist}$**) функціональним замінником дієслова, „екзистенційним предикатом" речення – є слово *нема(є)*, що, як відомо, генетично пов'язане з дієсловом *бути* [5, с. 231], напр.: ***Немає*** *там ні горя, ні зітхання* (Леся Українка). *На вокзалі нікогісінько* ***нема****! Яка шкода! Який жаль!* (І. Нечуй-Левицький).

Отже, предикат *є* можна вважати вузькоспеціалізованим засобом для вираження екзистенції в українській мові. Синтаксема *є* не лише здатна займати позицію предикативного компонента речення, але й може виступати в ролі

зв'язки. За таких умов синтаксема *є* функціонує і в реченнях іншої семантики, бо "зв'язка *є* наявна майже в усіх реченнях-дефініціях" [5, с. 226].

Для дієслів, що входять до моделі наявності/відсутності предмета, характерною є неповна особова парадигма. Ці дієслова, за незначними винятками, не вживаються у формі 1-ї та 2-ї особи. Усі дієслова одновидові – недоконаного виду, не мають видової пари. Н. С. Авілова вважає їх дієсловами абсолютного недоконаного виду із загальною семантикою „неактивні статичні дієслова, що не мають потенції до розвитку" [1, с. 17].

Позиції суб'єкта екзистенції (наявного суб'єкта) займають здебільшого іменники у формі називного відмінка з доволі широким діапазоном семантики. Це імена подій, явищ, абстрактних понять, конкретних предметів, осіб, але не агенсів. Такий широкий семантичний діапазон імен зумовлений тим, що поняття екзистенції є спільною якістю матеріальних об'єктів і способом виявлення ідеальних об'єктів. Основними внутрішніми різновидами виокремленої моделі є такі:

1) $N_1 – V_f$, напр.: *Тут я ранений впав, Як про тебе я дбав. Ти забув. Ти* ***не був*** (Олександр Олесь); ***Сталося*** *справжнісіньке диво* (М. Стельмах).

Цьому внутрішньомодельному різновиду непритаманне семантичне розширення, напр.: *Є шість чоловіків,* ***є*** *стіл,* ***є*** *Новий рік*. *Є істина вини і істина в вині* (О. Слоньовська). Семантика буття (наявності) виражена чітко, без будь-яких значеннєвих нашарувань (локативних, темпоральних, характеризації): ***Була*** *неділя* (І. Нечуй-Левицький).

Кожному предикату екзистенції цього внутрішньомодельного різновиду властива індивідуальна сполучуваність: їхній суб'єкт представлений іменами з різною семантикою. Передусім до таких належать конструкції, що вказують на різні етапи й різні способи існування подій, явищ, конкретних предметів та живих істот. Етапи існування чого-небудь є становленням, появою, „народженням" явища, події, предмета й переходом його з буття в небуття (із „наявності" у „відсутність"). Такі різновиди моделі організують дієслова лексико-семантичної групи появи, існування, зникнення та фазові дієслова. У семантичній структурі цих дієслів, окрім семи буття, наявні семи початку, перебігу, припинення буття. У моделях речень із цими дієсловами-предикатами буття розуміють як процес, результат якого може бути або позитивним (субстанції та ідеальні явища починають і/чи продовжують існувати), або негативним (субстанції та ідеальні явища припиняють існування): ***Почався*** *смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято* (А. Кащенко); *Ранесенько-рано вже* ***зникла*** *рожевая мрія* (Леся Українка).

Такі предикати передбачають сполучення з лексемами на зразок *набігати, проступати, виступати, повалити, загриміти, грянути, піднятися, заходити* тощо. Семантична структура цих слів містить сему буття, початку (продовження, припинення буття), а також сему певним чином виявленого початку (продовження, припинення) буття, спосіб прояву фази буття, що характерна для певного предмета, явища, події. Маркерами цих значень є словотворчі префікси *роз-, за-, на-, по-, ви-*, що вводять похідні слова до розряду результативних: *Враз хмарка* ***надійшла*** (М. Рильський); *Навшпиньках вечір* ***підійшов*** (П. Тичина).

Варто відзначити особливості функціонування дієслова *іти / піти* у виокремленій базовій моделі. Синтаксема *іде* в значенні „поява", „тривалість" функціонує в реченнях буття разом з екзистенційним суб'єктом, вираженим подійним іменем: *І день* ***іде****, і ніч* ***іде*** (Т. Шевченко); *І була ніч чорна, вітряна,* ***ішов*** *дощ* (А. Головко). У таких реченнях може бути виражений додатковий відтінок значення: поява події, явища вслід за іншими, послідовність подій: *Далі* ***йшов*** *докладний опис місцевості* (В. Підмогильний). Такі семантичні різновиди моделі наявності варто кваліфікувати як динамічні.

Другим семантичним типом речень наявності (екзистенційних речень) є конструкції, що вказують на різні способи існування або інтенсивність вияву подій, явищ, предметів. Загалом усі ці речення є динамічними, процесуальними. Семантичну структуру предикатів, що функціонують у цій моделі речень, формують семи буття та характерного для цього предмета, явища, події способу буття (звичної екзистенції) чи інтенсивності вияву буття: *Густі акації, зелений світ в алеї з акацій.* ***Палає*** *сонце* (І. Нечуй-Левицький).

У складі речень цього внутрішньомодельного різновиду можуть функціонувати й такі предикати, як *гриміти, дзвеніти, звучати, лунати, падати, тріщати, скрипіти* тощо. *Сосна* ***скрипить*** *привітливо* (А. Малишко); *І ляпас дзвінко* ***пролунав*** (В. Сосюра).

Основною семантичною ознакою дієслів у ролі предиката цього типу моделей є значення звичної екзистенції, постійного способу буття, способу вияву. Перелік таких дієслів можна продовжити за рахунок лексем зі значенням кольору і звучання, запаху, свічення й горіння, бо для певного класу предметів і явищ дійсності оптична чи акустична ознака є єдиною чи основною можливістю їхнього матеріального виявлення. Сполучуваність дієслівної синтаксеми з суб'єктом може бути як значеннєвою, так й узуальною: *Твої очі* ***сяють*** *непогасно синіми сонцями у мені* (В. Сосюра); *Ніч була темна, тільки зорі* ***світили*** *з темно-синього неба* (Панас Мирний).

Речення з цими дієсловами наближені до речень характеризації, бо звичне буття предмета стає ознакою його характеризації, пор.: *Мороз міцніє – Мороз міцний.* Така постійна чи актуалізована ознака предмета (це передусім притаманне його акустичним і оптичним якостям) може бути виявлена як спосіб його буття, наявності: *Море синє – Море синіє вдалині.*

Доволі різноманітною є семантична структура дієслівних предикатів, що утворюють речення з семантикою інтенсивності вияву буття певного явища (*посилюватися, поглиблюватися, примножуватися, збільшуватися, загострюватися, наростати, набиратися* тощо): *Зранку мороз* ***дужчав*** *усе більше й більше* (О. Гончар); *Потроху* ***легша*** *давнє лихо* (П. Грабовський); *Тіні дубів* ***чіткішають*** *на очах* (В. Козаченко).

У цих типах речень у позиції суб'єкта екзистенції виступають імена явищ і подій чи конкретних предметів (неістот, неантропонімів), виражені іменником у формі називного відмінка.

У разі, якщо в позиції суб'єкта в моделях буття виступає ім'я, що позначає людину чи тварину, воно виконує функцію не агенса, а пацієнса,

у філософському витлумаченні є не суб'єктом дії, а об'єктом процесу: *Пустка* ***була****, як у дешевому вестерні* (О. Ірванець). У таких реченнях, на думку Т. Б. Алісової, відсутні ознаки активності, цілеспрямованості, свідомості, добровільності й зусилля [3].

Зауважимо, що в разі, коли позицію суб'єкта в моделі наявності заступає подійне, а не конкретне ім'я, зазнають змін і структурно-семантичні характеристики речення: *Почалися вибори. Снігопад посилився. Йшли збори.* С. Д. Кацнельсон, аналізуючи такі речення, зазначає, що дієслово тут виступає із функцією вербалізатора, напівформального слова, яке сприяло перетворенню подійного імені в речення [9, с.33-40]. На його формальність указує те, що таке дієслово часто тавтологічне, нерідко воно відтворює не тільки зміст імені, але і його звукову форму: *Подув вітер. Гримить грім.* С. Д. Кацнельсон називає ці речення формально двочленними *(Йде війна. Спалахнув страйк).* Отже, первинна роль тут відведена імені. Основна функція дієслівної синтаксеми – бути сегментним засобом (на відміну від суперсегментних – порядку слів та інтонації) вираження реченнєвих категорій, насамперед предикативності. Однак присутність дієслова не можна ігнорувати, воно виконує різні семантичні функції: виражає динаміку і процесуальність, указує на спосіб існування, інтенсивність вияву події, явища, специфічні особливості буття предмета, явища.

У цьому внутрішньомодельному різновиді представлені також речення зі значенням відсутності, яке реалізують предикати з семою відсутності, заперечення буття (*зникати, переставати, припинятися, зменшуватися, випаровуватися, розтавати, закінчуватися* тощо): *І хмарини срібнокрилі* ***тануть*** *угорі* (В. Сосюра); *І голоси у гніздах ластівочі* ***стихають*** *тихо* (М. Вінграновський); джерела звуків – *відзвучати, відгриміти* тощо: *Безумство бурі світової* ***одгуркотіло*** *вже давно* (В.Сосюра); джерела світла – *відсяяти, відсвітити, відгоріти, згоріти, затухнути: Але на квітах сонця плями* ***погасли*** (В. Сосюра); *Одно по одному* ***погасли*** *вікна* (М. Рильський).

2) N_2 – neg V_f, напр.: *Правда, бійки-сварки* ***не було*** (М. Стельмах); *Вітру, здається,* ***немає*** (М. Старицький).

Суб'єкт виокремленого різновиду моделі може бути виражений формою родового відмінка. Такий внутрішній різновид реалізують передусім речення семантики відсутності, за яких дієслівні предикати містять сему заперечення буття. Предикат відсутності тут функціонує у формі 3-ї особи.

Структурною особливістю вербалізації дієслівних предикатів у цьому різновиді моделі є наявність заперечної частки *не*: *Матері десь* ***не було*** (Панас Мирний); *Аж тепер лише зрозуміла Вер, що такого чоловіка* ***не існувало*** (В. Підмогильний).

Лише в аналізованому внутрішньомодельному різновиді речень функціонує предикат *не стане/не стало,* що має значення відсутності, напр.: *І діда* ***не стало*** (М. Стельмах). У реченнях з іншим типовим значенням, наприклад значенням дії, ця дієслівна синтаксема є додатковою, модальною, пор.: *Я не став заперечувати* (М. Йогансен). Коли предикатом є дієслівна синтаксема зі значенням заперечення буття, предикат із часткою *не* виражає протилежне значення: *Справ від того* ***не поменшало*** (М. Йогансен).

Варто зазначити, що поданий внутрішній різновид базової моделі здатний реалізувати не лише семантику відсутності, але й наявності, пор.: *В нас і грошей* ***є*** *кільки тисяч карбованців* (І. Нечуй-Левицький).

3) $\mathbf{N_3 – V_{inf}}$, напр.: ***Бути*** *битві великій!* (П. Загребельний).

У моделі наявності предикатом може функціонувати інфінітив *бути.* У ній буття предмета, явища, події можна вважати прогнозованим і обов'язковим. У позиції суб'єкта тут завжди постає подійне ім'я у формі давального відмінка: *Значить, так тому і* ***бути*** (І. Нечуй-Левицький).

У межах аналізованих речень дієслово *є* може сполучатися з комунікативно обов'язковими означеннями при суб'єкті, що зумовлює виокремлення моделі $\mathbf{S – Praed_{exist} – Adj}$: ***Є*** *питання важливіші, Вер* (В. Домонтович).

Це означення здебільшого є постпозитивним, таким, що засвідчує семантичну конденсацію і контамінацію двох моделей – моделі наявності й моделі характеризації.

Речення наявності/відсутності з дієсловами і без дієслів функціонують як семантико-граматичні й стилістичні варіанти. Семантика наявності, ширше – буття, у таких реченнях конкретизована, бо до пресупозитивного значення буття в цих дієсловах додано значення характеризації, яке уточнює спосіб, прояв конкретного фрагмента буття. Це явище кваліфікують як делексикалізацію дієслів [7, с. 472]. У процесі делексикалізації (десемантизації) дієслова буттєві речення втрачають індивідуально-конкретну семантику, але реалізують ідею існування (*стояти, лежати, відбуватися, йти*): *Білою стіною смутен день на обрії* ***встає*** (М. Рильський); *Дорога* ***біжить*** *уперед* (М. Воробйов).

Наявність лексикалізованих і делексикалізованих дієслів вносить суттєві структурно-семантичні корективи в будову речень. Ускладнення семантичної структури дієслова – поява в його структурі нових компонентів змісту – засвідчує наростання структурно-семантичної значущості дієслівної синтаксеми, зміну характеристик речення. Проте на периферійне місце цих речень серед дієслівних указує можливість функціонування дієслівної синтаксеми лише у формі 3-ї особи та обмеженість модальних модифікацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. С. Авилова. – М. : Наука, 1976. – 328 с.

2. Актуализация предложения : В 2-х т. / [А. В. Зеленщиков, Ю. П. Третьяков, О. П. Малиновская и др.] ; отв. ред. А. И. Варшавская – Т. 1 : Категории и механизмы. – СПб : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1997. – 189 с. ; Т. 2 : Синтаксические модели и их варианты. – СПб : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1997. – 175 с.

3. Алисова Т. Б. К вопросу о так называемых "стативных" предикатах / Т. Б. Алисова // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. Тезисы докладов секционных заседаний. – М. : Ин-т языкозн. АН СССР, 1974. – С. 11–20.

4. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 368 с.

5. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.

6. Арутюнова Н. Д. Русское предложение. Бытийный тип: Структура и значение / Н. Д. Арутюнова, Е. Н. Ширяев. – М. : Русский язык, 1983. – 198 с.

7. Арутюнова Н. Д. Связка / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь : [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 435–436.

8. Волохина Г. А. Синтаксические концепты русского простого предложения / Г. А. Волохина, З. Д. Попова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1999.– 192 с.

9. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.

10. Крылова О. А. Коммуникативный синтаксис русского языка / О. А. Крылова. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1992. – 171 с.

11. Лонська Л. Основні типи мінімальних реченнєвих конструкцій із семантикою буття, існування (функціонально-граматичний аспект) / Л. Лонська // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. Серія „Філологічні науки” – Полтава : ІОЦ Полт. держ. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка, 2001. – Вип. 4 (18). – С. 172–176.

12. Селиверстова О. Н. Контрастивная синтаксическая семантика: Опыт описания / О. Н. Селиверстова // Труды по семантике. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 959 с.

13. Семантические типы предикатов. – М. : Наука, 1982. – 365 с.

14. Шведова Н. Ю. Русские бытийные глаголы и их субъекты / Н. Ю. Шведова // Слово и грамматические законы языка : Глагол / [отв. ред. Н. Ю. Шведова, В. В. Лопатин]. – М. : Наука, 1989. – С. 5–171.

Oleksandr Leuta

Structural and semantics organization of existant sentences in the Ukrainian language

The article is dedicated to the analysis of lingual sentence origin with the general semantics of existence in the Ukrainian language, a special attention is paid to the constructions of existence/absence that have the range of specific structural and semantics peculiarities.

Key words: existence, sentence structure, model, scheme, subject, object, predicate.

Микола Калько

КАТЕГОРІЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ: КОНФЛІКТ МІЖ „ІНДИВІДУАЛІЗМОМ” ЛЕКСИКИ І „ВСЕОСЯЖНІСТЮ” ГРАМАТИКИ

У статті аргументовано потребу комплексного підходу до опису категорії аспектуальності як динамічного й інтеграційно-багатопланового феномена, специфіка якого ґрунтується на тісній взаємодії лексики і граматики, визначальності для видової поведінки дієслова семантики аспектуального класу, до якого воно належить.

Ключові слова: дієслово, вид, аспектуальність, аспектуальний клас, термінатив, активітив, статив, евентив, релятив.

Тему нашої статті сформульовано як перифраз теми «Вид і лексичне значення дієслів», обговоренню якої було присвячене спеціальне засідання Аспектологічної комісії Міжнародного комітету славістів, що проходило в межах Міжнародного наукового симпозіуму «Слов’янські мови і культури в сучасному світі» (МДУ ім. М. В. Ломоносова, 21–24 березня 2012 р.). Серед основних проблем, розглянутих у форматі круглого столу, – аспектуально релевантні семантичні класи дієслів; індивідуальні особливості взаємодії виду й лексичного значення окремих дієслів; лексичні чинники, що унеможливлюють

актуально-процесне значення; розходження у видових парадигмах багатозначного дієслова залежно від його лексико-семантичного варіанта тощо.

Аналіз лінгвоукраїністичних здобутків у царині аспектології засвідчує наявність цілого спектра дослідницьких перспектив, однією з пріоритетних серед яких, на наш погляд, якраз і є якнайдетальніше лінгвістичне вивчення механізму взаємодії граматики і словника в царині виду українського дієслова, проблеми залежності аспектуальної поведінки дієслів від особливостей їхньої лексичної семантики. На часі аспектологічні студії, спрямовані на створення інтеграційної моделі категорії аспектуальності, репрезентація її як багаторівневої єдності, динамічне функціонування якої забезпечує тісна взаємодія граматичної категорії виду та аспектуально вагомих компонентів лексичної семантики.

З огляду на це нашою метою є унаявнення протистояння між лексикою та граматикою в царині дієслівного виду, репрезентація того прихованого впливу, який здійснюють аспектуально релевантні лексичні класи дієслова на його видову поведінку.

Стійка наукова зацікавленість аспектуальною проблематикою, що стала підґрунтям формування осібної аспектологічної парадигми, постійна увага лінгвістів до універсальної категорії аспекту, і особливо до одного з його ідіоетнічних виявів – слов'янського виду – має досить прозору мотивацію, найтонше, на наш погляд, спостережену В. О. Плунгяном: «У принципі, конфлікт між «індивідуалізмом» лексики і «всеосяжністю» грамматики – неодмінний наслідок обов'язкового характеру граматичних протиставлень. Але, очевидно, саме аспект (через його найбільшу семантичність) доводить цей конфлікт до найбільшої гостроти» [10, с. 30].

Науковим відкриттям вважають нині висловлену більше ніж півстоліття назад ідею Ю. С. Маслова про те, що належність дієслова до одного із трьох виокремлених ним формальних розрядів: 1) непарних дієслів недоконаного виду, 2) непарних дієслів доконаного виду, 3) дієслів – членів видових пар, залежить від особливостей його лексичної семантики, а отже, і від деяких об'єктивних властивостей самої позначуваної ним дії [8 с. 63].

Нині широко цитована стаття Ю. С. Маслова «Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке» (1948 р.) разом із не менш популярною серед дослідників виду статтею відомого філософа Оксфордської школи З. Вендлера «Verbs and Times», яка була опублікована в 1957 році [13], а в 1967 році – з незначними змінами увійшла до його книги «Linguistics in philosophi» [14], заклали підмурівок об'єктивістського підходу до дослідження дієслівного виду (на противагу суб'єктивістським теоріям, які акцентують увагу на оцінці мовцем стану справ, його погляді на ситуацію; онтологічні ж підстави, що уможливлюють той чи той погляд, відходять на задній план). Найбільш репрезентативною для об'єктивістського підходу аспектологічною субпарадигмою є двокомпонентна теорія виду, представлена зокрема працями В. Броя, М. Гіро-Вебер, М. Я. Гловинської, Б. Комрі, Ф. Леманна, Х. Р. Меліга, О. В. Падучевої, А. Г. Пазельської, К. С. Сміт, С. Г. Татевосова та ін.

Аспектуальний аналіз, здійснюваний у контексті двокомпонентної теорії виду, ґрунтується на визнанні залежності видової поведінки дієслова від особливостей його семантики, а відповідно, і від онтологічної специфіки позамовної ситуації та способу її концептуалізації в мовній картині світу. Основними семантичними сутностями, що визначають видову поведінку дієслова, яка полягає в наявності vs відсутності видового партнера (видової пари), наявності vs відсутності акціонального партнерства (корелятів за Actionarts, або родами дії), а за умови наявності – його багатовекторності чи обмеженості, можливості vs неможливості функціонувати з певними частковидовими значеннями, насамперед – прогресивним (актуально-процесним) та дуративним, є аспектуальні класи, які, на думку О. В. Падучевої, «відіграють таку саму важливу роль для семантики слова, як частини мови для грамматики» [9, с. 34].

Існування аспектуально вагомих дієслівних класів стало незаперечним лінгвістичним фактом після появи досліджень З. Вендлера (особливо праці 1967 р.), хоч певною мірою їхні суттєві ознаки були окреслені ще в цитованій вище ранній праці Ю. С. Маслова, правда, до термінів «аспектуальні класи» й «аспектуальні підкласи» вчений прийшов лише в «Очерках по аспектологии» (1984 р.). Цим, очевидно, і можна пояснити пріоритет З. Вендлера, роботи якого називають піонерськими в царині аспектологічної думки.

Безперечно, проблема тісного зв’язку виду з лексичним значенням дієслова не могла залишитися поза увагою ні в лінгвоукраїністичних аспектологічних студіях, представлених роботами В. М. Русанівського [11], О. І. Бондаря [1], С. О. Соколової [12], ні в загальнотеоретичних граматичних працях, зокрема І. Р. Вихованця [2] й А. П. Загнітка [5], ні у відповідних розділах граматик, авторами яких [розділів] є К. Г. Городенська [3] та А. П. Грищенко [4]. Так, І. Р. Вихованець зауважує, що вид є найбільш «внутрішньою», «захованою» в лексичному значенні дієслова категорією [2, с. 102]. На думку А. П. Загнітка, можливість чи неможливість дієслова вступати у видову опозицію залежить від його лексичного значення [5, с. 216]. А. П. Грищенко зазначає, що до важливих джерел формування підкласу непарновидових дієслів належить багатозначність дієслівних лексем [4, с. 411]. Однак об’єктивістський підхід до дослідження категорії аспектуальності окреслено лише в загальних рисах, що переконує в потребі дальшого лінгвістичного вивчення механізму взаємодії граматики і словника в царині виду українського дієслова. Тому в центрі нашої уваги якраз і перебуває проблема залежності видової поведінки дієслів від специфіки їхньої лексичної семантики, а отже, і відображених у ній об’єктивних особливостей позамовних ситуацій. Досліджуваний матеріал засвідчує, що видова гетерогенність дієслів лише незначною мірою регламентована морфологічними умовами, а найвагоміший чинник – це відображена в лексичній семантиці онтологічна специфіка фрагментів екстралінгвального довкілля. Саме опір лексичного матеріалу не дав змоги категорії виду українського дієслова досягти граматичної чистоти таких категорій, як граматичний час, якраз об’єктивна неоднорідність дієслівних процесів стала основною перешкодою процесу

охоплення видовою парністю всієї дієслівної лексики, а дефектність функціональної парадигми частини дієслів, зокрема неможливість уживання в основному для імперфективних дієслів – прогресивному значенні спричинена саме лексичними заборонами. Категорія виду ніби застигла на шляху від лексичної до граматичної абстракції і, не досягнувши ідеальної гомогенності граматичних систем, залишилася гетерогенною, поєднуючи корелятивні за видом перфективи й імперфективи, perfektiva tantum і imperfektiva tantum, двовидові дієслова.

Дослідження причин дефектності видової парадигми українського дієслова уможливлює висновок про те, що найвизначальнішою з них є відображена в дієслівній семантиці специфіка онтологічних феноменів – підґрунтя розподілу дієслівної лексики між аспектуально релевантними класами. Йдеться про особливі, граматично орієнтовані лексико-семантичні класи, які певним чином здійснюють «вторгнення» в граматичну сферу виду, приховано регулюючи корелятивну здатність і функціональний потенціал дієслів. Тому невипадково їх називають лексико-граматичними класами чи прихованими граматичними категоріями, тісно пов’язаними з когнітивною основою категорії аспектуальності. У найбільш загальному сенсі онтологію виду можна визначити як діалектику тривалості часових інтервалів процесних ситуацій і послідовності моментів подійних ситуацій. Цю онтологічну єдність як найважливішу частину концептуальної інформації про час закодовано в граматичній системі української літературної мови за допомогою дієслівного виду – інтеграційного каркасу категорії аспектуальності. Поняттєва зона «внутрішній час», відображаючи фундаментальні властивості об’єктивного часу, відкриває для мовця альтернативу подвійного погляду на позначений дієслівною основою факт позамовного довкілля: як на процесну чи як на подійну ситуацію. Можливість таких двох поглядів об’єктивована та зафіксована в сучасній українській літературній мові у видовій опозиції недоконаного й доконаного виду, що пронизує всю дієслівну лексику. Суть відповіді на запитання, чому створена й відпрацьована етносвідомістю система дієслівних видів уможливлює не лише альтернативний, а й неальтернативний погляд суб’єкта мовлення на об’єктивну ситуацію, з одного боку, та можливість або неможливість актуальної інтерпретації процесуальної ознаки – з іншого, полягає в специфіці аспектуальних класів, що ґрунтується на відображених свідомістю відмінностях між явищами позамовної дійсності, позначених у мові за допомогою дієслів.

Проекція класів З. Вендлера на аспектуальну систему української літературної мови засвідчує їхню «працездатність» і на матеріалі українського дієслова, що уможливлює виокремлення аналогічних корелятів до класів англійських дієслів. Однак варто зробити застереження, що наша мета – не механічне перенесення вендлерівської класифікації на іншомовний ґрунт, а лише використання її як одного з аспектів інтеграційної концепції категорії аспектуальності, вихідного пункту на шляху до з’ясування причин семантичних табу щодо видової парності, корелятивності за родами дії, уживання дієслів в актуально-процесному значенні тощо.

Чотирикомпонентну систему вендлерівських дієслівних класів, до якої належать accomplishments («здійснення», «виконання»), achievements («досягнення»), activities («діяльності»), states («стани») розширено в нашому дослідженні до п'ятикомпонентної [6]. Кожен аспектуальний клас визначає залежність видової поведінки дієслова від особливостей його лексичної семантики.

Термінативам, або здійсненникам, що об'єднують дієслова зі значенням подієспрямованого процесу, притаманні суто видове, функціонально-видове й акціональне партнерство, актуально-процесна функція, напр.: *А недавно друг* ***дзвонить****, стривожений. З учорашнього вечора не може* ***додзвонитись*** *до матері, телефон не відповідає. І я, відчувши необхідність негайної дії, помчав до неї. Виявляється, не так поклала слухавку. І сидить, переживає, що він же мав* ***подзвонити****, а чомусь не* ***дзвонить****. ... Поправив слухавку, відразу ж* ***задзвонив*** *телефон* (Л. Костенко).

Активітиви, або діяльники, до яких належать дієслова, що означають динамічний неподієспрямований процес, не мають видових партнерів, натомість їм властиві багатовекторне акціональне партнерство й актуально-процесна функція, напр.: *Отже, поки ще не готовий сніданок, можна було б і* ***почитати*** *трохи. Лікар Постоловський завагався, – чи взятись за новий номер «Советской медицины», чи далі* ***читати*** *чеховську «Драму на полюванні», від якої відірвав його ввечері раптовий виклик до хворого* (В. Антоненко-Давидович).

Стативи, або станівники, що описують адинамічний, недискретно-фазовий вияв буття, локалізований хоча б у межах надтривалого часового відрізка, позбавлені можливості мати видових партнерів й актуально-процесну функцію, для них характерне аспектуально-акціональне партнерство з інцептивами, що означають мить зародження стану, напр.: *Але їхню мову можна* ***зненавидіти****, як* ***ненавидить*** *син-наркоман байдужого до дурману батька…* (С. Процюк).

Евентивам, або подійникам, які передають значення миттєвих подій, зокрема і несподіваних, непередбачуваних, притаманне функціонально-видове й обмежене акціональне партнерство, але не властива актуально-процесна функція, напр.: *Якщо шось трапиться,* ***завагітніє*** *знову і обов'язково народить. ... Ми знову п'ємо в неї на кухні англійський чай і складаємо плани на весну. Марія знову* ***вагітніє*** (О. Деркачова).

Семантика релятивів, або відносників, що інтегрують дієслівні лексеми зі значенням процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак тощо, унеможливлює будь-яке партнерство та актуально-процесну функцію, хоч деякі з них, зокрема «географічні» дієслова, можуть мати уявно-видових, або інцесивних, партнерів, що спричинено асоціативно-метафоричним семантичним залишком термінативів, від яких утворені георелятиви, напр.: *Нижня частина* [будинку] ***вела*** *до міського підземного ходу, який* ***пронизував*** *Бердичів аж до річки Гнилоп'яті* (М. Гримич) vs *Фріда завжди казала, що в цьому будинку краще не користуватися чорним ходом, бо ніколи не знаєш, куди він* ***виведе****?* (М. Гримич).

Конфлікт між «індивідуалізмом» лексики і «всеосяжністю» граматики має вияв не тільки на міжлексемному, а й на внутрішньолексемному рівні.

Термінативність, активітивність, евентивність, стативність та релятивність не є однозначною аспектуальною кваліфікацією всієї лексеми, а форматом реалізації, який у різних лекико-семантичних варіантів того самого дієслова може бути неоднаковим.

Найбільш вагомими для видової поведінки дієслова типами аспектуальної полікатегорійності, детермінованої поєднанням семантем різних аспектуальних класів, є: 1) термінативність // активітивність; 2) термінативність // стативність; 3) термінативність // евентивність; 4) термінативність // релятивність. Приміром, означаючи певні подієспрямовані спеціалізовані процеси, дієслово належить до термінативного класу, а отже, є відкритим для видового партнерства; функціонуючи ж із значенням ритмічних, повторюваних рухів різними частинами тіла ускладненого чи супровідного характеру, воно є активітивом, що позбавляє його корелятивності за видом, напр.: *вибивати* vs *вибити*: *Вона пригнулась, зняла білу туфельку, постукала нею об борт човна, буцімто* ***вибиває*** *пісок* (В. Близнець) vs *Скидан* ***вибив*** *об гармату попіл з люльки, сунув її за пояс і повернувся до гармашів* (В. Чемерис) // лише *вибивати*: *Біля молодого запорожця вже четверо старих* ***вибивали*** *дрібненько ногами, кидались як вихор убік…* (О. Довженко). Термінативними є дієслова із значенням «набувати певної оптично-поверхневої характеристики», значення ж «виділятися, виднітися завдяки певній оптичній характеристиці поверхні» визначає їхню належність до стативів, напр.: *лисіти* vs *полисіти*: *Бо, коли хазяйка казала, що від чоловічих рук* ***лисіють*** *у чоловіків голови, а ви мене не потягли, то в мене не* ***полисіє****, а в вас у обох* ***полисіють****. Доля робить навпаки* (Т. Осьмачка) // лише *лисіти*: *Вона була вкрита морем лісу, але де-не-де* ***лисіли*** *плями – галявини лук* (І. Багряний). Виражаючи конкретно-часовий акціональний чи неакціональний подієспрямований процес, дієслова є термінативами, а зі значенням постійного заняття, професії, звички, уміння, відношення, властивості, характерної ознаки належать до релятивів, напр.: *одягатися* vs *одягтися*: *Вуйко Асмус допоміг княжичу помитися, простежив, коли він* ***одягався****, і разом з ним спустився сходами* (С. Скляренко) vs *Незабаром хлопцям видали форму. Рубін* ***одягся****, як і всі учні* (І. Сенченко) // лише *одягатися*: ***Одягався*** *охайно, був незмінно пристойний і зосереджений і завжди про щось, здавалось нам, думав* (О. Довженко).

Означаючи фізичну дію, спрямовану з боку суб’єкта на порушення цілісності чи первісного стану чого-небудь, дієслова є термінативами, які передбачають наявність видового партнера (первинного чи вторинного імперфектива), актуалізованого в контексті актуальної тривалості (що він робить у цей момент часу?). Пейоративна ж подія, суть якої – несподіваний, непрогнозований, непередбачуваний, небажаний для суб’єкта наслідок його власної діяльності чи спричинений іншим учасником ситуації з семантичною роллю інструментива, вимагає евентивного формату, який передбачає видове партнерство з імперфективом, але заперечує його вживання в контексті актуальної тривалості, не виключаючи при цьому контексту ітеративності,

теперішнього історичного тощо, пор.: *Ніби й не слухав тієї розмови Павло, а займався своїми справами: випивав, закушував,* ***різав*** *кавун товстими скибами* (М. Циба) vs *Молодий панич* ***порізав*** *кавуна на скибки й поклав на траві* (І. Нечуй-Левицький) і *Уже кілька разів вона* ***порізала*** *осокою собі коліна і литки, і ті порізи щеміли так, ніби туди насипали солі* (Григорій Тютюнник) vs *Не раз, рибалячи, Семко* ***різав*** *пальця об гострий край бляшанки, але сьогодні від досади аж сльоза навернулась* (Ю. Тупицький).

Специфічними учасниками означеного конфлікту між «індивідуалізмом» лексики і «всеосяжністю» граматики є безпрефіксні імперфективи, подієспрямованість яких має дифузний характер. Так, семантема *різати* «чим-небудь, переважно гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого» є термінативною, оскільки відображає агентивний подієспрямований процес. Зважаючи на те, що події, досягнуті внаслідок його здійснення, позначають перфективи з різними префіксами (*роз-, пере-, по-, від-*), доцільно виокремити кілька термінативів: а) *різати* (дія) «чим-небудь, переважно гострим, розділяти щось на частини» vs *розрíзати* (подія): – *Може,* ***розрíзати****? – питаю я, знайшовши потрібне місце, та просовую книжку між сторінками зошита. –* ***Ріж****. Одним ударом я розрубую міліцейську линву...* (В. Діброва); б) *різати* (дія) «ріжучи, розділяти навпіл, на частини» vs *перерíзати* (подія): *Лаву* ***перерізали*** *– незручно Довгу річ було їм волокти, Хоч ту лаву батько власноручно Сам зробив – і бильця, і шпунти. І коли грабіжники-пігмеї Коїли те варварство страшне – Мати впала з розпачу на неї Й закричала: „****Ріжте*** *і мене!”* (І. Гнатюк); в) *різати* (дія) «чим-небудь, переважно гострим, подрібнювати щось» vs *порізати* (подія): *Часто, щоб не кусати сухенького окрайця, Василь* ***різав*** *ним хліб на невеличкі шматочки* (Панас Мирний) vs – *Дурний! Хіба ж так ховають баранину!.. Ти б її* ***порізав*** *на шматочки та гарненько намочив у ночовках, то б я тобі борщику зварила* (О. Стороженко); г) *різати* (дія) «чим-небудь, переважно гострим, відокремлювати частину від цілого» vs *відрíзати* (подія): – *Ну, коли вона не хоче різок, – обізвався прикажчик, – так замість того звеліть* ***одрíзати*** *їй косу! – Косу – ридаючи скрикнула Галя. – За віщо ж косу мені* ***різати****? Хіба я повія?* (А. Кащенко).

Отже, аспектуальні класи не мають закінчених дієслівних реєстрів, оскільки зорієнтовані не на всю дієслівну лексему загалом, а на кожну її семантему зосібна, що передбачає конкретну реалізацію валентного потенціалу предиката, чітко визначені семантичні ролі аргументів, передусім суб’єкта та об’єкта, зрештою, широкий контекст, тому про особливості видової поведінки дієслова можна говорити тільки на основі аналізу конкретних текстових уживань. Це засвідчує глибоку закоріненість категорії виду в онтологію ситуацій, відображених у дієслівній семантиці. Тому аспектуальний аналіз багатозначної лексеми «без залишку» пов’язаний здебільшого з установленням типів аспектуальної полікатегорійності, відкритість для якої – не менш важлива риса аспектуальної поведінки поряд із відкритістю для видового партнерства, повноти акціонального та функціонального спектра.

Комплексне дослідження закономірностей категоризації аспектуальної семантики на засадах об'єктивістського підходу, що передбачає урахування двоєдиності лексичних та граматичних параметрів виду, відкриває перспективи для багатопланового аналізу аспектуальності, уможливлює виявлення всієї палітри аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її видової поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові : система засобів вираження / О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.

2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.

3. Городенська К. Г. Дієслово / К. Г. Городенська // Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – С. 217–298.

4. Грищенко А. П. Дієслово / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова. – К. : Вища школа, 1997. – С. 403–446.

5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.

6. Калько М. І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси : Видавець Ю. Чабаненко, 2008. – 384 с.

7. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика : Введение / Дж. Лайонз ; [пер. с англ. В. В. Морозов, И. Б. Шатуновский]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с. – (Язык. Семиотика. Культура).

8. Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке / Ю. С. Маслов // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1948. – Т. VII. – Вып. 4. – С. 303–316.

9. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Языки русской культуры, 2004. – 607 с.

10. Плунгян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители : автореф. дис. … д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика» / В. А. Плунгян. – М., 1998. – 48 с.

11. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.

12. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 284 с.

13. Vendler Z. Verbs and times / Z. Vendler // The Philosophikal Review. – 1957. – V. 66. – P. 143–160.

14. Vendler Z. Verbs and times / Z. Vendler // Linguistics in philosophy. – Ithca, Cornell University Press, 1967. – P. 97–121.

Mykola Kalko

Category of aspectuality: conflict between "individuality" of vocabulary and "universe" of grammar

The article focuses on the necessity of complex approach to the description of the category of aspectuality as a dynamic, integral and multiple phenomenon, which specificity is based on the close interaction of lexis and grammar, determination for specific difference of verb behavior semantics of aspectual class to which it belongs.

Key words: verb, aspect, aspectuality, aspect class, terminative, activity, stativity, eventiv, relative.

Володимир Каленич

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ОДНОВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВ У ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ

У статті розглянуто одновалентні дієслова в українській мові. Проаналізовано їхні семантичні й семантико-синтаксичні параметри та особливості функціонування в публіцистичних текстах. Такі дієслова виражають дію, процес, стан, прогнозують тільки позицію суб'єкта й породжують реченнєві конструкції двокомпонентної будови.

Ключові слова: дієслово, валентність, семантика, одновалентне дієслово, предикат, суб'єкт.

Функціональна специфіка різнорівневих одиниць мовної системи та їхнє функціонування в мовленні, комунікативних ситуаціях, різноманітні функціонально-семантичні категорії і поля, комунікативно-функціональні аспекти мовних явищ належать до широкого кола питань сучасної функціональної граматики. О. О. Селіванова підкреслює: «Функціоналізм у лінгвістиці забезпечує дослідження мови як діяльнісного, цілеспрямованого живого організму, представленого численними мовленнєвими продуктами у відповідних актах комунікації» [12, с. 11].

Теоретичні здобутки української функціонально-категорійної граматики репрезентовані в працях І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітка, Н. Л. Іваницької, О. О. Селіванової, С. О. Соколової та ін.

Останнім часом у лінгвоукраїністиці набула поширення та розвитку теорія валентності, що стала одним із важливих напрямів граматики. Основоположною в ній є вербоцентрична концепція, за якою дієслово має здатність виконувати роль предиката, прогнозувати валентно залежні позиції й породжувати реченнєві одиниці. У сучасному вивченні української мови питання валентності знаходять теоретичне висвітлення з позицій функціонального аналізу синтаксичних явищ [1; 6; 11].

Поряд із неодноразовими науковими пошуками багатьох дослідників семантико-синтаксичної категорії валентності, валентний потенціал дієслів та різні його типи практично не були розглянуті в стилістичному аспекті, зокрема в публіцистичному. Тому актуальним у сучасній лінгвістиці є вивчення особливостей функціонування в публіцистиці одновалентних дієслівних лексем з урахуванням їхніх семантико-синтаксичних ознак, а також співвідношення їх із багатовалентними дієсловами.

Мета статті – проаналізувати семантичні й функціональні параметри одновалентних дієслів у публіцистичних текстах. Об'єктом дослідження є валентний потенціал дієслів української мови. Предмет аналізу – одновалентні дієслова, їхня семантико-граматична природа та особливості функціонування в публіцистичних текстах. Матеріалом для дослідження слугували тексти журналу «Політика і культура» за 2004 р. (далі вказано номери журналів та сторінка).

Увагу дослідників привертають різні аспекти лексико-фразеологічної системи, граматичної структури, стильові домінанти різножанрового публіцистичного мовлення, оскільки публіцистичний стиль мови «лексично

й граматично неоднорідний» [4, с. 86]. П. С. Дудик зауважує: «Стилістична потужність дієслів міститься і в їх семантиці, і в розгорнутій системі морфологічних форм» [4, с. 200].

У дослідженнях лінгвісти особливого значення надають питанням валентності саме дієслова – як такої частини мови, яка має найскладніші і найрізноманітніші сполучувальні властивості, тобто здатність «поєднуватися з певною кількістю залежних іменникових компонентів (актантів, аргументів, партнерів), що мають відповідну семантичну якість» [3, с. 269]. Отже, поняття «валентність» розглянуто як «здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними та граматичними властивостями» [13, с. 59].

В академічній граматиці «Теоретична морфологія української мови» валентність дієслова трактують як міжрівневу категорію, «тому що вона пов'язана з трьома рівнями мови – лексичним, синтаксичним та морфологічним» [3, с. 269]. Неодномірний, неодноярусний характер цієї категорії зумовлений тим, що валентність дієслова, з одного боку, визначається його семантикою, лексичним значенням, а з іншого, тісно пов'язана із синтаксичними функціями, зокрема з первинною функцією дієслова бути ознаковим словом, тобто предикатом, і формувати елементарне із семантико-синтаксичного погляду речення.

Н. Л. Іваницька наголошує: «У сучасному мовознавстві не викликає заперечення думка про те, що повнозначні слова, зокрема дієслова, можна диференціювати залежно від їхньої семантичної «завершеності» / «незавершеності», тобто від здатності / нездатності виражати закладений у них зміст безвідносно до інших слів. На такій підставі розмежовують автосемантичні, синсемантичні та інформативно недостатні дієслова» [8, с. 38].

Одновалентними визначають «дієслова, в яких значення дії поєднується з абсолютною семантикою і охоплює тільки суб'єкт дії» [5, с. 36]. Абсолютивні дієслова, автосемантичні за своєю природою, реалізують своє значення самостійно, автономно, незалежно від інших слів, оскільки мають достатнє семантичне наповнення і «не потребують компенсації їхнього змісту іншими словами» [7, с.41], не прогнозують обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами з об'єктним або обставинним значенням: *червоніти, кипіти, щебетати, шуміти, лунати, достигати, спати, хворіти, хвилюватися, радіти, блищати, минати* тощо.

Абсолютивні дієслова функціонують як морфологічні засоби вираження одновалентних дієслівних предикатів, у валентній рамці яких виділяється єдина обов'язкова позиція суб'єкта. Одновалентні дієслівні предикати містять у собі достатню семантичну інформацію про суб'єктів – ініціаторів дії, носіїв процесу чи стану – й не вимагають інших обов'язкових поширювачів для структурної та змістової завершеності конструкції. Такі предикати породжують двокомпонентну модель елементарних речень: *Брондуков* ***заснув*** (11, с. 38); *Цар* ***хвилювався***... (2, с. 33); *Бард* ***загинув*** (7, с. 28); *Але* ***минув*** *тиждень*... (7, с. 28). Одновалентні дієслова *заснув, хвилювався, загинув, минув* прогнозують одну

валентну позицію і реалізують своє значення лише у сполученні з назвами суб'єктів. Речення двоскладної будови з одновалентними дієслівними предикатами можуть поширювати й ускладнювати компоненти, не зумовлені предикатною валентністю, трансформуючи їх у неелементарні речення: *На щастя, це відбулося вночі і ніхто* ***не постраждав*** (6, с. 3); *Постріли* ***пролунали*** *майже одночасно* (21, с. 17); *«Софія» ж* ***уціліла*** *завдяки випадковому збігу обставин* (6, с. 35) – пор.: *Ніхто* ***не постраждав****; Постріли* ***пролунали;*** *«Софія»* ***уціліла.*** Такі ускладнення не порушують компонентний склад моделі основного елементарного речення, лише структурно розширюють його й інформативно доповнюють, увиразнюють зміст висловлювання.

Щодо поширення й функціонування в мові групі одновалентних дієслів не належить чільне місце в жодному із функціональних стилів мовлення. Вважаємо правомірною ту думку, що з-поміж усіх стилів дієслова цього валентного розряду найчастіше вживаються в розмовно-побутовому та художньому. В інших стилях функціонують багатовалентні дієслова.

З погляду сполучуваності вживаних у текстах журналу «Політика і культура» дієслів, тут переважають лексеми відкритої (релятивної) семантики (синсемантичні дієслова), що вимагають наявність певного числа залежних від них слів, тобто дієслова двовалентні, тривалентні і т. д.: *Зокрема щодо газотранспортного консорціуму навіть експерти* ***не бачили*** *документів* (6, с. 18); *Повірте, людина, яка* ***вклала*** *гроші в Україну, навряд чи зацікавлена в погіршенні двосторонніх взаємин з нею* (6, с. 18); *Свого англійського колегу* ***доповнюють*** *російські дослідники* (5, с. 28); *Не встигли ми* ***переглянути*** *попередню роботу Кім Кідука, як він у Берліні вже* ***презентує*** *наступну* (5, с. 38); *Сьогодні українська медицина* ***стоїть*** *на порозі дуже серйозних змін* (5, с. 27); *Бог вогню* ***живе*** *у полум'ї кожної свічки (*9, с. 44).

Сфера вживання одновалентних дієслів у текстах журналу, за результатами дослідження, є значно вужчою порівняно з іншими валентними класами дієслівних лексем і стосується переважно текстів на культурні та суспільні теми. Семантичний діапазон одновалентних дієслів досить широкий, з-поміж яких виокремлюємо дієслова, що позначають дію, процес, стан [9]. У публіцистичних текстах журналу «Політика і культура» виокремлюємо декілька значеннєвих груп.

Семантичний спектр одновалентних дієслів дії і процесу досить розгалужений. Значення дії реалізують дієслова, що стосуються переважно осіб і позначають діяльність як заняття, поведінку, рух, мовлення, звучання: *Можна сказати, що він (Моцарт)* ***творив*** *інтуїтивно* (6, с. 32); *Опозиція* ***вередує,*** *немов дитинча* (5, с. 7); *Отак* ***"зашифрувався"*** *хитрий ворожбит…* (15, с. 29); *Врешті-решт один* ***добалакався****, сказавши: "Він був..."* (6, с. 38); *Всі* ***розбіглись*** (10, с. 24); ***Кричали*** *всі: і жінки, і діти, і міліціонери, і колишні боксери, і зовсім не боксери* (6, с. 27). Прикметно, що дієслова, які виражають поведінку, рух, звукові вияви тварин, птахів, комах, не виявлено. Поодинокими є приклади позначення одновалентними дієсловами звучання в навколишньому середовищі: *Грім* ***грянув*** *несподівано* (21, с. 13); *Постріли* ***пролунали*** *майже одночасно* (21, с. 17).

Найоб'ємніший тип як у кількісному плані, так і щодо семантичної розгалуженості формують одновалентні дієслова процесу. У публіцистичних текстах журналу «Політика і культура» вони позначають різні процесуальні зміни серед неістот, що є їх пасивними носіями, зокрема фізіологічні процеси в рослинних організмах: *У Нікітському ботанічному саду напередодні новорічних свят* ***розцвіли*** *троянди* (1, с. 25); *А взимку, за переказами,* ***росли*** *квіти* (7, с. 32); фізичні процеси: *Спочатку вщент* ***згорів*** *торговельний комплекс Жонгбай у місті Цзилинь, а згодом* ***спалахнув*** *храм у містечку Вуфен* (6, с. 3); соціальні процеси: *У поточному році нафтопродукти в Україні* ***подорожчають*** (5, с. 22); *Зате* ***ширшала*** *перспектива ліберальної демократії* (2, с. 18); *Однак* ***досконалішають*** *не всі* (20, с. 28); *А тим часом населення Китаю катастрофічно* ***збільшується*** (14, с. 27).

В окремих випадках семантика дієслів процесу пов'язана з істотами, коли вони називають фізіологічні процеси в організмах істот, зміни зовнішніх і внутрішніх ознак осіб, біологічне існування або його припинення: ***Живе*** *собі сумна дівчинка Катрін* (21, с. 41); *А Іван Гречихин* ***вижив*** (1, с. 32); *Учитель* ***помер*** (19, с. 2); *Люди* ***помирали*** (1, с. 32); *Брегг* ***загинув****, катаючись на серфінгу...* (4, с. 32).

Досить часто в журнальних текстах уживаються одновалентні дієслова, які позначають процесуальні явища, пов'язані з буттям: 1) початок існування: *Через п'ять хвилин засідання* ***почалося*** (14, с. 10); *Але відставка таки* ***настала*** (9, с. 12); *Але фільм таки* ***з'явився****...* (16–17, с. 26); *У результаті* ***утвориться*** *ефект перекручування* (16–17, с. 27); 2) вияв існування: ***Трапляється*** *також чорний тарган, удвічі більший за прусака* (2, с. 28); *На валютному ринку сьогодні* ***проявляються*** *проблеми...* (4, с. 25); *Експеримент* ***триває*** (4, с. 31); 3) припинення існування: *Термін угоди* ***закінчився*** (2, с. 35); *Але* ***сталося*** *те, що сталось* (7, с. 15); *Проведіння* ***збулося*** (7, с. 32); ***Минув*** *деякий час...* (5, с. 30).

Сема ʻстануʼ об'єднує одновалентні дієслова, що називають постійні стани, у яких предмети чи особи перебувають певний період. Семантично одновалентні дієслова передають фізіологічний та психоемоційний стан людини. Наприклад, стан сну або хвороби: *Прийнявши заспокійливе, Вероніка Карпівна* ***заснула*** (5, с. 30); *Як відомо, в останні роки свого життя великий поет* ***хворів*** *важко* (15, с. 28); *Скоро* ***захворів*** *і Кримський* (1, с. 32).

Серед дієслів стану виокремлюємо такі, що називають настрої особи, почування, тобто її тривалі в часі психоемоційні стани: *Хлопець* ***переживав*** *страшенно* (5, с. 30); *Почувши знайомий голос, Світлана* ***заспокоїлася*** (5, с. 30); *Абстрактна Таня абсолютно* ***закайфує*** (5, с. 43); *Відповідно до цього твердження, контактер просто* ***галюцинує*** (5, с. 30); *Ниньки* ***образився****, здається, сам спікер* (20, с. 22); *Першими* ***засумнівалися*** *геологи* (16, с. 44). Одновалентні дієслова можуть позначати також мислення: ***Міркуйте*** *самі* (6, с. 29); *Очевидно, ботанік* ***фантазував*** (5, с. 43); *Ще ніхто жодного разу* ***не помилився*** (16–17, с. 41).

До окремої підгрупи належать одновалентні дієслова, синтаксична сполучуваність яких із суб'єктами розширюється за допомогою метафори, що

слугує для образності й виразності публіцистичного стилю. У текстах спостерігаємо явища персоніфікації, перенесення ознак і властивостей з неживої природи на живу: *Він (Гоголь) почав* ***згасати*** *після смерті своєї сестри* (6, с. 32); з живої на неживу: ***Не спала*** *й книжкова справа* (50, с. 45); *Справді, музика* ***закручувала*** *та* ***дихала*** (4, с. 42); *Зима* ***відступила*** (4, с. 42); *Парламентсько-урядова коаліція уже* ***прокинулася*** *від летаргійного сну й одразу розписалась у своїй всемогутності* (6, с. 6); *Будь-яке слово* ***народжується, розвивається****…* (2, с. 42); з неживої природи на неживу: *Наразі ця ідея* ***загальмувалася*** (10, с. 20); *Політреформа* ***провалилася*** (16–17, с. 8); ***Сплинув*** *вже майже рік...* (8, с. 16).

Одновалентні дієслова вживаються також у назвах статей журналу «Політика і культура»: *БАДи* ***відпочивають*** (6, с. 30); *Мультики* ***не пройдуть*** (6, с. 39); *Пропан* ***горів*** *тиждень* (5, с. 22); *Птахи* ***прилетіли*** (5, с. 28); *Місяць теж* ***гріє*** (4, с. 2).

Як засвідчують спостереження, публіцистичне мовлення не настільки насичене одновалентними дієсловами, як може бути художнє чи розмовно-побутове, оскільки засоби масової інформації висвітлюють події, які не обмежуються одним суб'єктом-діячем, а стосуються різних предметів, явищ, ситуацій, що перебувають між собою в певних відношеннях.

Аналіз текстового масиву журналу «Політика і культура» дає підстави стверджувати, що на фоні валентної ієрархії дієслівних лексем одновалентні дієслова посідають периферійне місце порівняно з багатовалентними. Найчастіше в публіцистичних текстах вживаються одновалентні дієслова процесу, зокрема, на позначення буття, а саме існування чи неіснування. У журналі певним чином простежуємо також поширення різних семантичних груп одновалентних дієслів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.

2. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.

3. Городенська К. Г. Дієслово // Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: академ. граматика української мови. – К. : Унів. вид-во „Пульсари", 2004. – 400 с.

4. Дудик П. С. Стилістика української мови / П. С. Дудик. – К. : Видавничий центр «Академія», 2005. – 368 с.

5. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 132 с.

6. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

7. Іваницька Н. Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка / Н. Л. Іваницька // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 39–43.

8. Іваницька Н. Л. Явище автосемантизації в дієслівній системі української мови / Н. Л. Іваницька // Наукові записки. Серія: Філологія. – Вінниця, 2011 – Вип. 13. – С. 38–43.

9. Каленич В. М. Одновалентні дієслівні предикати у двоскладних реченнях української мови / В. М. Каленич // Українська мова. – 2005. – № 3. – С. 46–53.

10. Леута О. І. Валентно-інтенційні характеристики як основа сполучуваності дієслів у складі синтаксичних структур / О. І. Леута // Проблеми граматики і лексикології української мови. – К., 1998. – С. 25–31.

11. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.

12. Селіванова О. О. Теоретичні засади сучасної лінгвометодології / О. О. Селіванова // Мовознавчий вісник: Зб. наук. праць / Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2007. – Вип. 5. – С. 6–16.

13. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.

Volodymyr Kalenych

Functional-Semantical Parameters of One-valency Verbs in the Publicistic Text

One-valency verbs in the Ukrainian language are considered in the article. Their semantic and semantic-syntactical parameters, peculiarities of the functioning in the publicistic text are analyzed. These verbs denote action, process, and state, generate with subjects two-component elementary sentence constructions.

Key words: verb, valence, semantics, one-valency verb, predicate, subject.

Олена Кульбабська

ФУНКЦІЙНИЙ ДІАПАЗОН ДОПУСТОВИХ СИНТАКСЕМ У ПРОСТОМУ НЕЕЛЕМЕНТАРНОМУ РЕЧЕННІ

У статті досліджено семантичні та морфолого-синтаксичні кореляти допустових синтаксем, установлено їхню деривaційну базу та стилістичні функції.

Ключові слова: просте неелементарне речення, вторинна предикатна синтаксема, адвербіальна семантика, допустова зумовленість.

Система моделей речення в українському синтаксисі – відображення мовного світобачення людини. У центрі самої реченнєвої моделі перебуває мовець (представник мовного колективу) і суб’єкт, про якого мовець повідомляє адресатові, добираючи мовні засоби для вираження змісту висловлення. Через те в інформативно-референційній площині речення паралельно з основною – репрезентативною – семантикою, наявні й інші значення, що мають доповнювальний, уточнювальний чи ускладнювальний характер. До таких одиниць належать прості неелементарні речення, до семантико-синтаксичного мінімуму яких, окрім основної, входять вторинні синтаксеми із синкретичними (симультанними) значеннями, що „пов’язані із здатністю синтаксем у певних синтаксичних позиціях набувати полісемантичності, за потреби розгортати одне із своїх потенційних, імпліцитно виражених значень” [5, с. 120]. Нині вони перебувають у центрі досліджень із семантичного синтаксису (І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, А. Загнітко, М. Мірченко та ін.).

Найчисельнішу групу простих неелементарних речень формують реченнєві конструкції із вторинними предикатними синтаксемами, чільне місце з-поміж яких посідають адвербіальні синтаксеми – темпоральні (див. праці П. Білоусенка,

О. Бондаря, М. Всеволодової, З. Іваненко та ін.), причинові (Н. Бурлаківська, Л. Дубовик, М. Степаненко, О. Халчанська, І. Щукіна та ін.), цільові (О. Гандзюк, Л. Руденко, Н. Попович та ін.), допустові (Н. Ковальова, К. Розова, Т. Ткачук та ін.), умовні (Т. Зінченко, О. Новікова та ін.). Оскільки синтаксемний склад української мови постійно поповнюється внаслідок процесу відмінкової адвербіалізації (синтетичними та аналітичними засобами), то витлумачення процесів ускладнення семантичної структури простого речення потребує чіткої диференціації та комплексного дослідження його складників. *Мета* нашої розвідки – з'ясувати функційні особливості синтаксем допустової зумовленості, виявити їхні семантичні та морфолого-синтаксичні варіанти.

Допустові синтаксеми, або протиставно-допустові, наслідково-допустові, причиново-допустові [6, с. 41], містять указівку на реальну модальність і характер явища, яке суперечить повідомлюваному наслідкові. Для розуміння простих неелементарних речень із допустовими синтаксемами, за нашими спостереженнями, часто потрібне знання якихось дуже конкретних ситуацій і закономірностей, аксіом дійсності. У цьому аспекті допустова ситуація має складну структуру, що її формують чотири семантичні компоненти, відношення між якими можна кваліфікувати як взаємодію двох причиново-наслідкових ситуацій: ситуації обґрунтування потреби виконання дії, що охоплює допустовий компонент (потенційну причину) й очікуваний наслідок, та ситуації предметної причини, яку репрезентує відношення причини і здійсненої дії.

Речення, ускладнені вторинними предикатними синтаксемами з допустовою семантикою, – це складні судження, у яких відношення кон'юнкції між двома простими судженнями містять указівку на протидію між кількома явищами („допустовий конфлікт"), тобто: „*p*, незважаючи на *q*". Загальна семантика досліджуваних простих неелементарних речень – „Явище *q* обмежує вияв явища *p*, але всупереч цьому обмеженню явище *p* стає реальним", напр.: *До цього всесильного поняття він*, ***незважаючи на коронування***, *ще не мав доступу* (Р. Іваничук). Такий тип ускладнення зумовлений одним із чинників або їхньою сукупністю, зокрема: зміною екзистенційних статусів обох явищ (їх тривання може бути фактом або припущенням); ставленням мовця або третьої особи до них (їх реалізація може бути бажаною чи небажаною, оцінюватися позитивно чи негативно); оцінкою їхнього масштабу (мовець може оцінити явища як важливі або неважливі) [1, с. 620].

Варіанти допустових синтаксем різняться за продуктивністю, семантичними відтінками, граматичною спеціалізацією. Попри те, усі вони зберігають семантико-синтаксичні зв'язки з вихідними для них підрядними допустовими частинами складнопідрядних речень, як-от: 1) ***Попри загальне ослаблення*** *тіла велике роздразнення нервів – потреба супокою* (І. Франко) / / *Велике роздразнення нервів – потреба супокою*, *дарма що тіло ослаблене*; 2) *І руки йому* [Іванові] *співали* ***без музики*** (М. Матіос) / / *І руки йому співали*, *хоча музики не було*; 3) *Чому повзеш ти на чужі землі*, ***не розривши*** *своєї*? (Р. Іваничук) / / *Чому повзеш ти на чужі землі*, *не зважаючи на те*, *що своєї не розрив*? Отже, прості речення з допустовими синтаксемами поліпропозитивні, поліпредикатні, а також моно- (3) або полісуб'єктні (1, 2).

Допустові синтаксеми виражають зворотну зумовленість, повідомляючи про підставу чи умову, усупереч якій реалізується ситуація, що її репрезентує оформлена реченнєво пропозиція з такими базовими предикатами: д і ї, напр.: *Я тобі досвіта сиплю овес*, *ще сам нічого* ***не ївши*** (В. Стефаник) / / *Я тобі сиплю овес* + (Хоч) *Я сам ще нічого не їв*; *Гонорові ґаздівські дівки* ***без*** *батьківського* ***благословення*** *приносили у подолах нагуляних дітей* (М. Матіос) / / *Дівки приносили у подолах дітей* + (Незважаючи на те, що) *Батько не благословив*; п р о ц е с у, напр.: *Шовковиця обсипалася*, ***не доспівши*** (Р. Іваничук) / / *Шовковиця осипалася* + (Хоч) *Вона не достигла*; *Не скрижаніє вечір* ***попри студінь*** (В. Вознюк) / / *Вітер не скрижаніє* + (Хоч) *Студено*; с т а н у, напр.: *Біль жив з нею щохвилини*, ***не даючи*** *про себе знати нічим* (Т. Осьмачка) / / *Біль жив з нею* + (Хоч) *Він не давав про себе знати*; ***Попри прогнози*** *синоптиків дощило* / / *Дощило* + (Незважаючи на те, що) *Синоптики не прогнозували*; я к о с т і, напр.: *Оцінки ті*, ***заперечуючи*** *одна одну*, *були важливими* (З часопису) / / *Оцінки були важливими* + (Дарма що) *Вони заперечували одна одну*; *А ти мінлива* ***без дозволу*** (В. Вознюк) / / *А ти мінлива* + (Хоч) *Хтось тобі не дозволяє*; в л а с н е-л о к а т и в н и м и: ***Мріючи*** *про волю*, *опинялася людина в золотій клітці* (З підручника) / / *Людина опинялася в клітці* + (Хоч) *Вона мріяла про волю*; к і л ь к о с т і: ***Незважаючи на оптимізм демографів***, *українців поменшало* (З часопису) / / *Українців поменшало* + (Хоча) *Демографи* (*є*) *оптимістичні*.

Центрами згорнутих пропозицій найчастіше стають вихідні предикати дії, процесу, стану (між тим і буття), якості, ускладнені допустовою семантикою. Насамперед це трансформовані вторинні предикати, морфологічно представлені прийменниково-відмінковими формами, а за умови вживання в певному контексті ще й дієприслівниками, прикметниками та дієприкметниками.

З-поміж вторинних предикатних допустових синтаксем виокремлюємо такі **семантичні різновиди**: 1) невідповідності між зіставлювальними явищами: „*незважаючи на* + зн. в.”: *Але*, ***незважаючи на*** *свої непишні* ***шати***, *Дмитрик весело дивився на світ божий здоровими сивими очима* (М. Коцюбинський); „*незалежно від* + р. в.”: ***Незалежно від ймення*** *Великий*, *своєї долі не уникнув і Помпей* (А. Содомора); „*попри* + зн. в.”: ***Попри*** *її* ***слух*** *Іваниха Дубиха пересовується легко* (О. Кобилянська); „*крізь* + зн. в.”: *Він булькотав навіть* ***крізь сон*** *якісь незрозумілі слова* (І. Франко); „*при* + м. в.”: *Пречінь* ***при*** *всій тій* ***тяжкості***, ***при*** *всіх* ***недогодах*** *життя якось ні один капіталіст не кинув ще добровільно свого маєтку*, *ані не помінявся ним за палицю й торби жебрацькі* (І. Франко); „*без* + р. в.”: ***Без вітру*** *з ніг падає* (Нар. тв.); „*в* + зн. в.”: *І* ***в погоду*** *часом грім ударяє* (Нар. тв.); 2) свідомої, цілеспрямованої протидії комусь, чомусь: „всупереч (*усупереч*) + д. в.”: *Оце дівчина* ***всупереч всьому*** *співає своїх любих пісень* (Панас Мирний); „*наперекір* + д. в.”: ***Наперекір волі*** *Хо полохливість людська робить його злим генієм* (М. Коцюбинський); „*на противагу* + д. в.”: ***На противагу Одісеєві***, *Овідія Боги позбавили дня повороту* (А. Содомора); „*на відміну від* + р. в.”: ***На відміну від*** *справжніх* ***тіней***, *слуги місця потребували чимало* (А. Содомора); „*без огляду на* + зн. в.”: ***Без огляду на прогнози*** *соціологів рейтинг кандидата в Президенти зростає* (З часопису).

М. Мірченко, ураховуючи комунікативну значущість вторинних предикатних синтаксем, розмежовує їхні два типи: 1) нейтральної допустовості, яку передають сполучення „*незважаючи на* + зн. в", „*при* + м. в.", указуючи на звичайну, знебарвлену в змістовому плані різноспрямованість і суперечність явищ; 2) акцентованої допустовості, увиразнене порушення природного взаємозв'язку явищ репрезентують сполучення „*всупереч* + д. в", „*наперекір* + д. в.", „*попри* + зн. в.", „*незалежно від* + р. в." [8, с. 144–145].

Функціонування допустових синтаксем зумовлюють стилістичні параметри тексту. Так, форму „*наперекір* + д. в." використовують здебільшого в розмовному стилі, у стилях художньої літератури, тоді як давальний відмінок із прийменником *усупереч* найуживаніший у науковому й публіцистичному стилях [3, с. 143]. Окрім загального значення, допустові синтаксеми мають широкий спектр семантичних відтінків (див.: [2; 7 та ін.]).

Відношення допустовості в семантичній структурі простого неелементарного речення посилює своєрідне наповнення компонентів – заперечний характер базового предиката, напр.: *Часом і з дощами капуста* ***не росте*** (Нар. тв.); наявність лексем антонімічного змісту: ***Біла*** *зима й* ***чорне*** *сіно з'їсть* (Нар. тв.).

Сукупність морфолого-синтаксичних варіантів допустових синтаксем, на думку дослідників, репрезентують лише прийменниково-відмінкові форми [7, с. 24–25; 4, с. 275; 9, с. 202]. Прийменники, що входять до складу цих конструкцій, маркують протидію між явищами, означеними базовими предикатами і прийменниково-відмінковою формою. До того ж „дія, названа опорним компонентом, відбувається незалежно від ступеня протидії фактів, виражених групою" [7 , с. 25]. Проте, за нашими спостереженнями, додатковими засобами вираження допустового значення є: 1) числівниково-прийменниково-іменні сполучення, у складі яких здебільшого функціонує іменник із конкретно-предметним значенням або такий відпредикатний іменник, у якого в сучасній українській мові розвинулося вже предметне значення, порівн.: ***Усупереч двом розпорядженням*** *згори дирекція провела збори* та ***Незважаючи на свої сорок п'ять років***, *жінка виглядала молодою*; 2) дієприслівники з контекстуальним значенням допусту: *Просить покірно*, ***наступивши*** *на горло* (Нар. тв.); ***Не вважаючи*** *на спеку*, *татарки виглядали з дахів*, [як купки квіток на грядках] (М. Коцюбинський); 3) актуалізовані прикметники та дієприкметники з імпліцитною допустовою семантикою: *І* ***зрубане*** *дерево навесні хоче розпустити листя* (Нар. тв.); ***З природи мовчазна***, *вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду* (І. Вільде); *Досить докладно* ***складений*** *і ретельно* ***обговорений***, *цей план не був втілений у життя* (Із підручника); 4) субстантивний зворот у препозиції до означуваного іменника та за умови відокремлення: ***Людина з нахилом до природничих наук***, *він став філологом* (З часопису); 5) прислівник *наперекір*, що виражає допустові семантико-синтаксичні відношення складнопідрядного речення, порівн.: *Син одружився*, *хоч йому забороняли* → *Син одружився* ***наперекір***. Усі ці конструкції означають протилежний від сподіваного наслідок дії, репрезентованої в основній пропозиції.

Допустова семантика має своїм підґрунтям усі різновиди релятивної часової перспективи – одночасність і різночасність (попередність чи наступність) означення ситуацій, напр.: ***Не кидаючи*** *роботи*, *вона одразу завела гостинну зо мною розмову* (С. Васильченко); ***Попри*** *матеріальну* ***скруту*** *суспільство має думати про духовність* (З часопису); – *Та-бо за 19 кр*[ейцарів], *а твій за 14*, – *томсував дід*, ***не зважаючи*** *на Бовдурову* ***клятьбу*** (І. Франко) тощо.

У сучасній українській мові широко репрезентовано паралельні синтаксичні конструкції, що є невичерпним джерелом вражальності, свідченням багатства мови, виявом її національної специфіки. Водночас такі одиниці визначають системний характер мови, упорядковану сукупність її фактів, виявляють тенденцію до економії мовних ресурсів. Звичайно, за трансформації складнопідрядного речення в просте, як і за будь-якого перетворення, певна частина інформації втрачається. Зокрема, складна за будовою синтаксична одиниця зменшує докладність повідомлення, динамізм. Натомість згорнута конструкція увиразнює лаконізм, уможливлює концентрацію уваги читача лише на центральній дії. Набута специфіка спричинена тим, що у складнопідрядному реченні інформацію передають обидві предикативні одиниці (головна й підрядна), а отже, йому властиві більша деталізація, смислова ємність, а ширший контекст зумовлює повільніший темп мовлення. У формальній будові простого ускладненого речення представлено один предикативний центр, а в семантичній структурі – один базовий (основний) предикат зі своїм валентним оточенням та вторинний предикат, не зумовлений валентністю. Тому така реченнєва побудова передає відомості про дві події стисліше, з меншою кількістю деталей, а згорнутий контекст забезпечує пришвидшений темп повідомлення.

Вивчення семантичних корелятів має важливе теоретичне і практичне значення та потребує подальших наукових розвідок. Зокрема, дослідження механізмів семантичного ускладнення простого речення дає змогу глибше пізнати категорійну структуру мови, виявити її номінативну різноманітність й оцінити комунікативні та функційні потенції. У практичному сенсі вивчення формально-семантичних співвідношень сприяє цілеспрямованому пошуку засобів мови для повноцінного передавання різноаспектної інформації і, безперечно, стосується питань, пов’язаних із культурою мовлення, оскільки паралельні синтаксичні одиниці стають функційно значущими внаслідок ретельного відбору, зумовленого інтенціями та естетичними смаками мовця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Фундаментальная классификация предикатов. Уступительность как сложный системообразующий смысл [Текст] / Ю. Д. Апресян / / Языковая картина мира и системная лексикография / В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева и др. ; отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М. : Языки славянских культур, 2006. – С. 75–109; 620–712.

2. Вихованець І. Р. Прийменниковий давальний у структурі словосполучення і речення [Текст] / І. Р. Вихованець / / Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв’язки) / [ред. кол. : д-р філол. наук. М. А. Жовтобрюх (відп. ред.)]. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 90–95.

3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови : [монографія]. [Текст] / І. Р. Вихованець /– К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.

4. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис [Текст] : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

5. Гуйванюк Н. Основні типи інформативно-референційних смислів у реченні-висловленні [Текст] / Ніна Гуйванюк / / Семантика мови і тексту : зб. статей VI Міжнар. конф., 26–28 вересня 2000 р.; ред. кол. : В. І. Кононенко (голова) та ін. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 118–126.

6. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис [Текст] : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.

7. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції з допустовим значенням [Текст] / З. І. Іваненко / / Українська мова і література в школі. – 1979. – № 4. – С. 24–28.

8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – Луцьк : РВВ „Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови [Текст] : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.

Olena Kulbabska

Functional range of secondary syntaxemes in simple unelementary sentence

In this article research of semantic is conducted and morphologic-syntactic correlates of circumstance syntaxemes, set their origin and stylistic functions.

Keywords: simple unelementary sentence, second predicative syntaxeme, adverbially semantics, conditionality.

Раїса Христіанінова

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ РІЗНОВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПРИСУБСТАНТИВНИМИ ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

У статті проаналізовані семантичні різновиди складнопідрядних речень з присубстантивними підрядними частинами. Виокремлено два їхні основні класи (власне-атрибутивні й невласне-атрибутивні), кожний із яких поділений на декілька різновидів.

Ключові слова: складнопідрядні речення, присубстантивні підрядні частини, власне-атрибутивні складнопідрядні речення, невласне-атрибутивні складнопідрядні речення.

У розгляданих конструкціях характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, а отже, і їхні семантико-синтаксичні типи, визначають опорні слова, які своєю морфологічною природою передбачають поєднуваність з атрибутивними поширювачами, котрі можуть бути вираженими не тільки лексемами, а й описово, окремою пропозицією. Підрядна означальна частина семантично відрізняється від члена речення означення тим, що предметові приписують не ознаку у звичайному розумінні, а стан речей, у якому цей предмет є партиципантом [4, с. 258]. Між предикативними частинами в таких складнопідрядних реченнях виникають означальні семантико-синтаксичні відношення, семантика яких має абсолютно відмінну природу порівняно з часовими, причиновими, умовними, цільовими та іншими семантико-синтаксичними відношеннями, “вона вказує лише на те, що кожний залежний елемент, якою б внутрішньою семантикою він не був наділений,

виступає як елемент з формально-граматичною семантикою ознаки" [3, с. 148]. Очевидно, саме це зумовлює відсутність дотепер аргументованого виокремлення семантико-синтаксичних різновидів цих складнопідрядних речень. Більшість мовознавців узагалі не називають жодних різновидів, здійснюючи опис таких конструкцій за сполучними словами та сполучниками [див.: 7, с. 332–343; 10, с. 216–227; 13, с. 11–12 та ін.]. Окремі синтаксисти досить узагальнено виокремлюють дві групи означальних складнопідрядних речень, але називають їх різними термінами: видільно-означальні і якісно-означальні [6, с. 697; 12, с. 57]; атрибутивно-видільні й атрибутивно-поширювальні [8, с. 325], власне-означальні (з підкласами видільно-означальні і якісно-означальні) й означально-поширювальні [14, с. 446–470], рестриктивні (обмежувальні) й дескриптивні (описові) [4, с. 257], власне-атрибутивні й атрибутивно-поширювальні [15, с. 266] тощо. І. М. Кручиніна на матеріалі російської мови вичленувала семантичні різновиди тільки з-поміж присубстантивно-означальних речень зі сполучними словами *какой, каков, который* [11, с. 516–523].

Метою цієї статті є спроба семантичної класифікації складнопідрядних речень з підрядними присубстантивними частинами атрибутивної семантики.

Зважаючи на те, що власне-семантичними корелятами означальних елементів можуть бути семантично різнорідні компоненти [3, с. 148], уважаємо можливим покласифікувати досліджувані складнопідрядні речення на основі виконуваних цими елементами семантичних функцій стосовно опорного слова.

Обстежений фактичний матеріал дає підстави виокремити з-поміж складнопідрядних речень з **присубстантивними підрядними частинами** дві групи – власне-атрибутивні (власне-означальні) та невласне-атрибутивні (невласне-означальні), кожна з яких зі свого боку має по кілька різновидів.

У **власне-атрибутивних** конструкціях підрядна частина не обтяжена відтінками інших значень. Названі структури реалізовані в кількох різновидах: вирізняльно-характеризувальні, кваліфікувально-характеризувальні, описово-характеризувальні, виокремлення, належності, ідентифікації, винятковості.

Вирізняльно-характеризувальні підрядні частини називають ознаку, приписувану конкретному предметові (предметам), яка вирізняє його (їх) із низки подібних. Вони фактично звужують широке значення опорного іменника як назви класу предметів до назви конкретного предмета. Як слушно зауважує В. Гладров, такі підрядні частини заповнюють неконститутивну позицію у формально-синтаксичній структурній схемі головної частини, "стоять на місці, яке розширює номінальний актант" [4, с. 257], тобто опорні слова з підрядними частинами утворюють своєрідні номінативні блоки, у яких підрядні частини функціонують як своєрідні транспозитори, що переводять загальне значення іменника в конкретніше, отже, виконують конкретизувальну функцію. У зв'язку зі сказаним опорними в складнопідрядних реченнях цього різновиду бувають переважно іменники – загальні назви. Із-поміж власних назв можливі в такій ролі головно назви невеликих населених пунктів, географічних об'єктів (річок, озер), храмів: *Він* [Михайло Лукич Худаш] *народився 20 грудня*

1925 року в ***с. Демня Миколаївського району, що*** *на Львівщині* (Українська мова. – 2011. – № 3).

Предикативні частини в аналізованих складнопідрядних реченнях поєднані сполучними словами *який, котрий, чий, що, хто, де, куди, звідки, коли* та сполучником *що*: ***Пісня, за якою*** *він так тужив, тепер зазвучала на повні груди й захопила всіх у камері* (О. Савчук); *Мати придбала в* ***торговця, який*** *скуповував по всьому побережжю губки, невеличку віолу* (П. Загребельний); *...****людина, котра*** *долучається до краси, стає сильнішою, багатшою духом…* (Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2010. – № 11–12); *Як бачимо, синонімами стають* ***композити,*** *перші основи* ***котрих*** *співвідносні з простими прикметниками, що не є синонімами…* (Українська мова, 2008, № 3); ***Кров, що*** *в сонці не поблідла, – То любов правдива й світла* (Д. Павличко); *Гончарі були, мабуть,* ***першими з*** *наших далеких* ***предків, хто*** *в глині відкрив душу…* (Я. Гоян); *Історія знає* ***випадки, коли*** *на сцену виходив талант, позбавлений людяності, і починав служити ідолам, злим силам часу* (Я. Гоян); *Благословенна будь же ти,* ***хвилино, коли*** *почула я дитячий крик* (Л. Костенко); *Ліворуч від* ***місця, де*** *Неля зійшла з поїзда, в долині, оточеній лісом, наче у велетенській мисці, лежало село* (І. Вільде); *Всі його документи працівник райвійськкомату Кирило Бородавка поклав у цей пакет і наказав здати в* ***училищі, куди*** *Андрій їхав* (П. Загребельний); *Вона звелить запрягти коней, хай відвезуть його на* ***дорогу, звідки*** *вже простісінько до Райкович* (І. Вільде); *Мого життя не вистачить мені Для* ***діл, що*** *їх у задумах лелію* (Д. Павличко); ***Вулиця, що*** *нею простуємо, довга-предовга* (А. Дімаров). Підрядні частини в таких реченнях загалом співвіднесені з минулим або теперішнім часом. Значно рідше предикат підрядної частини виражений формою майбутнього часу: *Тож закликаю молоде* ***покоління, яке*** *житиме в третьому тисячолітті, не гаючись ставати за верстати й ткати* ***матерію, з якої*** *можна буде пошити гамівну сорочку для майбутньої цивілізації* (Дивослово. – 2004. – № 1).

Трапляються речення, у яких предикат підрядної частини має форму умовного способу. Тоді, крім сполучних слів, для поєднання частин уживають ще й сполучники *щоб, аби*: *Зоряне небо!.. Напевне, немає* ***людини, яку*** *б не вражала його витончена довершеність, його незбагненна краса і таємничість* (Астрономія); *Немає* ***сили, котра*** *б довіку ввергла нас між скрух* (В. Стус); *Літературною* ***працею, що*** *могла б дати такий заробіток, були романи і повісті Михайла Петровича російською мовою…* (Дивослово. – 2004. – № 8); *Нема* ***дня, аби*** *хто з долини сюди не прибіг* (Н. Рибак); *Не була* ***ночі, щоб*** *у комуну не навідувалися зухвалі гості* (В. Земляк). Характерно, що в більшості таких конструкцій головна частина має заперечний характер.

Вирізняльно-характеризувальні підрядні частини не можна прибрати без шкоди для змісту головної частини: усунення підрядної частини або зовсім унеможливлює існування головної частини як окремого речення, оскільки вона втрачає сенс (у ролі опорних слів у цьому разі вжито іменники з широким значенням, яке обов’язково вимагає обмеження), або істотно впливає на комунікативне навантаження, бо змінює зміст головної частини настільки, що передана нею інформація значно відрізняється від інформації, закладеної в

змісті складнопідрядного речення. Пор.: ***Хронотопом, у якому*** *розгорталася драма цього покоління, був* ***схрон, у якому*** *воно збулося не лише в історичній іпостасі, творячи у віршах Україну* (Дивослово. – 2004. – № 5); *Сталася* ***подія, що*** *все перерішила по-своєму* (І. Багряний) – уживання головних частин *Хронотопом був схрон, Сталася подія* без підрядних не можливе, оскільки вони втрачають інформативність; *Відповідно до закону про вибори народних депутатів усі політичні* ***сили, які*** *бажають взяти участь у парламентських перегонах, повинні внести на спеціальний рахунок Центрвиборчкому грошову заставу* (Україна молода, 10 жовтня 2007) і *Відповідно до закону про вибори народних депутатів усі політичні сили повинні внести на спеціальний рахунок Центрвиборчкому грошову заставу* – друге речення передає дещо іншу інформацію, ніж перше. Отже, необхідність підрядної частини в означених складнопідрядних реченнях зумовлена двома причинами: по-перше, використанням у ролі опорних слів іменників із широким значенням, по-друге, конкретною комунікативною настановою.

У **кваліфікувально-характеризувальних** складнопідрядних реченнях підрядна частина передає ознаки, які дають можливість ідентифікувати те чи те поняття або ж є спільними для цілого класу предметів, на основі чого можлива їхня класифікація. Такі речення частотні в наукових текстах: *Квадрокатегорія є* ***множинністю, що*** *складається з чотирьох грамем…* (А. Загнітко); *Першолюдиною фахівці вважають* ***істоту, для якої*** *праця стала необхідністю і* ***яка*** *здатна була не тільки використовувати знаряддя праці, а й виготовляти їх* (О. Бойко); ***Велике коло****, площина* ***якого*** *перпендикулярна до осі світу, називають небесним екватором* (Астрономія); *Надкатегорією називаються* ***випадки, коли*** *внутрішній, змістовий аспект словотвірної категорії різних частин мови долає* “*частиномовний поріг*” (А. Загнітко). У художньому стилі вони трапляються значно рідше: *Ірій – це* ***країна, звідки*** *кінщик привозить щотижня нові кінофільми, а бібліотекар – книги і* ***де*** *ці кінофільми знімаються, а книги пишуться та друкуються незбагненно розумними й освіченими людьми* (В. Дрозд); *Оксана почувала себе* ***дівчиною, яку*** *сватають за невідомого жениха* (І. Маценко); *Вони почували себе* ***дичиною, що*** *на неї полюють,* ***що*** *її розшукують,* ***яку*** *ось-ось найдуть* (О. Гончар). Сполучними засобами в таких конструкціях є займенникові слова **який, котрий, що, де, куди, звідки, коли** та сполучник **що**, а предикати підрядних частин мають тільки форму теперішнього часу. Необхідність підрядних частин в означених складнопідрядних реченнях зумовлена тими самими причинами, що й у вирізняльно-характеризувальних реченнях, але семантична функція підрядної частини дещо інша – вона може називати істотну ознаку не тільки конкретного предмета, але й цілого класу однотипних предметів, тобто може виконувати як конкретизувальну, так і узагальнювальну функцію.

Підрядні частини **описово-характеризувальної** семантики передають побіжні, несуттєві характеристики предмета, які лише дотично його стосуються, інакше кажучи, несуть у собі додаткову інформацію “для розвитку сюжету” [9, с. 349]. Як слушно зауважують українські й російські синтаксисти,

конструкції з такими підрядними є в основному витвором книжної мови [11, с. 522; 14, с. 470], особливо широко використовують їх у художніх описах: *Ще знав Микола Баглай степи академіка Яворницького – степи сивих* ***могил, в яких*** *дрімають ненайдені утвори грецьких майстрів, скіфські та сарматські прикраси, знав їх як* ***схованку*** *козацької історії,* ***де*** *під гірким полином, у глибинних шарах, іржавіє зброя звитяжців і непроіржавлена їхня слава лежить* (О. Гончар). Головна частина цих конструкцій є абсолютно самостійною, усунення підрядної частини істотно не впливає на її комунікативне навантаження. У структурно-семантичній класифікації їх називають поширювальними (означально-поширювальними, поширювально-означальними, атрибутивно-поширювальними тощо) і акцентують на їхній подібності або до приєднувальних конструкцій, або до конструкцій з сурядним зв'язком [див.: 6, с. 699; 14, с. 449, 467–470; 11, с. 522; 1, с. 211–213; 2, с. 32 та ін.]. Предикативні частини в таких реченнях поєднані за допомогою сполучних слів **який, котрий, чий, що, де, куди, звідки, коли** та сполучників **що, щоб, аби**: *Тут, у цьому дивному світі, є лише вона і сонце, є лебеді, як чисті душі предків, є зачарована смужка незайманого* ***степу****, з глибин* ***якого*** *може в одну мить возродитися козацьке лицарство* (Я. Гоян); *Навіть кляті* ***господині, яким*** *не догодить ні чоловік, ні наймит, ні сам пекельник, полювали за сирітськими руками* (М. Стельмах); *Є робота, повага товаришів,* ***мама, на котру*** *завжди можна покластися, яка ніколи й ні в чому не зрадить…* (І. Маценко); *Герой фільму – 16-річний* ***юнак, чия*** *свідомість живе у двох світах – ідеальному, романтичному та реаліях позаминулого століття* (Україна молода, 10 жовтня 2007); *Боячись доторкнутися одне до одного, вони повільно йшли тротуаром повз будинки і молоденькі* ***деревця, що*** *виструнчувалися на тоненьких ніжках, весело вітаючи їх* (А. Дімаров); *З хатини крізь відчинені двері тоненькою смужкою пробивалося світло, спалахувало на мідних* ***шпугах, якими*** *була обкута скриня, що стояла у великій хаті, де спав Тимко* (Г. Тютюнник); *Та ось* ***одного*** *осіннього* ***дня, коли*** *вже рано сутеніло і вітер гнав уподовж колій мокре листя станційних осокорів, перед прибуттям поїзда зустрівся нам край перону самотній зсутулений пасажир із клунком через плече* (О. Гончар); *Тільки в* ***тюрмі, де*** *все заборонено, пісня здатна викликати таке незвичайне загальне збудження* (О. Савчук); *…глухе бовкання багатоголосо відлунювало* ***в пущі*** *Солом'янського лісу,* ***куди*** *прямцював рішучим ступом дядько Денис* (В. Дрозд); ***З кухні, звідки*** *густо пахне зернистою кавою і печивом з корінням, показується голова Яківчукової* (І. Вільде); *Але картиною над картинами була* ***картина*** *Страшного Божого суду,* ***що*** *її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам – бабі, дідові і батькові* (О. Довженко); *– Можна і* ***яєчню****, тільки на салі,* ***щоб*** *шкварчала пательня, немов у пеклі для грішників* (М. Стельмах). Інколи означені складнопідрядні речення важко відрізнити від вирізняльно-характеризувальних, релевантним у цьому разі постає наявність / відсутність означення біля опорного іменника та семантика цього означення, пор.: *Мати твоя буцімто й не здивувалася, що побачила мене на порозі свого* ***дому, куди*** *я, гола-боса, наречена без приданого, ніколи не мала вільного вступу* (І. Вільде) і *Мати твоя буцімто й не здивувалася, що*

побачила мене на порозі ***дому, куди*** *я, гола-боса, наречена без приданого, ніколи не мала вільного вступу; Мати твоя буцімто й не здивувалася, що побачила мене на порозі великого* ***дому, куди*** *я, гола-боса, наречена без приданого, ніколи не мала вільного вступу*. Перше речення є описово-характеризувальним, оскільки конкретизувальну функцію перебирає на себе лексема *свого*, а підрядна частина подає лише додаткову характеристику, два інші речення є вирізняльно-характеризувальними, підрядні частини в них виконують конкретизувальну функцію.

Підрядні частини з семантикою **виокремлення** трапляються здебільшого в наукових та публіцистичних текстах. Їхньою прикметною ознакою є наявність компонентів на кшталт *з яких, кожен з яких, з-поміж яких, серед яких, один з яких, зокрема* тощо: *...39% (78,1 тис. га) сливових* ***насаджень*** *зосереджено на Україні,* ***з яких*** *лише 23% (18 тис. га) у громадському користуванні…* (С. Власюк); *Але вдумайтеся – лише на території України п'ять атомних станцій мають* ***15*** *діючих* ***енергоблоків, кожен з яких*** *містить 75 – 100 тонн ядерного палива* (Запорізька правда, 7 квітня 2009); *Вся трагедія в тому, що злочинці… знищили останніх представників популяції лосів у цих лісах – двох* ***самок, одна з яких*** *була вагітною* (Сільські вісті, 28 грудня 2010); *Орієнтаційні категорії виникають у межах певних лінгвістичних напрямків, шкіл, моделей,* ***вчень, якими,*** *зокрема, є (а) функціональна граматика, контрактивна лінгвістика, математична лінгвістика, прикладна лінгвістика, ідеографічна лінгвістика, когнітивна лінгвістика, загальне мовознавство, текстуальна лінгвістика, теоретична лінгвістика, (б) молодограматизм, структуралізм, ґенеративізм та ін.* (А. Загнітко). В обстеженому фактичному матеріалові в цих складнопідрядних реченнях зафіксоване тільки сполучне слово **який,** хоча немає сумніву, що може бути й сполучне слово **котрий:** ***Хлопці, серед котрих*** *був і Степан, працювали в саду.*

Близькими до розглянутих є підрядні частини зі значенням **належності**: *Підтверджує слова журналіста і президент* ***холдингу "Медіа Дім", до якого*** *входить "Газета 24" і телеканал "Тоніс", Микола Княжицький* (Україна молода, 10 жовтня 2007); *Передові* ***господарства, до яких*** *у першу чергу належать радгоспи об'єднання "Вінницяплодоовочпром", застосовуючи прогресивні технології, збирають щорічно високі врожаї сливи* (С. Власюк).

Підрядні частини з функцією **ідентифікації** у своїй структурі мають предикати зі значенням тотожності: **називати, іменувати, бути** – та ідентифікативи, що вказують на предмети, денотативно ототожнені з названими в головній частині предметами. У ролі сполучних засобів у таких складнопідрядних реченнях спостережені займенникові слова **який, котрий, що** та сполучник **що**: *У наш час Північний полюс світу перебуває поблизу* ***зорі α*** *Малої Ведмедиці,* ***яку*** *називають Полярною зорею* (Астрономія); *Прямовисна лінія (лінія виска) перетинається з небесною сферою в двох* ***точках, які*** *називаються зеніт і надир* (Астрономія); *Гіркий присмак гострої боротьби проти україномовності, україномовності із застосуванням насильства аж до фізичного винищення сповна відчув на собі письменник* ***Олесь Терентійович Гончар, якого*** *по праву називають*

добротворчою і сонценосною натурою, подвижником ясного духу і вражаючої працездатності, світлом, що долало тьму, совістю нації (М. Степаненко); *Багато їх* [кілометрів] *у матінки* ***Деметри, котра*** *була богинею землі* (Л. Костенко); *Складений іменний присудок є мовною* ***одиницею, що*** *по-різному реалізована у мові різних стилів, зокрема наукового* (Українська мова, 2010, № 4); ***Григорко, що*** *його одразу став дядько звати "Грігор", ходив не раз до магазину із тіткою* (Ю. Яновський). Такі підрядні частини можна трансформувати в присубстантивні постпозиційні другорядні члени, які в традиційній граматиці називають відокремленими прикладками [5, с. 35].

У складнопідрядних реченнях із семантикою **винятковості** в головній частині біля опорного іменника обов'язково наявний прикметник у формі суперлатива. Підрядна частина вказує на неординарність, неповторність, унікальність позначуваного іменником у головній частині: *Потім знов перевів на мене очі і задав мені найбезглуздіше і найдурніше* ***запитання, яке*** *тільки міг придумати народний учитель* (О. Довженко).

У **невласне-атрибутивних** складнопідрядних реченнях означальні семантико-синтаксичні відношення супроводжують відтінки причинових і допустових відношень: *Сьогодні в який уже раз прокляв він владу, і врожаї, і землю, і навіть* ***дощ, який*** *закляв не поливати колгоспних нив* (О. Довженко); *Український* ***письменник, який*** *завжди намагався тримати руку на пульсі світового культурного розвою, не раз звертався до прийомів і засобів художнього зображення, що належать до здобутків різних літературних напрямів* (Дивослово, 2005, № 12); *Калина кликала наполегливо й мов аж сміялася з* ***радості, що*** *така дорідна та пригожа* (І. Маценко); *Він і собі на радощах приєднав свій голос до* ***пісні, що*** *була до душі кожному чумакові* (В. Малик) – причиновий відтінок, пор.: *Сьогодні в який уже раз прокляв він владу, і врожаї, і землю, і навіть дощ, бо той закляв не поливати колгоспних нив*; *Калина кликала наполегливо й мов аж сміялася з радості, бо така дорідна та пригожа*. *Султанські* ***еміни, яким*** *звелено було забрати майно колишнього великого візира до державної скарбниці, зацікавилися тільки коштовними оправами* (П. Загребельний)*; Відлетіло від нас* ***життя, яке*** *ледь торкнулося мирської суєти* (У. Самчук) – допустовий відтінок, пор.: *Султанські еміни, хоч їм звелено було забрати майно колишнього великого візира до державної скарбниці, зацікавилися тільки коштовними оправами; Відлетіло від нас життя, хоч воно ледь торкнулося мирської суєти*.

Отже, складнопідрядні речення з присубстантивними підрядними частинами атрибутивної семантики являють собою розгалужену систему семантичних різновидів, які відрізняються один від одного семантичними функціями підрядної частини стосовно опорного слова. На основі відсутності / наявності відтінків інших значень з-поміж них насамперед виокремлено дві групи – власне-атрибутивні (власне-означальні) та невласне-атрибутивні (невласне-означальні). Власне-атрибутивні складнопідрядні речення репрезентовані кількома різновидами: вирізняльно-характеризувальні, кваліфікувально-характеризувальні, описово-характеризувальні, виокремлення, належності, ідентифікації, винятковості, невласне-атрибутивні – двома

різновидами: конструкціями з відтінками причинових і конструкціями з відтінками допустових значень. Запропонована класифікація не претендує на вичерпність, що відкриває перспективу подальшого вивчення семантичної організації аналізованих складнопідрядних речень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В. В. Синтаксис. Пунктуация / В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов. – [2-е изд., перераб.]. – М. : Просвещение, 1987. – 256 с.

2. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові : навч. посіб. / С. П. Бевзенко. – К. : КДПІ, 1987. – 80 с.

3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : монографія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський . – К. : Наукова думка, 1983. – 218 с.

4. Гладров В. Функциональный анализ сложноподчиненных предложений / Вольфганг Гладров // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста : сб. статей, посвященных юбилею Г. А. Золотовой. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – С. 254–267.

5. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць : монографія / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.

6. Грамматика современного русского литературного языка. Синтаксис / [глав. ред. Н. Ю. Шведова и др.]. – М. : Наука, 1970. – 767 с.

7. Грищенко А. П. Складнопідрядні речення з підрядними означальними / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 332–343.

8. Грищенко А. А. Синтаксис / А. А. Грищенко // Украинская грамматика / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко; отв. ред. В. М. Русановский– К : Наукова думка, 1986. – С. 252–338.

9. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова ; под. общ. ред. Г. А. Золотовой. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1998. – 528 с.

10. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посіб. / М. У. Каранська. – К. : НМК ВО, 1992. – 400 с.

11. Кручинина И. Н. Сложноподчиненные предложения нерасчлененной структуры / И. Н. Кручинина // Русская грамматика : [в 2-х т.]. – М. : Наука, 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – 1982. – С. 467–539.

12. Крючков С. Е. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения / С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов. – М. : Просвещение, 1977. – 192 с.

13. .Пономарьова Л. В. Семантико-граматичні типи власне прислівних складнопідрядних речень : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Л. В. Пономарьова. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

14. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання : навч. посіб. / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

15. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 408 с.

Raisa Khristianinova

Semantic variants of Compound sentences with presubstantive subordinate parts

The article deals with the semantic variants of compound sentences with presubstantive subordinate clauses. There have been defined two main types (proper attributive and improper attributive); each of these types is subdivided into some variants.

Key words: compound sentences, presubstantive subordinate clauses, proper attributive compound sentences, improper attributive compound sentences.

Людмила Коваль

СИНТАКСИЧНИЙ СТАТУС ГОЛОВНОГО КОМПОНЕНТА ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано відомі концептуальні підходи щодо визначення синтаксичного статусу головного компонента односкладного речення; обґрунтовано мовну природу головного компонента односкладного речення, ураховуючи його формально-граматичні, семантико-синтаксичні та власне семантичні параметри.

Ключові слова: односкладне речення, головний компонент односкладного речення, суб'єкт, предикат, предикативність, головний компонент односкладного речення синтетичної будови, головний компонент односкладного речення аналітичної будови.

Структурною та семантичною домінантою односкладного речення (ОР) є його єдиний головний компонент (ГК). Саме він експонує предикативність реченнєвої конструкції такого типу і є її організаційною, композиційною і смисловою ієрархічною вершиною. Проте, незважаючи на інваріантність у структурі односкладного речення, головний компонент не був об'єктом спеціалізованих наукових студій. У навчальній літературі окремий параграф, присвячений головному члену ОР, уперше виокремила В. Бєлошапкова в посібнику «Современный русский язык. Синтаксис» (1977 р.) [2, с. 696–700].

В українському мовознавстві як синтаксичний феномен ГК ОР уперше описав І. Вихованець у монографії «Нариси з функціонального синтаксису української мови» (1992 р.) [4, с. 72–73], а як визначальну граматичну категорію формально-граматичного ярусу речення вперше інтерпретував М. Мірченко в монографії «Структура синтаксичних категорій» (2001 р.) [12, с. 273–182].

Формально-граматичні та семантико-синтаксичні параметри ГК ОР досліджено фрагментарно в межах виявлення загальних внутрішньотипологічних ознак різних структурно-семантичних підтипів односкладних конструкцій.

Множинність концептуальних підходів щодо витлумачення природи речення загалом та односкладних конструкцій зокрема спричинила плюралізм синтаксичної інтерпретації та термінологічної детермінації ГК ОР.

Метою нашої статті є простежити еволюцію мовознавчої думки на синтаксичний статус ГК ОР та створити об'єктивно аргументовану лінгвальну характеристику цієї синтаксичної категорії.

Розмежування односкладних та двоскладних неповних речень здебільшого пов'язують з ім'ям О. Шахматова, який стверджує, що в односкладних конструкціях яскраво не виражені ні підмет, ні присудок – вони позбавлені чіткого членування на дві групи членів речення. Тому доцільно вести мову тільки про головний член речення. Цю думку дослідник аргументує тим, що «головний член односкладного речення може бути ототожнений формально або з підметом, або з присудком, причому, звичайно, не варто забувати, що такий присудок відрізняється від присудка двоскладного речення тим, що викликає уявлення і про предикат, і про

суб'єкт, а присудок двоскладного речення відповідає тільки предикату [18, с. 30]. Ідентифікація ГК ОР з підметом або присудком навіть послугувала для О. Шахматова критерієм диференціації односкладних конструкцій за синтаксичною формою на 2 групи: «безприсудково-підметові речення» та «присудково-безпідметові речення» [18].

Концепцію О. Шахматова розкритикував В. Виноградов [3]. На його думку, суперечливим є ототожнення ГК ОР з підметом або з присудком, оскільки головний компонент односкладного речення – це окремий компонент структури речення, який має певне морфологічне вираження [3, с. 12–13, 57].

Такі погляди висловлювала й Н. Шведова [15]. Вона зазначала, що структурна схема односкладного речення конституйована одним головним членом, що не становить ні підмета, ні присудка, оскільки за жодних умов не потребує другого компонента схеми, який перебував би з ним у відношеннях означуваного та означального на рівні підметово-присудкових відношень [15, с. 560].

Поділяє та поглиблює погляди дослідниці П. Лекант [10]. Він чітко розмежовує присудок та головний член односкладного речення дієслівної природи. Дослідник зазначає, що присудок двоскладного речення за своєю синтаксичною природою істотно відрізняється від головного члена односкладного речення, який не може називатися присудком, оскільки той співвідносний із підметом двоскладного речення та граматично підпорядкований йому [10, с. 9].

Постулат про взаємозалежність підмета і присудка у двоскладному реченні інспірував В. Бєлошапковій ідею про виокремлення третього головного члена речення – головного члена односкладного речення. Такий компонент, на її думку, становить особливе синтаксичне явище: він самостійно формує предикативну основу речення [2, с. 696–697].

Ідею про третій головний компонент у структурі простого речення послідовно культивовано та доповнено в низці наукових та навчальних видань. Ця думка є панівною і в сучасній лінгвістиці.

Менш поширеним у мовознавстві є витлумачення синтаксичного статусу ГК ОР як присудка односкладного речення.

Ця ідея бере витоки із вчення О. Пєшковського про присудковість речення. Він вважає, що присудковість – найважливіша реченнєва категорія, оскільки синтезує мовлення та мислення [13, с. 180].

Ідею про присудкову природу ГК ОР обґрунтовували І. Распопов [14, с. 777], Є. Галкіна-Федорук [5, с. 395–428], Т. Ломтєв [11, с. 84], В. Бабайцева [1, с. 94–95]. Остання, полемізуючи з дослідниками, які кваліфікують присудок як головний член речення, що реалізує ознаку підмета, доводить, що таке розуміння семантики присудка сумнівне, оскільки насправді присудок маніфестує не ознаку підмета, а ознаку предмета думки [1, с. 94–95]. Логіко-граматична інтерпретація присудка як члена речення, що маркує предикативну ознаку предмета думки, який можна й не називати підметом, дає змогу їй ототожнювати головний член дієслівних односкладних конструкцій із

присудками, що формують структурну схему речень без підметів, посилюючи так вагомість експлікованої дії [1, с. 95].

Ідея про присудкову природу ГК ОР не має широкого застосування в сучасному мовознавстві.

Маргінальною зовсім є гіпотеза, в основі якої перебуває теза про ідентичність ГК ОР з підметом або присудком двоскладного речення лише за актуалізацією морфологічної суті ГК (І. Ющук [19, с. 502–503]), оскільки морфологічний критерій є недостатнім для обґрунтування синтаксичного статусу ГК ОР, поза увагою залишаються основні дистинктивні параметри реченнєвої конструкції: реалізація предикативності, співвіднесеність із компонентами логічного, семантико-синтаксичного, актуального членування речення. Тому таку ідею вважаємо недостатньо аргументованою.

Різновекторність концептуальних підходів щодо витлумачення лінгвальної природи ГК ОР відповідно зумовила й термінологічну неузгодженість.

Термінологічний діапазон щодо означення ГК ОР у сучасній синтаксичній науці варіюється в межах чотирьох номенів:

1) головний член односкладного речення (А. Загнітко [9], М. Мірченко [12]);
2) головний член односкладного речення, співвідносний з підметом або з присудком (І. Вихованець [4]);
3) присудок односкладного речення (Т. Долін [6]);
4) підмет або присудок односкладного речення залежно від морфологічної об’єктивації (І. Ющук [19]).

З огляду на багатоярусність реченнєвого конструкта та ярусну кореферентність його складників коректним, на нашу думку, є лінгвально-нейтральний термін *головний компонент односкладного речення*. Саме цей термін є робочим у нашому дослідженні.

За синтаксичною суттю ГК ОР кваліфікуємо як третій головний компонент ієрархічної структури речення, який виокремлюють у тринарній опозиції головних компонентів та позиціонують як повнозначний лексичний компонент, що об’єктивує предикативне ядро односкладного речення.

Кваліфікуючи ОР, деякі мовознавці його основною ознакою вважають однокомпонентну реалізацію суб’єкта та предиката думки (Н. Іваницька [8], М. Плющ [17]). Проте категорія односкладності координує структурно й семантично гетерогенні одиниці з різним потенціалом суб’єктно-предикатного членування. Порівняймо конструкції: *Люблю зиму. Морозно птахам у лісі. Зима*. У реченні *Люблю зиму* компонент *люблю* експліцитно маркує предикат думки та латентно-експліцитно (за допомогою флексії *-у*) означає її суб’єкт. Конструкцію *Морозно птахам у лісі* характеризує різнокомпонентна вербальна експлікація суб’єкта і предиката (відповідно *птахам* і *морозно*). У реченні ж *Зима* предикат (у проекції на власне-семантичний ярус це – предикат всеохопного фізичного стану) має експліцитну форму, а суб’єкт – імпліцитну. Цілком очевидно, що в українській мові в межах односкладного речення суб’єкт формально може реалізуватися валентно зумовленим другорядним компонентом. А отже, твердження про те, що в ОР суб’єкт та предикат виражені в одному ГК, не є абсолютним і не може бути однією з

кваліфікаційних ознак ані ОР, ані ГК ОР, оскільки формула суб'єктно-предикатного членування судження, кореферентного з односкладним реченням, на формальному рівні може бути реалізована трьома варіантами:

- експліцитний предикат – латентно-експліцитний суб'єкт;
- експліцитний предикат – експліцитний суб'єкт;
- експліцитний предикат – імпліцитний суб'єкт.

Основною ознакою речення більшість дослідників мови вважають предикативність. Із синтаксичного погляду остання являє собою комплексну семантико-граматичну категорію. Як граматичне поняття предикативність реалізує зв'язок між головними компонентами формально-граматичної структури речення. А оскільки в односкладному конструкті експонентом категорії предикативності є один головний компонент, то можна стверджувати, що предикативний зв'язок у ньому представлений у згорнутій (усіченій) формі. За семантичними ознаками предикативність є «категорією комплексного модально-часового, суб'єктивного семантико-синтаксичного плану, а також виражає об'єктивний стосунок повідомлюваного до дійсності [12, с. 208–209]. У комплексі формальних та семантичних ознак розмежовують базову та інтонаційну предикативність. Базова предикативність має експліцитну форму і є розгорнутою єдинокомплексною триаспектною категорією, яку реалізують модальні, часові та особові значення. А інтонаційна предикативність має імпліцитну форму та постає згорнутою категорією, яка передає модальні й частково часові значення.

Базова предикативність ґрунтується на дієслівній функції предиката, яку передусім реалізує дієслівна лексема. Вторинними елементами дієслівної функції можуть бути похідні від дієслівних лексеми й навіть імена. Тоді базова предикативність набуває ознак імпліцитної, згорнутої, інтонаційної.

Семантико-граматична специфіка ГК ОР прогнозує тип предикативності відповідної конструкції. Так, морфологічний спосіб вираження означеного, неозначеного, узагальненого суб'єкта дії або процесуального стану в межах ГК дієслівної природи засвідчує згорнутість предикативних відношень та перехідний базово-інтонаційний тип предикативності. А от у прислівникових та іменних односкладних реченнях предикувальну функцію виконує інтонація, що не лише надає реченню форми окремої відносно завершеної думки, а водночас і модалізує його, тобто репрезентує відношення мислення до буття. Предикативність, реалізовану інтонаційним способом, кваліфікують як згорнуту, імпліцитну.

Отже, ГК ОР може виражати базово-інтонаційний та інтонаційний типи предикативності залежно від структурно-семантичного типу односкладної конструкції.

У своїх внутрішніх межах односкладні речення розрізняються насамперед синтаксичною й морфологічною якістю головного компонента. За синтаксичними характеристиками виокремлюють ГК синтетичної та аналітичної будови.

Головний компонент синтетичної структури реалізований одним повнозначним лексичним компонентом, морфологічна сутність якого може

варіюватися між дієслівними, іменниковими та прислівниковими лексемами. А от аналітичний ГК структурується поєднанням здебільшого двох повнозначних лексичних компонентів, що об'єктивують допоміжний та основний елементи компонента. Морфологічне наповнення основного елемента, що реалізує його речову семантику, також слугує параметром для диференціації ГК ОР аналітичної будови на три різновиди: дієслівний, прислівниковий, іменний.

Підсумуємо, що ГК ОР – третій головний компонент в ієрархії компонентів простого речення, що функціонує винятково в структурі односкладного речення. ГК ОР не співвідносний ні з підметом, ні з присудком двоскладного речення, а становить специфічний компонент, який виокремлюють на основі іманентних кваліфікаційних ознак. ГК ОР слугує засобом об'єктивації суб'єктно-предикатного членування судження, а також експлікатором предикативності відповідної конструкції. За синтаксичною формою ГК ОР може мати синтетичну й аналітичну будову, репрезентовану дієслівним, іменним та прислівниковим варіантами.

Виокремлення ГК ОР як автономного головного компонента структури простого речення та виявлення спектра його загальних кваліфікаційних ознак окреслює перспективу подальшого дослідження формально-граматичних та семантико-синтаксичних параметрів ГК усіх структурно-семантичних типів ОР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке [Текст] / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1968. – 160 с.

2. Бєлошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис [Текст] / В. А. Бєлошапкова. − М. : Просвещение, 1977. – 248 с.

3. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка) / В. В. Виноградов // Вопросы грамматического строя. – М. : МГУ, 1955. – С. 389–435.

4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.

5. Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке [Текст] / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : МГУ, 1958.

6. Долин Ю. Т. Вопросы теории односоставного предложения (на материале русского языка) [Текст] / Ю. Т. Долин. – 2-е изд. – Оренбург : ИПК ГОУ ОГУ, 2008. – 129 с.

7. Дудик П. С. Із синтаксису простого речення : Навчальний посібник [Текст] / П. С. Дудик. – Вінниця : Вид-во Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, 1999. – 298 с.

8. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові [Текст] / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища шк., 1986. – 167 с.

9. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

10. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке [Текст] / П. А. Лекант. − Изд. 2. – М. : Высшая шк., 1986. – 173 с.

11. Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке [Текст] / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 198 с.

12. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій [Текст] : монографія / М. В. Мірченко. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2001. – 340 с.

13. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский. – М. : Наука, 1957. – Изд. 6. – 511 с.

14. Распопов И. П. Строение простого предложения в современном русском языке [Текст] / И. П. Распопов. – М. : Просвещение, 1970. – 192 с.

15. Русская грамматика [Текст] / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Наука, 1982. – Т. 2 : Синтаксис. – 709 с.

16. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання [Текст] : навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.

17. Сучасна українська літературна мова [Текст] : підр. для вузів / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас, Г. О. Козачук, О. І. Леута, В. В. Лобода; за ред. М. Я. Плющ. – 4-те вид., стереотипне. − К. : Вища шк., 2000. – 430 с.

18. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка [Текст] / А. А. Шахматов. – 2-е изд. − Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

19. Ющук І. П. Українська мова [Текст] : підручник / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.

Ludmila Koval

The syntactic status of the main member of one-member sentence in Ukrainian language

The article deals with the known conceptual approaches to the definition of syntactic status of the main member of one-member sentence; linguistic nature of the main member of one-member sentence is analyzed, its formal-grammar, semantic-syntactic and semantic proper parameters have been given.

Keywords: one-member sentence, the main member of one-member sentence, predicativity, subject, predicate, the main member of one-member sentence of synthetic structure, the main member of one-member sentence of analytical structure.

Володимир Барчук

РЕЛЯЦІЇ ЧАСУ Й ВИДУ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ДІЄСЛІВНОЇ ГРАМЕМИ

У статті здійснено аналіз співвіднесення часу й виду в структурі дієслівної грамеми. Установлено, що час і вид не виявляють безпосередньої функціонально-семантичної взаємодії. Репрезентація формою теперішнього доконаного значення майбутнього зумовлена повною функціональною транспозицією, а не впливом видового значення на значення часу.

Ключові слова: дієслівна грамема, час, вид, функціонально-семантична взаємодія.

Зв’язок виду із часом належить до найскладніших та найсуперечливіших питань граматики дієслова. Це зумовлено, на наш погляд, такими чинниками: по-перше, функціонально-семантичними особливостями самого виду; по-друге, проблемами його інтерпретації (суперечливістю, а інколи навіть аморфністю категорії виду в сучасних концепціях, а також різнобоєм його трактування); по-третє, неоднозначністю трактування як часу, так і темпоральності. Формально час із видом безпосередньо взаємодіє тоді, коли накладаються видові обмеження щодо вираження часового значення. Це стосується лише теперішнього часу.

Видові традиційно приписують значення часу (О. Пєшковський, Ю. Маслов, О. Бондарко, В. Русанівський, А. Загнітко), узявши за основу тезу О. Пєшковського про те, що „категорія виду означає, як протікає в часі або як розподіляється в часі той процес, який позначений основою дієслова" [10, с. 122]. Звідси випливає, що вид виражає основа дієслова, тобто у видовій семантиці закладене значення конкретної дії. Однак вид – формально двограмемна категорія [3, с. 224], тому в опозиції доконаність / недоконаність, яка відзначена маркованістю тільки грамеми доконаного виду, не може бути відображений весь спектр семантико-граматичних модифікацій дієслова. Навпаки, парадигма виду виявляє формально-граматичний, а не семантико-граматичний характер: у ряду *читаю – прочитаю, дочитаю, перечитаю, зачитаю, почитаю,* попри відмінності в семантиці дієслівних грамем доконаного виду, власне видове значення залишається незмінним. Вважаємо, що вид указує на результативність та є формально й функціонально лише накладеним спорадично на акціональне значення дієслова – інтервал. Не випадково, що попри всебічний розвиток аспектології вид дотепер не отримав визначеного семантичного інваріанта [15]. Зрештою, сам О. Пєшковський на запитання „Як протікають у часі ті процеси, які позначені словами доконаного виду?" дав „цілком несподівану відповідь: вони зовсім не протікають у часі" [10, с. 126].

В українській граматиці представлені кілька підходів до трактування граматичної категорії часу. Переважно при характеристиці всієї морфологічної системи дієслова час посідає місце після виду, стану, особи [4; 5], після перехідності, виду, особи, числа [13; 14], після виду й аспектуальності [6], після виду, родів дії, стану та перехідності [3]. Якоюсь мірою це зумовлено типологією дієслівних категорій, однак загалом, на нашу думку, не відповідає принципу ядерності / периферійності, диференційності / релятивності дієслівної категорійної системи. Окрему позицію висловив І. Вихованець: „У внутрішній структурі власне-дієслівних категорій спостерігається рангове їх співвідношення. Центр власне-дієслівних категорій складають взаємопов'язані категорії часу і способу, їх периферію – категорія виду" [2, с. 91]. Правда, цей висновок зроблено у зв'язку із загальнодієслівним статусом виду, який виявляє себе в усіх дієслівних формах.

Інший аспект трактування часу стосується визначення його граматичного змісту. Найпростішим із методологічного погляду, однак найоб'єктивнішим, є традиційне трактування часу: час виражає відношення дії до моменту мовлення [4, с. 358; 5, с. 168; 13, с. 367]. Однак у світлі останніх досліджень категорії темпоральності, зокрема щодо категорії таксису, необхідне уточнення: час не виражає і не може виражати відношення, оскільки є абсолютним граматичним значенням, тому більш об'єктивним є таке формулювання: „в основі дієслівної граматичної категорії часу лежить поняття співвіднесеності дії (стану) з моментом мовлення" [13, с. 367], яке вказує на механізм вираження значення, але не на вираження відношення.

Отже, час і вид розведені за базовими ознаками: динамічність / статичність. Об'єднує час і вид орієнтація на зовнішню семантику дієслова: час вказує на темпоральне значення, а вид – на результативність дії безвідносно до

її характеру, тобто обидва значення не відображають внутрішньої семантики дії й не пов'язані з нею. Такий їхній статус забезпечує наскрізність семантики часу й виду в семантичній структурі дієслова.

Для типології часу немає підстав залучати вид, хоч така традиція вже сформована в граматиці (див.: [13]). Час, опертий на семантику тривання, виявляє ознаки лінійності та позиції відліку, які визначають місце дії на темпоральній осі щодо позиції мовця [1]. У значенні виду сема лінійності відсутня; тривання ж не пов'язане з результативністю, оскільки внутрішньовидове протиставлення ґрунтується на опозиції доконаності усім іншим дієсловам, які цього значення не виявляють. У зв'язку з цим час презентує динаміку дієслівної грамеми як зовнішня темпоральна ознака та входить до структури категорії темпоральності; час тільки опосередковано взаємодіє зі статичними виявами дієслова, до яких належить результативна видова семантика.

Природа вказаної взаємодії виявлена у формальній структурі дієслова, яка розкриває зміст реляцій часу й виду. Так, грамеми преф. + Vf (теп.) + зак. за формальною ознакою від грамеми Vf (теп.) + зак. різняться префіксом (хоч префікс не є засобом вираження часового значення): *читаю – прочитаю, дочитаю, перечитаю, зачитаю, почитаю* і под.; грамема преф. + Vf (теп.) + суф.(результ.) + зак. різниться суфіксом (тут *-ува-*) (нечасовий суфікс теж не виражає часу): дієслова *дочитаю – дочитую* вказують на теперішній, формально виражають теперішній та відображають парадигму теперішнього, однак функціонально-семантично *дочитаю* є грамемою майбутнього. Між формами *до-чит-а-й-у* та *до-чит-у-й-у* відмінність не у вираженні часу, адже маркером часу є суфікс теперішнього часу (*-й-*) та, відповідно до особи, закінчення (тут *-у*), а в семантиці результативності або нерезультативності відповідної форми за ознакою виду – доконаного чи недоконаного.

„Традиційно форми типу *напишу*, *відкрию* розглядаються як форми майбутнього доконаного, що мотивується їх двокомпонентною парадигмою і їх віртуальною співвіднесеністю з граничністю дії, спрямованістю внутрішнього часу у майбутнє досягнення межі" [6, с. 236]. Однак у такому обґрунтуванні немає опертя на власне часові ознаки, а до ознак видових зараховано такі, що не стосуються виду. Так, якщо приписування видові граничності дії має традицію й мотивацію, то „спрямованість внутрішнього часу у майбутнє досягнення межі" не виявляє ні природи виду, ні часу. Внутрішній час безвідносний до позиції відліку, яка уособлює морфологічний час, отже, ніякого спрямування внутрішнього часу в майбутнє немає, як і немає відношення до часу поняття межі. Тим більше не може мати такої семантики видова доконаність дії.

Якщо грамему простого майбутнього часу аналізувати з погляду абсолютної формалізації, як це часто роблять при трактуванні граматичних явищ, то слід без сумніву зарахувати її до форм теперішнього часу [8, с. 34]. При такому підході проблема трактування виду була б знята і не було б побудовано громіздкої та неадекватної конструкції дієслівної

видоаспектуальності. Однак у цьому випадку відступають від традиції формалізації, правда, тільки у трактуванні часу. Орієнтуючись на вид, знову застосовують абсолютно формальний підхід: оскільки форми доконаного виду вжиті в минулому та майбутньому часі, а недоконаного – в минулому, майбутньому та теперішньому, то вид визначає час, має з ним „генетичний" зв'язок, а значить, що його слід прив'язати до позиції відліку, обґрунтувати його ознаки як репрезентанта внутрішнього часу і т. ін. Є. Падучева початок відліку для виду пов'язує зі значенням недоконаності, а семантику виводить із лексичного, синтаксичного та ситуативного контекстів [9, с. 414]. Об'єктивно ж ідеться не про позицію відліку, а про темпоральну квантитативність у виявах кратності чи тривання: „*Я гулял в течение двух часов; Я сегодня гулял два раза*", або про часові конкретизатори: „*Вечером я писал отчет*" [9, с. 416–417].

В іншому підході позиція відліку пов'язана зі спостерігачем: „Генетичний зв'язок виду із часом аргументується порівняльно-типологічними дослідженнями: позиція спостерігача, яка передує в мові позиції діяча, поступово транспонується в позицію діяча, тому й видові ознаки дієслівних лексем набувають все більшої ваги, поступово стають універсальними, семантично розгалужуючись. З погляду діяча, абсолютно всі дії є ним спостережувані. Якщо ж суб'єкт усвідомлює якусь дію неспостережуваною, зайнявши щодо неї позицію спостерігача, то в межах періоду, до якого стосується дія, він має оцінити її з точки зору цілісності (комплексності), завершеності, граничності, означеності (пор. теперішній історичний, теперішній одночасний, передмайбутній, післямайбутній та ін.)" [6, с. 231]. Як бачимо, А. Загнітко застосовує різноаспектну аргументацію, вводячи поняття зі сфери когнітивної лінгвістики, прагматики, лексики, комунікативного синтаксису (спостерігач, діяч, позиція діяча, позиція спостерігача, дієслівна лексема) та вказує на різнорівневу семантику (теперішній історичний, теперішній одночасний, передмайбутній, післяминулий). Усе зорієнтоване на те, щоб довести єдність часу і виду, для обґрунтування якої в межах граматичної інтерпретації не вистачає аргументів.

Обґрунтування значення майбутнього доконаного на основі аналізу когнітивної діяльності мовця не підтверджене історією й майбутнього часу, і виду: „Особливо виразно значення майбутнього виступало в інгресивних дієсловах (ponesu, vъtečetь і под.). Після виникнення видового протиставлення інгресивні дієслова стали переважно виражати значення доконаного виду, хоч, наприклад, слово ponesu і досі є майбутнім недоконаним у чеській, словацькій і лужицькій мовах" [14, с. 292–293]. Отже, в основі значення формального теперішнього доконаного як майбутнього лежить функціональна зумовленість, а не вплив семантики виду чи формальні флексійні показники. Цей приклад також свідчить про те, що т. зв. видовий префікс ще недавно не мав видового значення, тобто не позначав доконаності.

Особливу роль відведено закінченням дієслів у концепції, сформованій у „Русской грамматике", де розмежовано майбутній простий (теперішній доконаний) та майбутній складний за тією ознакою, що „форми теперішнього часу і майбутнього простого не мають у своєму складі спеціального показника

часу: роль показника часу виконує вся система закінчень зі значенням особи і числа, що приєднуються до основи теперішнього часу дієслів недоконаного і доконаного виду" [12, с. 627].

Із погляду об'єктивної ситуації результативність можуть виявляти тільки минулі дії як такі, що відбулися. Ні теперішня, ні майбутня дії не підлягають оцінюванню щодо результату, оскільки перша ще відбувається, друга є гіпотетичною (ірреальною), не тільки її результат, а й здійснення не визначене: вона не відбувається й невідомо чи відбуватиметься. Отже, об'єктивно теперішній час не пов'язаний із результативністю дії (хоч не виключає її в межах мікроциклу), напр.: *Я ще трохи почитаю*, тобто читаю і ще продовжую читати якийсь час. Однак суб'єктивна оцінка результативності теперішньої дії референційно має характер відкладеної і в такий спосіб осмисленої як майбутня ознака дії. Саме через це результативні форми теперішнього часу закріпились у вживанні за майбутнім часом. Ці підстави не належать до сфери граматики, а пов'язані з когнітивним аспектом функціонування мовних знаків. Результативна дія при формуванні сфери майбутнього була пов'язана з психологічним і ментально-свідоглядним сприйняттям часу (див., наприклад, [16]), в основі якого лежать цивілізаційні інтенції перспективи, розвитку, накопичення.

Через функціональну спеціалізацію форма т. зв. теперішнього доконаного не є власне формою теперішнього, оскільки послідовно вживається як форма майбутнього часу, бо, „дістаючи значення майбутнього часу, вона стає формою майбутнього…" [11, с. 117]. Отже, не видове значення визначило функціональну спеціалізацію грамеми теперішнього доконаного, а формальний вакуум та когнітивний аспект відкладеної оцінки результату. З іншого боку, цілком припустимий синкретизм зазначеної форми як теперішньо-майбутньої, однак таке вживання зумовлене чинниками, які мають уже не грамемний, а синтаксичний характер і виявлені в структурі поліпредикативного комплексу, у якому отримує експлікацію референційно-денотативний зміст відображеної темпоральної ситуації.

Аналітичні форми майбутнього свідчать про його пізнє утворення (ні минулий, ні теперішній в українській мові не мають аналітичних форм). Якщо *бути + інфінітив* однозначно аналітична форма, то *яти (имати) + інфінітив* трактують зазвичай як синтетичну, хоч у дослідженнях з історичної морфології зазначено, що „процес перетворення аналітичних форм майбутнього часу з допоміжним дієсловом *яти* у синтетичні в частині південно-західних говорів не завершився й досі" [14, с. 296].

Очевидно, зарахування форми *яти (имати) + інфінітив* до синтетичної зумовлено правописною нормою (написання разом: *знатиму, знатимеш, знатиме, знатимемо, знатимете, знатимуть*), оскільки структурно ця форма нічим не відрізняється від форми *бути + інфінітив*. За такою ж логікою синтетичними є форми *зустріли(ся), сміють(ся), будь-де, абихто, хто-небудь* і под. Пор.: *– Ви голодники голодні, та я дужий, та я щодня мнєсо їм, а ви бевку не забілену! – **Меш** тепер сиру землю **гризти*** (В. Стефаник). Як бачимо,

гіпотетичний майбутній цілком природно використав форму ірреального повиннісного. З огляду на це аналітична система форм майбутнього визначає його одновидову структуру – виражає тільки недоконаний вид.

Структура теперішнього порушує стрункість парадигми часових форм, однак майбутній час порушує цю стрункість в усіх формальних виявах, оскільки історично власних форм не має і є утворенням пізнішого періоду розвитку граматики. Теперішній час вилучив результативне значення своїх форм, однак не позбавлений ознак завершеності дії, які виражають фінітивні дієслівні форми: *дописує, дороблює, відцвітає* і под. Якщо вид та роди дії мають одну природу, то як сталося, що тотожні з погляду фазового значення завершальні дії (*дописати – дописувати, відцвітати – відцвісти*) в одному випадку виражені формально як теперішні, а в іншому – як майбутні: *допишу – дописую, відцвітає – відцвіте*. Як було зазначено, саме нетемпоральний характер виду зумовив функціональне маркування його форм, оскільки вид не впливає на темпоральний характер дії.

Трактуючи зв’язок виду з часом, варто розмежовувати мову та мовлення, грамему й текст. Г. Золотова стверджує, що „своєрідна історія російського дієслова, яка перетворила систему часів і розвинула категорію виду, з’єднала дві категорії в єдиній видо-часовій формі слова, визначивши для неї роль основного засобу організації тексту” [7, с. 27]. Можливо, з погляду комунікативної граматики та темпоральності тексту таке твердження слушне, водночас авторка час у цьому контексті трактує надто узагальнено. Із погляду типологічного розмежування часу й виду значення результату не може відображати ознак часу, оскільки не належить необмеженій темпоральній осі, яка фіксує момент дії як час здійснення. Ще можна якось пробувати обґрунтувати лінійність виду в межах відрізка, визначеного початком і кінцем дії, тобто в межах інтервалу, однак взаємоузалежнювати значення внутрішньої та зовнішньої темпоральності не можна, оскільки це означатиме фіктивність цих понять через зняття їхніх диференційних ознак.

Не має вид реалізації на предикативному рівні, оскільки його значення не впливає на вираження предикативної ознаки речення. Прикметно, що, невиправдано абсолютизована, зокрема і як загальнодієслівна, категорія виду не має виявів у предикативах (Praed, а також Vfs_3 за ознакою безособовості). „Категорія виду як граматична дієслівна категорія транспозиційної природи у предикативних словах нівельована, тобто виступає в нерозчленованому вигляді” [2, с. 120]. Отже, загальнодієслівний статус категорії виду не підтверджують предикативи. У такий спосіб знято можливість взаємодії часу й виду в процесі реалізації синтаксичної функції дієслова, а вид не є складником предикативної семантики. Хіба це не достатня підстава для визнання цілковитої формалізації та граматикалізації виду, індиферентності його семантики щодо темпоральних ознак дії та семантико-функціональної периферійності з погляду базових предикативних, а відповідно, ключових граматичних ознак дієслова? Вид – власне дієслівна, однак не предикатна категорія релятивного дієслівного змісту. Не випадково, що в багатьох європейських мовах категорія виду як доконаність / недоконаність відсутня, оскільки не визначає можливостей

дієслівної граматичної системи виражати весь спектр темпоральних значень та предикативної функції дієслівних грамем.

Можна зробити висновок, що взаємодія часу й виду зумовлена не глибинним зв'язком цих системно різних значень у семантиці дієслівної словоформи, а функціональною спеціалізацією форми теперішнього доконаного. Із цього погляду доконаність майбутньої дії виявлена як суб'єктивна оцінка мовцем гіпотетичної дії, яка має відбутися і яка має бути результативною. У зв'язку з цим вид постає як модусна категорія семантичної структури дієслівної грамеми поряд, наприклад, із категорією способу. Час як диктумна категорія визначив здатність грамеми теперішнього доконаного виконувати функцію майбутнього саме через суб'єктивний характер семантики виду (результативності), часові ж суб'єктивна оцінка дії не властива, що зумовило вільну транспозицію грамеми теперішнього доконаного у сферу майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барчук В. М. Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності / В. М. Барчук // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 2005–2006. – № 6–7. – С. 38–47.

2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті: [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.

3. Городенська К. Дієслово. Прислівник / К. Городенська // Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська / за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – С. 217–327.

4. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Радянська школа, 1965. – Ч.1. – 423 с.

5. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1984. – 255 с.

6. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.

7. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М., 1998. – 528 с.

8. Лефельд В. Спряжение украинского и русского глаголов и морфологическая типология славянских языков / В. Лефельд. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 176 с.

9. Падучева Е. В. Семантика вида и точка отсчета (В поисках инварианта видового значения) / Е. В. Падучева // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – Т. 45. – 1986. – № 5. – С. 413–424.

10. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : УРСС, 2001. – 451 с.

11. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. – 406 с.

12. Русская грамматика. – Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М. : Наука, 1980. – 684 с.

13. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 296–429.

14. Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова / В. М. Русанівський // Історія української мови. Морфологія. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 274–309.

15. Семиколєнова О. І. До проблеми пошуку інваріантного значення виду російського дієслова / О. І. Семиколєнова // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 38–45.

16. Сухина Е. И. Три ипостаси времени: прошлое, настоящее и будущее – в современном русском сознании (по материалам „Независимой газеты” и „Аргументов и фактов” / Е. И. Сухина // Вестник Московского университета. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. – № 1. – С. 141–154.

Volodymyr Barchuk

The relation of time and kind in semantic structure of verbal grammema

The analysis of relation between tense and aspect in the structure of the verbal grammeme is made in this article. It is also set that tense and aspect do not find out direct functional semantic relations. The form representation of the Present Perfect by future meaning is specified by total and functional transposition and not the influence of the aspect meaning upon the meaning of tense.

Key words: verbal grammeme, tense, aspect, functional-semantic relation.

Наталія Ясакова

СЕМАНТИКА І ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАЙМЕННИКА *МИ* ТА ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ ПЕРШОЇ ОСОБИ МНОЖИНИ

*У статті встановлено особливості семантики займенника **ми** та схарактеризовано основні засоби її уточнення в межах речення; проаналізовано функціонування цього займенника та дієслівних форм першої особи множини в різних персональних ситуаціях.*

Ключові слова: семантика, персональність, перша особа множини, займенник.

Факти мови привертають до себе увагу представників різних галузей гуманітарного знання: філософії, психології, літературознавства, когнітивної науки тощо. Саме лінгвістичні відомості часто допомагають зробити висновки, що стосуються сутнісних характеристик людини, осмислити її буття у світі й соціумі, осягнути світ конкретної людини або ж особливе світобачення народу. За словами М. Гайдеггера, «… мова перебуває в найближчому сусідстві з людською сутністю. Мова повсюдна. Тому людина, тільки-но вона мислячи розглядається в тому, що є, одразу ж натикається на мову…» [4, с. 21].

Для розуміння когнітивних процесів важливо вивчати не тільки лексичний фонд мови, але й граматичні категорії, оскільки вони репрезентують ті основні смисли, без яких не можливі сприйняття й інтерпретація ситуації дійсності. До таких, зокрема, належить категорія персональності, яка характеризує учасників позначуваної ситуації через їхнє співвіднесення з учасниками комунікації. Вона є однією з універсальних категорій, що необхідні для творення речення й тексту. В українському мовознавстві граматичну категорію персональності кваліфікують як суперкатегорію, що представлена в структурі дієслова та прономінатива, і складову загальнореченнєвої категорії предикативності [9, с. 230–231]. Окремі аспекти стосунку до особи аналізують такі вчені: К. Г. Городенська [3, с. 263–268], А. П. Загнітко [6], О. В. Китиця [8], М. В. Мірченко [9], М. Я. Плющ [10], Л. Г. Погиба [11] та ін., проте відсутнє комплексне ґрунтовне дослідження граматичної категорії персональності, зокрема не встановлено повний перелік персональних значень, реалізованих в українській мові.

Мета цієї розвідки – з'ясувати спектр значень, що властивий займенникові *ми* й відповідним дієслівним формам.

Відношення до особи виражають насамперед займенники, повнозначні іменники та особові форми дієслів, які зумовлені відповідною категорією займенника чи іменника у функції підмета. Стосунок до особи в реченні встановлюють стосовно мовця як центрального учасника комунікативного акту. Тому саме перша особа є вихідною для категорії персональності, а центром відповідного функціонально-семантичного поля є займенник *я*. Йому властивий найвищий рівень означеності. *Ми* визнають окремим словом, а не формою множини займенника *я*, адже *ми* ≠ *я* + *я***.** Для вербалізації *ми*-суб'єкта вживають не тільки займенник *ми*, але й відповідні дієслівні форми. Т. В. Булигіна і А. Д. Шмельов уважають, що в такому випадку варто говорити про нульовий варіант *ми* [1, с. 322]. Ці ж дослідники звернули увагу на особливу складність семантики особових займенників, які містять вказівку на соціальний статус референтів, мають різноманітні прагматичні різновиди, можуть виконувати у висловлюванні не тільки дейктичну, але й недейктичну функції [Там само, с. 327].

Оскільки семантика особи зумовлена особливостями комунікантів і самої ситуації спілкування, для вивчення категорії персональності в її мовленнєвих реалізаціях О. В. Бондарко пропонує використовувати поняття персональної ситуації [13, с. 11]. Уважаємо такий підхід виправданим і для встановлення переліку тих значень, які може реалізовувати в мовленні кожен із носіїв персональної семантики. Потрібно розмежовувати основні та вторинні модифіковані значення займенника й особової форми дієслова, які виникають під впливом різних прагматичних чинників. Модифікація основного значення може відбуватися в різних напрямках і по-різному. Саме вторинні значення, що нашаровуються на первинні, виявляють світоглядні особливості носіїв мови, мають етноспецифічні риси.

Ми має декілька значень, які вважаємо основними: може вказувати на мовця й на співрозмовника (*ми* інклюзивне) або на мовця й на особу (осіб), що не беруть участі в комунікації (*ми* ексклюзивне). Розрізнення *ми* інклюзивного й *ми* ексклюзивного відбувається через контекст, знання співрозмовників про ситуацію спілкування та її учасників, тобто через встановлення основних складників персональної ситуації, напр.: *Братики мої! – здіймає річ один. – Розходимось ми різними шляхами, розлучаємось, навіки злучені одною ідеєю…* (М. Коцюбинський) – *ми* інклюзивне; *Він* [Микита], *ще як ми разом пастухували, ляже було на спину, впнеться очима в небо і водить по ньому пальцем* (Гр. Тютюнник) – *ми* ексклюзивне. Наявність кількох первинних значень, які диференціюються відповідно до ситуації спілкування, зумовлена певною неозначеністю семантики *ми*. Постійним є тільки один її складник – вказівка на мовця, решта складників є змінними.

У реченні актуалізація інклюзивного чи ексклюзивного *ми* може здійснюватися через об'єктну синтаксему, що називає або тільки вказує на осіб, які, окрім мовця, належать до *ми*, напр.: *Ми з Стасиком часто ходили*

гуляти (М. Коцюбинський); *Ми з тобою маємо однакові переконання* (П. Загребельний). Кількість діячів у такому випадку не встановлюється простим додаванням: *ми з тобою ≠ ми + ти; ми з ним (нею) ≠ ми + він (вона)*. Заміна *ми* на *я* в сполученнях на зразок *ми з тобою, ми з ним* не завжди коректна. У сполученнях *я з тобою, я з ним (нею)* учасники дії подані як окремі діячі, друга особа може сприйматися як залежна, недієздатна. Уживання *я* акцентує протиставлення двох осіб, натомість *ми* дає можливість підкреслити спільність, подібність, належність до одного класу осіб.

Нейтралізація неозначеності, властивої *ми*, зрідка відбувається через пряме називання всіх осіб, яких мовець позначає цим словом, напр.: *Пишу до вас кілька слів в справі: ми, себто Самійленко, Коваленко та я, лагодимося видати альманах* (М. Коцюбинський). Тільки *ми* інклюзивне може виявлятися в спонукальних формах першої особи множини, бо потенційним суб'єктом дії разом із мовцем може бути тільки слухач (слухачі), напр.: *– Тікаймо звідсіль, браття! – промовив Микола. – Тікаймо!* (І. Нечуй-Левицький); *Тож веселімось, людоньки, на людях* (Л. Костенко). Особи, яких мовець позначає разом із собою за допомогою займенника *ми,* у такому разі може називати й вокатив, напр.: *– Тепер, – гомонів* [Антін] *до жінки на піч, – і ми, Палажко, заживемо* (Гр. Тютюнник); *Ходім, Грицьку, й ми по рябки!* (І. Багряний). Проте локатив не може слугувати показником інклюзивного *ми,* пор.: *А що ж ми сину, їсти будемо?..* (Г. Косинка) – *ми* інклюзивне; *Ми, Уласівно, так з писарем перелякались, що не знали, на яку і ступити…* (Г. Квітка-Основ'яненко) – *ми* ексклюзивне.

Зрідка до складу *ми* мовець зараховує не тільки людей, а й тварин. Це підкреслює близькість людини й тварини, наявність спільних ознак між ними та свідчить про олюднення тварини, напр.: *...Наталка враз одкликала пса: – Ходім! Нехай утікає. От налякали ми його* [колонка]*, га! Хай попадеться нам узимку, як буде багатий* (І. Багряний). Такий прийом використовують і з особливою комунікативною метою. Наприклад, в «Intermezzo» М. Коцюбинський підкреслює віддалення ліричного героя від світу людей та його занурення у світ природи, уживаючи першу особу множини щодо людини й тварин, напр.: *Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я* (М. Коцюбинський).

За словами К. Бюлера, *ми* перебуває на крок далі від значення чистого вказівного знака, ніж *я*, бо вимагає формування класу людей, що є рисою називних слів, мовних поняттєвих знаків [2, с. 129]. Така особливість семантики *ми* дає змогу виконувати йому не тільки дейктичну функцію. *Ми* вживають і для позначення групи людей, що мають спільні риси (стать, вік, походження, погляди тощо). У такому разі *ми* вказує на мовця й невизначену кількість осіб, які беруть або не беруть участі в комунікації, і має нереферентне значення. На думку І. Ю. Гранєвої, нереферентне *ми* реалізовано у двох варіантах: екзистенційне нереферентне вживання («ціннісне», «ідеологічне» *ми*) й універсальне нереферентне вживання *ми* («узагальнено-особове» *ми*) [5, с. 208–209].

У реченні групу людей, до якої зараховує себе мовець, може називати повнозначний іменник, напр.: *Ми, українці, нація дуже стара…* (О. Воропай); *Ми – нація корінних хліборобів, і немає нічого страшного, що ми так багато пишемо про село* (Гр. Тютюнник); *Зрозуміло, що ми, студенти Київського*

університету, були за незалежність… («День», 1.01.2010); *Ми жінки, Христе. Ми матері нашого народу* (О. Довженко). Спільність, до якої вважає себе причетним мовець, може бути й не експлікована в реченні окремим словом, а встановлюватися з контексту через сукупність прагматичних чинників, напр.: *Неощадливі ми, і неощадливість ця іде від нашої багатющої землі, достатку* (Гр. Тютюнник); *Бухтить паровоз. Рушаємо* (Гр. Тютюнник).

Вищий ступінь узагальнення властивий *ми*-суб'єктові, коли предикативна ознака може бути приписана будь-якій людині, оскільки, на думку мовця, є характерною рисою таких суб'єктів, напр.: *Нічим ми так не согрішаєм на світі, як язиком, осуджаючи один одного* (Г. Квітка-Основ'яненко); *– Знаєш, Мироне, мені здається, що люди всі до одного актори. І що далі ми віддаляємося од своїх пращурів, то вища наша акторська майстерність* (Гр. Тютюнник); *Зрештою, всі ми дуже самотні і всі ми про це знаємо* (Ю. Андрухович); *Долю ми обираємо самі* (Г. Пагутяк). Семантика узагальнення виразно реалізується за відсутності суб'єктної синтаксеми, коли акцентують значення предиката, напр.: *Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем* (Нар. тв.). Таке *ми* найвищого ступеня узагальнення характерне для філософського дискурсу, що й зумовило появу спеціальної назви – *ми* «філософське».

Окремим способом референції до мовця вважають так зване «авторське» *ми*, особливо характерне передусім для наукових текстів, напр.: *У дослідженні проблеми специфіки тексту філософського роману ХХ ст. ми спиралися на теоретичні і методологічні напрацювання вітчизняних вчених…* (З наук. тексту); *Ми виокремили лише частину можливих іпостасей автора в тексті…* (З наук. тексту). Рідше «авторське» *ми* трапляється в художньому дискурсі, напр.: *Коли б ішлося тільки про полювання та про екзотику, ми б тобі, читачу, розповіли, як мисливці наші здобували рисів, ловили колонків та солонгоїв, капканили вовків…* (І. Багряний). На думку В'ячеслава Іванова, уживання множини в наукових працях зумовлене тим, що суб'єктом-автором висловлювання в сучасних наукових текстах найчастіше є ціла група осіб, а також тим, що кожна праця повинна враховувати досвід попередніх досліджень з певної теми [7, с. 556]. «Для вченого можливість висловлювання думки стає більш істотною, ніж скороминущий факт згадування його особистого імені. Наука загалом може розглядатися як єдина складно організована система, усередині якої виділення окремих особистостей у більшості випадків з власне наукового погляду навряд чи виправдане» [7, с. 557].

Авторське *ми* в наукових текстах не можна вважати універсальним явищем, воно зумовлене культурними традиціями певної соціальної спільноти, отже, є явищем етноспецифічним. Я. Радевич-Винницький зазначає, що традиція вживання *ми* замість *я* в науковому, публіцистичному й деяких інших текстах в українській мові бере свій початок від часів князівської доби [12, с. 66]. Формально «авторське» *ми* є ексклюзивним (указує на мовця (автора) і на третіх осіб, які є дотичними до названих дій), проте по суті таке *ми* є традиційним прагматичним варіантом *я*.

Рідше в наукових і художніх текстах уживають інклюзивне «солідарне» *ми*. Воно позначає автора й читача як співрозмовників і своєрідних свідків або співучасників описуваних подій, напр.: *Ми маємо тут промовисту ілюстрацію того, як філософський роман прагне до пізнання дійсності в її цілісності…* (З наук. тексту). *Тут ми бачимо експлікацію різних рівнів свідомості…* (З наук. тексту); *Перше усього подумаймо: чи ми ж на сім світі вічні?* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Помчимо і ми за ними на Київ* (О. Довженко). Таке *ми* допомагає авторові імітувати ситуацію реального усного спілкування.

Коли мовець постає офіційним представником певної організації, хоче акцентувати свою причетність до неї, реалізується *ми* «корпоративне», напр.: *– Найдемо, – запевнив представник правоохоронних органів і смугастим кийком пошкріб потилицю* (В. Слапчук). У журналістському дискурсі «авторське» *ми* має ознаки «корпоративного», адже мовець, автор тексту в такому разі постає виразником думки всього видання, телеканалу тощо, напр.: *Нагадаємо, «Неаполь-скіфський» – це один із об'єктів відвідування на туристичній карті Сімферополя…* («День», 20.01.2011).

Уживання *ми* замість *я* в певних ситуаціях актуалізує належність мовця до певної родини, напр.: *– Просимо, просимо, пане добродію! – каже Гвинтовка. – І сіни, й хата перед тобою настіж* (М. Куліш); *– Просимо дорогих гостей до двору, – уклонився Федір і обома руками вказав на хвіртку* (Гр. Тютюнник). Цікавими є випадки, коли таке «родинне» *ми* вживає особа, що самостійно виконує дію, не перебуваючи в колі родини й не будучи в момент спілкування її представником, напр.: *– Просимо вечеряти! – промовив чоловік, виймаючи з торби окраєць хліба, сіль та цибулю. – Вечеряй на здоров'я! – промовили бурлаки* (І. Нечуй-Левицький). У наведеному уривку з повісті «Микола Джеря» Андрій Корчака запрошує Джерю та його товаришів вечеряти, вживаючи множину, хоч суб'єктом дії є тільки сам мовець. Він використовує форму, яку часто вживають у подібних ситуаціях, коли до столу запрошують у власному домі й *ми* позначає мовця та інших членів родини.

У різних персональних ситуаціях *ми* вказує на певні соціальні групи, організації тощо, членом яких уважає себе мовець. У разі вживання *ми* основною є семантика множинності суб'єктів, а не їхня індивідуалізація, а отже, й окремішність, тому його використовують, коли хочуть уникнути індивідуалізованості *я*, виокремлення себе з колективу. Уживанням *ми* мовець може підкреслювати свою належність до певної привілейованої групи або вказувати на те, що важливою є не його особиста позиція, а інтереси певної соціальної групи, уникаючи, отже, відповідальності за власні дії. Традиція використання *ми* або й безособової конструкції, коли діячем є мовець, свідчить про те, що певний соціум не схвалює вираження індивідуальної позиції. Таке уникання займенника *я*, зокрема, спостерігаємо в радянській традиції, коли постійно підкреслювали пріоритет колективної думки. Наприклад, голова зборів часто вживав речення із суб'єктом *ми*, третьою особою або безособові, замість речень із *я*-суб'єктом.

Займенник *ми* на позначення одного мовця з метою підкреслення його вищого соціального статусу в сучасній українській мові вживається дуже рідко,

наприклад, у разі перекладу українською мовою урочистого мовлення осіб королівського рангу. Використання такого *ми* на позначення однієї особи не передбачає, що співбесідник також уживатиме множинну форму, на відміну від «ввічливого» *ви*, яке водночас можуть використовувати обидва комуніканти. Б. А. Успенський називає таку форму множини pluralis majestatis, зазначаючи, що вона з'явилася в Римі в імператорський період і стала традицією, яка засвоїлася в інших країнах [14, с. 26], зокрема на Русі таку форму спостережено з XIV століття, очевидно, під впливом латини [14, с. 79].

У педагогічному дискурсі замість займенників і дієслівних форм другої особи використовують форми першої особи множини, напр.: *Добре, йдіть. У вас темпераментні товариші. Але темперамент ми вивчатимемо у кінці програми* (В. Шевчук). «Учительське» *ми* є різновидом *ми* «солідарного». Суб'єктами дії в таких реченнях є адресати мовлення, хоча формально дію позначено як спільну для першої та другої особи. *Ми* акцентує причетність учителя (викладача) до дій учнів (студентів), не протиставляючи їх, а маркуючи як учасників одного процесу. «Солідарне» *ми* часто вживають і в медичному дискурсі, напр.: *Як ми себе почуваємо?* Мати може вживати *ми,* хоча суб'єктом дії постає тільки присутня чи відсутня під час спілкування дитина: *Ми хворіємо; Ми вже вміємо ходити.* Таке *ми* підкреслює тісний зв'язок матері та дитини, а також залежність останньої, її недієздатність. Перша особа множини у звертанні до співрозмовника акцентує на його несамостійності, залежності від інших членів соціуму, напр.: *– То як звемося? – прискіпався Ситник до малого* (П. Загребельний). Таке звертання може звучати іронічно. Б. А. Успенський зазначає, що *ми* у функції другої або третьої особи, яке вжито для вираження співчуття або насмішки, може стосуватися дитини, старої або хворої людини, може спостерігатися також в інших мовах (англійській, німецькій, французькій, італійській) [14, с. 67].

Показовою є зміна в часі частотності певних прагматичних різновидів *ми*, актуалізація й типізація, узуалізація тих значень, які в суспільстві усвідомлюються як істотні. Так, можемо відзначити частотність «ідеологічного» *ми* в текстах, властивих тоталітарному політичному дискурсові, його поширення в багатьох літературних жанрах, напр.: *Ми прапор свій несемо в хащах за цвіт, за світ, за владу Рад, за переможників-трудящих…* (М. Рильський). Рисою, що є основою для поєднання осіб в одну групу, у такий період було соціальне походження, професія, напр.: *Нам, металургам, не личить чвари розводити* (О. Гончар). Нині ж констатуємо актуальність *ми*, що поєднує осіб за національністю, високу активність *ми* корпоративного. Хоча вживання ми «корпоративного» бачимо й у текстах часів радянської України, сьогодні його активність значно зросла, напр.: *Лідер Європейської партії України Микола Катеринчук заявив […] Ми говоримо із БЮТ, ми говоримо також зі «Свободою», говоримо з усіма, хто не є сьогодні партнером Партії регіонів* («День», 20.01.2011). Корпоративне *ми* стало прикметою відносно нового для нас рекламного дискурсу, напр.: *12–19 листопада чекаємо Вас на таких заходах у Книгарнях «Є»* («Український тиждень», № 46, 2010); *Ми працюємо*.

Особові форми відображають не тільки відношення учасників дії до учасників комунікації, а й ставлення мовця до співрозмовників або третіх осіб, їх добирають відповідно до умов спілкування, соціального статусу співрозмовників. Функціонування займенників і особових форм дієслів відображає істотні риси системи суспільних відносин. Зокрема, ознаки, на основі яких відбувається поєднання осіб в єдину групу, що репрезентує займенник *ми*, є важливими для носіїв мови в певний хронологічний період. Хоч основною для займенника *ми* є дейктична функція, його використовують також в узагальненому значенні.

Модифікація семантики першої особи множини відбувається під упливом різних прагматичних чинників. Прагматичні різновиди мають різну частотність і сфери функціонування, одні з них закріпилися як традиційні форми, інші є рідкісними, емоційно забарвленими. Вивчення та систематизація значень, які реалізують усі особові форми, дасть можливість визначити роль категорії персональності в семантичній організації речення і формуванні мовної картини світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелёв. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.

2. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / Карл Бюлер. – М. : Издательская группа «Прогресс», 2000. – 528 с.

3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / За ред. І. Вихованця / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.

4. Гайдеґґер М. Дорогою до мови / В. Кам’янець (пер. з нім.) / М. Гайдеггер. – Л. : Літопис, 2007. – 232 с.

5. Гранева И. Ю. О референтном и нереферентном употреблении местоимения *мы* / И. Ю. Гранева // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – Серия Филология. Искуствоведение. – 2008. – № 4. – С. 206–209.

6. Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 25–32.

7. Иванов Вяч. Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры / Вяч. Вс. Иванов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – Т. 1. – 912 с.

8. Китиця О. В. Категорія персональності та засоби її вираження в публіцистичному стилі: автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Китиця. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.

9. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: Монографія / М. В. Мірченко. – Луцьк : Вежа, 2001. – 340 с.

10. Плющ М. Граматична природа категорії особи в іменах і дієслові / Марія Плющ // Актуальні проблеми граматики : [зб. наук. праць / ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред. випуску) та ін.: Наук. зап. Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка]. – Кіровоград : Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 100–103.

11. Погиба Л. Г. Формальная и семантическая структура глаголов неполной парадигмы лица и числа в современном украинском литературном языке : автореф. дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Л. Г. Погиба. – К., 1983. – 24 с.

12. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. К. Радевич-Винницький. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2008. – 291 с.

13. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / А. В. Бондарко, Т. В. Булыгина, Н. Б. Вахтин и др. – СПб. : Наука С.-Петербургское отделение, 1991. – 670 с.

14. Успенский Б. А. Ego Loguens: Язык и коммуникативное пространство / Б. А. Успенский. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. – 320 с.

Natalia Yasakova

Semantics and functioning of the pronoun we and the verb forms of the first person singular

The article highlights the semantic peculiarities of the pronoun we, the functioning of this pronoun and the verb forms of the first person singular in different personal situations are analyzed. The basic means of semantic peculiarities of the pronoun we specification within the sentence are characterized.

Key words: semantics, personality, the first person singular, pronoun.

Інна Назаренко

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОДОВІЙ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НЕВІДМІНЮВАНИХ ІМЕННИКІВ

У статті на основі останніх свідчень лексикографічних, публіцистичних, літературних джерел та інтернет-видань досліджено основні зміни в тенденціях родової диференціації категорії роду невідмінюваних іменників української мови.

Ключові слова: невідмінювані іменники, категорія роду, асиметрія, аналітичні тенденції в граматиці.

Категорія роду повсякчас перебуває під пильною увагою дослідників, оскільки в українській мові вона не є стабільною, що пов’язано з перехідними явищами, коливаннями, існуванням варіантних родових значень як у діахронічній площині, так і в синхронічній. Тому актуальним є вивчення шляхів засвоєння іменникових словоформ, які за формальними ознаками не входять до парадигми відміни та, відповідно, роду. Ідеться про запозичені іменники (загальні та власні назви), ініціально-буквені абревіатури.

Мета запропонованого дослідження полягає в тому, щоб на основі свідчень лексикографічних, публіцистичних і літературних джерел, інтернет-видань дослідити останні тенденції та закономірності родової диференціація категорії роду невідмінюваних іменників української мови.

У межах запозичених лексем, яким категорія роду не притаманна, простежено процес граматичної адаптації іменників іншомовного походження. І. Р. Вихованець невідмінювані іменники іншомовного походження зараховує до іменників «нульової відміни, що мають у всіх відмінках омонімічні нульові закінчення» [2, с. 91]. Підтримуючи думку О. А. Колесникова, який стверджує, що «в мові як системі форм відображення дійсності можуть бути представлені обов’язкові, але позбавлені значення, «пусті» граматичні форми» [6, с. 72], Т. Ю. Мороз зазначає, що саме невідмінювані іменники слід вважати тими «пустими» граматичними формами [9, с. 28.].

Більшість дослідників невідмінюваних іменників обстоюють думку, що «родова приналежність невідмінюваних іменників – назв осіб семантично мотивована і послідовно визначається статтю особи, яка називається» [5, с. 186]. Відповідно, назви осіб жіночої статі належать до жіночого роду: *фрекен* [УСУМ, с. 801], *фрейлейн* [УСУМ, с. 801] тощо. Назви осіб чоловічої статі кваліфікують як іменники чоловічого роду: *месьє* [УСУМ, с. 448], *денді* [УСУМ, с. 207], *ефенді* [ССІС, с. 234] та ін. Віднесеність слів, що номінують осіб за родом діяльності на зразок *аташе* [УСУМ, с. 44], *портьє* [УСУМ, с. 601], *круп'є* [УСУМ, с. 398], *шансоньє* [УСУМ, с. 829], *рантьє* [УСУМ, с. 639], *тореро* [УСУМ, с. 755] тощо, до чоловічого роду на підставі статевого критерію не завжди послідовне, оскільки не відповідає сучасним реаліям дійсності. Нині жінки опанували більшість чоловічих професій і перешкодами в рівності прав на працю були зазвичай релігійні догми, що засвідчують слова, подібні за значенням до *гуру* [УСУМ, с. 196], *кюре* [УСУМ, с. 405]. Наприклад, на одному із сайтів зафіксоване оголошення про вакансію на посаду портьє, при цьому пошукачем може бути особа жіночої статі: *Портьє (готель «Юність», Одеса) Вимоги: Ч/**Ж** 20–30 років* (accord-hotels.com.ua). Або: *Посол Фінляндії в Україні, **аташе**, з якою маю приємність розмовляти, – жінка, і навіть президент країни – жінка* (Львівська газета); *Славетна співачка-**шансоньє*** [Едіт Піаф], *актриса мюзик-холу, драматичного театру і кіно, так і не навчилася грати на фортепіано…* (ostrovskogo.org.ua); [Ірина Омельченко] *Я у будь-якому разі не зможу бути **рантьє*** (http://www.yur-gazeta.com/ua/article/1095/); *Однак уперше жінка-**тореро** вийшла на арену в чоловічому костюмі тільки 1886 року, причому її асистентами стали лише чоловіки* (http://studgazeta.com.ua/articles/vasha-stat-vidpovidae-profesii). Отже, з огляду на вище наведені приклади, коло іменників, рід яких визначають за контекстом уживання, останнім часом значно розширився.

Мовознавці акцентують увагу на тому, що «граматичне значення роду власних географічних назв, найменувань газет, журналів підпорядковане формально мотивованій приналежності загальних назв» [5, с. 187]. І як свідчить аналіз такої групи словоформ, цей принцип родового позначення незмінюваних власних назв діє майже завжди послідовно, напр.: ***"Челсі"** домовився про трансфер півзахисника "Сан-Пауло" Лукаса Пьязона* (champion.com.ua/football) (футбольний клуб «Челсі» – чол.р.). Проте формальна неактуалізованість родової належності в іменниках – власних назвах призводить до того, що в окремих контекстах відбуваються зміщення в їхній родовій маркованості. Так, незмінювані назви міст, граматичну форму роду яких визначає родова належність загальної (родової) назви місто (*дивовижне місто Ріо-де-Жанейро, гостинне місто Батумі, багатомільйонне місто Токіо*), можуть функціонувати як іменники чоловічого роду, пор.: *Голова тимчасової комісії парламенту Грузії з відновлення територіальної цілісності Шота Малашхія заявив, що **офіційний Тбілісі** пред'явить Росії рахунок на 35 мільярдів доларів* (http://www.nrcu.gov.ua/index.php?id=4&listid=137799); ***Тбілісі звернувся** до «багатьох країн», які поки ще згадують Грузію, як "Грузія", щоб вони «змінили назву Грузії і офіційно визнати, так би мовити, англійською назвою "Джорджія"* (http://www.patent.net.ua/intellectus/patentbureau_news/branding).

А. П. Загнітко причину такого відхилення від норми пов'язує із впливом російської мови (пор. рос., *многомиллионный город Токио* – чоловічий рід) [5, с. 187]. Т. Ю. Мороз пояснює згаданий тип маркування «не стільки міжмовними інтерференційними чинниками, де воно має бути дійсно визнане за ненормативне, а власне природою незмінюваних слів, що можуть набути граматичного значення того роду, якого вимагає контекст, рівень компетентності мовця тощо» [9, с. 30]. За гіпотезою дослідниці, наведений факт позначення назв міст чоловічим родом, можливо, спричинений тим, що на назву було перенесено граматичне значення іменника чоловічого роду *уряд*, який у цьому контексті видався родовою назвою до видової. У цьому разі спрацював механізм метонімізації, відповідно до якого власна назва міста почала функціонувати як позначення уряду, керівництва країни, пор.: *Офіційний уряд Токіо попередив офіційну Москву. – Офіційний Токіо попередив офіційну Москву. – Токіо попередив Москву* [Там само].

Останнім часом дослідники констатують відхилення й від загального принципу віднесеності невідмінюваних фаунонімів до чоловічого роду [1, с. 52–53; 5, с. 185; 7, с. 85–86]. А. П. Загнітко, зокрема, зазначає, що «морфологічна мотивованість роду невідмінюваних іменників – назв тварин зумовила закріплення загального принципу, за яким усі іншомовні іменники невідмінюваного типу належать до чоловічого роду. Мовна практика свідчить про значні відхилення від названого правила» [5, с. 185]. Дослідник називає такі чинники згаданого явища: 1) до жіночого роду потрапляють незмінювані іменники, граматичне значення роду яких мотивоване законом семантико-тематичного підпорядкування, синонімічними зв'язками і впливом однорідних номінацій з формально мотивованим родом; 2) до середнього роду – іменники, на які впливає закономірність, спостережувана на рівні незмінюваних іменників-неістот, відповідно до якої прикінцеві [і], [о], [е] корелюють із ознакою середнього роду [5, с. 185]. Окрім зазначених процесів, у наукових дослідженнях також ідеться про явище омонімізації форм деяких незмінюваних іменників на позначення назв тварин різних статей, напр.: *маленький колібрі – маленька колібрі*. А. П. Загнітко вважає, що цей процес, «розрізнення співвідносних форм на синтаксичному рівні» [9, с. 29], зумовлений кількома чинниками: 1) він не суперечить основним моделям узгодження та координації (*шимпанзе їв – шимпанзе їла*); 2) відображає зростаючу тенденцію реалізації ознаки статі в грамемі роду іменника; 3) відбувається тільки внутрішнє перетворення в структурі слова, тобто грамеми роду розподілені між різним уживанням однієї словоформи [5, с.185].

Проте процеси омонімізації в аналізованій групі іменників відбуваються не завжди послідовно, як, зрештою, і серед відмінюваних фаунонімів. За слушним спостереженням Т. Ю. Мороз, зафіксоване згадане явище [омонімізація] «лише в тих випадках, коли має істотне значення для людини, пор., *лев – левиця, корова – бик, кіт – кішка*, але *синиця, зозуля, миша*» [9, с. 29]. Подібні зміни характерні й для незмінюваних іменників-фаунонімів, що позначають тварин, «пізнання яких важливе для людської свідомості в термінах протиставлення за

статтю» [Там само], здебільшого це тварини, інформація про яких є «актуальною для носіїв мови-реципієнтки, тобто перебуває в межах загальнофонової культурної інформації пересічного мовця» [Там само]. Так, зокрема, існування в українській мові корелятів чоловічого / жіночого родів у назвах на зразок кенгуру (*прудконогий кенгуру – прудконога кенгуру*), ему (*швидкий ему – швидка ему*), зебу (*горбатий зебу – горбата зебу*) зумовлене тим, що «знання про цих тварин формує загальний рівень уявлень українця про реалії інших територій і культурних ареалів» [Там само].

Трикомпонентна парадигма роду української мови викликає потребу заповнити нішу «пустих» словоформ-фаунонімів і формою середнього роду за аналогією до загальної граматичної системи. Грамема середнього роду в назвах тварин актуалізована значенням «недорослість»: *великий кенгуру – велика кенгуру – маленьке кенгуру*. Тому в такому разі можна стверджувати про середній рід як про третю омонімічну форму до корелятів чоловічого та жіночого родів, хоч позицію родової шкали, яку посідає середній рід, частіше замінено «словотвірно адаптованим змінюваним іменником» [9, с. 29] на зразок *кенгуренятко, шимпанзеня*, що є, зокрема, приводом для мовотворчості сучасних українських письменників: *Мама-ему й тато-ему люблять своїх* ***еменяток*** (Г. Чубач).

І. Р. Вихованець, фіксуючи традиційні норми щодо визначення граматичного роду невідмінюваних назв осіб, стосовно назв неістот наголошує на нових тенденціях «перерозподілу іменників-загальних назв іншомовного походження за морфологічними родами» [2, с. 91]. Відхід від загального правила позначати назви неістот формою середнього роду (*диско* [УСУМ, с. 221], *драже* [УСУМ, с. 238], *дзюдо* [УСУМ, с. 215]) пов’язаний насамперед зі ступенем «входження іншомовного слова до лексичної системи української мови» [Там само], виникнення зв’язків у лексико-семантичній площині, насамперед на рівні синонімії та пристосування відповідної словоформи до загальних закономірностей функціонування парадигми роду.

Процес адаптації грамемного складу невідмінюваних словоформ аналізованої групи відбувається шляхом перенесення граматичного роду метаіменника (родової назви) на видову, оскільки останню характеризує більша конкретність. Типовим прикладом підпорядкування семантико-парадигматичним зв’язкам загальної родової назви є іменники чоловічого роду *сироко* [3, с. 92], *памперо* [ССІС, с. 497], *майстро* [3, с. 92], *грего* [3, с. 92], *торнадо* [УСУМ, с. 755]; жіночого роду – *хінді* [3, с. 92], *урду* [ССІС, с. 703], *фарсі* [УСУМ, с. 785]. У наведених лексико-семантичних групах домінантним чинником родової визначеності стали родові назви *вітер* (чол. р.) та *мова* (жін. р.). Проте лексема *есперанто* (штучна мова) [УСУМ, с. 263] зарахована до іменників середнього роду, що, очевидно, пов’язано з прикінцевим голосним [о], типовим для українських відмінюваних іменників цього роду.

Категорія роду є також «одним із показників лексикалізації абревіатури» [15, с.134]. Загальним правилом, за яким визначають рід абревіатури, є орієнтування на граматичний рід головної лексичної одиниці складноскорочених слів: *Після досягнення незалежності* ***НАН*** *України вперше*

стала *справді самоврядною організацією з правами власності на матеріальну базу, якою вона користувалася* (http://uk.wikipedia.org/wiki/НАН).

Проте в багатьох випадках помітна тенденція до «формально-звукової мотивації… роду» [8, с. 8] абревіатури. Цей чинник виявляється й на рівні словозміни, оскільки «редукція однієї категорії викликає якісну видозміну інших» [4, с.63]:

1) лексеми з кінцевим приголосним традиційно зараховують до іменників чоловічого роду: *подавати документи до* ***місцевого РАЦСу****;* ***НЕП дозволив*** *швидко відновити господарство, зруйноване Першою світовою і Громадянською війнами* (http://uk.wikipedia.org/wiki/Неп); ***… Дніпрогес лежав*** *у руїнах…* (П.Загребельний); ***ТАРС повідомив*** (хоч Вікіпедія подає до поширеного варіант середнього роду, орієнтуючись на загальне правило: ***ТАРС володіло*** *виключним правом на розповсюдження інформації про події за межами СРСР* (http://uk.wikipedia.org/wiki/ТАСС));

2) абревіатури на -о, -е належать до середнього роду: *Над парком* ***зависло НЛО*** (http://uk.wikipedia.org/wiki/НЛО*)*; *В свою чергу* ***Облвно видавало*** *наказ, в якому конкретизувалися терміни* (http://www.zoippo.zp.ua/pages/pro_nas.html), проте зафіксований і варіант: *В грудні 1943 року з визволенням Радянською Армією частини території Миколаївської області – Миколаївський* ***облвно відновив*** *свою діяльність* (http://www.oga.mk.ua/ua/publication/content/2257.html).

І хоч І. Р. Вихованець стверджує, що зміни граматичного роду властиві тільки ініціально-звуковим абревіатурам, «роль опорного слова яких виконують іменники жіночого чи середнього роду» [2, с. 92], вище наведені приклади засвідчують тенденції, які охоплюють також іменники з центральним словом чоловічого роду.

Якщо в таких словах, як *ВАК* (чол. р.), *ЖЕК* (чол. р.) зазначені модифікації роду засвідчені як нормативні, то в багатьох інших абревіатурах подібна зміна роду сприймається як некоректна. Так, наприклад, у художній літературі відхилення від загальних правил зазвичай є виразником певних стилістичних завдань автора, засобом комізму, прийомом характеристики мовця (насамперед рівня його освіченості), як-от: [Конюх]. *Мені ще мій дід казав: ніколи не тронь циган. А при моєму ж дідові* ***ООНу*** *не було* (М. Вінграновський) (такі ж функції виконують і родові грамеми загальних назв невідмінюваних слів: *Я на* ***фоті*** *получився разом з* ***шимпанзою****. Не наплутай: я спереду,* ***шимпанза*** *за мною* (П. Глазовий)).

Наведені приклади одиничні, проте вони є показником того, як «мовна свідомість суб’єкта, сформована флективністю мови, намагається уніфікувати незмінювані іменники до загального стандарту слова в мові синтетичного типу» [9, с. 30]. В українській мові у формах роду порівняно з іншими граматичними категоріями іменника «більш відчутне тяжіння грамеми до екстралінгвістичної тотожності» [4, с. 64], послаблюються аналітичні тенденції, тому для зміщення в межах категорії роду характерна особлива виразність. Таким чином, у сучасній українській мові сформовані

загальні правила щодо родової диференціації невідмінюваних іменників, проте помітні активні тенденції до розподілу незмінюваних іменників-назв неістот за родами на підставі тематичної співвіднесеності. Водночас, аналіз власних назв та незмінюваних абревіатур засвідчує актуалізацію й протилежної тенденції – до формально-звукової мотивації їхнього роду. Граматична родова належність назв осіб аналізованого типу мотивована екстралінгвальними чинниками.

Незмінювані іменники в українській мові є прикладом семантико-граматичної асиметрії у сфері категорії роду. Позбавлені афіксальних показників, вони реалізують значення роду аналітично. Подолання асиметрії на рівні категорії роду відбувається шляхом залучення додаткових засобів лексичного, словотвірного, синтаксичного та контекстуального рівнів.

Власне, з теоретичного погляду питання родової диференціації невідмінюваних іменників є майже вичерпаним, проте в практичному плані – при укладанні словників, створенні узагальнювальних праць, спрямованих на дослідження функціонування лінгвальних одиниць, – ще потребує докладного вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К. Іменник / Олена Костянтинівна Безпояско // Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: підручник. – К. : Либідь, 1993. – С. 16–93.

2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.

3. Волкотруб Г. Й. Практична стилістика сучасної української мови: Використання морфологічних засобів мови : Навч. посібник / Г. Й. Волкотруб. – К. : ТОВ «ЛДЛ», 1998. – 176 с.

4. Загнітко А. П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові / А. П. Загнітко // Українське мовознавство. – 1985. – Вип. 13. – С. 89–94.

5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.

6. Колесников А. А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка / А. А. Колесников. – К. : Вища школа. – 1988. – 139 с.

7. Мерінов В. В. Функціонально-категорійна аспектуальність граматичного роду іменника в українській мові / В. В. Мерінов. – Х. : М-во освіти і науки України, Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2005. – 211 с.

8. Мороз Т. Ю. Семантико-граматична асиметрія морфологічних категорій іменника : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Тетяна Юріївна Мороз. – Харків, 2008.– 22 с.

9. Мороз Т. Ю. Явище семантико-граматичної асиметрії на рівні граматичної категорії роду незмінюваних / Т. Ю. Мороз // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки. – Луганськ : Альма-матер, 2009. – № 81 (2).– С. 27–31.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ССІС – Сучасний словник іншомовних слів [уклад. Л. І. Нечволод] – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 768 с.

УСУМ – Універсальний словник української мови / [уклад. З. Й. Куньч] – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. – 848 с.

Inna Nazarenko

New tendencies of the gender differentiation of non-conjugated nouns'

The author researches into the issues of new tendencies of the gender differentiation of non-conjugated nouns in the modern Ukrainian language.

Kay words: non-conjugated nouns', category of gender, asymmetry, analytical tendencies.

Марія Личук

КАТЕГОРІЯ СИНТАКСИЧНОЇ ЗВ'ЯЗАНОСТІ НА СЛОВОСПОЛУЧЕННЄВОМУ Й РЕЧЕННЄВОМУ РІВНЯХ

У статті досліджено категорію синтаксичної зв'язаності на рівні словосполучення та речення, розкрито її сутність.

Ключові слова: категорія синтаксичної зв'язаності, сполучуваність, синтаксично зв'язані словосполучення, фразеологізовані речення, лексико-семантична модель.

Теоретико-методологічна парадигма українського мовознавства характеризується прагненням до інтеграції традицій і новітніх тенденцій у граматичних дослідженнях, надаючи пріоритетності багатоаспектному вивченню мовних явищ. Однак деякі питання фундаментальних теорій синтаксису, при всій безперечній їхній науковій значимості, не досліджені до кінця. Серед таких питань – теорія сполучуваності й валентності.

Чільне місце в цій теорії відведене синтаксично зв'язаним (синтаксично нечленованим) побудовам.

Синтаксично зв'язані конструкції на словосполученнєвому рівні досліджували такі вчені, як: М. Гухман, О. Москальська, О. Кочинєва, А. Опришко, Р. Орлова, Є. Смольянінова, В. Горпинич, Г. Козачук, Н. Москаленко, А. Загнітко, М. Нікітін та ін.; на реченнєвому рівні – М. Прокопович, В. Виноградов, В. Бєлошапкова, А. Кожин, Л. Ройзензон, Н. Янко-Тріницька, Н. Шведова, Д. Шмельов, Ю. Аваліані та ін. Варто зазначити, що дослідження лінгвістів XX ст. щодо синтаксично зв'язаних мовних одиниць здебільшого носять епізодичний характер, обмежуючись констатацією факту їхнього існування.

Метою наукової статті є з'ясування сутності граматичної категорії синтаксичної зв'язаності, визначення її специфіки на рівні словосполучення та речення.

Вивчення зв'язаних у граматичному плані мовних одиниць знаходимо ще в працях В. фон Гумбольдта (к. XVIII – п. XIX ст.). Аналізуючи поєднання допоміжного дієслова з інфінітивом, учений визначає й основну властивість зв'язаних побудов: «злитість в одне ціле таких структур примушує забути значення окремих частин; утворення такого типу становлять те, що ніколи не знаходить поділу на частини» [5, с. 339]. Така конструкція є цілісною, адже її «не можна розділити на складові частини й знову згрупувати якось інакше» [5, с. 339].

Окремі зауваження щодо вивчення синтаксично зв'язаних побудов запропонували О. Пєшковський та О. Шахматов. На думку О. Пєшковського, нове

значення – це результат злиття значень окремих частин. Мовознавець розглядає його появу на прикладі деяких видів речень, як-от: *Скільки б я не казав йому; Де б я не опинився; Куди не звернешся* – ці речення формально є заперечними, але за змістом ці речення передають ствердження [9, с. 118]. О. Шахматов запропонував теорію про самостійні й несамостійні відношення між словами: самостійні, чи незалежні – відношення, що супроводжують те чи те основне «уявлення» незалежно від його сполучення з іншими «уявленнями»; відношення несамостійні, чи залежні, «виникають між двома сполученими уявленнями» [11, с. 274].

Починаючи з другої половини ХХ ст., об'єктом пильної уваги вчених стають синтаксично зв'язані побудови, й у зв'язку з цим категорія синтаксичної зв'язаності набуває чітких характеристик.

Поняття «синтаксична зв'язаність» тлумачимо в широкому й вузькому розумінні. У широкому розумінні синтаксична зв'язаність – це узагальнена сутність синтаксичної системи загалом. Це поняття доповнює низку таких термінів, як: *неподільність, стійкість, ідіоматичність, злитість, структурна і семантична (граматична) цілісність.* Вузьке розуміння поняття синтаксичної зв'язаності окреслене його сутністю як визначальної ознаки синтаксично зв'язаних побудов. Це поняття кваліфікуємо як взаємозумовленість одного компонента іншим за відсутності спеціалізованих формальних показників у структурі синтаксичної побудови.

Система української мови засвідчує різноманітні словосполученнєві моделі синтаксично зв'язаних конструкцій. На їхнє означення в лінгвістичній літературі послуговуються термінами «*цілісні», «неподільні», «синтаксично нечленовані словосполучення».*

Синтаксично зв'язані словосполучення (СЗС, СНС) є нормативним явищем сучасної української мови; характеризуються особливим граматичним значенням, функцією одного члена речення й регулярною відтворюваністю моделей. Визначальними ознаками таких специфічних конструкцій є: 1) їхній формальний склад; 2) специфіка реалізації сполучуваності; 3) особливості системно-семантичних зв'язків; 4) специфіка вираження морфологічних категорій; 5) особливості функціонування [3, с. 116].

Низкою характеристик СЗС відрізняються від вільних словосполучень. Зокрема, у плані формальної організації: синтаксично зв'язані словосполучення складаються з компонентів – граматично стрижневого й граматично підпорядкованого слова, а до складу вільних словосполучень входять слова й словоформи.

В. Бабайцева, А. Опришко, Є. Смольянінова та ін. кваліфікують СЗС як синтаксичні конструкції, в основі яких лежать стійкі (зв'язані) структурні схеми, що відтворюються в готовому вигляді; ці неподільні сполуки є стійкими лише в плані своєї граматичної організації й вільно наповнюються лексичним матеріалом.

Синтаксично зв'язані словосполучення як неподільні за структурою, цілісні в змістовому плані вирізняються специфікою сполучуваності.

Категорія сполучуваності не отримала єдиного, чіткого визначення в лінгвістичній літературі, зокрема це підтверджує вживання суміжних термінів

на окреслення поняття: валентність, дистрибуція, поєднання, комбінаторика, колокація, комунікативне зчеплення тощо.

На сполучуваності як важливій властивості слова наголошує В. Аракін: «Слово, крім своїх відомих характеристик звукової оболонки, понятійно-предметного змісту, граматичної валентності, має ще одну важливу властивість – потенційну здатність вибірково сполучатися з іншими словами» [1, с. 34].

На думку І. Вихованця, «…сполучуваність…об'єднує компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю й не зумовлені нею на основі їхньої семантичної кореляції, ураховуючи словотвірні й морфологічні характеристики поєднуваних елементів» [4, с. 271–273].

Ми кваліфікуємо сполучуваність компонентів у СЗС як реалізовану здатність одного компонента сполучатися з іншим (іншими) компонентами. Модель СЗС розглядаємо як лексико-синтаксичну, що відображає лексико-граматичні характеристики компонентів моделі, зокрема головного компонента, та поверхнево-синтаксичні властивості конструкції, тобто семантико-синтаксичні відношення між її компонентами.

Синтаксично зв'язані словосполучення реалізують здатність сполучатися на внутрішньому та зовнішньому рівні. Внутрішня сполучуваність ґрунтується на зв'язках і відношеннях між самими компонентами СЗС. Специфікою таких нечленованих сполук є чіткий, закріплений порядок місцерозташування її компонентів. Носієм активної валентності є перший компонент, навантажений граматично [3, с. 118]. Наприклад: *горнятко кави,четверо хлопців, понад тисячу студентів, кожен з учнів, кілька з бунтарів, Андрій з Василиною* тощо.

Зовнішня сполучуваність виявляється поза синтаксично зв'язаною побудовою, до уваги беруть відношення між конструкцією та її оточенням. На зовнішньому рівні СЗС реалізує в реченнєвій структурі сполучувальні властивості, постаючи або носієм валентності, або валентним партнером [3]. Наприклад: ***Кілька перших років життя*** *в Мишині молоденька Христофорова дружина реагувала на містечкові – добрі й погані – новини так само, як реагували на будь-які новини в її рідному містечку: бурхливо* (М. Матіос); ***Один із лідерів опозиції*** *надягнув червоні боксерські рукавиці і сказав майже як Ланселот: «Не бійтеся!»* (Л. Костенко); *Ніколи до того* ***Маріца*** *не виходила* ***з сином*** *на люди…* (М. Матіос). Сполучувальні властивості СЗС демонструють участь зв'язаних конструкцій у побудові мовних одиниць вищого рівня.

Характер відношень між компонентами синтаксично зв'язаного словосполучення є однією з його визначальних ознак, його граматичним значенням. Мовознавці, що досліджували семантико-синтаксичні відношення в системі СЗС, визначають їх як комплетивні відношення (А. Загнітко, Н. Шведова та ін.). Комплетивні – це специфічний тип смислових відношень, які виникають, коли головне слово в словосполученні потребує інформативного доповнення, а залежне слово надає стрижневому це необхідне смислове доповнення. Тому головне й залежне слово в поєднанні утворюють інформативно достатній комплекс [6; 10]. На думку Н. Шведової, комплетивні відношення виникають між компонентами сполуки, в якій один з компонентів, лексема з абстрактним

значенням, є недостатньо інформативним і доповнюється іншим – з метою забезпечення інформативності всієї сполуки [10, с. 16–19].

Отже, синтаксична зв'язаність на рівні словосполучення має вираження у формальному плані: визначає місцерозташування головного та залежних компонентів у лексико-семантичній моделі; впливає на семантику – неподільне значення – цілісної побудови.

Вивчення синтаксично зв'язаних одиниць на реченнєвому рівні має тривалу історію, однак і на сьогодні є дискусійним.

У мовознавстві на позначення синтаксично зв'язаних одиниць на рівні речення вживаються різні терміни: *фразеологічні єдності на відстані*, *дистантні фразеологізми* (В. Виноградов, В. Бєлошапкова), *типологічні утворення* (Л. Ройзензон), *фразеологізовані конструкції* (Н. Шведова), *синтаксичні ідіоматизми* (Ю. Аваліані), *«зв'язані» синтаксичні конструкції, фразеосхеми* (Д. Шмельов) та ін. На означення синтаксично зв'язаних одиниць на рівні речення в русистиці закріпилися терміни «фразеосхема» й «фразеологізована конструкція», в україністиці – «фразеологізовані речення», «речення фразеологізованої структури» [8].

Д. Шмельов указує на специфіку зв'язаних синтаксичних конструкцій: це певні обмеження в граматичних формах компонентів, порядок слів, інтонація та комунікативні функції [12]. У дослідженнях пізнішого періоду він називає й інші ознаки: особлива, визначена модель конструкції та спеціалізоване значення, що спирається на таку модель [13, с. 140].

Синтаксична зв'язаність є прикметною ознакою фразеологізованих речень – одного із типів синтаксично нечленованих речень. Вона детермінує їхню структурну організацію і впливає на семантику таких речень.

Утворення речень фразеологізованої структури не відповідає мовним традиціям побудови граматичних речень. Фразеологізовані речення формуються на основі стійкої структурної схеми, яка складається з двох чи більше компонентів, синтаксично зв'язаних між собою. Жоден із компонентів фразеологізованого речення не може вживатися без іншого: такі компоненти поєднуються на основі відношень взаємозумовленості й взаємозалежності. На специфічний характер відношень між компонентами фразеологізованих речень указує і Н. Шведова, підкреслюючи, що «словоформи зв'язуються одна з одною ідіоматично» [10, с. 383].

Зв'язаність кваліфікують як визначальну ознаку фразеологізованих речень і в українському мовознавстві [8, с. 112]. Поняття «зв'язаність» визначає особливість структурної схеми фразеологізованих речень: схема – стійка (зв'язана). У формальному плані зв'язаність наділена такими характеристиками: а) неможливість вилучення одного з компонентів фразеологізованого речення; б) у неповному вигляді такі побудови не можуть мати експліцитного вираження в одному елементі [8, с. 19].

Синтаксична зв'язаність є однією із основних ознак, від якої залежить ступінь фразеологізації (високий, частковий і низький) і за яким диференціюють фразеологізовані речення закритої структури, напівфразеологізовані та фразеологізовані речення змішаного типу [8,

с. 112]. Цю ознаку визначаємо як «способи сполучуваності граматичних форм у межах конструкції, що й зумовлює певну стійку схему» [8, с. 112].

Наявність двох обов'язкових компонентів (незмінюваного, опорного й змінюваного, залежного) у складі моделі визначає її значення як «синтаксичне», а самі моделі – як «лексико-синтаксичні» [2, с. 202]. Модель фразеологізованого речення містить обов'язковий неповторюваний компонент аналітичної будови, виражений частками, сполучниками, прийменниками, вигуками, а також займенниками в певних граматичних формах із послабленим чи втраченим лексичним значенням, дієслівними формами *є, немає (нема)* тощо. Синтаксична зв'язаність, передбачаючи способи сполучуваності граматичних форм у межах речень фразеологізованої структури, визначає широкі лексико-граматичні потенції залежних змінюваних компонентів, напр.: *Чухно. А я завжди такий!* ***Порядок є порядок*** (І. Драч); *"Та чекай, Шу! Чого ти така пихата? Це я зізнаюся у дурному смакові…" –* ***"Ах ти ж гад!"*** (Л. Денисенко); *Ліда промовчала. Вона здогадувалася, що може сказати професор хворому Середі. – Скаже-скаже, – швидко проговорила сестра, ховаючи очі. –* ***На те він і професор.*** *Ви не забули, що у вас сьогодні переливання?* (О. Васильківський). Змінювані залежні компоненти мають різне частиномовне вираження – від іменників, дієслів як найактивніших повнозначних частин мови до прикметників, прислівників, часток тощо. Здебільшого залежні компоненти різних моделей фразеологізованих речень мають традиційне морфологічне вираження: початкові форми для повнозначних слів, особливо виразно це можна простежити на прикладі фразеологізованих речень закритого типу, напр.: *Він закурює. – Життя як?* ***А життя як життя.*** *То недовиконуєш, то перевиконуєш, сьогодні виносять догану, завтра дають премію, а так знову загризешся з начальством – знаєш ж, як це в нас…* (О. Гончар); *– А чому ж ні?* ***Людина є людина*** (О. Гончар) – залежні повторювані компоненти виражені іменником у формі називного відмінка; моделі N_{N1} як N_{N1}; N_{N1} є N_{N1} є типовими для розмовного мовлення.

Стійку (зв'язану) структурну схему ***фразеологізованих синтаксичних побудов*** визначає можливість / неможливість поширення опорного компонента залежними. Сполучуваність між компонентами стійкої структурної схеми фразеологізованого речення визначена порядком місцерозташування опорного незмінюваного щодо залежного (залежних) компонентів. Внутрішня сильна сполучуваність визначена а) препозиційним місцерозташуванням постійного компонента, напр.: *Мене чекає солодка нагорода. І вино, і чисті простирадла, і тіло жінки – легке, мов тростинка, глибоке, мов колодязь.* ***Чим я не*** *Адам!* (Ю. Андрухович); б) інтерпозиційним місцерозташуванням постійного компонента, напр.: *Лагідно торкнулася пальцями його руки, мовила тихо, майже пошепки: "Не час зараз про це, Андрійку. Розумієш, не час..." "Ну, що ж. Після останнього,* ***так*** *після останнього "* (І. Головченко, О. Мусієнко). Внутрішню слабку сполучуваність простежуємо в змішаній позиції (препозиційно-інтерпозиційне місцерозташування) постійного компонента, як-от: *– Краще жартувати, аніж хорувати, – затям собі теє, Василю. –* ***Тільки*** *мого сміху,* ***що*** *з тобою* (Б. Лепкий); ***От*** *весело,* ***так*** *весело!* (Є. Гуцало).

Отже, у формальному плані синтаксична зв'язаність речень фразеологізованої структури визначає їхню структурну організацію: детермінує встановлений чіткий порядок для компонентів – опорного (незмінюваного) й залежних від нього одного чи двох, а незворотність порядку місцерозташування обов'язкових незмінюваних і змінюваних компонентів унеможливлює структурні варіанти таких синтаксичних побудов.

Синтаксична зв'язаність має вираження в семантичному плані. Г. Золотова зауважує, що фразеологізовані речення нерозчленовано виражають «певний непонятійний …зміст (тобто не дорівнюють судженню)»; «не містять повідомлення, однак виражають емоційно-вольову чи ментальну, усвідомлену чи автоматичну реакцію мовця» [7, с. 389–400]. Семантика фразеологізованого речення – це значення моделі, що створюється постійною, фразеологізованою схемою її побудови, фіксованою, закріпленою організацією її компонентів.

Отже, категорія зв'язаності оформляє синтаксично зв'язані словосполучення та один із типів синтаксично нечленованих речень – фразеологізовані речення. Граматична категорія зв'язаності детермінує формальну організацію та специфіку семантики синтаксично зв'язаних побудов. Особлива модель – стійка структурна схема – та спеціалізоване (цілісне) значення синтаксично нечленованих побудов, як словосполучень, так і речень, робить такі синтаксичні конструкції стилістично яскравими, що виконують чітке мовленнєве призначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аракин В. Д. Исследование семантической структуры и сочетаемости слов в английском языке [Текст] / В. Д. Аракин. – М. : Просвещение, 1987. – 157 с.

2. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке [Текст] / В. Л. Архангельский. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1964.

3. Балко М. В. Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.10.02.01 «Українська мова» / Марина Володимирівна Балко. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.

4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Унів. вид-во ″Пульсари″, 2004. – 400 с.

5. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.

6. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теретичний і навчально-практичний комплекс): у 2-х частинах [Текст] / А. П. Загнітко. – Ч. 1. – К. : ІЗМН, 1996. – 202 с.

7. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка [Текст] / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова / под ред. Г. А. Золотовой – М. : Изд-во Моск. ун-та; Ин-та русского языка РАН, 1998. – 528 с.

8. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень [Текст]: [монографія] / М. І. Личук, В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2001. – 136 с.

9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.

10. Русская грамматика: в 2-х т. [Текст] – Т. 2. Синтаксис. – М. : Наука, 1980. – 710 с.

11. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка [Текст] / А. А. Шахматов. – 4-е изд. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

12. Шмелев Д. Н. О ″связанных″ синтаксических конструкциях в русском языке [Текст] / Д. Н. Шмелев // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 47–60.

13. Шмелев Д. Н.Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке [Текст] / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1976. – 152 с.

Mariya Lychuk

The category of syntactic link on the word combination and sentence levels

The category of syntactic link on the word combination and sentence levels is analyzed in this paper, their main point is opened.

Key words: category of the syntactic link, connection, syntactic linking word-combination, phraseological sentence, lexical and semantic pattern.

Оксана Орендарчук

ДОСЛІДЖЕННЯ ВАЛЕНТНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ТА АНГЛІЙСЬКИХ ДІЄСЛІВ У КОНТРАСТИВНОМУ АСПЕКТІ

Статтю присвячено дослідженню валентності дієслів відчувати та to feel у сучасному українському та англійському художньому мовленні. Було встановлено контрастивні особливості інваріантно-варіантних властивостей валентністних відношень зазначених дієслів, а також зіставлено лексико-семантичні потужності дієслів відчувати та to feel в обох мовах.

Ключові слова: валентність, художнє мовлення, дієслово, контрастивні особливості, інваріантно-варіантні властивості, зіставлення, лексико-семантична потужність.

Незважаючи на те, що семантичне дослідження мов, зокрема й у контрастивному аспекті, є одним із традиційних напрямів українського мовознавства (М. П. Кочерган [7, с. 12–22], В. М. Манакін [9, с. 3–8], С. П. Денисова [4, с. 87–96], А. В. Корольова [5, с. 8–12] та ін.), недослідженими залишаються явища, які сприяють розкриттю, з одного боку, універсальності мовних процесів, з іншого – визначенню ідіоетнічної специфіки мовної будови.

Актуальність цієї наукової розвідки продиктована сучасними тенденціями вивчення тих мовних одиниць і категорій, які розширюють свої семантичні можливості в різних контекстах і в різних комбінаціях їхньої лексичної й синтаксичної сполучуваності. Окрім того, міжпарадигмальний і міжрівневий підходи до вивчення валентності мовних одиниць виявили нові її аспекти, з-поміж яких найважливішими вважаємо роль лексико-семантичної валентності у формуванні речення, а також співвіднесення лексико-семантичної й синтаксичної валентностей. Удосконалення дефініції валентності, її ролі на різних рівнях мовної системи сприятимуть глибшому розкриттю зв’язків між об’єктивною дійсністю, мисленням та мовою.

Метою дослідження є встановлення валентністних відношень дієслів, зокрема українського дієслова *відчувати* та англійського дієслова *to feel* у контрастивному аспекті. Для досягнення поставленої мети потрібно розв’язати такі завдання:

- визначити теоретико-методологічні засади вивчення валентності дієслів;

- виявити контрастивні особливості валентністних потужностей українського дієслова *відчувати* та англійського *to feel*.

У процесі дослідження інваріантних валентністних відношень дієслів *відчувати / to feel* в українській та англійській мовах важливим є також визначення їхніх варіантних властивостей.

Контрастивна семантика має свою специфіку та труднощі у виявленні семантичних відмінностей лексичних одиниць. Основним еталоном зіставлення двох мов є, на думку А. Гудавічюса та В. М. Манакіна, третя система (tertium comparationis) – інтернаціональна когнітивна система (сукупність знань про дійсність), яка складається з сем, що виражають лексичне значення, а також конструюють когнітивні поняття. Це елементи, з яких по-різному комбінуються значення в різних мовах [3, с. 14–15].

Дослідження лексико-семантичних систем мов на сучасному етапі потребує значної уваги до системності взагалі й до системних зв'язків та ієрархічних відношень на всіх рівнях та етапах аналізу. М. П. Кочерган зазначає, що «повний контрастивний аналіз лексико-семантичних систем мов повинен охоплювати зіставлення на всіх рівнях лексико-семантичної системи (рівень значень, лексем, лексико-семантичних груп, лексико-семантичних полів), у тому числі й на парадигматичному, синтагматичному та епідигматичному». Парадигматичні відношення розуміють як внутрішньослівні (полісемічні), а також синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні та міжпольові [2, с. 3–11]. Системність як головний принцип зіставних досліджень дозволяє, за словами В. М. Манакіна, побачити національно-специфічну своєрідність лексики в єдності розмаїття мовних картин світу [10, с. 250].

Незважаючи на те, що парадигматика як лінгвістичний термін і досі не має чіткого визначення, особливо стосовно конкретних мовних рівнів, у нашому дослідженні ми послуговуємося визначенням О. О. Селіванової, яка формами її реалізації називає полісемію, синонімію, антонімію, гіпонімію, меронімію [15, с. 443].

Слово є одиницею мови і пов'язане певними відношеннями з іншими одиницями мови. Сполучуваність слів у реченні залежить від того, чи є це слово достатньо самостійним, щоб надати структурно-семантичну завершеність конструкції без залежних слів, або ж воно потребує залежних елементів [11, с. 30–46].

Сполучуваність слова з іншими словами в межах певної конструкції, наявність будь-яких граматичних форм та їх значень залежать від семантики номена [17, с. 1–3]. Лексичне значення реалізується в мовленні. Двосторонній зв'язок «значення» і «контексту» показує «зумовленість» лексичного значення. Зумовленість значення слова його граматичними та фразеологічними зв'язками з іншими словами відмежовує «вільне» значення слова від «зумовлених значень». Існує також залежність між семантикою слова й синтаксичними умовами її реалізації: «слова з однаковими чи схожими значеннями» можуть мати «однакові чи схожі набори синтаксичних якостей».

Реалізація лексичних значень у мовленні пов'язує лексикологію, лексикографію та семантику з синтаксисом, постає об'єктом лексичної

синтагматики, основним предметом якої є лексичний синтаксис, тобто лексична сполучуваність слів у лінійному ряду. Те, що розуміють як «значення», є складним комплексом, що охоплює різні види значень слів. Одні з них – сигніфікативні та денотативні, пов'язані з основною інформацією, інші – з додатковою, тобто з різними емоційно-оцінними відтінками, які мовець залучає свідомо для підвищення ефективності основної інформації. Ці відтінки співвіднесені з «прагматичним значенням».

Існує два типи сполучуваності слів – синтаксична та лексична. Якщо синтаксична сполучуваність пов'язана з моделями синтаксичних залежностей і позицій сполучуваних слів, то лексична сполучуваність зумовлена відношеннями, «які наявні в реальній дійсності між позначеними цими словами процесами й предметами» [4, с. 87–96]. Отже, під сполучуваністю розуміємо таке поєднання слів, при якому вони набувають синтаксичної заданості.

Варто зазначити, що термін «валентність» [18, с. 19] майже завжди вживається паралельно з терміном «сполучуваність», який у широкому розумінні характеризує не тільки елементи мови, а й елементи мовлення. Валентність характеризує тільки елементи мови [1, с. 208].

У сучасному мовознавстві *валентність* визначають як «потенціал семантико-синтаксичної сполучуваності лексичних одиниць, що є виявом системно-мовної синтагматики» [13, с. 55] та відображає здатність слова до семантичного зв'язку з іншими словами.

Інший підхід до класифікації валентності запропонувала С. П. Денисова, яка валентність частково пояснює за допомогою поняття *позиція*, а частково – через поняття *потужність лексичного значення*. Під останньою вона розуміє сукупність парадигматичних і синтагматичних властивостей слова, пов'язаних з реляційними, кореляційними, реляційно-кореляційними й кореляційно-реляційними відношеннями лексико-семантичних одиниць у мовній системі [4, с. 87–96]. На думку науковця, поняття потужності комплексно поєднує дистрибуцію і функцію, імплікацію й опозицію.

Отже, *валентність* є полісемантичним лінгвістичним терміном, що позначає: 1) потенційні сполучувальні властивості мовних одиниць; 2) актуалізовані сполучувальні властивості мовних одиниць; 3) актуалізовані сполучувальні властивості мовленнєвих одиниць. Тому цей термін функціонує як у галузі поверхневих (синтаксичних) структур – *синтагматична валентність*, сполучуваність, так і глибинних (семантичних) структур – *парадигматична валентність*, яку вивчають у лексичній комбінаториці. У вузькому розумінні валентність – це дієслівна (а з часом і прикметникова), тобто *первинна* сполучуваність; у широкому – це здатність слова вступати в синтаксичні зв'язки з іншими елементами, тобто *вторинна*.

Незважаючи на значну кількість праць, у яких представлено розмаїття класифікацій валентністних відношень у мові, найбільш прийнятною, на наш погляд, є типологія валентності, запропонована О. Ф. Таукчі. Вона розрізняє лексичну й синтаксичну сполучуваність. Перший тип комбінаторики вважає вихідним і абсолютним. Ним зумовлена здатність кожного слова створювати

лінійну конструкцію з обмеженою кількістю лексем. В основі кожного з таких сполучень лежить спільність первинних значень, властивих лексемам, що поєднуються. Лексична сполучуваність являє собою базис комбінаторних реляцій [16, с. 7]. Підтримуючи цю думку, звертаємо особливу увагу на те, що в часи первинного семіозису людина прагнула передусім виразити зміст, оформивши його у відповідну мовну форму. Тому лексична сполучуваність є, дійсно, первинною.

Така позиція щодо визначення валентності особливо коректна для зіставної семантики, оскільки, як свого часу зауважив Р. Ладо, один із основоположників контрастивної лінгвістики, «існує ілюзія, властива навіть освіченим людям, що значення однакові в усіх мовах і мови відрізняються лише формою вираження цих значень. Значення є культурно детермінованими, тому вони суттєво змінюються від культури до культури» [8, с. 32–62].

Коли йдеться про відмінність мов, то очевидними є – зовнішні (звукові та структурні) та внутрішні, або семантичні. «В історії мови, – зазначав О. О. Потебня, – на особливу увагу заслуговує, звичайно, дослідження не звукової оболонки слів, а смисловий зміст слів…» [12, с. 65].

На думку М. П. Кочергана, стан і результативність контрастивних розвідок залежать від панівної у певний період теоретичної мовознавчої парадигми, яка вирішує основне питання контрастивістики – що порівнювати і як порівнювати [6, с. 3–11]. Значення слова, його семантичний обсяг і конотації зумовлені його місцем у лексико-семантичній системі, яка є для кожної мови неповторною. Об’єкти зіставного аналізу становлять не окремі слова-кореляти, а їхні системні угрупування в лексико-семантичні поля, синонімічні ряди, антонімічні блоки, гіперо-гіпонімічні блоки тощо. Тут справді є важливими як позиція слова, так і потужність лексичного значення.

Проілюструємо викладене вище шляхом зіставлення потужності лексичного значення українського дієслова *відчувати* та англійського дієслова *to feel*. За результатами вибірки дієслів із сучасних художніх творів так званої «літератури в м’яких обкладинках», тобто «pulp fiction», встановлено, що в українській мові найбільша кількість слововживань характерна для основного лексико-семантичного варіанта зі значенням «сприймати органами чуття» [14], наприклад: *І хлопець прокинувся вдруге цього ранку через те, що* ***відчув, як*** *лиже йому руку собака* [2, с. 4]. Як правило, у синтагматичному аспекті дієслово в такому значенні супроводжується сполучниками *як, що* та ін.

Не менш поширеним є лексико-семантичний варіант зі значенням «почуватися», план вираження якого утворюється за допомогою дієслова *відчувати* та займенника *себе*, тобто воно синтагматично зумовлене, наприклад: *А вона ще дуже часто* ***відчувала себе*** *жінкою – не дружиною, не господинею, не матір’ю, а саме чарівною, привабливою жінкою* [2, с. 14].

Проміжним варіантом між основним значенням та наведеним вище ЛСВ є дієслово *відчуватися* у значенні «бути помітним, доступним спостереженню, сприйманню». Його план вираження оформлений за допомогою постфікса *–ся*: *Не ображайся, – сказав він з такою щирою усмішкою, що не можна було не посміхнутись у відповідь, – але у тобі весь час* ***відчувається*** *готовність до опору. Це так помітно, що мені здається – не я один побачив* [2, с. 73].

На периферії лексико-семантичної парадигми цього слова варіантне значення «сприймати інтуїцією, чуттям що-небудь» з відповідним переносним варіантом «чуттям угадувати, здогадуватись»: *Весь час* ***відчував****, що вона жива* [2, с. 191]; периферійними варіантами є ЛСВ: «переживати якесь почуття»: *Заграв знайому мелодію, вона заспівала і раптом* ***відчула****, що ця пісня про неї, про її почуття й думки* [2, с. 193] та «розуміти усвідомлювати що-небудь»: ***Відчуваю****, – мовила вона, – страшенно* [2, с. 272].

Результати аналізу вживання дієслова *відчувати* в українській мові засвідчують, що вибір ЛСВ відповідно до певної комунікативної ситуації зумовлений контекстом, цей контекст створюється на мовленнєвому рівні конкретними лексичними та граматичними засобами, зокрема займенником *себе*, постфіксом *–ся* та сполучниками *що, як*, які мають безпосереднє відношення до категорії транзитивності / атранзитивності, що відповідно віддзеркалює конкретний ЛСВ та скеровує розвиток семантичного значення.

В англійській мові основним значенням дієслова *to feel* є те, що пов'язане із тактильними відчуттями: "to examine or explore by touch" [20, с. 134]. Воно також має два ЛСВ, зокрема: "to handle (an object) in order to experience a tactual sensation", яке супроводжується ще більш спеціалізованим транзитивним співзначенням: "to examine by touching with the hand or finger" [20, с. 134].

Структура словникової статті засвідчує що, на відміну від української мови, розвиток значень зазначеного дієслова відбувається в напрямку конкретизації та спеціалізації, а не генералізації. Однак зібраний нами попередній матеріал засвідчує зворотній процес. Майже всі визначені нами мікроконтексти ілюструють переносні значення – "to perceive, be conscious": *Instinctively he* ***felt*** *that she was, and he wanted more than anything else to trust in those instincts* [19, с. 75].

Зазначеному англійському дієслову властивий розвиток динамічної ознаковості, яка виявляється у високому ступені абстрактності "in wider sense: to perceive or be affected with sensation by an object through those senses which (like that of touch) are not referred to any special organ; to have a sensation of (e.g. heat or cold, a blow, the condition of any part of the body)" [20, с. 134], наприклад: *But I must admit I do* ***feel*** *the cold even on a sunny day like this* [19, с. 17].

Для актуалізації певного ЛСВ англійського дієслова *to feel* також важлива синтаксична позиція в реченні, яка визначається за допомогою деяких прикметників. Зокрема, переносне значення неперехідної форми "to have the sensibilities excited, to have sympathy with, compassion for (a person, his sufferings)" можна проілюструвати таким прикладом: *Tessa's mind was racing and she* ***felt*** *sick, anxiety-ridden for her child* [19, с. 33].

Якщо основними значеннями англійське дієслово *to feel* та українське дієслово *відчувати* деякою мірою збігаються, то периферія значно розрізняється. Ще більше розбіжностей спостерігаємо в позалітературному, позастандартному вживанні, або у фігуральному, стилістично забарвленому, що зовсім не представлено в українській мові.

Отже, потужність лексичного значення дієслова складається із лексико-семантичної парадигми, тобто семантичної структури слова, під якою розуміємо сукупність лексико-семантичних варіантів та синтагматичних позицій зазначеного дієслова, що дозволяють актуалізувати конкретний ЛСВ.

Зіставляючи лексико-семантичну потужність дієслів *відчувати* та *to feel* відзначаємо спільність для обох слів основних ЛСВ, що підкріплено широким вживанням цих лексем, та значну розбіжність периферійних співзначень, особливо розгалужених в англійській мові.

Таке спостереження дає підґрунтя для більш складного дослідження лексико-семантичних полів і тематичних груп дієслів у контрастивному аспекті та для розробки самих методів та прийомів зіставлення, у чому ми й убачаємо подальшу перспективу нашої наукової розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французкого языка. Синтаксис / В. Г. Гак. – М. : Высшая школа, 1981. – 280 с.

2. Горбань С. Невинна грішниця / С. Горбань, Н. Лапіна. – К. : Зелений пес, 2003. – 303 с.

3. Гудавичюс А. Tertium comparationis в сопоставительной семасиологии / А. Гудавичюс // Проблеми зіставної семантики. – Київ-Черкаси, 1992. – С. 14–15.

4. Денисова С. П. Лексична синтагматика: основні поняття та терміни / С. П. Денисова // Мова. Людина. Світ. – К. : Видавн. центр КНЛУ, 2006. – С. 87–96.

5. Корольова А. В. Перспективність розвитку методів сучасного зіставного мовознавства / А. В. Корольова // Проблеми зіставної семантики. – 2007. – № 8. – С. 8–12.

6. Кочерган М. П. Контрастивна семантика на порозі нового тисячоліття / М. П. Кочерган // Проблеми зіставної семантики. – 2001. – № 5. – С. 3–11.

7. Кочерган М. П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 2004. – № 5. – С. 12–22.

8. Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур / Р. Ладо // Контрастивная лингвистика. – 1989. – Вып. 25. – С. 32–62.

9. Манакін В. М. До питання про універсальні смисли в семантиці мов / В. М. Манакін // Проблеми зіставної семантики. – 2007. – № 8. – С. 3–8.

10. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – М. : Просвещение, 2004. – 326 с.

11. Падучева Е. В. Глаголы создания образа: Лексическое значение и семантическая деривация / Е. В. Падучева // Вопросы языкознания. – 2003. – № 6. – С. 30–46.

12. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1977. – Т. 4. – 1530 с.

13. Словарь лингвистических терминов [сост. О. С. Ахманова]. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 605 с.

14. Словник української мови: в 11 т. / [уклад. : І. К. Білодід, А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1. – 652 с.

15. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія [уклад. О. О. Селіванова]. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

16. Таукчі О. Ф. Теоретичні аспекти вивчення іменної дієслівної лексичної сполучуваності в англійській, українській і російській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.15 “Загальне мовознавство” / О. Ф. Таукчі. – Донецьк, 2006. – 19 с.

17. Темиракаева Н. Ю. Понятие категории валентности / Н. Ю. Темиракаева // Актуальные проблемы языкознания. – 2006. – № 1. – С. 1–3.

18. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер; пер. с франц. Г. В. Степанов. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.

19. Bradford B. N. Unexpected Blessings: / B. N. Bradford. – London : Harper Collins Publishers, 2004. – 622 p.

20. The Oxford English Dictionary: 12 Vol. – Oxford: The Charendon Press, 1970. – V. I. – P. 132 – 134.

Oksana Orendarchuk

The research of the valency of the Ukrainian and English verbs in the contrastive aspect

The article is devoted to the research of the valency of the verb to feel in the modern Ukrainian and English fiction. The contrastive peculiarities of the invariant and variant features of the valency capacity of the verb to feel were developed here. And there were also compared the lexico-semantic paradigms of the verb to feel in both languages.

The key words: the valency, fiction, the verb, the contrastive peculiarities, the invariant and variant features, the comparison, the lexico-semantic paradigms.

КОГНІТОЛОГІЯ. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Елена Селиванова

ПОСЕССИВНОСТЬ: ВЕРБАЛИЗАЦИЯ И КОГНИЦИЯ

У статті визначено мовний статус категорії посесивності, обґрунтовано уніфікованість її вербалізації в російській мові, встановлено діапазон значень основних конструкцій із присвійними займенниками з огляду на їх трансформаційний потенціал, виокремлено чотири групи цих конструкцій на підставі специфіки їхньої когнітивної проекції.

Ключові слова: посесивність, трансформація, присвійний займенник, посесор, ім'я належності.

Проблема категориального содержания посессивности (притяжательности), рассматривавшаяся в типологическом, сравнительно-историческом, структуралистском и функциональном аспектах, сегодня не утрачивает своей актуальности и проецируется на принципы современной когнитивной научной парадигмы. В различных языках притяжательные отношения либо конкретизируются и передаются лексическими, синтаксическими и регулярными морфологическими средствами, либо унифицируются и обобщаются в определенных синтаксических конструкциях. Исходя из этого лингвисты предлагают различные терминологические наименования посессивных отношений: традиционные − посессивность, принадлежность, обладание, владение, собственность, и новые − ассоциативность (Л. А. Боади, В. Уэлмерс), аттрактивность (Т. Н. Воронцова), посессивное наличие (Т. Е. Аношкина), appartance (Л. Теньер). Некоторые ученые вовсе отказываются от каких-либо обозначений притяжательности, сомневаясь в существовании данной категории в языке (Г. Бирнбаум, Дж. Лайонз), что обусловлено сужением понимания посессивности как только владения.

Широкое понимание притяжательности как особого вида реляции постулируется в рамках гносеологического подхода в работах И. И. Мещанинова, А. М. Пешковского, Ю. Д. Апресяна, О. Н. Селиверстовой, Р. М. Гайсиной, А. М. Мухина и др. Этот подход органично интегрируется с принципами современной когнитивной семантики, согласно которым человек как субъект когниции генерирует значения и избирает собственный или навязанный ему языком способ интерпретации действительности, могущий не соответствовать положению вещей и их отношениям в мире [9, с. 371–376]. Именно поэтому украинская исследовательница притяжательности Н. В. Гуйванюк квалифицирует семантику конструкций типа *мамина фабрика, Сережина школа, Оксанин детский сад* как нереальную, ненастоящую посессивность [3, с. 43]. На этом же основании Т. В. Цивьян отмечает, что

«приклеивание ярлыка посессивности в ряде случаев настолько оторвано от реальности, что при буквальном понимании создается почти комический эффект» [13, с. 5].

Однако подобная формальная унификация посессивных отношений в славянских языках в то же время значительно расширяет спектр семантики категории притяжательности. Не случайно исследователи подчеркивают условность термина «притяжательность», передающего «целый ряд логических отношений, основанных на органической связи одного предмета с другим» [4, с. 23]. Хотя двупредметность притяжательности как отношений между субъектом и объектом, которую отстаивают немало лингвистов (Г. П. Алексеев, Т. Л. Арефьева, Н. В. Коростелева, Р. Мароевич, А. М. Мухин, Р. Ницолова, В. Н. Топоров, М. И. Черемисина и др.), также не является абсолютной, ибо в ряде конструкций объект и вовсе отсутствует (к примеру, *моя правда, скромность Олега, переживания Петра* и под.), или субъект и объект невозможно разграничить (например, *дружба Ивана и Петра, у Кости мать больна*), или отношения притяжательности могут быть опосредованы рядом предметов (*их грузовики*, т. е. грузовики предприятия, на котором они работают).

Широкий диапазон притяжательной семантики обусловил научную дискуссию о статусе категории посессивности: понятийном (О. Есперсен, С. Д. Кацнельсон, Н. А. Слюсарева, М. М. Гухман и др.) как «предшествовании идеи притяжательности ее языковой категории» [12, с. 149] или языковом. Отстаивая некую промежуточность притяжательности, Н. В. Гуйванюк отмечает: «Находя в языке некоторые совокупности средств для оформления этих жизненно важных отношений принадлежности (посессивности), категория понятийная превращается в языковую» [3, с. 4].

Доминирование в 70−80-е годы XX века функционально-грамматических исследований в конечном счете привело к рассмотрению притяжательности как функционально-семантической категории, базирующейся на некоем понятийном инварианте и интегрирующей разноуровневые вербальные средства для ее репрезентации в языке и речи. Ядром данной категории для многих лингвистов стала грамматическая категория даже в языках, где посессивность не была морфологически маркированной (Б. В. Болдырев, Н. К. Дмитриев, Р. Мароевич, И. Х. Рустамов и др.), однако такой подход в целом не решил проблемы.

Цель нашей статьи − обосновать статус категории притяжательности, выявив ее когнитивную базу и структуру и описав таксономию языковых средств репрезентации на материале русского языка.

По нашему мнению, посессивные отношения объединены прежде всего унифицированными языковыми формами, каковыми в русском языке являются конструкции с притяжательными местоимениями. На этом основании притяжательность квалифицируется нами как языковая категория, результат вербализации. На когнитивном уровне, в сфере знаний о языке существует лишь допущение подобной унификации, хотя концептуально

конструкции с притяжательными местоимениями передают различные отношения между так называемым посессором, фиксируемым прономинативом, и именем притяжательности − определяемым словом. Посессор на когнитивном уровне не является таковым для большинства типов отношений. Реально он получает этот статус исключительно в отношениях собственности, владения, в остальных случаях он репрезентируется как таковой лишь формально, а семантически его когнитивный статус зависит от его корреляции с «притяжаемым» и пропозициональной развертки конструкций с притяжательными местоимениями.

Исходя из изложенного посессивность можно определить как языковую категорию, унифицирующую различные типы отношений между условным посессором и предметами, явлениями, процессами, понятиями, ситуациями как присвоение. Такое определение может быть подтверждено данными других языков, в которых отношения присвоения дифференцируются с помощью регулярных грамматических показателей. Так, Л. Леви-Брюль отмечает, что для выражения притяжательности кому-либо банановой кожуры, остатков пищи меланезийцы используют особый аффикс, что обусловлено их тотемическими представлениями [7, с. 211]. Кроме того, в ряде языков грамматически дифференцированными являются отношения отчуждаемой и неотчуждаемой, отъемлемой и неотъемлемой принадлежности [6, с. 37, 60].

Различные мнения лингвисты высказывают и по поводу включения в притяжательную семантику особых разновидностей отношений. К примеру, Н. В. Коростелевой зафиксирована вокативная принадлежность, И. Х. Рустамовым − окказиональная, К. Илиевой − двойная и коммуникативная, М. И. Чураевой − включения, К. Г. Чинчлей − присущности, С. В. Фроловой − сравнения, Т. Л. Арефьевой − притяжательность к месту происхождения, Т. И. Виноградовой, В. Д. Метаксой и др. − притяжательность авторства и т. п. Причиной этому служит потенциальная возможность глубинной развертки притяжательных конструкций, при которой на пропозициональном уровне обнаруживаются различные типы «присваиваемых» ситуаций и пропозициональных посредников отношений между когнитивными коррелятами компонентов этих конструкций.

Избрав в качестве индикатора таксономии отношений «присвоения» конструкции с притяжательными местоимениями, мы руководствовались данными дистрибутивного и семантического анализа текстового материала (рассмотрено около 10 000 конструкций притяжательности в русской речи различных жанров), а также результатами трансформационного анализа, представленными в нашем диссертационном исследовании [10, с. 38–75]. Базой для дифференциации притяжательной семантики послужили 20 трансформационных моделей, каждая из которых путем формального и семантического варьирования прошла проверку на возможность замены конструкций с притяжательными местоимениями различной дистрибуции. Таковыми моделями были избраны:

1) имя притяжательности (подлежащее) + притяжательное местоимение в позиции сказуемого;

2) имя притяжательности (подлежащее) + местоимение *ничей* в позиции сказуемого;

3) предложение с конструкцией «*ничей* + имя притяжательности»;

4) вопросительное предложение с конструкцией «чей + имя притяжательности»;

5) предложение с конструкцией «*чей-то (-либо, -нибудь)* + имя притяжательности;

6) личное местоимение (подлежащее) + *иметь* + имя притяжательности в винительном падеже;

7) имя притяжательности (подлежащее) + принадлежать + личное местоимение в дательном падеже;

8) личное местоимение (подлежащее) + *обладать* + имя притяжательности в творительном падеже;

9) личное местоимение (подлежащее) + *владеть* + имя притяжательности
в творительном падеже;

10) личное местоимение (подлежащее) + *владелец (хозяин, собственник, обладатель)* + имя притяжательности в родительном падеже;

11) имя притяжательности + притяжательное местоимение + *собственность (принадлежность)*;

12) *У* + личное местоимение в родительном падеже + *есть* (факультативное сказуемое) + имя притяжательности в именительном падеже;

13) предложение с конструкцией «личное местоимение в именительном падеже + *с* + имя притяжательности в творительном падеже»;

14) предложение с конструкцией «имя притяжательности + *у* + личное местоимение в родительном падеже»;

15) предложение с конструкцией «имя притяжательности в винительном падеже + личное местоимение в дательном падеже»;

16) предложение с конструкцией «у + личное местоимение в родительном падеже + *на (в)* + имя притяжательности в предложном падеже»;

17) имя притяжательности (подлежащее) + *в наличии (имеется)* + *у* + личное местоимение в родительном падеже;

18) сложноподчиненное предложение с конструкцией «личное местоимение, + *который (чей)* + имя притяжательности»;

19) имя притяжательности (подлежащее или дополнение) + *присущ (свойствен)* + личное местоимение в дательном падеже;

20) личное местоимение (подлежащее) + сказуемое, производное от имени притяжательности.

В результате произведенных трансформаций установлено, что унифицированным содержанием обладают только притяжательные местоимения с мощным анафорическим потенциалом и возможностями разноплановой глубинной развертки, остальные 20 трансформационных моделей ограничены в употреблении разновидностью семантики присвоения, что еще раз служит подтверждением языкового статуса категории притяжательности.

Конструкции с притяжательными местоимениями в речи разноплановы, в зависимости от способа глубинной развертки их можно распределить на четыре функционально не сополагающиеся группы.

Первая группа объединяет сочетания имен притяжательности с местоимениями, не содержащие в глубинной структуре скрытого непритяжательного предиката. В пределах данной группы разграничиваем:

1) притяжательность части целому (парто-холонимические отношения), нередко квалифицируемую как неотчуждаемая принадлежность (*моя рука, его (дома) дверь, их (часов) стрелка, ее (рыбы) хвост*);

2) притяжательность качества (признака, свойства) его носителю (*твоя доброта, ваша честность, его (неба) синева, ее (дисциплины) сложность*);

3) притяжательность процесса (действия, состояния) его субъекту, носителю (*мое опоздание, твой плач, ее (двери) скрип, его (ветра) шум*);

4) притяжательность «личной» (предметной, понятийной) сферы ее обладателю (*ее возраст, твоя профессия, наша национальность, ее (воды) плотность, моя судьба*);

5) притяжательность по родству, свойству, функциональной общности (*моя жена, наш дядя, ваш начальник, их партнер, ее друг, наш наставник*);

6) собственность (*ваша сумка, твой дом, их автомобиль, его карандаш*).

Требует разъяснения понятие личной сферы посессора, введенное Ш. Балли, который понимал ее наиболее широко, как «совокупность частей тела, а также предметов, существенно связанных с личностью так, что эта связь может осмысливаться как постоянная и тесная» [1, с. 68]. Основываясь на концепции Ш. Балли, М. А. Журинская включала в личную сферу тело и его части, имя, мысли, чувства, переживания, различные окружающие человека предметы, связь с которыми может представляться в различной степени нерасторжимой, а также других людей, так как человек в полном объеме состоит из тела, психических, атрибутивных характеристик и социальных связей. По мнению исследовательницы, в личную сферу могут попадать и предметы собственности, обмена [5, с. 308].

Однако, как показал трансформационный анализ, притяжательность личной сферы и отношения собственности, притяжательности качества, свойства, процесса и притяжательности по родству, свойству, функциональной общности не могут быть сведены воедино, ибо обладают различным трансформационным потенциалом. Наше понимание личной сферы близко концепции неотчуждаемости А. В. Головачевой, рассматривающей как неотчуждаемые конструкции с именами притяжательности *голос, дыхание, походка, слух, размер, рост, жизнь, судьба, душа, разум, речь, здоровье* [2, с. 20]. Тем самым имена личной сферы − это абстрактные субстанции, тесно связанные с посессором и определяющие его существование.

Вторая группа формирует широкую семантику «присвоения» ситуации, включая конструкции с притяжательными местоимениями, на когнитивном уровне соотносящиеся с имплицитными непритяжательными пропозициональными структурами. По словам болгарской исследовательницы Р. Ницоловой, в подобных случаях «притяжатель и притяжаемый объект

сведены каким-либо действием или состоянием» [8, с. 61], устанавливаемым на базе скрытого предиката. Такие предикаты коррелируют с различными эксплицируемыми именами притяжательности термами предикатно-аргументных структур: объектами различных типов (*мой роман* − который я написал, *его шапка* − которую он подарил мне, *твой завод* − которым ты руководишь, *наши деревья* − которые мы посадили, *его Иван* − о котором он рассказывал); субъектами (*твой следователь* − который ведет дело); инструментивами (*мой трактор* − которым я пашу землю, *твоя электропила* − которой ты спиливаешь деревья); локативами (*твой берег* − где ты отдыхаешь, *его микрорайон* − в котором он живет, *ее лес* − где она пряталась); темпоративами (*ее год* − в течение которого она не работала, *моя осень* − в течение которой я написала книгу, *наша эпоха* − в которой мы живем); коллективами − компонентами собирательности, опосредующими отношение включения (*наша группа* − в которую мы включены как ее члены, *его класс* − в который он включен как ученик) и т. д.

Данные конструкции в речи могут анафорически соотноситься с эксплицитными антецедентами (*Мы посадили огурцы. **Наши** огурцы* (которые мы посадили) *были крепенькими и вкусными*) или с фоновыми знаниями коммуникантов (*Вот **мой** трамвай подошел* (на котором я могу доехать до места предназначения)). Ситуация речи и контекст позволяют декодировать свернутый смысл конструкций с притяжательными местоимениями: *Что же ты так мало ешь? Али не нравится тебе **моя** лапша?* (которую я сварила) (А. Калинин); *Эта ворона не шла ни в какое сравнение с **моими** рыцарями, принцами, кощеями, чемберленами, брианами* (которых я нарисовал), *но во мне сразу заговорило вино моей молодой художнической славы* (Ю. Нагибин); *Теперь женщинам предстояло подыскивать объяснения в ответ на язвительные вопросы мужей о том, какая оса укусила сегодня **их** распрекрасного цыгана* (которого они так хвалили) (А. Калинин).

В отличие от второй, третья группа конструкций с притяжательными местоимениями имплицирует интеграцию двух пропозиций: первая передает отношения прямого «присвоения» имплицитному посессору, вторая соотносит с ним лицо, фиксируемое притяжательным местоимением, опосредуя эту соотнесенность ситуацией: *твои овцы* − овцы являются собственностью колхоза, которым ты руководишь; *мои герои* − герои романа, который я написал; *наша разведка* − разведка части, в которой мы служим; *мое оконце* − оконце дома, в котором я остановился на ночлег. Нередко только контекст позволяет декодировать смысл подобных конструкций: *Стойте, стойте, дорогой друг, а не в этих ли шкафах таятся те самые тома, которых недостает в **моей** энциклопедии. − В вашей? − Да, в той самой, что покоится в шкафах директорского кабинета* (энциклопедия принадлежит организации, которой я руковожу) (Л. Карелин).

Четвертая группа включает конструкции с притяжательными местоимениями, служащие метонимическими обозначениями субъектов: *Мой разум не способен это понять*, т.е. Я не способен это понять; *Твой станок*

работал лучше всех, т. е. Ты работал лучше всех; *Все это сделано твоими руками*, т. е. тобой. Данные конструкции малочисленны, обычно стилистически маркированы, придают высказыванию особую экспрессивную коннотацию и способны фразеологизироваться преимущественно в значении принадлежности части целому: *А когда-то там бегали **мои** босые ноги* (Ю. Нагибин); *Подумать только, что ты мог попасть не в **мои** руки* (Г. Бакланов); *Вы все такие же родные и милые **моему** сердцу* (С. Бабаевский). В художественном тексте такие конструкции могут служить средством ввода дополнительной информации о субъекте: ***Его** странные уши без мочек ... цепко выхватывали любой намек на хорошую строчку* (Е. Евтушенко).

Проекция вербальной репрезентации языковой категории посессивности на когнитивные структуры, в частности, пропозиционального типа, позволяет констатировать способность русского языкового сознания унифицировать различные отношения между предметами, явлениями, понятиями, ситуациями как присвоение, которое когнитивно дифференцируется на семь основных типов отношений. Такая дифференциация обеспечена спецификой трансформационного потенциала конструкций с притяжательными местоимениями, передающих все типы посессивных отношений и имеющих анафорическую природу и высокую степень редукции информации, в них заложенной.

Перспектива дальнейших исследований категории притяжательности лежит в плоскости выявления побочных и вторичных категориальных значений конструкций притяжательности в речи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. − М. : Изд-во иностр. лит., 1955. − 298 с.

2. Головачева А. В. К вопросу о содержательном аспекте категории посессивности / А. В. Головачева // Категория притяжательности в славянских и балканских языках: Тезисы совещания. − М. : Наука, 1983. − С. 19–23.

3. Гуйванюк Н. В. Средства выражения притяжательности в украинском литературном языке (на материале произведений писателей XIX−XX века) : дис. на соискание учен. степ. канд. филол. н. : спец. 10.02.02 «Украинский язык» / Нина Васильевна Гуйванюк. − Черновцы, 1977. − 297 с.

4. Дмитриев Н. К. Категория принадлежности / Н. К. Дмитриев // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. − М., 1956. − Ч. 2. − С. 22–37.

5. Журинская М. А. О выражении значения неотторжимости в русском языке / М. А. Журинская // Семантическое и формальное варьирование. − М., 1979. − С. 295–347.

6. Категория притяжательности в славянских и балканских языках: Тезисы совещания. − М. : Наука, 1983. − 124 с.

7. Леви-Брюль Л. Выражение принадлежности в меланезийских языках / Л. Леви-Брюль // Эргативная конструкция предложения. − М., 1950. − С. 208–217.

8. Ницолова Р. Л. Някои особености в семантиката и дистрибуцията на притяжателните местоимения в българския език в съпоставка с полския език / Р. Л. Ницолова // Съпоставително езикознание. − 1979. − № 3. − С. 55–56.

9. Рахилина Е. В. Основные идеи когнитивной семантики / Е. В. Рахилина // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления / Под ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой, И. А. Секериной. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. − М. : Едиториал УРСС, 2002. − С. 370–389.

10. Селиванова Е. А. Функционально-семантическая характеристика категории притяжательности в современном русском языке (притяжательные местоимения) : дис. на соискание учен. степ. канд. филол. н. : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Елена Александровна Селиванова. − К., 1988. − 200 с.

11. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. − Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

12. Топоров В. Н. О некоторых предпосылках формирования категории притяжательности / В. Н. Топоров // Славянское и балканское языкознание. Проблемы диалектологии. Категория посессивности. − М. : Наука, 1986. − С. 142–167.

13. Цивьян Т. В. Об одном аспекте посессивности и способах его выражения в балканских языках / Т. В. Цивьян // Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте. − М. : Наука, 1984. − С. 79–86.

Olena Selivanova

Possessivity : designation and cognition

This article focuses on a languages category of possessivity, which is designated a constructions with possessive pronouns as basic. The range of values of these constructions is set on the basis of their transformation potential. Coming from a cognitive projection four groups of constructions with possessive pronouns are selected and described.

Key words: possessivity, transformation, possessive pronoun, possessor, possessive name.

Валентина Калько

ВЕРБАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ ДІТИ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

У статті проаналізовано особливості мовної репрезентації концепту ДІТИ в українських пареміях, виявлено основні закономірності його вербалізації, встановлено характерні ознаки, розглянуто стереотипне сприйняття дитини та систему оцінних домінант, пов'язаних із народженням, вихованням, ставленням до батьків тощо.

Ключові слова: вербалізація, концепт, паремія, прислів'я, діти.

Мовне дослідження паремій у ХХ столітті було зорієнтоване на такі основні проблеми: аналіз і виявлення їхніх ознак, характеристика лексичного складу, синтаксису, художньої образності тощо. Паремії – результат акумуляції народного досвіду, відображення суспільної свідомості, вираження соціальних уявлень про навколишній світ. Паремійна картина світу містить прийняті в соціумі норми моралі, стереотипи поведінки, знання про світ і людину у світі, які є важливими для мовного колективу і тому зафіксовані як мовні знаки. Лінгвокультурний потенціал паремійного фонду аналізували побіжно, і цей дисбаланс було частково подолано лише на рубежі ХХ–ХХІ століть у працях В. М. Телії [13], О. О. Селіванової [9–11] та ін. Застосування синтезу лінгвістики з культурологією для моделювання й пояснення паремійних текстів може збагатити усталені дослідницькі традиції новими даними. Типовість образів, що формують концептуальну структуру паремійних одиниць, функціонування в їхньому складі символів, еталонів світогляду – результат колективного внутрішньорефлексивного досвіду етносу. Віддзеркалюючи

характерні риси етнічного світогляду, образний зміст прислів'я може слугувати ключем для культурно-національної інтерпретації [13, с. 247].

У лінгвоукраїністиці докладно описано назви дітей в системно-структурному аспекті, де проаналізовано специфіку їхнього творення (В. І. Матвєєв та ін.), встановлено словотвірні моделі в діахронному розрізі (О. В. Кровицька та ін.), з'ясовано особливості внутрішньої форми (Т. К. Черторизька, Л. О. Родніна), здійснено компаративний аналіз порівняно з російською, англійською мовами (В. І. Матвєєв та ін.), вивчено функціонування в художніх дискурсах (А. О. Пікалова, О. Р. Сколоздра та ін.). Так, З. Г. Коцюба дослідила особливості вербалізації стереотипних національних уявлень про статус і функції батьків у прислів'ях та приказках слов'янських, германських і романських мов, диференціювавши універсальні та національно зумовлені характеристики батька і матері в різних культурах [5]. Проте проблема дослідження особливостей вербального наповнення та функціонування концепту ДІТИ в мовній картині світу українців не втрачає актуальності і потребує уваги з боку лінгвістів, оскільки всебічний його аналіз уможливить пояснення процесів категоризації світу, механізмів віддзеркалення в мові внутрішньорефлексивного досвіду народу. Опис концепту ДІТИ на матеріалі прислів'їв актуальний ще й тому, що це один із основних засобів збереження й трансляції народного досвіду, повсякденної свідомості етносу, всебічне вивчення якого уможливлює, по-перше, виявлення культурно маркованого компонента семантики мовних одиниць, по-друге, аналіз когнітивних механізмів формування найважливіших концептів. Метою нашої статті є комплексний аналіз лінгвокультурного представлення концепту ДІТИ в паремійному фонді української мови.

У сучасній українській мові лексема «діти» є полісемічною. У словниках зафіксовано семантику цієї мовної одиниці, у якій відображено різні уявлення про поняття: «1. Маленькі дівчатка і хлопчики; малеча, малята, малюки, дітва, протилежне дорослі. 2. Сини й дочки різного віку. 3. Майбутнє покоління» [7, с. 773]. Етимологічним підґрунтям денотативного класу лексем, що формують концепт ДІТИ, є спільноіндоєвропейський корінь dhēi зі значенням «годувати груддю, смоктати» [2, с. 93]. Передовсім потрібно виокремити два різновиди прислів'їв, у яких вербалізовано концепт ДІТИ: 1) паремійні одиниці з прямим значенням, що описують дитину, її особливості, стосунки з батьками, життя в сім'ї, пор.: *Аби дружинка, дасть бог дитинку* (ПП-90, с. 114); 2) паремійні одиниці, які містять метафоричний підтекст і репрезентують уявлення про різноманітні життєві ситуації за допомогою образу дитини, напр.: *Старе – як мале, що побачить, того й просить* (ПП-90, с. 160). Предметом нашого дослідження є саме прислів'я першого різновиду, в яких віддзеркалено найсуттєвіше і глибоко утрадиційнене ставлення до дитини, зафіксоване в українські мовній свідомості.

Загалом в українській паремійній картині світу вербалізовано стереотипне сприйняття дітей. На думку О. О. Селіванової, стереотипізація – одна з основних ознак паремій, оскільки вона ґрунтується на природній здатності людини когнітивно моделювати довкілля і внутрішній рефлексивний досвід,

алгоритмізуючи, категоризуючи їх і тим самим сприяючи взаємодії між людьми [11, с. 419]. Ставлення до дітей у прислів'ях двоїсте. З одного боку, народження дитини – це радість, щастя, напр.: *Діти – найбільша радість у світі* (ПП-90, с. 117); *Нема смерті без причини, нема щастя без дитини* (ПП-90, с. 119), з іншого ж – клопіт, горе, пор.: *Без дітей тихо,та на старості лихо* (ПП-90, с. 114); *Хто дітей не має, той горя не знає; Хто дітей не має, той біди не знає; Хто дітей не має, той клопоту не знає* (ПП-90, с. 120). Частина прислів'їв передають смисл «і без дітей, і з дітьми – погано» і побудовані на протиставлені ситуацій, пор.: *Без дітей скучно, а з дітьми душно* (ПП-90, с. 114). Прислів'я *Без дітей горе, а з дітьми вдвоє* (ПП-90, с. 114) пов'язане з градацією негативної оцінки, вираженої за допомогою прислівника міри і степеня *вдвоє.* Якісна оцінка наявності дітей у сім'ї «добре – погано» є загальним компонентом конкретної семантики прислів'я і абстрактного вторинного значення моралі паремії, сполучною ланкою денотативного і сигніфікативного планів. Особливої значущості в таких одиницях набуває метафора, вербальний іконізм і смислова двоплановість якої полягає в порівнянні позначуваного з позначувальним. Так, паремії *Хата без дитини – то цвинтар; Хата з дітьми – базар, а без них – цвинтар; Хата з дітьми – базар, а без них – кладовище* (ПП-90, с. 120) побудовані на антитезі з градацією, що виражена за допомогою метафори: зрозуміло, що «базар» – погано, але «цвинтар, кладовище» – ще гірше. Такі прислів'я, на нашу думку, не стільки пов'язані з негативною оцінкою, скільки з протиставленням ситуацій. Паремія *Дитина до семи літ правду каже* (ПП-90, с. 115) відображає традиційне розуміння періоду дитинства, який чи не у всіх культурних традиціях вважають особливим етапом, що триває до семи років, оскільки після цього віку з'являється самоідентифікація, сором, розум [4, с. 96–97]

Г. Л. Перм'яков, виокремлюючи універсальні тематичні пари класифікації прислів'їв, опозиції «Дитина – Дорослий», «Діти – Батьки» зараховує до інваріантних протиставлень «Старе – Молоде», «Породжувальне – Породжуване» [8, с. 110, 114]. Такий розподіл вважаємо цілком прийнятним, оскільки він побудований з урахуванням двох основоположних семантичних ознак, притаманних лексико-семантичній групі найменувань дитини – віку і спорідненості. Проте, на нашу думку, паремії із ключовим концептом ДІТИ можна класифікувати і детальніше, що й спробуємо здійснити в межах пропонованої статті, не претендуючи на вичерпність і вважаючи запропонований розподіл умовним, оскільки частина з аналізованих паремій може мати переносне значення.

До першої групи зараховуємо прислів'я, семантика яких пов'язана з ознакою «діти схожі на батьків», причому ідея подібності цих членів однієї родини може бути як за зовнішніми рисами, так і за внутрішніми особливостями, характером, вчинками, поглядами на життя тощо, пор.: *Руді батьки – руді в них і діти; У доброго батька добрі й діти; Який отець, такий хлопець; По татку й дитятко* (ПП-90, с. 108); *Кожний те знає, що яка неня, така все доня буває; Яка мама, така й сама; Яка мама й татко, таке й*

дитятко; Яка неня, така й доня; Яка матка, таке і дитятко (ПП-90, с. 113). Такі паремійні одиниці побудовані за принципом паралелізму, переважно син схожий на батька, а дочка – на матір. Як зауважує В. В. Жайворонок, «народні приповістки – передусім символічні текстотвірні одиниці, в яких нарощування змісту відбувається через стандартизацію форми» [3, с. 65], тому в пареміях, які реалізують ознаку «діти схожі на батьків», типовою є модель *який (яка, яке)…, такий (така, таке)…*, що відображає взаємовідношення кваліативних ознак, пор.: *Яка вода, такий млин, який батько, такий син; Яка гребля, такий млин, який батько, такий син; Яке дерево, такий клин, який батько, такий син; Який явір, такий клин, який батько, такий син* (ПП-90, с. 108); *Яка вода, такий млин, яка мати, такий син; Яка клепка, така й бочка, яка мати, така й дочка* (ПП-90, с. 113); *Яка хазяйка, такії квіти, яка мати, такії діти* (А, с. 27). Саме в цій групі значна кількість паремій із метафоричним компонентом із донорської зони РОСЛИНА, напр.: *Яблуко від яблуні недалеко відкотиться; Яблуко від яблуні далеко не одкотиться, а хоч одкотиться, то хвостиком обернеться; Од яблуні – яблука, від дуба – жолудь* (ПП-89, с. 119); *Яке дерево, такий плод; Яке дерево, такі й його одростки; Від доброго кореня, добрі й окореники* (ПП-89, с. 122); *З дурного куща і дубець кривий* (ПП-89, с. 124) та ТВАРИНА, пор.: *Від лося лосята, а від свині – поросята* (ПП-89, с. 171); *Сова не вродить сокола; Не приведе сова сокола, тільки такого, як сама* (А, с. 28). У таких прислів'ях унаслідок їхньої метафоричності представлено й оцінку. Паремійні одиниці цієї групи об'єднує як спільність структури, так і смислова єдність. У поодиноких випадках у паремійній картині світу констатовано, що діти не схожі на батьків, пор.: *Буває і від гарного вітця родиться не раз дурна вівця; І від доброго вітця народиться скажена вівця* (ПП-90, с. 105); або в одних батьків бувають діти різної вдачі, напр.: *В одної матки, та не одні дітки* (ПП-90, с. 108); *Одна мати родила, та не один розум давала* (ПП-90, с. 111).

У другу групу виокремлюємо прислів'я із семантичною ознакою «кількість дітей у сім'ї». Загалом паремійна картина світу відображає зорієнтованість українців на народження дітей як продовжувачів роду, напр.: *Живемо не батьками, помремо не людьми* (ПП-90, с. 105) *Хто не хоче свої діти пестити, той буде сучині любити* (ПП-90, с. 120). З одного боку, діти – основа родини, оскільки за звичаєвим правом сім'я набувала чинності тільки тоді, коли в ній були діти [14, с. 166], тому в паремійному представлено негативну оцінку однієї дитини, сім'ю з однією дитиною вважали неповноцінною, пор.: *Одна дитина – не дитина, а много дітей – радість; У кого бджоли, у того мед, у кого діти, у того лад* (ПП-90, с. 120); *Як двоє у батька дітей, то так, як одно, а як одно, то як ні одного* (ПП-90, с. 121); *Один син – не син, два сини – півсина, три сини – один син; Одне дитя – не дитя, двоє дітей – півдитяти, троє дітей – одне дитя* (ПП-90, с. 127). Кількість дітей аналогізована з партитивом донорської зони ЛЮДИНА очі, пор.: *Двоє діток – як два ока в лобі* (ПП-90, с. 115). З іншого ж боку, українці досить критично ставилися до великої кількості дітей у родині, напр.: *Вони збилися з пуття, як кутя, то й дитя; Як жнива, так і дитина нова* (ПП-90, с. 115); *За роботою од дітей одстав – за сім літ тільки дев'ятеро* (ПП-90, с. 118); *Обложився дітьми, як дід*

онучами (ПП-90, с. 120). Отже, у паремійній картині світу української мови відображено уявлення, що оптимальна кількість дітей – двоє-троє.

Третю групу наповнюють паремії, що реалізують ознаку «дорослішаючи, діти змінюються». У більшості випадків вони побудовані за принципом антитези: у їхній структурі чітко протиставлено малих і великих (дорослих) дітей. Аналізований матеріал засвідчує, що малі діти завдають менше турбот, ніж дорослі, пор.: *Малі діти – мале й лихо, діти побільшають – лихо погіршає; Малі діти – мале й лихо, як стануть більші, то буде ще гірше; Малі діти – мала жура, а великі діти – велика жура* (ПП-90, с. 119); *Малі діти – малий клопіт, а підростуть – буде великий; Більшають діти – більшають клопоти; Великі діти – великі й турботи; Малі діти – малий клопіт, а підростуть – хату рознесуть* (ПП-90, с. 114). За даними українських прислів'їв, малі діти не дають батькам лише виспатися, а дорослі – їсти: *Мала дитина – не виспишся, більша дитина – не наїсися; Мала дитина відбирає родичам сон, більша – хліб від рота* (ПП-90, с. 119); дихати: *Малими були діти, то спати матері не давали, а виросли, то й дихати не дають; Малі діти не дають спати, а великі дихати* (ПП-90, с. 119); жити: *Малі діти не дають спати, а великі жити не дають* (ПП-90, с. 119). В українських пареміях репрезентовано усі етапи дорослішання дитини, причому кожен віковий період має свій негативний вплив на долю батьків, пор.: *Як мала дитина – не виспишся, більша дитина – не наїсися, велика дитина – не уберешся; Як мала дитина – не виспишся, підросте – не наїшся, а виросте – не одягнешся* (ПП-90, с. 119). У прислів'ях цієї групи наявна, на нашу думку, суб'єктивна характеристика дитини з позиції батьків, оскільки саме на їхньому житті і долі безпосередньо надалі відображаються зміни, зумовлені її дорослішанням. Саме тому суттєвим у структурі таких одиниць є не найменування за віковою ознакою, а квалітативи із семантикою віку *малий – великий*. Незначна кількість паремій пов'язана з другим періодом – дорослими дітьми, напр.: *Батько і мати виховують дванадцять дітей, а дванадцять дітей не можуть прокормити на старість двох батьків; Скоріше один батько вигодує десять дітей, ніж десятеро дітей одного батька; Батько пазуху дере і для дітей оддає, а діти з батька здирають і на себе складають* (ПП-90, с. 104); *Одна мати вигодує семеро дітей, а семеро дітей одної матері не можуть* (ПП-90, с. 111); *Прийшла мати до сина – гірка її година, прийшла до доньки – навиділась бідоньки* (ПП-90, с. 127). У таких прислів'ях йдеться передовсім про те, що дорослі діти не дбають про своїх стареньких батьків. Паремія *В тата-мами не до віку* (ПП-90, с. 105) реалізує значення «дорослі діти мають покинути батьківський дім». Підтвердження цієї думки маємо в інших одиницях, напр.: *І в рідного тата не своя хата* (ПП-90, с. 105); *Хоч у рідного тата, але не моя хата* (ПП-90, с. 107), які, як вважає З. Г. Коцюба, вербалізують логіко-тематичну модель «свій дім – добро», реалізуючи домінантну характеристику власного дому в побутовій свідомості, оскільки «чужим» тут є навіть тато, що традиційно належить до своїх [6, с. 274–275]. Зауважимо, що практично в усіх пареміях третьої групи

дорослішання дітей оцінено негативно: для батьків цей період пов'язаний із великими переживаннями, значними матеріальними затратами. Мовні одиниці, що її наповнюють, акцентують увагу на щирій любові батьків і невдячності, егоїзмі дітей.

З прислів'ями, що вербалізують ознаку «дорослішаючи, діти змінюються», корелює четверта група, пов'язана зі значенням «ставлення батьків і дітей одне до одного». Універсальним у цій групі є протиставлення «своє – чуже», яке Ю. С. Степанов трактує як один із ключових концептів колективного, масового, народного, національного світовідчуття [12, с. 472]. О. О. Селіванова вважає, що залежно від типу посесора в етносвідомості зафіксовано стереотипне протиставлення свого чужому через специфіку ієрархії колективних цінностей та оцінок, етичних норм і настанов [10, с. 27]. Так, передовсім свої діти – найкращі, найрідніші, пор.: *Моя дитина кому, як постіл, а мені, як сокіл* (ПП-90, с. 119); *Свої діти бодай святились, а чужі бодай запалилися; Хоч дитя худеньке, та батькові й матері рідненьке* (ПП-90, с. 120); *Яка б дитина не була, то для матері вона найкраща* (ПП-90, с. 121); *Людям, як болото, а матері, як золото* (ПП-90, с. 109). У паремії *Дитина хоч кривенька, та батькові-матері миленька* (ПП-90, с. 116) особливої значущості набувають демінутивні кваліфікативи, які сприяють констатуванню, що навіть з фізичними вадами діти для своїх батьків є найкращими й наймилішими. В українській етносвідомості є відображення того, що чужі діти ніколи не будуть своїми, пор.: *Чужа дитина не своя* (ПП-90, с. 121). Використання міфологеми «чорт» у паремії *З чужого чортеняти не зробиш свого дитяти* (ПП-90, с. 118) демонструє принципову неприйнятність прийомних дітей, порівняймо іншу паремію *З бабиного сина й дочки нічого людяного не буде* (ПП-90, с. 126). Підґрунтям прислів'я *З паном не братайся, жінці правди не кажи, а чужої дитини за свого не бери* (Н, с. 94) є казка, герой якої став приятелем пана, сховав його улюбленого лебедя, сказавши про це своїй дружині. Жінка розповіла про це сусідам, а ті переказали іншим. Пан, довідавшись правду, вирішив повісити чоловіка. Своє майно перед стратою господар поділив на три частини: першу заповідав церкві, другу – жінці й прийомному синові, а третю – тому, хто його заріже. Позбавити життя погодився нерідний син [16, с. 530–535]. Паремійна картина світу фіксує, що батьки критично ставляться до чужих дітей, а своїм часто потакають, пор.: *Чужих дітей смолою обіллє, а на своїх очі заплющить* (А, с. 28). У паремійних цієї групи реалізовано такі смисли: 1) для батьків діти завжди залишаються дітьми: *Діти залишаються завжди дітьми* (ПП-90, с. 117); 2) дбаючи про дітей, батькам не слід забувати про себе: *Дітей треба глядіти, але й себе одіти* (ПП-90, с. 116); 3) на старість батькам від дітей погана допомога: *Дітей годуй, а сам торби готуй* (ПП-90, с. 116); *Годував ведмідь діти, а голови не мав де діти* (ПП-90, с. 115). Можемо висновкувати, що в прислів'ях вербалізовано насамперед добре ставлення батьків до дітей незалежно від фізичних і душевних якостей дитини, а інколи навіть і всупереч здоровому глузду. Паремійні одиниці *Мати годує дітей, як земля людей; Мати з хати – горе в хату; Мати сама не з'їсть, а дітей нагодує* (ПП-90, с. 110); *Як батька покинеш, то й сам загинеш* (ПП-90, с. 107); *Поти ягнятка скачуть,*

поки матір бачуть (ПП-90, с. 111) пов'язані з репрезентацію основного призначення батьків, зокрема матері – вигодовування дітей. Аналізований матеріал дає змогу твердити, що батьки неоднаково ставилися до дочок і синів. У паремійній картині світу представлено, по-перше, критичне ставлення до дочок: *Дочка – чужа потіха; Дочка – обдери хата, все забере, бо хоче бути багата* (ПП-90, с. 125); по-друге, помірне захоплення сином: *Сини принесуть, а дочки й угли рознесуть* (ПП-90, с. 127); *Син родиться на поміч, а дочка – на клопіт* (ПП-90, с. 127). В українських пареміях мати передовсім пов'язана з донькою, а батько – з сином, пор.: *Син – утіха батька, а дочка – матері* (ПП-90, с. 128).

Найбільшу, п'яту групу наповнюють паремійні одиниці, у яких вербалізовано ознаку «виховання дітей», що містить практичні поради батькам і які можна кваліфікувати як кодекс моральних напучувань. Передовсім зауважимо, що в паремійній картині світу українців стверджено: виховання – батьківський обов'язок, справа нелегка і відповідальна, напр.: *Умієш дітей родить, умій же їх і вчить* (ПП-90, с. 124); *Не ті батьки, що на світ привели, а ті, що в люди вивели; Не той отець, що зродив, а той, що виховав* (ПП-90, с. 104); *Хто дітей має, нехай научає* (ПП-90, с. 125). Прислів'я цієї групи констатують: а) найкраща пора для виховання – найперші роки життя, бо з часом впливати на дитину складніше, напр.: *Коли дитини не навчиш у пелюшках, то не научиш і в подушках; Як малого не навчиш, то великого не зможеш* (ПП-90, с. 118); *Вчи дитину з малості, жебись спочив у старості; Тоді учи, як упоперек на лаві лежить, а як повздовж ляже, то тоді вже його трудно вчити; Учи сина, як годуєш, бо тоді вже не навчиш, як тебе годуватиме* (ПП-90, с. 124); б) виховувати дітей треба сам на сам, пор.: *Вчи дітей без людей; Вчи жінку без дітей, а дітей без людей* (ПП-90, с. 124); в) для виховання можна інколи застосовувати тілесні покарання, напр.: *Дитина без прута не виросте* (ПП-90, с. 115); *Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує* (ПП-90, с. 106); *Діти люби, а за прутину держи* (ПП-90, с. 117); *Дитину серцем люби, а руками гнети; Дитину люби, як душу, а тряси, як грушу* (ПП-90, с. 116). Але фізичне покарання дітей в українській етносвідомості не було домінантним, бо водночас зафіксовано й паремійні одиниці, які радять вчити дітей гарними словами, ласкою, а не залякуванням і силою, пор.: *Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями; Не кричи, а ліпше навчи* (ПП-90, с. 124); *Учи дітей не страшкою, а ласкою* (ПП-90, с. 125). Народна мудрість забороняє дітей балувати, бо це принесе на старість батькам лихо, напр.: *Потурай малому, то як виросте, буде тебе на старість бити* (ПП-90, с. 124); *Хто дітям потаче, той сам плаче* (ПП-90, с. 120); *Гарна мазана паляниця, а не дитина; Мазані пироги добрі, а діти не дуже* (ПП-90, с. 115).

Аналізований матеріал уможливлює висновок про те, що вирішальна роль у вихованні дітей належить матері, адже значна частина прислів'їв є етичними формулами, у яких закріплено ставлення матері до дітей, її функції в родині, напр.: *Без матки нещасливі дітки; Без матері і сонце не гріє; Біля рідної матки добре дитятку; В кого є ненька, в того й голівка гладенька* (ПП-90, с. 108);

Любов матірня й на віддалі гріє (ПП-90, с. 109); *Матері кожної дитини жаль* (ПП-90, с. 109). Частина паремій засвідчує, що батько менше опікується дітьми, пор.: *Що тато, то не мама* (ПП-90, с. 107); *Батько вмре – то півсиротина, а мати – то вже ціла сиротина* (ПП-90, с. 104).

Частина українських прислів'їв відображає зв'язок матері й дітей через посередництво концепту СЕРЦЕ, якому притаманний широкий спектр функціональних властивостей [9, с. 116], напр.: *Дітки плачуть, а в матері серце болить* (Н, с. 407); *Візьмеш дитину за руку, а матір – за серце* (ПП-90, с. 115); *У дитини болить голова, а в матері серце* (ПП-90, с. 112); *Дитину заболить пальчик, а матір – серце* (ПП-90, с. 112). У більшості паремій підкреслено проникливість, вразливість, теплоту, ніжність материного серця. Зауважимо, що кількість досліджуваних одиниць, у яких описано сконцентрованість у серці матері негативних відчуттів: тривоги, неспокою, печалі – значно перевищує кількість прислів'їв із позитивною семантикою. Серце матері відчуває біль і печаль унаслідок упливу зовнішніх факторів: дорослих, злих дітей, плачу малечі: *Малі діти їдять хліб, а великі – серце* (А, с. 28); *Від малих дітей болить голова, а від великих – серце* (ПП-90, с. 115); *Дитя плаче, а в матері серце болить* (ПП-90, с. 116); *Добрії діти їдять кашу, злії – серце й душу нашу* (ПП-90, с. 118); *Малі діти деруть запаску, а великі – серце* (ПП-90, с. 119); *Малі діти – руки болять, великі – серце болить* (ПП-90, с. 119). Такі паремійні одиниці підтверджують думку Б. Я. Цимбалістого, що саме жінка-мати, яка передовсім займалася вихованням дітей, має особливе значення в ментальності українців [15, с. 85–87].

Отже, концепт ДІТИ в паремійній картині світу українського народу є одним із найбільш маркованих конституентів, у якому відображено всі етапи життя людини: народження, виховання, стосунки з батьками, ставлення до батьків тощо. Так, наш аналіз уможливив виокремлення таких стереотипних ознак: «діти схожі на батьків», «діти – основа сім'ї», «дорослішаючи, діти змінюються», «батьки мають виховувати дітей», «батьки і діти ставляться один до одного по-різному». Паремії, у яких вербалізовано концепт ДІТИ, пов'язані з категорією оцінки, оскільки «оцінне висловлення вже само по собі виражає комунікативну мету рекомендації, спонукання до дії, застереження, схвалення чи осуд. Воно виховує норми поведінки» [1, с. 6]. Корпус українських паремій, у яких репрезентовано досліджуваний концепт, досить повно відображає систему оцінних домінант, до яких можна зарахувати такі: 1) народження й виховання дітей пов'язане з труднощами та матеріальними витратами; 2) дітей обов'язково потрібно вчити і виховувати ще з раннього дитинства; 3) своє дитя – найкраще; 4) материнська любов дуже важлива для дітей; 5) гарні діти – нагорода для батьків; 6) батьки – найдорожче в житті, діти повинні їх шанувати. Запропонований лінгвокультурний підхід до вивчення засобів вербального наповнення одного із ключових концептів українського етносу відкриває перспективи для комплексного опису концепта СІМ'Я на матеріалі паремійного фонду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.

2. Етимологічний словник української мови : В 7 т. / [під заг. ред. О.С. Мельничука та ін.]. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 2. – 572 с.

3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

4. Кон И. С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива / И. С. Кон. – М. : Наука, 1988. – 270 с.

5. Коцюба З. Г. Паремійна об'єктивація статусних ролей батьків і дітей у слов'янських, германських та романських мовах / З. Г. Коцюба // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – Вип. 16. – С. 134–139.

6. Коцюба З. Г. Рефлексія побутової свідомості в різномовному провербіальному просторі (від універсального до національного) : монографія / З. Г. Коцюба. – Львів : ДП «Видавничий дім «Укрпол», 2010. – 472 с.

7. Новий тлумачний словник української мови : В 4 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 1. – 910 с.

8. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1988. – 236 с.

9. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К.-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

10. Селіванова О. О. Опозиція свій – чужий в етносвідомості (на матеріалі українських паремій) / О. О. Селіванова // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 26–34.

11. Селиванова Е. Синергетика дискурса фразем и паремий / Е. Селиванова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : зб. наук. праць. –Херсон : Вид-во ХДУ, 2010. – Вип. 12. – С. 417–421.

12. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 824 с.

13. Телия В. Н. Русская фразеология. Сематический, прагматический и лингвокультурогический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.

14. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К. : Либідь,1994. – 256 с.

15. Цимбалістий Б. Родина і українська душа / Б. Цимбалістий // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 66–98.

16. Чубинский П. П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. / П. П. Чубинский – СПб., 1878. – Т. 2. – 688 с.

Список використаних джерел

А – Аркуша Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркуша. – Люблін-Луцьк, 2003. – 176 с.

Н – Українські прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / [упоряд., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

ПП-89: Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.

ПП-90 – Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с.

Valentina Kalko

Verbal representation of concept "children" in the Ukrainian bywords

The article analyzes peculiarities of lingual representation of concept "children" in the Ukrainian bywords, principal rules of its verbalization are ascertained, distinctive features are revealed, stereotype perception of a child and system of estimating dominants connected with the birth, upbringing and attitude to parents and other things are viewed.

Key words: verbalization, concept, bywords, proverbs, children.

Вероніка Ганєчко

РЕЙТИНГ СЛІВ НІМЕЦЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто рейтинги слів на матеріалі німецької та англійської мов у лінгвокультурологічному аспекті. На думку автора, аналіз слів, які визначено найбільш вживаними в англомовних і німецькомовних ЗМІ, доповнює уявлення про відповідні мовні картини світу.

Ключові слова: рейтинг слів, мовна картина світу, лінгвокультурологія, німецька мова, англійська мова.

Лінгвокультурологічні дослідження не втрачають своєї актуальності і в останні десятиріччя, про що свідчать численні праці провідних зарубіжних та вітчизняних мовознавців, серед яких, напр., А. Вєжбицька, Г. Ферраро, Г. Палмер, Ф. Шаріфіан, Дж. Андерхіл, В. А. Маслова, А. А. Залізняк, О. Д. Шмельов, І. Б. Левонтіна, Т. В. Радзієвська, О. Б. Ткаченко, В. В. Жайворонок, С. С. Єрмоленко. Такі дослідження відповідають тенденціям сучасної лінгвістики, які полягають в антропологічній спрямованості науки про мову та тлумаченні мовних явищ у тісному зв'язку із людиною, її мисленням та духовно-практичною діяльністю.

Вивчення мовних явищ нерозривно пов'язане з усвідомленням культури, до якої має відношення та чи інша мова. Культурні ознаки, відбиті в мові, дозволяють краще зрозуміти світосприйняття народу – носія мови, його уявлення про світ, стереотипи тощо. При цьому певний інтерес представляє те, що викликає зацікавлення в носіїв різних мов, які процеси в житті країни і світу знаходять відгук в їхніх душах, а отже, має обов'язкове вираження і в мові. Так, Е. Сепір зазначав, що мова підлягає матеріальному впливу факторів, пов'язаних з умовами існування її носіїв [2, с. 187]. Таку інформацію можна знайти у т. зв. рейтингах слів, складених на матеріалі, зокрема, англійської та німецької мов. Видається, що такі рейтинги слугують цінним матеріалом для доповнення уявлень про англомовну та німецькомовну картини світу. Окремі питання явища мовної „рейтингізації" вже нами розглянуті [1]. Рейтинги слів до цього часу не були об'єктом системного лінгвістичного аналізу, а вони є, на нашу думку, відбиттям уявлень носіїв мови про найактуальніші процеси в різних сферах життя: в економіці, політиці, культурі, побуті тощо. Отже, метою статті є аналіз рейтингів слів німецької та англійської мов 2011 року за даними американського Global Language Monitor (Глобальний мовний моніторинг) і німецького Gesellschaft für deutsche Sprache (GfdS) (Товариство німецької мови), визначення їхніх спільних та мовно-специфічних семантичних ознак, а також окремих тематичних груп у межах обох рейтингів.

Рейтинг слів представляє собою список, що складається зі слів на позначення найбільш резонансних подій у всіх сферах життя протягом певного періоду часу: року, десятиріччя, століття тощо. До складу рейтингів можуть належати як найбільш згадувані слова та назви, так і словосполучення чи навіть цілі речення або висловлювання політиків чи культурних діячів. На території

США існує декілька рейтингів слів, представлених Американським мовним товариством (American Dialect Society), видавництвом Оксфордського університету (Oxford University Press), компанією з видавництва словників (American dictionary-publishing company Merriam-Webster) і згаданою вже Global Language Monitor. У ФРН рейтинг слів під назвою „Слово року“ обирає Товариство німецької мови, який ми розглядатимемо нижче [5].

Компанія Global Language Monitor (надалі GLM) зі штаб-квартирою у м. Остін (штат Техас, США) займається визначенням, фіксуванням і аналізом мовних культурних трендів по всьому світу, приділяючи основну увагу англійській мові. GLM використовує технологію Narrative Tracker для аналізу глобальної мережі Інтернет і ЗМІ. Ґрунтом цієї технології є глобальний підхід, що забезпечує аналіз даних у реальному часі, достовірну картину стосовно будь-якої теми та в будь-який час. Система аналізує Інтернет, блоги, 75 000 найбільш поширених друкованих і електронних ЗМІ, а також нові соціальні медіа. Отже, рейтинг GLM ґрунтується на актуальному вживанні слів в англомовних країнах і складається з десяти найбільш уживаних слів, фраз, назв та імен, що разом нараховує тридцять одиниць. Залучення даних із п’яти континентів підтверджує зростаючу популярність англійської мови у світі, адже на сьогодні кількість її носіїв в англомовних країнах нараховує більше півтора мільярди людей. Отже, використання аналітиками компанії терміну global English “глобальна англійська” є цілком виправданим з огляду на значне розповсюдження англійської, у якій функціонування тих чи інших слів не контролює культурна чи академічна еліта, а його визначають знизу, тобто самі люди, незважаючи на їхню територіальну локалізацію [4].

Німецьке Gesellschaft für deutsche Sprache (далі GfdS), розташоване в м. Візбаден, уперше оприлюднило список найуживаніших слів у 1971 р., а з 1977 р. створює рейтинги слів кожного року і публікує їх у газеті Der Sprachdienst. Такі слова й вирази відбивають політичне, економічне і соціальне життя країни та її мешканців за рік. З 1991 року обирають також найменш популярне слово року та найуживаніше речення року. До 1999 р. GfdS визначало слова, що мали відношення здебільшого до ФРН, а з початком нового тисячоліття схожі рейтинги були запроваджені в інших німецькомовних країнах: спочатку в Австрії, далі у Ліхтенштейні, а згодом і у Швейцарії [3].

Рейтинг GfdS не має такого глобального характеру, як GLM, адже при створенні, наприклад, списку десяти найуживаніших слів 2011 року було проаналізовано близько 3000 документів із різних інформаційних джерел, обраних авторитетним журі з провідних науковців товариства. Основним критерієм, за яким обирали слова, був не кількісний чинник, а насамперед їхня значущість і популярність протягом року.

Отже, слова й словосполучення, що стали найуживанішими в 2011 році за результатами англомовного і німецькомовного рейтингів, можна поділити на декілька тематичних груп відповідно до опису політичних і економічних процесів, соціальних проявів та інших складових життя людини.

Найчисленнішою тематичною групою німецького й англійського рейтингу стали слова, що стосуються опису політичних та економічних подій, серед яких

окремо вирізняємо слова і фрази на позначення соціальних протестів, що охопили велику кількість країн у минулому році. Пол Дж. Дж. Пайяк, президент GLM, зазначає, що складений рейтинг слів 2011 року відбиває здебільшого політичне й економічне занепокоєння усього розвинутого світу [4]. Отже, очолили американський рейтинг дієслово *occupy* та словосполучення *Arab Spring*. Цікаво, що *occupy* "захоплювати" визначене найпопулярнішим словом не тільки компанією GLM, а й журналістами часопису Time (у якому запропоновано власний рейтинг найуживаніших слів 2011 року) та американським лінгвістом Джефом Нюрнбергом, професором каліфорнійського університету в Берклі. Громадянський рух Occupy Wall Street "захопи Уолл Стріт" набув широкого розголосу по всьому світу і знайшов підтримку як у жителів Нью-Йорку, так і в інших громадян США. Відомо, що організатори руху підтримують зв'язок зі своїми однодумцями в багатьох країнах світу, і спроби долучитися до цього руху були й в Україні. В обох рейтингах трапляється на перший погляд схожа фраза англ. *the Other 99* та нім. *Wir sind die 99 %*. Обидва вирази позначають більшість, що живе в західних демократіях і залишається осторонь надзвичайних прибутків 1 % заможних співгромадян, але німецький варіант за своєю формою відповідає основному лозунгу occupy-руху і виражає нерівний розподіл влади і грошей у суспільстві. Загальний настрій цих людей щодо армії чиновників виражено в іншому найпопулярнішому словосполученні GLM рейтингу *anger and rage* "гнів та лють".

До тематичної групи, що стосується протестів на Близькому Сході й у Північній Африці, належить і словосполучення *Arab Spring* "арабська весна". Воно описує серію повстань і соціальних протестів, які прокотилися весною 2011 р. багатьма країнами арабського світу. У німецькому рейтингу також знаходимо новий політичний термін *Arabellion*, що походить від *Rebellion* "повстання" та *arabisch* "арабський" і займає третє місце за популярністю. Цікаво, але німецьке слово не має таких романтичних конотацій, як *Arab Spring*, що ставить його в один ряд із, напр., Оксамитовою революцією в Чехословаччині, Революцією троянд у Грузії чи Жасминовою революцією в Тунісі. Продовжують тему повстань найуживаніші за версією GLM ім'я жителя Тунісу *Mohamed Bouazizi*, який вчинив акт самопідпалу та став символом Арабської весни, і назва *Tahrir Square* "площа Тахрір" у Каїрі, де 25 січня минулого року відбулася найбільша демонстрація проти Хосні Мубарака.

До групи слів політичної спрямованості залучаємо найбільш згадувані в 2011 році імена політичних діячів *Muammar Gaddafi*, нещодавнього лідера Лівії, *President Obama*, вжите в ЗМІ здебільшого в контексті втрачених надій і сподівань американців на краще, а також *Chinese Paramaunt Leader Hu Jintao*, Генерального секретаря ЦК Китаю Ху Цзіньтао, під керівництвом якого здійснюється глобальна економічна реструктуризація й вихід Китаю на ключові позиції у світі. До складу рейтингу увійшли також найбільш згадувані в ЗМІ фрази провідних політиків. Це, напр., *Make no mistake about it!* "Не помилиться в цьому!", що повторював президент Обама тисячі раз із часів його виборів у 2008 році. Обіцянка Філіпа Реслера *Ab jetzt wird geliefert!*, якого обирали на посаду голови Вільної демократичної партії ФРН, буквально перекладена "Від сьогодні почнуться поставки!", тобто фактично є заявою про бажання запровадити новий режим роботи партії і своєчасне вирішення нагальних проблем.

Як в американському, так і в німецькому рейтингах засвідчено слова політичної тематики з іронічним забарвленням. Напр., англ. *bunga bunga* є т.зв. псевдозапозиченням, що набуло актуальності після того, як Сільвіо Берлусконі вжив його для позначення своїх вечірок сумнівного штибу, а нім. *Merkozy* утворене від прізвищ лідерів двох європейських країн Ніколя Саркозі та Ангели Меркель і вживане на позначення політичної єдності Німеччини і Франції стосовно європейської фінансової політики. Широкого використання зазнала також абревіатура англ. *PIIGS*, під якою розуміють групу економічно проблемних країн, а саме: Португалію, Італію, Ірландію, Грецію та Іспанію, що можуть загрожувати економічній стабільності Єврозони. Абревіатура викликає усмішку, адже перші літери назв країн, з яких вона складається, разом нагадують англ. *pig* "свиня". Економічний колапс є свинею, що її підклала п'ятірка країн іншим членам Європейського союзу, які змушені надавати фінансову підтримку сусідам. У німецькому рейтингу знаходимо також дієслово *guttenbergen*, що стало синонімом до слів із значенням "списувати" і виникло завдяки колишньому міністру оборони ФРН на прізвище Гуттенберг, якого було спіймано на плагіаті при написанні докторської дисертації.

До групи слів економічної тематики увійшли англ. *deficit* "дефіцит" та *the great recession* "велика рецесія" на позначення поточної глобальної економічної реструктуризації. Сюди ж зараховуємо нім. *hebeln*, що можна перекласти як "домкратити". Боргова криза спричинила виникнення нового значення технічного терміна, вживаного для опису мінімальних фінансових зусиль щодо досягнення максимального ефекту з порятунку євровалюти.

Окрему підгрупу слів економічної спрямованості складають слова й вирази, що описують нові технології та технічні досягнення. Серед них такі англійські слова, як *fracking* "спосіб добування палива з нерозроблених родовищ", *drone* "дистанційно пілотовані літальні апарати, що використовуються розвідкою", *Linear No Threshold*, скорочено *LNT* (абревіатура на позначення особливого методу визначення негативного впливу радіації після вибуху на атомній електростанції у м. Фукусіма). До цієї групи залучаємо також ім'я *Steve Jobs*, одного із засновників корпорації Apple, чия високотехнологічна продукція набула широкої популярності в усьому світі. Смерть підприємця після тяжкої хвороби в 2011 році стала справжньою втратою для багатьох шанувальників його революційних розробок у сфері комп'ютерних технологій. Разом з іменем талановитого бізнесмена в англомовних ЗМІ широко вживали фразу *Osama bin-Laden and Seal Team 6* у контексті роздумів про те, хто саме здійснив найбільший вплив на світ: члени Аль-Каїди чи креативна команда під керівництвом Стіва Джобса.

Серед найбільш популярних слів 2011 року, за версією американського рейтингу, є назви на позначення природних явищ та стану навколишнього довкілля загалом. Напр., *haboob* (слово арабського походження, що позначає піщану бурю) та словосполучення *climate change* "зміна клімату", що досі залишається актуальним і вживаним стосовно незадовільного стану довкілля й подекуди катастрофічної екологічної ситуації, спричиненої діяльністю людини.

Німецькомовні та англомовні ЗМІ однаково часто коментували найбільшу техногенну катастрофу початку 21 ст., що відбулася в Японії. Так, назва міста *Fukushima*, яке стало епіцентром землетрусу, цунамі, а згодом і витоку радіації на АЕС, фігурує як у рейтингу GLM, так і GfdS. Інша трагічна подія 2011 року, загибель російської хокейної команди внаслідок авіакатастрофи літака Як-42, привернула увагу англомовної аудиторії, тому до американського рейтингу увійшла назва *Yaroslavl Lokomotiv*. Значна кількість коментарів цієї події викликана очевидно тим, що у двох найбільших англомовних країнах світу, Канаді і США, існує великий інтерес до хокею, про що свідчить значна кількість зареєстрованих у клубах хокеїстів (більше 1 000 000 гравців).

Можна виокремити також групу слів і виразів, що стосуються повсякденного життя людини, серед яких, напр., слова кулінарної тематики з американського рейтингу: *non-veg* скорочене від *non-vegetarian* "невегетаріанська" (їжа, яку подають із м'ясом), *Kummerspeck* (слово німецького походження, що позначає емоційне переїдання). До цієї ж групи належать слова на позначення елементів світського життя. Це англ. *Trustafarians* "заможна, "золота" молодь", а також словосполучення *Royal Wedding*, пов'язане із королівськими весіллям у Великобританії, що привернуло увагу мільйонів людей у всьому світі. Відповідно ім'я *Kate Middleton* також часто згадували в ЗМІ, адже елегантність і стиль герцогині Кембриджської завоювали велику кількість шанувальників. Цікаво, що німецький рейтинг не фіксує у своєму складі жодного слова на позначення світських подій.

Серед результатів американського рейтингу засвідчено мовну одиницю, що фактично за своєю формою не є словом. Це запозичений із Інтернет-сленгу акронім англ. *3Q*, що отримав широке розповсюдження у значенні "дякую".

Окрему тематичну групу складають слова медичної тематики, подані німецьким рейтингом. Напр., запозичене з англійської *Burnout* "емоційний вибух", тобто синдром емоційного вигорання, який має вигляд зростаючого емоційного виснаження і є ознакою сучасного напруженого ритму життя. До цієї групи зараховуємо також і нім. *Stresstest*, медичний термін, який траплявся в багатьох контекстах німецькомовних ЗМІ. Медики під стрес-тестом розуміють перевірку витривалості людини на спеціальному тренажері, але в 2011 р. тестування змушені були пережити банки, проект побудови залізної дороги Штутгарт 21, уряд федеральної землі Баден-Вюртемберг тощо. Отже, референтне значення слова розширилося і поповнилося політичною, економічною та соціальною складовою, а також увійшло до активного словника носіїв німецької мови. Останнє слово з німецького рейтингу цієї тематичної групи *Killersprossen* досл. "пагони-вбивці", вжите журналістами навесні 2011 року на позначення рослин, інфікованих новим захворюванням – кишковою паличкою Ehec. Хвороба довго тримала в напрузі населення ФРН й інших європейських країн, адже через її дію було зафіксовано декілька смертей.

Отже, за результатами аналізу рейтингів слів 2011 року можна висновкувати про те, що в німецькій і англійській мовах актуалізовані й отримали мовне вираження соціальні катаклізми (зокрема, численні акції протесту), політичні процеси (розчарування у фігурах деяких політиків тощо), економічний стан країни (продовження т. зв. рецесії, криза євро і т. ін.), техногенні та природні катастрофи. Не зважаючи на те, що процеси глобалізації впливають і на роботу

ЗМІ, які фактично передають однакові повідомлення в будь-якій країні світу, перше місце в рейтингах займають різні слова (англ. *occupy* та нім. *Stresstest*), що може свідчити про різні моделі поведінки носіїв зазначених мов. Так, англомовна аудиторія підтримує активну протидію негативним чинникам, вона готова до боротьби, зокрема з державними органами влади, а носії німецької мови прагнуть докласти зусиль для підвищення власної стресостійкості в складних умовах політичної та економічної кризи.

Видається, що подальші дослідження рейтингів слів інших мов є перспективними, адже це дозволить доповнити уявлення про мовні картини світу й визначити універсальні та мовно-специфічні ознаки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганєчко В. В. „Наївні“ уявлення про мову (антирейтинг слів німецької та англійської мов) // Актуальні проблеми менталінгвістики. – Черкаси : Ант, 2011. – С. 62–64.

2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М : Прогресс, Универс, 1993. – 656 с.

3. „Stresstest“ zum Wort des Jahres 2011 gewählt // Gesellschaft für deutsche Sprache. – 16.12.11 [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.gfds.de/presse/pressemitteilungen/161211-wort-des-jahres-2011/

4. Top Words of 2011, ‘Occupy’ is 2011 Word of the Year // The Global Language Monitor. – Sunday, February 05, 2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.languagemonitor.com/global-english/top-words-of-2011/

5. Wort des Jahres [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://de.wikipedia.org/wiki/Wort_des_Jahres

Veronika Ganechko

Word-rating of the German and English languages: lingua-cultural aspect

The article deals with the word-ratings in the English and German languages in lingua-cultural aspect. The author points out that the most popular and useful words of mass media make an integral part of the linguistic world image.

Key words: word-rating, linguistic world image, cultural linguistics, German, English.

Тетяна Бондаренко

ВЕБ-КОМЕНТАРІ ЯК МАРКЕР КОМУНІКАТИВНОГО ПОРТРЕТА АУДИТОРІЇ ІНТЕРНЕТ-ВИДАННЯ

Стаття пропонує характеристику веб-коментарю в проекції на особливості комунікативного ескізу медіааудиторії. На підставі лексико-фразеологічної фактури досліджуваного контенту доведено, що лінгвоповедінка інтернет-споживачів маркована якісно новими параметрами мовного веб-ужитку та відіграє важливу роль в аудиті інформаційної продукції.

Ключові слова: веб-коментар, аудиторія медіа, комунікативний портрет, мовна поведінка, лексико-фразеологічні особливості інтернет-контенту.

Нині на ринку медіа помітна гостра боротьба за споживача, оскільки інформаційне середовище доводить факт надлишкового пропонування та водночас вибагливого попиту аудиторії, чию лояльність здобувають у різний

спосіб: передовсім через виготовлення релевантної інфопродукції, шляхом залучення читачів до створення контенту та реагування на нього. Індикатором ефективності видання стає ступінь активності реципієнтів, рівень їхньої зацікавленості матеріалом.

Згідно з влучним висловом Г. Почепцова, «…сьогодні головною цінністю стала не інформація, а увага людини» [14, с. 10]. В інтерв'ю «Телекритиці» Л. Бершидський – редактор-консультант «Українського Медіа Холдингу» – наголосив, що найкраще працюють так звані «фічі» (англ. feature – особливість, «фішка»), які взаємодіють із читачами: опитування, можливість коментування, використання коментарів як матеріалів.

Дослідницької уваги потребує коментування, що дає змогу не лише активізувати читача виробляти контент, а й вивчати портрет аудиторії, формувати чітке уявлення про профіль користувачів, окреслювати шляхи утримання реальних споживачів і залучення нових реципієнтів. Аудиторія, що коментує журналістські матеріали, є активним споживачем медійної продукції, інформаційно дієспроможною частиною суспільства, а отже, потребує спеціального студіювання в аспекті лінгвістики та соціальних комунікацій.

Актуальність теми дослідження вмотивована прагматичними потребами окреслення комунікативного ескізу аудиторії медіа, що відіграє маркаційну роль у вивченні споживача інформаційної продукції, а також аргументована якісно новими параметрами мовного веб-ужитку.

У статті зроблено спробу проблематизувати такі тематичні аспекти, як коментування веб-матеріалів і комунікативний портрет аудиторії. Відповідно до цього теоретичною базою розвідки послугувало кілька дослідницьких напрямів, що вможливили комплексний підхід до розв'язання проблеми. Перший напрям представлений працями з галузі комунікативістики, де обґрунтовано теоретичні засади мовної особистості, комунікативного паспорта й портрета людини (див. студії Ф. Бацевича [2], Ю. Караулова [6], В. Паращук [12]), описано типи мовних особистостей (Т. Балихіна, М. Нетьосина [1], А. Гафарова [3], С. Леорда [10], І. Пономаренко [13]). По-друге, предметом наукового осмислення постає аналіз феномену портрета медіааудиторії в соціальних комунікаціях (М. Дедюкова [5], Д. Колезєв [7], К. Левченко [9], Г. Почепцов [14]). Третій напрям репрезентований студіями з лексикології, фразеології, стилістики української мови (І. Білодід, А. Коваль, І. Кочан, Л. Мацько, О. Пономарів, О. Сербенська, І. Ющук та ін.), що посприяли рефлексії мовної специфіки веб-коментарів та їхнього функційного навантаження.

Мета розвідки – вивчити особливості мовного портрета аудиторії регіонального медіа на платформі інтернет-ресурсу «Прочерк», проаналізувати специфіку мовної поведінки, окреслити комунікативно-соціальний портрет інфоспоживача.

Досягнення окресленої мети прогнозує виконання низки завдань: проаналізувати студії, присвячені дослідженню мовного портрета як лінгвістичного феномену, окреслити термінологійний апарат, проаналізувати лексико-фразеологічну фактуру веб-коментарів, узагальнити риси комунікативного ескізу аудиторії регіонального інтернет-видання.

У сучасній лінгвістиці, створюючи комунікативний портрет певного суб'єкта, характеризують насамперед фонетичні, лексико-фразеологічні й граматичні особливості. У статті, з огляду на вимоги до її обсягу, зосереджено увагу на лексиконі коментаторів, виокремленні найяскравіших характеристик слововживання.

Для реалізації сформульованих завдань застосовано описовий метод, що вможливив спостереження за мовними фактами, їхнє тлумачення; статистичний метод, який дав змогу провести кількісні дослідження та подати аналізовані характеристики у вигляді гістограм.

Емпіричну базу дослідження становить 50 медіапублікацій, розміщених на «Прочерку», і 572 коментарі, опубліковані до них. Інтернет-ресурс «Прочерк. ПРО це говорять ЧЕРКАСИ» створено минулоріч, за цей час авторський колектив зміг сформувати одну з найбільших серед ЗМІ Черкащини аудиторію. Згідно зі статистичними даними сайту bigmir.net, інтернет-ресурс «Прочерк» має серед регіональних ЗМІ найвищий рейтинг за кількістю звернень аудиторії (приблизно 2500 тисячі відвідувачів (6-7-ма позиція) щодня, за умови близько 50 % локальних користувачів). Порівняно з іншими регіональними виданнями, представленими в Мережі (громадсько-політичне видання «Прес-Центр» www.pres-centr.ck.ua – 10-13-те місце; телерадіокомпанія «ВІККА» www.vikka.ck.ua – 30-31-ше місце), аналізоване інтернет-медіа вирізняється низкою переваг: оперативність, локалізація відомостей, наявність авторських проектів, візуалізація контенту, надання аудиторії можливостей для інтерактиву. Крім того, ресурс пропонує можливості й невербального спілкування, оскільки висловити своє ставлення, не коментуючи матеріал, можна за допомогою так званих «лайків». Відвідувач може прочитати коментар та «лайкнути» на кнопки «Хороший коментар!» чи «Поганий коментар!». Це зручний спосіб, не вдаючись до вербальних засобів, висловити своє ставлення, засвідчити присутність, продемонструвати власну прихильність до чиєїсь думки.

До основних понять, які слугують інструментарієм у дослідженні, належать такі терміносполучення: мовна особистість, мовленнєвий портрет, комунікативний і мовленнєвий паспорт, веб-коментар. Більшість дослідників, вивчаючи мовну поведінку особи в різних проекціях, насамперед оперує терміносполученням «мовна особистість», що постає предметом вивчення в лінгвоперсонології – одному з напрямів антропоцентричної лінгвістики (див. праці Г. Богіна, Й. Вейсберга, В. Виноградова,О. Леонтьєва та ін.). Дефініція аналізованого терміна була запропонована російським ученим Ю. Карауловим: мовна особистість – це репрезентація багатокомпонентного набору мовних здібностей, умінь, готовності до мовних вчинків різного ступеня складності [6]. Засновник теорії мовної особистості довів, що особливості мовного портрета формуються на трьох рівнях: вербально-семантичному (лексикон), лінгвокогнітивному (тезаурус) і мотиваційному (прагматикон) [6].

Історичний аналіз еволюції тлумачення феномену мовленнєвого портрета запропоновано в статті М. Гордєєвої [4]. Нам імпонують погляди сучасного дослідника Ф. Бацевича, згідно з якими «комунікативний паспорт людини –

комплексна інформація, яку особа підсвідомо, «автоматично» повідомляє про себе різними засобами: мовного коду, паралінгвістичними, використанням правил, законів, максим, конвенцій тощо – іншим учасникам і тим, хто за цим спілкуванням спостерігає» [2, с. 272]. Натомість «мовленнєвий паспорт людини – інформація, яку людина підсвідомо повідомляє про себе в комунікації засобами мовного коду» [2, с. 272]. Саме ці дефініції обрано як ключові в пропонованій розвідці.

Коментар – ремарка, що дає додаткове пояснення, зауваження та слугує ефективним інтерактивним способом висловлення критичного ставлення, різних суджень і вражень. Дослідник А. Мірошниченко зазначає, що сучасна людина відчуває потребу в так званому «публічному відгуку»: «Завдяки web 2.0 читач-автор відкрив для себе насолоду публічності – вона дає змогу досягати відгуку про своє існування. Це значно вищий градус соціалізації, ніж раніше, коли читач був пасивним і безправним споживачем інформації» [11].

Структура веб-коментаря переважно така: номер за порядком опублікування (наприклад, #1); нікнейм, здебільшого завуальований (як-от *Анувас Нафіговський, Тутешній, ДоброДій*), рідше – відкритий, що називає повне ім’я (напр.: *Оксана Колісник, О. Чуприна, Олег Островський*); власне коментар. Аналізований ресурс опубліковує необмежену кількість коментарів. Середня чисельність – 20–30 читацьких висловлювань. Чи не найбільшу кількість коментарів зафіксовано до матеріалу *«Михайло Калініченко: «Яке щастя не брати участі у цьому бедламі!»* (104 висловлювання), що пов’язане з гучним фактом звільнення М. Калініченка з посади генерального директора обласної телерадіокомпанії.

Для комунікативної активності аудиторії «Прочерку» характерні певні особливості. По-перше, аудиторія найчастіше висловлює власне ставлення (нерідко в саркастично-іронічній формі) до порушеної в матеріалі проблеми, а також стосовно героя публікації. Напр.: *«Це особий фрукт, спиной не повернись ножа встромить, в розвідку з ним не йди ворогу здасть за миску супу. Але зараз його часи і його вітрила вміли вітер…»* [тут і надалі орфографію та пунктуацію збережено]. По-друге, учасники дискурсивної спільноти комунікують між собою, напр.: *«Шановний не турбуйтесь нормальну Родіну захищав в Прикордонних військах… а те що Одарич не служив то прошу ВАС ознайомитись з його автобіографією», «деда ленин, не турбували б ви людей своїми комуноїдними ідеями. Чи в мавзолеї тісно стало?».* По-третє, споживачі можуть заперечувати інформацію, висловлюючи невдоволення роботою журналістів (через допущені мовні й фактичні помилки, необ’єктивність, відсутність інформаційного приводу, замовний характер публікації). Напр.: *«…якщо вже бравуєш тим, що начебто «журналістка», пиши слово преса з однією літерою «С» – з подвоєним сичанням воно вживається тільки в «вєлікАм і мАгучєм язикє» сусідів», «Стаття ні про що … найбільше негативно вразив стиль оцієї, Боже мій, статті чи матеріальчіку».* По-четверте, коментатори формулюють запитання до владців, що може слугувати ідеєю для написання подальших медіапублікацій (напр.: *«А коли з’явиться світлофор на розі вулиць Шевченка-Горького? там пішохідний перехід до гімназії №9?, безліч дітей»*).

На підставі дослідження Д. Колезєва [7] зафіксовано два основні типи реакцій на матеріали: 1) індиферентне ставлення, ігнорування публікацій; 2) активне коментування (негативне, позитивне, нейтральне). Ігнорування журналістських текстів має тематичний характер: найчастіше коментують політичну тематику, резонансні проблеми. Активне коментування – переважно негативне, воно виконує певну катарсичну функцію, слугує своєрідною формою протесту, суспільного обурення. Украй рідко трапляються позитивно забарвлені коментарі, оскільки позитивними емоціями читачі не діляться з різних причин. У ході аналізу зафіксовано поодинокі коментарі на зразок: *«Це ще раз доводить, що наш народ є творцем великих справ не тількі в суто теоретичній науці, а й в прикладних галузях. ... Слава Українському народові, слава Братам-слов'янам!!!», «Браво! Успіхів лікарям. І всім – здоров'я!», «Глибока шана розумним головам та роботящим рукам Черкащини».* Отже, попри переважання негативу, варто зафіксувати поліфонійність коментарів.

У руслі створення ескізу аудиторії «Прочерку» науковий інтерес становить питання про мову коментарів. Із-поміж 572 досліджуваних фігур зафіксовано 167 коментарів російською мовою (29,2 %) та 405 – українською (70,8 %).

Такі статистичні дані свідчать про переважно україномовний портрет аудиторії інтернет-ресурсу «Прочерк». Нерідко читачі демонструють навмисне, стилістично вмотивоване ігнорування правописних та інших мовних норм, напр.: *«Одарич та його кАманда…», «Брєзгують... сплошна антісанітарія ...допотопне обеззараження. ... А керувальники це не бачать, нашо їм проблеми якіхось людішок, вони ... з компутером у кишені…», «Якщо у ПР всі такі проФФесіонали…»* Наявні й вкраплення російською мовою, транслітеровані українськими графічними засобами (напр.: *«Данецкіє-вперьод…», «Пнеться з усіх силочок, аби образити і пише при тому «Нє абіжайтєсь!», «Ту статтю писано до «поднімання тєми»*). Трапляються оригінальні коментарі від читачів, де поєднано обидві мови: *«Шановний Степан. У пани Любы, даже не будучи депутатом, ребенок живет и получает образование не в нэньке Украине, а в Германии. ... А что касается Вашего «хатку прикупив кажуть» то ще кажуть, що у якогось Степана жінка повія... Хочеться вірити, що Вас це не стосується...»*

Аналіз дібраного корпусу одиниць до новинних і резонансних матеріалів (найбільш коментованих текстів) дав змогу виокремити особливості лексико-фразеологічної фактури коментарів як маркерів комунікативного портрета аудиторії інтернет-видання. Дотримуючись логіки викладу, вважаємо за доцільне проаналізувати дібраний фактичний матеріал згідно з такими тематичними спектрами: 1) використання різних семантичних груп

загальновживаної лексики; 2) уживання лексики зі стилістично-функційного погляду; 3) функціювання фразеологізмів у веб-матеріалах.

Характеризуючи першу групу лексики, зауважимо, що провідною стильовою ознакою коментарів є образність висловлювання, якої досягають завдяки різним засобам, зокрема шляхом використання тропів. Так, порівняння допомагає зіставити явища, висловити асоціативні враження (напр.: *«В нас не ремонтують, а мажуть, як старенька бабуся тріщини в глиняній хаті»);* літота дає змогу образно применшити вислів та передати авторське ставлення (*«…потрібно зносити «хатинки» вздовж Дніпра…», «Звичайні тіточки не розбудовують кафе на берегах Дніпра»*); антономазійні фігури, побудовані на використанні власної назви в значенні загальної, слугують засобом передавання переважно негативного, саркастичного ставлення, напр.: *«У калініченків-осипенків одна доля – смітник історії і забуття», «більди, одаричі»*; уїдливість, гірку іронію передано за допомогою саркастичних фігур (*«Є в Черкасах чудовий заклад – обласний психіатричний диспансер… там навчать»*).

Коментатори нерідко вдаються до використання перифраз, оскільки описові звороти допомагають оцінити явище, сприяють яскравості, виразності його відображення. Напр.: *«володар Кединої гори»* – про депутата Верховної Ради України В. Олійника, який проживає в с. Кедина Гора; *«Кольок-горбунок»* – про Миколу Томенка; *«одаричеве плем'я»* або *«стійкий член одаричевого плем'я»* – про прихильників міського голови С. Одарича; *«Карпачова місцевого розливу»* – про депутата обласної ради Л. Майбороду; *«люди з помаранчевою свідомістю»* та ін.

Передати в коректній формі згрубілі вислови коментаторам допомагають евфемізми, читачі нерідко експериментують із добором алюзійних та пом'якшених висловлювань: *«по лікті вимазав руки в те, що не змивається»; «не погано «плаває» хоч ми всі знаємо що не тоне в ополонці», «Стоїть на місточку, в чобОти обутий. А чоботи не їдуть, бо мер... вже приїхав».*

Потужним стилістичним засобом слугує парономазія; ґрунтовані на звуковій близькості, пароніми стають основою для створення каламбурів: *«І «щире» Дякуємо жителям Донбасу за отаку гримасу»; «Ганьба недоучці, ГЕТЬ за межі ЧЕРКАС нехай їде у ДОНБАСС звідки родом АНАНАСС».*

Аналізуючи вживання лексики зі стилістично-функційного погляду як складник лінгвальної фактури, насамперед зауважимо, що слова іншомовного походження становлять нечисленну групу (*«лобіює інтереси, праймеріз»),* отже, споживачі надають перевагу питомій лексиці або словам, які давно запозичені з інших мов.

Оцінно місткими є неологізми, що допомагають запобігти трафаретному зображенню, шаблонному мисленню. Добираючи слово, коментатори експериментують із лексемою, пропонують ситуативні одиниці, як-от: *«відровідна фантазія», «відбухтячити», «мажоритарщики», «социки», «підрахунки»* (особи, які фальсифікують результати виборів), *«списочники», «пакращуватель життя».* Зафіксовані новотвори мають переважно негативно-знижене забарвлення.

Серед фактичного матеріалу не зафіксовано обсценної лексики, оскільки «Прочерк», організовуючи читачів у дискусійному просторі, виконує «ручне» модерування коментарів. Статус «майданчика для коректних дискусій»

зобов'язує замінювати або вилучати ненормативну лексику (як-от: *«Всім допікає не твоя опозиційна діяльність, а твоя, не зовсім здорова,***. У ВР і без тебе *** вистачає…»*), протизаконні заклики, вислови, які розпалюють расову, національну або мовну ворожнечу тощо. Після опублікування коментарю, читач отримає подяку від авторського колективу та ознайомиться зі своєрідним попередженням: *«Дякуємо Вам за надісланий коментар на матеріал «Прочерку». Ваше повідомлення буде виставлене на сайт найближчим часом – одразу після його перегляду модератором. Ми шануємо нашу аудиторію, тому залишаємо за собою право не публікувати коментарі з лайкою, відвертими образами та наклепами, грубим нав'язуванням поглядів».*

Натомість помітною є тенденція до широкого використання пейоративної лексики, тобто стилістично зниженої, яку застосовують як спосіб демонстрування негативних емоцій, посиленої агресивності, фамільярного ставлення до політичних діячів та владців, особистісного самоутвердження на тлі завуальованого імені, про що свідчать такі приклади: *«оце брехло», «не знають, як випендритися», «знаючи звичаї козаків таких Одаричів саджали до чанів з гівном і заставляли вибачатися».*

Продуктивну групу становлять жаргонізми, що мають сміхову природу, маркують висловлювання емоційною впливовістю, сприяють реальному відображенню явищ, до того ж у суспільстві їхнє використання вважають модним і престижним, з огляду на загальні тенденції до криміналізації соціуму, лібералізацію мовної поведінки. Напр.: *«кришувати», «шлепери», «тушка», «провтикав», «морозиться», «інфа», «прокатити», «кинули», «на шару»*; жаргонні сталі вислови *«стригти капусту», «нагинати підприємців», «бандюки тирять бюджет», «галімі секондні автобуси».*

Автори аналізованих висловлювань активно послуговуються розмовно-просторічними елементами, що мають емоційно-експресивне забарвлення, слугують засобом стилізації, допомагають номінувати реалії, індивідуалізувати мовлення героїв, передати негативне ставлення: *«охвіс», «радіво», «шо ви кажете», «тралек», «прям феномен», «патрійотів», «втюхать».*

Для мовного портрета аудиторії «Прочерку» характерне використання фразеологізмів, що гармонійно поєднують інформативний та експресивний функційний потенціал. У веб-коментарях представлені різнотипні фразеологічні одиниці: власне фразеологізми (*«А може горді нашадки козаків «чаркощани» знову викинуть фортель», «Розвалилось як картковий будинок», «Не рядіть Осипенка в тогу постраждалого», «Вишиваний – батька рідного продасть за копійку і в церкві п...»*), крилаті вислови *(«Як казав Іван Світличний, «Якщо не я, то хто? Якщо не зараз, то коли?»*), літературні ремінісценції (*«Пам'ятаєте Штірліца: «Дуже важливим є те, як розпочнеш розмову, а ще більш важливим те, як із неї вийдеш»*) тощо.

Веб-майданчик для дискусій – це сприятлива платформа для утворення нових стійких висловів. Напр.: *«Наїлись покращенням життя вже сьогодні», «Почую кожного!», «молода команда льоні Космоса», «Вкрав порося – посадять, вкрав мільйон – дадуть героя», «Жаба ось ваша совість!», «Перелік цих справ можна в студію?»*

Серед фактичного матеріалу зафіксовано низку трансформованих конструкцій. Попри мовну стійкість і семантичну цілісність, для фразеологічних одиниць характерні гнучкість та проникливість структури. Будь-яка зміна складників прогнозує появу ще потужнішої експресивності та емоційності. Проілюструємо це ширшим контекстом: *«Його б енергію та в нормальне русло – Дніпро б тримав замість дамб», «а віз і нині – не те що там, де був, а відкотився назад на десятиліття!», «Горбатого справить тільки люстрація», «…душа співає і потребує власного музичного акомпоніменту», «вистава про партійну чистку це нова локшина на вуха виборців», «А то хочете і їсти з рук і на «дудочку» жалітися»* та ін. Що винахідливіший читач у доборі фразеологізмів, то яскравіший його коментар. Отже, стійкі вислови відіграють важливу роль у побудові коментарю, емоційно забарвлюють його, передають різні значеннєво-експресивні відтінки.

Проаналізована лексико-фразеологічна тканина веб-матеріалів дає підстави для твердження про те, що читачем інтернет-ресурсу «Прочерк» є споживач, який надає перевагу матеріалам на політичну тему та резонансним публікаціям, реципієнт здебільшого україномовний, освічений, обізнаний із регіональними та всеукраїнськими проблемами. Оскільки контент-майданчик переповнений негаціями, можливо, інтернет-ресурсові буде цікаво й доречно ініціювати кілька проектів, що допоможуть реалізувати позитивні соціальні технології.

Отже, у сучасній комунікативістиці та новій галузі знань – соціальних комунікаціях – інтенсифікована роль антропоцентричного чинника, що вможливлює зосередження уваги на людині не як на товарі, а як на читачеві-автору. З огляду на це рентабельним є вивчення комунікативного портрета аудиторії, що відображає специфіку менталітету, світогляд людини, соціальний статус, рівень її освіченості, інформаційні вподобання, слугує важливим інструментом у координуванні медіадіяльності, підґрунтям для ухвалення рішень про вибір тематики подальших публікацій, проведення аудиту ЗМІ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балыхина Т. М. Коммуникативный портрет современного человека / Татьяна Михайловна Балыхина, Марина Сергеевна Нетёсина // Вестник науки Сибири. – 2012. – № 1 (2). – С. 287–293.

2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.

3. Гафарова А. С. Речевой портрет: социолингвистические характеристики : автореф. дис. … канд. филол. наук : 10.02.19 «Теория языка» / Асия Султановна Гафарова. – Тверь, 2006. – 20 с.

4. Гордеева М. Н. Речевой портрет и способы его описания / М. Н. Гордеева // HQLIB.RU бесплатная интернет-библиотека. – Режим доступа : http://www.hqlib.ru/st.php?n=101.

5. Дедюкова М. В. Характер взаимоотношений коммуникантов в прессе / Марина Валерьевна Дедюкова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена : научный журнал. – СПб., 2009. – № 99. – С. 142–146.

6. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Юрий Николаевич Караулов. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 264 с.

7. Колезев Д. Е. «Активная аудитория»: как читатели спорят с журналистами / Дмитрий Евгеньевич Колезев // Актуальные задачи медиаобразования : сборник научно-методических статей к конференции «Актуальные задачи медиаобразования в условиях расширения общественного участия в управлении образованием» (7–9 декабря 2009 г.). – Екатеринбург : Банк культурной информации, 2009. – С. 66–68.

8. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. / Ірина Миколаївна Кочан. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 423 с.

9. Левченко К. До проблематики вивчення мовленнєвого портрета автора інтернет-щоденника / Катерина Левченко // Збірник наукових праць студентів, апірантів і молодих вчених «Молода наука – 2011» : у 5 т. / Запорізький національний університет. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – Т. 5. – С. 286–289.

10. Леорда С. В. Речевой портрет современного студента : автореф. дис. … канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Светлана Владимировна Леорда ; Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 2006. – 16 с.

11. Мирошниченко А. Новые медиа: «Ты можешь тоже!» / Андрей Мирошниченко // OpenSpace.Ru. – Режим доступу : http://www.openspace.ru/media/projects/19888/details/30569/.

12. Паращук В. Комунікативний паспорт homo loquens / Валентина Паращук // Наукові записки. – Вип. 59. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – 379 с.

13. Пономаренко И. В. Фрагменты коллективного речевого портрета современного студента: на материале синтаксиса : автореф. дис. … канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Ирина Валерьевна Пономаренко. – Таганрог, 2007. – 20 с.

14. Почепцов Г. Від Fasebook'у і гламуру до WikiLeaks: медіакомунікації / Георгій Почепцов. – К. : Спадщина, 2012. – 464 с.

15. Сучасна українська літературна мова. Стилістика / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 588 с.

Tetyana Bondarenko

The web-comments as a marker of the communicative internet edition's audienceportrait

The article offers a description of the Web-comment in the projection to the features of the communicative sketch of media's audience. On the basis of lexical-phraseological texture of the researched content was proved, that the language behavior of Internet users are marked by the qualitatively new parameters of the language Web-application and it plays an important role in the audit of information products.

Keywords: the Web-comment, the media audience, the communicative portrait, the language behavior, the lexical-phraseological features of the internet-content..

Людмила Боть

ПОЯСНЮВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ В МОВЛЕННІ ДІТЕЙ

Статтю присвячено аналізові специфіки пояснювальних конструкцій в усному мовленні дітей молодшого шкільного віку. У ході дослідження, проведеного в ситуативно-прагматичному розрізі, було виявлено широкий іллокутивний потенціал пояснювальних конструкцій.

Ключові слова: мовленнєвий акт, іллокутивна сила, директив, комісив, реквестив, експресив, пояснювальна конструкція.

Розвиток сучасного мовознавства позначений зростанням інтересу дослідників до питань, які стосуються комунікативного аспекту мови, а саме

проблем породження та інтерпретації мовлення. Теоретичною основою такого підходу є розуміння мовлення як діяльності (Л. Виготський, О. Леонтьєв), що здійснюється індивідом – соціальним суб'єктом – і спрямовується на досягнення певних цілей.

У загальній теорії прагматики чільне місце посідає теорія мовленнєвих актів, предметом дослідження якої є насамперед іллокутивна сила мовленнєвих актів. Свого часу Дж. Серль зазначав, що всупереч розповсюдженій думці, основною одиницею мовленнєвого спілкування виступає не символ, не слово, не речення і навіть не конкретний спосіб символа, слова чи речення, а вербалізація задуму (production) цього екземпляра в процесі здійснення акту мовлення [7, с. 159]. «Звернення до поняття мовленнєвого акту як соціального феномена міжособистісної взаємодії, який реалізується за допомогою засобів мови, відкрило нові перспективи в соціологізації, ширше, гуманізації лінгвістики», – зазначає Г. Почепцов [5, с. 12].

Аналіз наукової літератури з питань прагматичної лінгвістики засвідчує, що в центрі мовленнєвого акту, безумовно, перебуває мовець, який «відображає у своїй свідомості відношення між предметом дійсності й компонентами мовленнєвого акту [1, с. 95]», а також адресат, який сприймає повідомлення й інтерпретує його відповідно до своїх когнітивних стратегій. До того ж взаємодія між комунікантами передбачає врахування й інших факторів, які мають важливе значення у функціонуванні висловлювання, зокрема таких компонентів, як мета комунікації, контекст та ситуація, зовнішній зв'язок.

Вивчення пояснювальних конструкцій у дитячому мовленні є актуальною проблемою, оскільки, незважаючи на дослідження, у яких ґрунтовно висвітлено питання прагматичного потенціалу пояснювальних-ототожнювальних висловлень [2; 3], відсутні розвідки, присвячені дитячим поясненням.

Мета нашої статті – установити закономірності функціонування пояснювальних конструкцій у мовленні дітей. Задля досягення поставленої мети слід проаналізувати використання пояснювальних висловлювань у різних комунікативних ситуаціях.

У лінгвістичній літературі описано значну кількість класифікацій мовленнєвих актів, підґрунтям для них є різні прагматичні характеристики. Взявши за основу класифікації іллокутивну мету мовленнєвого акту, вираження психологічного стану мовця, іллокутивну силу, з якою представлено мету, стосунки адресанта й адресата, співвідношення між висловлюванням та інтересами комунікантів, відношення до мовленнєвого контексту, стиль здійснення іллокутивного акту, Дж. Серль запропонував виділяти такі класи мовленнєвих актів: 1) репрезентативи, або асертиви; 2) директиви; 3) комісиви; 4) декларативи; 5) експресиви [6]. У кожній із названих груп диференціюють різновиди.

Вважаємо за доцільне зробити припущення, що пояснювальні конструкції мають неоднакову частотність у різних типах мовленнєвих актів, оскільки, по-перше, тому чи тому типові характерні свої структурно-семантичні особливості, а по друге, молодші школярі ще недостатньо опанували поширені висловлювання.

Проаналізований матеріал усного мовлення засвідчив, що діти молодшого шкільного віку послуговуються не всіма видами мовленнєвих актів, виділеними в таксономії Дж. Остіна та Дж. Серля. Так, у мовленні дітей не зафіксовано декларативів, тобто інституалізованих мовленнєвих актів – вироки, призначення, визначення тощо.

Серед усіх мовленнєвих актів найбільш численними є директиви (за умови, якщо розглядати питання як підклас директивів – у зміст кожного питання закладено бажання отримати вербальну чи невербальну відповідь-реакцію). Цей клас становить 36 % усіх уживань в дитячому мовленні. Експресиви в кількісному відношенні перебувають на другому місці – 29 %. Високу частотність вживання цих мовленнєвих актів пояснюємо тим, що головними для дітей молодшого шкільного віку є особистість співрозмовника та власна емоційна сфера. Це є спільною причиною поширеності емоційних контактів, у процесі яких діти не тільки висловлюють свої емоції, а й співчувають своєму співрозмовникові. Репрезентативи в мовленні молодших школярів становлять 22 %, найменшим у кількісному відношенні є клас констативів – 13 %.

Дитина будує спілкування з оточенням за допомогою комунікативних одиниць, серед яких виокремлюємо категорія експресивів. Вони – одні з найперших мовленнєвих актів, що висловлюють діти. Для експресивів характерними є конструкції емфатичного характеру, вони належать до іллокутивних актів, які виражають внутрішній психічний стан мовця. Експресиви як тип іллокутивних актів також можуть оформлюватися за допомогою пояснювально-ототожнювальних висловлень. У дітей експресиви як первинні вияви емоційного стану виявляються дуже рано й зберігають своє значення протягом усього життя. Окремо та в сполученні з іншими мовленнєвими актами вони завжди притаманні мовленню, і жоден інший засіб передачі не може замінити їх або зменшити їхню кількість серед інших засобів спілкування. Водночас за допомогою експресивів передають не тільки власне емоції, а й ставлення мовця до адресата. Серед експресивних мовленнєвих актів дітей 6–10 років можна виокремити такі групи: ті, що представляють прихильне / позитивне ставлення до особи / об’єкта; негативне ставлення до особи/ об’єкта; подяки; вибачення; вітання / прощання; скарги. Для спілкування дітей характерний високий ступінь емоційності та експресивності, у ньому широко використаний увесь спектр мовленнєвих засобів, що передають емоції. Аналіз кількісного складу кожної групи експресивів засвідчив, що найчастіше діти використовують конструкції вітання та прощання, найменше зафіксовано похвали.

Особливість цих ілокутивних висловлень полягає в тому, що в них дитина-мовець намагається висловити своє відчуття ситуації, а не лише її бачення, розуміння і в такий спосіб вплинути на співрозмовника або читача. Наприклад: донька під час гри пояснює, чому вона допомагає мамі: Лілія П. (8): *На / я за маму заплатила / тому що мама мій друг //*

Специфіку вибачення визначає потреба мовця виправити неналежний стан справ, який був спровокований, спричинений ним. При цьому іллокутивна сила висловлення спрямована на те, щоб мовець повірив у щирість слів, скажімо,

якщо ситуацію, яка виникла, уже не можна виправити. Наприклад: Софія К. (7,4): *Вибач / я нечайно // То оця деталька відскочила // Пробач //* Функціональну придатність пояснювальних конструкцій до вираження й реалізації іллокутивного наміру вибачення визначає те, що мовець має щонайменше дві можливості представити себе в негативному світлі й, відповідно, двічі благати, прохати вибачення в слухача, що, у свою чергу, справляє або може справити належний емоційний вплив на останнього. У такий спосіб мовець і реалізує свій комунікативний намір.

Завдання репрезентативів (асертивів) – фіксувати відповідальність за повідомлення про певний стан справ. Використовуючи репрезентативи, мовець «звітує» про істинність повідомлення, як він її бачить. Це мовленнєві акти, які зобов'язують мовця відповідати за істинність / хибність висловлення, вони є найбільш нейтральними щодо своєї іллокутивної сили. Наприклад: дитина пояснює мамі, як роблять хліб: Олексій Б. (6,4) : *Мам / я тобі скажу / що нам Наталя Петрівна розповідала / що хліб / найдорожчий / що є у світі // Тому/ що зерно спочатку збирає комбайн / це пшениця називається // Потім його мелють на млині // А той дядя/ що меле / він називається мельник //*

Стратегія пояснювальних конструкцій спрямована на детальнішу, зрозумілішу інтерпретацію мовцем конкретного стану речей в одній із пропозицій порівняно з іншою. Дитина-мовець прагне, щоб слухач правильно зрозумів те, що він хоче донести до нього, а це, у свою чергу, стає найоптимальнішим способом убезпечення автора висловлення від звинувачень щодо неправдивості, неточності, адже «вимовлення висловлення є здійсненням дії» [4, с. 109]. До особливостей мовлення дітей у цій групі мовленнєвих актів можна зарахувати просторові пояснення на зразок: Наталя О. (9): *Я там осьо напишу / да / а коли буде контрольна/ то буду там писать//*

Свій прагматичний потенціал пояснювальні конструкції виявляють і в комісивах, іллокутивна сила яких зводиться до того, що мовець (адресант) зобов'язується виконати ту чи ту дію. Причому ця дія, на думку мовця, може бути корисною й адресатові, і адресантові, що дає змогу диференціювати конкретні мовленнєві акти в межах функціонального типу за принципом бажаності / небажаності дій мовця для слухача. До складу комісивних мовленнєвих актів дітей належать обіцянки, згоди / незгоди, попередження, погрози. Особливість комісивних мовленнєвих актів полягає в тому, що в безпосередній ситуації спілкування у мовця виникає потреба глибоко переконати слухача в реальній здійсненності того, про що він говорить, а це сприяє їхньому утіленню в пояснювальні конструкції. Наприклад: Вікторія Б. (8,2): *Мам / я як захочу красиво писать / то я буду красиво писать / бо я ж так хочу //*

У загальному плані директив визначають як висловлення волевиявлення мовцем, спрямоване на каузацію діяльності адресата. Дж. Серль писав, що з погляду іллокутивної мети директиви – це спроби «з позиції мовця домогтися того, щоб слухач щось зробив [6, с. 178]». Іншими словами, особливість директивних мовленнєвих актів полягає в тому, що вони спрямовані на зміну навколишньої реальності за допомогою мовленнєвих дій. Спроби мовця можуть виражатися різними шляхами – як дуже м'яко, у випадках, коли адресант

запрошує адресата щось зробити або ненав'язливо це йому пропонує, так і агресивно, якщо, наприклад, адресант у категоричній формі наполягає на виконанні дії. Залежно від сили іллокуції та перлокутивного ефекту виокремлюють такі різновиди директивів, як наказ, настійна вимога, прохання, порада, пропозиція, інструкція, запрошення, дозвіл, застереження, заборона та ін.

Спостереження над мовленням дітей 6–10 років засвідчує, що пояснювальні конструкції можуть використовуватися в усіх видах згаданих мовленнєвих актів, хоча стосовно деяких існують і певні обмеження. Зокрема, повторюваність інформації в поясненій і пояснювальній частинах висловлення не сприяють функціонуванню пояснення в таких жорстко регламентованих, орієнтованих на чіткий і недвозначний вплив на слухача мовленнєвих контекстах, як наказ, вимога, розпорядження. Такі типи директивів належать до прескриптивних, яким властива облігаторність виконання дії адресатом, пріоритетність позиції мовця, ознака бенефактивності тут не є релевантною, а виконавцем каузованої дії виступає адресат, який перебуває в непріоритетній позиції та не володіє правом вирішувати питання про виконання / невиконання дії.

Більш питомою сферою для функціонування пояснювальних конструкцій є такі мовленнєві контексти директивного типу, де мовець має можливість виявити турботу про слухача, пом'якшивши імперативність висловлення шляхом використання пояснення. Зокрема, широко вживаними в дитячому мовленні пояснювальні висловлення є в ролі порад. Наприклад: Максим М. (8,7): *Ти б краще синьою хатку намалював / а то воно у тебе все зіллється // Або білою і обведи чорним // Да / точно / білою і чорним //* Для конструкцій такого типу характерний високий ступінь мотиваційно-вольової насиченості, оскільки мовець вдається до пояснень, мотивації та прагне переконати, умовити адресата виконати дію. Іллокутивний потенціал порад полягає передусім у тому, що мовець в одному акті мовлення створює враження не тільки майстра порекомендувати щось, але й ніби вказати певні шляхи до виконання тих чи тих дій. Ця можливість ґрунтується на семантиці конкретизації, уточнення. З іншого боку, власне-пояснювальні висловлення, що в другій частині містять інтерпретацію висловленого в першій частині, стають тим засобом, який засвідчує перед мовцем потребу, доцільність, бажаність і, передусім, потенційну корисність виконання чогось саме так, як те рекомендує дитина-мовець.

Отже, ситуативно-прагматичне дослідження діалогів дітей дає підстави стверджувати, що діти молодшого шкільного віку здатні об'єктивно оцінювати ситуацію спілкування й уміло використовувати пояснювальні конструкції практично в усіх типах мовленнєвих актів, що сприяє досягненню комунікативно-прагматичної мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис: [Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / В. Г. Гак; [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. школа, 1986. – 219, [2].

2. Глазова С. М. Пояснювально-ототожнювальні конструкції в українській мові: семантика, граматика, прагматика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. М. Глазова. – Харків, 2005. – 20 с.

3. Загревський Є. І. Безсполучникові складні речення з пояснювальним компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Є. І. Загревський. – Харків, 1999. – 21 с.

4. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. XVII. – С. 22–131.

5. Почепцов Г. Г. О месте прагматического элемента в лингвистическом описании / Г. Г. Почепцов // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. сб. науч. трудов. – Калинин, 1985. – С. 12–18.

6. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. XVII. – С. 170–194.

7. Серль Дж. Что такое речевой акт? / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. XVII. – С. 151–169.

Lyudmila Bot'

Specific explanatory structures in speaking primary school children

The article deals with the analysis of specific explanatory structures in speaking primary school children. The study was conducted in the situation-pragmatic perspective, found wide illocutionary potential explanatory structures.

Keywords: speech act, illocutionary force of directive, komisyve, rekvestyve, expressive, explanatory structure.

Вікторія Руденко

ОСОБЛИВОСТІ ВІРТУАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ (МОВНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглянуто особливості віртуальної комунікації в мережі Інтернет та вплив Інтернет-спілкування на формування мовної особистості. Здійснено аналіз окремих мовних засобів спілкування в Інтернеті, виокремлено основні етикетні аспекти комунікації в цій мережі.

Ключові слова: Інтернет-спілкування, Інтернет-жаргон, етикетні формули Інтернет-спілкування, мовленнєва поведінка в мережі.

У XXI ст. Інтернет-спілкування так тісно ввійшло в життя людини, особливо молодої, що психолінгвісти виокремлюють новий тип мовної особистості – «особистості, що переважну більшість часу спілкується в соціальних мережах», «особистості, яка не уявляє власної комунікативної діяльності без он-лайн-спілкування» [3]. У зв'язку з цим учені зауважують, що відбувається не лише трансформація свідомості особистості, а й організація нового мережевого мислення [5]. Безперечно, що такий інформаційний простір впливає на мовну ситуацію в країні, є специфічною сучасною інформаційною реальністю з промовистою назвою Інтернет.

Особливий функціональний різновид мови – мова електронних засобів комунікації – почав привертати увагу вчених-філологів ще наприкінці XX – на початку XXI ст. Так, А. Атабекова [1] дослідила специфіку мовного подання інформації на web-сайтах, О. Романов [4] вивчав закономірності формування та функціонування лексики сфери комп'ютерних технологій загалом, а також

особливості її уживання в реальних ситуаціях спілкування, Р. Газізов [3] у своїх працях звертався до проблеми нормативності мовленнєвого етикету в віртуальній комунікації. Т. Виноградова [2] стверджує, що цілком слушно можна говорити про зародження нового стилю спілкування – Інтернет-спілкування. Вітчизняний мовознавець О. Тур [7] аналізує особливості мови віртуальної комунікації як особливого стилю спілкування. М. Столярова [6] має вагомі напрацювання, які стосуються етикету у віртуальній англомовній комунікації. Проте всі науковці зауважують, що проблема Інтернет-спілкування залишається невивченою, малодослідженою. Очевидно, такий стан справ зумовлений тим, що більшість учених не мають практичних навичок спілкування в мережі, володіють інформацією про Інтернет-жаргон, Інтернет-сленг на теоретичному рівні розуміння цього явища. Проблема, яку розглядаємо, надзвичайно вузько порушена в працях українських дослідників, на відміну від російських.

Метою нашої публікації є визначення ступеня й характеру впливу Інтернету як засобу масової комунікації на формування мовної особистості. Поставлена мета передбачає виконання низки завдань: з'ясувати теоретико-практичні підходи науковців до вивчення ролі Інтернет-спілкування в мовленнєвому розвитку людини; проаналізувати походження окремих мовних засобів, характерних для стилю Інтернет-спілкування; визначити етикетні особливості мовлення в глобальній мережі.

Нині питання про зарахування Інтернету до числа засобів масової комунікації залишається дискусійним в науковому світі. Але значний вплив всесвітньої мережі на особистість (йдеться не лише про мовний аспект проблеми, а й психічний, соціокультурний, інтелектуальний) ніхто з науковців не заперечує. Залишається констатувати, що Інтернет як глобальна соціально-комунікативна мережа призначений для задоволення інформаційно-комунікативних потреб особистості. Але, на жаль, простежується тенденція до виокремлення Інтернету як єдиного джерела комунікації.

Вважаємо слушним виокремлювати стиль Інтернет-спілкування, оскільки більшість молоді не лише активно спілкується в мережі, а й створює своєрідні мовні одиниці віртуального світу, які не поступаються жаргонам в'язнів, а подекуди є навіть більш незрозумілими й невмотивованими для людини, далекої від віртуального світу. Крім того, опитування студентів I–IV курсів Черкаського національного університету ННІ української філології та соціальних комунікацій продемонструвало надзвичайно широку обізнаність (150 осіб) у значеннях мовних одиниць Інтернет-жаргону, на відміну від викладачів, які не можуть витлумачити більшість згаданих лексем. Наприклад, *опера, оперета* – інтернет-браузер Opera; *гуглити* – щось шукати в мережі через Google – найпопулярніший пошуковий сервіс; *ламер* – новачок; *баян (боян, боянчег)* – загальновідоме, те, що всім набридло; *юзати* – користуватися; *флудер* – людина, яка багато та беззмістовно коментує подію, явище; *трабли* – проблеми з налаштуванням Інтернету; *пост* – повідомлення на форумі; *жаба, фотожаба* – слова, пов'язані з програмою, яка дозволяє обробляти фотознімки (Photoshop);

дякс – поєднання українського «дякую» та англійського «thanks» тощо. Зауважимо, що для Інтернет-спілкування є характерною специфічна лексика, так звані абревіатурні мовні засоби іншомовного походження, які зрозумілі кожному користувачеві мережі. Наприклад, IMXO (англ. In My Humble Opinion) – по-моєму..., як на мене, lol – (англ. Laughing Out Loud) – регочу на всю горлянку, 4u – (англ. For You) – для тебе. Новачку в Інтернет-мережі будуть незрозумілими деякі комбінації розділових знаків, символів, що позначають різні емоційні стани – смайли. Наведемо приклади деяких смайлів **:-)** – посмішка, **:-/** – розчарування, **:-[** – незадоволення, **:-X** – мовчу, =8-[…] – переляк, **:-(-** сум, **:-)*** – поцілунок. Наведені мовні засоби функціонують не лише в мережі, а й переходять у повсякденне розмовне мовлення.

Навіть пересічного користувача (не філолога) може вразити суцільне ігнорування комунікантами нормативності мовлення щодо орфографії, граматики, пунктуації та ін. На думку М. Столярової, віртуальна комунікація як явище нове спирається на динамічну технологію, тому правила її реалізації продиктовані швидше прагматичним розумінням зручності й швидкості комунікативного акту [6, с. 4]. Вважаємо, що філологічно грамотна людина ніколи не дозволить собі нехтувати правилами орфографії задля оптимальної зручності висловлювання. А суцільна неграмотність свідчить про низький рівень освіченості учасників спілкування, причому, чим молодший вік комуніканта, тим більша кількість помилок у висловлюваннях.

Характерними ознаками Інтернет-стилю вважаємо гіпертекстуальність, спонтанність, письмово-усну форму спілкування (незвичайну форму реалізації мовлення – усного за внутрішньою концепцією, але реалізованого в письмовій формі). Слід зазначити, що кожному стилю спілкування притаманні певні норми й правила мовленнєвої поведінки, тому, умовно розглядаючи Інтернет-комунікацію як стиль спілкування, вивчимо проблему дотримання комунікантами норм мовленнєвого етикету, що забезпечують успішність будь-якого комунікативного акту, зокрема й у мережі.

Актуальність досліджень проблем Інтернет-спілкування, етикету в мережі зумовлена ще й тим, що дедалі більше зростає аудиторія користувачів Інтернет, а отже, важливим стає вивчення принципів, законів і правил комунікативної взаємодії у віртуальному просторі. Рекомендації й поради щодо належної поведінки в Інтернеті мають зазвичай неофіційний характер і отримали назву «нетикет» (нет (Інтернет) + етикет), або «мережевий етикет».

К. Смолянинова наголошує, що мовленнєва норма спілкування – це мовленнєво-комунікативні права й обов’язки особистості. Головним складником мовленнєвої культури є національна культурно-мовленнєва традиція, що реалізується в етичних установках спілкування [5, с. 102]. Українські інтернет-користувачі в онлайн-спілкуванні частіше послуговуються традиціями російського мовленнєвого етикету. Це, можливо, є наслідком того, що в реальному мовленні комуніканти частіше обирають російські етикетні формули («*прівєт*» – замість *привіт*, «*спасіба*» – замість *дякую*, «*спокойной ночі*» замість *на добраніч*). Спілкування, яке відповідає нормам етикету – це спілкування, що регулює взаємостосунки людей у соціумі, явище надскладне й

багатоаспектне. У реальному житті кожна вихована людина щодня багаторазово використовує у власному мовленні етикетні формули привітання, подяки, побажання, прощання тощо. Немає сумнівів у тому, що люди не задумуються над тим, яку етикетну одиницю застосувати в певній ситуації. Коли ж говорити про Інтернет-спілкування, то можна припустити, що відбувається проектування реального спілкування на віртуальне, у цьому разі можна провести аналогію між чатом, форумом та усною бесідою, вираженою в письмовій формі. Зазначимо, що проведене дослідження Інтернет-спілкування доводить, що спілкування в режимі он-лайн позбавлене ввічливості, елементарних правил комунікативного етикету. Рідше спостерігаємо нейтрально-нормативну форму ввічливості, частіше – грубість, невихованість, лихослів'я.

Ми проаналізували спілкування в соціальних мережах, форумах, чатах, ICQ та виявили типові формули, які важко назвати етикетними. Наведемо конкретні приклади:

1. Для привітання учасники Інтернет-спілкування найчастіше використовують такі мовні одиниці: *прівєт; привітики!; прівєт, народ!; ягділа?; драстя!; здарова!; так, ну шо… прівєт чи шо?; прівєєєєєєєєттттт!*

2. З метою спонукання до спілкування: *Давайте общаться!; пішли в приват; дівчата з Черкас, прийом..?; у кого єсть аська, стукайте* та ін.

На відміну від чату, який не має чітко сформульованої теми спілкування, форум є тематично організованим середовищем електронної комунікації, тому його користувачам не варто вживати ніяких формул, що спонукають до спілкування.

Досить часто учасники чат-спілкування з'ясовують місцезнаходження співрозмовника: *дівчата, налітай на парнішу з Черкас!; дівки з Черкас є?; Черкаси не пролітали?; Черкаси, привіт!; Черкаси, ааааааууууу!; тут Черкаси є? чи всі вимерли?* тощо.

Учасники форуму зазвичай не цікавляться, звідки їхній співрозмовник, оскільки досить часто вони самі вказують місцезнаходження під аватаром (картинкою, яка характеризує конкретну людину), хоча ця вказівка може бути абстрактною: *Чикаго (мається на увазі місто Черкаси); Файна Юкрайна; глибинка; юзе (південно-західний район Черкас); звідки не повертаються* тощо.

Найбільш поширеною формою закінчення комунікативного акту в чаті найчастіше використовуються формули: *удачки!; з вами сьодня нецікаво; нічого нормального, виходжу в реальність; па-па!; всім пока!; досвідос* тощо.

Аналіз практичного матеріалу доводить, що учасники Інтернет-спілкування досить часто порушують традиційні норми мовленнєвого етикету, завершуючи своє перебування в мережі нівелюванням завершальної стадії розмови – прощання, виходять з комунікації без використання будь-яких етикетних формул. Вважаємо, що це не є порушенням норм мовленнєвого етикету в межах чатів, форумів, оскільки в безперервному потоці повідомлень досить важко помітити співрозмовника, який вийшов з мережі. У випадку дотримання правил мовленнєвого етикету, що стосуються обов'язкового привітання й прощання, відбулося б суцільне мега-повідомлення з відповідних фраз.

Підсумовуючи, зазначимо, що мережа Інтернет запроваджує нові стереотипи міжособистісної мовленнєвої поведінки, а також нову форму існування власне мови й комунікації в цілому. Новий стиль життя вимагає трансформації старих мовних засобів комунікації або вживлення в нього нових. Так, сленг є загальновживаною лексикою в Інтернет-користувачів, що відповідно наближує віртуальну комунікацію до жанру усного розмовного мовлення.

Про те, що Інтернет-мовлення перебуває на межі з усним, свідчать специфічні закреслення, виділення. Тобто, закреслене слово означає те, що співрозмовник спочатку нібито хотів сказати, але потім передумав і закреслив, так звана обмовка в мовленні, що є звичним явищем для усного спілкування. Наприклад, *«суржик це ~~мова~~язик, яким ~~розмовляють~~розговарюють в Україні»* , *«сказав – ~~забув~~ зробив»*.

Мовленнєвий стиль віртуальної комунікації перебуває в тісному взаємозв'язку з традиційним розмовним стилем, потребує окремих ґрунтовних наукових досліджень, оскільки є специфічним стилем розмовного мовлення переважної більшості молоді, зокрема студентів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атабекова А. А. Интернет как средство социокультурной адаптации изучающих иностранный язык // Материалы II Всероссийской конференции «Иностранный язык в системе непрерывного образования: проблемы преемственности» / А. А. Атабекова. – Пермь, 2000. – С. 52–57.

2. Виноградова Т. Ю. Специфика общения в Интернете: Лингвокультурологический аспект / Т. Ю. Виноградова. – Казань, 2004. – С. 63–67.

3. Газизов Р. А. Речевой этикет в Интернете / Р. А. Газизов. // Культура общения и ее формирование. Вып. 19. Межвузовский сборник научных трудов– Воронеж : Истоки, 2007. – 174 с.

4. Романов А. А. Социокультурные и психологические аспекты коммуникации / А. А. Романов. // Международная конференция: «Психология общения: Социокультурный анализ» – Материалы конференции. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 270–272.

5. Смолянинова Е. С. Нормы речевого этикета в виртуальной коммуникации / Е. С. Смолянинова // Вестник Воронежского государственного университета (Филология. Журналистика). – 2009, № 2. – С. 101–103.

6. Столярова М. О. Етикет у віртуальній англомовній комунікації (на матеріалі чатлайнових сесій) : дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.

7. Тур О. М. Норми мовленнєвого етикету та особливості Інтернет-спілкування / О. М. Тур // Матеріали Всеукраїнської конференції «Язык, речь, речевая коммуникация» [Філологічні науки]. – Кременчук, 2009. – Вип. 7. – С. 85–90.

Victoria Rudenko

Peculiarities of virtual communication

The article views the peculiarities of virtual communication in Internet and the influence of Internet communication on forming a linguistic personality. Separate linguistic means of communication in Internet are analyzed, main etiquette aspects of communication in this network are singled out.

Key words: Internet communication, Internet slangs, etiquette formulas of Internet communication, speech behavior in the network.

Анна Глущенко

ЕМОЦІЙНІСТЬ ТЕКСТУ ТА ЕМОЦІЙНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ МОВЛЕННЯ: ЛІНГВОПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Статтю присвячено дослідженню емоційного компоненту мовленнєвого процесу, взаємозв'язку емоційного стану мовця з відбором мовленнєвих засобів, залежності відбору мовних засобів від соціально – психологічних чинників комуніканта та його особистісних характеристик; зроблено спробу проаналізувати роль емоційної саморегуляції мовлення.

Ключові слова: емоційний стан, емотивний, емоційна саморегуляція мовлення, експресивний, комунікативна ситуація.

Значущість емоцій для соціальної та комунікативної компетенції людини не викликає сумніву, оскільки всі вияви людської активності пов'язані з певними емоційними переживаннями. Емоції є об'єктом аналізу цілої низки наук – психології, нейропсихології, психіатрії, фізіології, педагогіки, лінгвістики. Визначення статусу емоцій має практичне значення, але на сьогодні багато проблем все ще залишаються нез'ясованими. Зокрема, дотепер залишається дискусійним питання про кількість емоцій та емоційних станів, їхня класифікація, бракує чіткого розмежування емоцій, емоційних станів та почуттів (деякі науковці взагалі вважають ці поняття тотожними), також наявні розбіжності в поглядах на кількість основних емоцій. Оскільки емоції постійно супроводжують людину, їхнє правильне розуміння, адекватне сприйняття та аналіз мають наукове значення. Практично будь-яка комунікативна ситуація є емоційною, тому проблема розпізнання емоцій та їхнього вираження в мовленні важлива як для дослідження самого мовлення та емоцій, так і для саморегуляції комунікативної поведінки людини [3, с. 95]. У статті опираємося на термінологію та дослідження В. І. Шаховського [7], В. А. Болотова [2] та Н. В. Вітт [3] для розрізнення понять "емоційний", "емотивний" "емоційна саморегуляція мовлення". Мета статті полягає в простеженні взаємозв'язку між психологічними особливостями мовця, його ставленням до навколишнього світу та вираженням ним певних емоційних станів у мовленні шляхом відбору мовних засобів.

Лінгвістичним аспектом емоційності є емотивність [7, с. 9], причому одні науковці насамперед вважають емотивність семантичною характеристикою одиниць мови, а інші розглядають емотивність як характеристику тексту. Отже, під загальною назвою "категорія емотивності" фактично є два різні, хоча і взаємопов'язані явища. У першому випадку це мовні одиниці, що мають емотивний компонент у своїй семантиці, а в другому випадку це емотивність тексту – текстова категорія, що спрямована на створення емоційного фону художнього твору та зумовлює емоційний вплив на читача, адже саме емотивна семантика корелює з найлабільнішою сферою людської психіки – емоціями. Оскільки, як уже було зазначено, ні у психології, ні у фізіології все ще не встановлена кінцева кількість емоцій, то, відповідно, все ще не з'ясованою залишається загальна кількість і різновидна представленість емотивних значень. Царина емотивної семантики є

специфічною “множиною” [6, с. 20], бо вона створена множиною самих емоцій, емотивів, емотивних валентностей та емотивних значень.

Безперечним є факт існування індивідуальних особливостей інтенсивності переживання того чи того емоційного стану різними особами, що є результатом таких чинників, як швидкість протікання психічних процесів, психічні захворювання чи їхня відсутність, рівень розумових здібностей, вік, належність до певного психологічного типу, тощо [5, с. 51; 2, с. 11; 3, с. 102]. Крім того, кожна з емоцій може посилити чи послабити дію іншої, і дуже часто особа відчуває на собі дію не однієї, а цілого складного комплексу емоцій, що і відбивається у мовленні цієї особи. Так, у стані депресії людина переживає не лише смуток, ця емоція може переплітатися у неї з почуттям ворожого ставлення до самої себе, з почуттям провини або сорому, байдужості, каяття або глибокого суму. Зрозуміло, що при цьому її мовлення буде сильно відрізнятися від мовлення особи, що відчуває, наприклад, радість або захоплення. Більше того, займаючись питаннями взаємозв’язку емоційних станів і мовлення, науковці [5, с. 51–52] виявили таку закономірність: чим яскравіше виражений стан емоційної напруги, тим більше у мовленні особи фіксують такі явища, як:

1) семантично нерелевантні повтори фраз слів або складів; 2) незавершеність слів або речень; 3) обмовки; 4) збільшення кількості самокорекцій; 5) збільшення пауз нерішучості тощо. Численні дослідження довели, що мовлення тієї самої особи у різних ситуаціях, коли вона перебуває у різних емоційних станах, буде різнитися тембром голосу, чіткістю/нечіткістю артикуляції звуків, інтонаційними коливаннями, збільшенням/зменшенням кількості слів, виділених логічним наголосом, уживанням експресивних слів (зокрема і вигуків), темпом мовлення, мімікою та жестами, наявністю/відсутністю помилок у мовленні.

Отже, значну роль у відборі мовних засобів вираження емоцій відіграють такі соціально-психологічні чинники, як особистісні характеристики, психічний стан мовця, його комунікативна установка, мотивація, система очікувань, комунікативні наміри та контекст комунікативної ситуації, причому характер емоційності мовних засобів регулює у мовленні комунікативна установка мовця, а співвідношення кількості стандартно і нестандартно вжитих лексичних одиниць і граматичних структур залежить від комунікативного наміру. Отже, вибір і використання емотивної семантики є ситуативно зумовленими та детермінованими комунікативним наміром мовця.

Хоча питання про механізм такого вибору все ще остаточно не з’ясований [8, с. 124–135] вважають, що він залежить від актуалізації будь-якої із двох семантичних сіток: тієї, що зумовлена функціональним станом емоційного збудження мовця, або ж тієї, що спричинена „особистісною прийнятністю” смислового змісту мовленнєвого повідомлення. Тобто відбір емотивної лексики детермінується і врегульовується, по-перше, станом загального емоційного збудження мовця як потужним екстралінгвістичним фактором, по-друге, індивідуальними особливостями використання мовцем емотивної лексики, по-третє, індивідуальним стилем мовця, характерним для його усвідомленого та/або неусвідомленого використання мовних одиниць.

Зазначимо, що вже сам вибір предмета або теми розмови нерозривно пов'язаний із випереджальною емоційною оцінкою з боку мовця, адже будь-яка значуща для нього тема неодмінно викликає у нього певне безпосереднє емоційне відношення. При цьому стійкі емоційні переваги, що вже склалися в індивідуальному досвіді мовця, помітно впливають на здійснювану ним вибірковість уведення до своїх висловлювань певних предметів, подій чи ситуацій. Тобто, організація мовцем фактологічного змісту своїх висловлювань значною мірою визначена роллю його емоційно особистісних переваг. Індивідуальний стиль мови мовця може бути охарактеризований за ознакою „афективності-експресивності" [3, с. 101], завдяки якій створюється враження явного емоційного забарвлення висловлювання. Зазначена ознака полягає у точності і передбачуваності використовуваних мовцем граматичних форм у поєднанні з цілковитою непередбачуваністю і нестандартністю вибору лексичних одиниць.

Потужним психологічним чинником, що відповідає за вираження емоцій у мовленні є емоційна саморегуляція мовлення. Емоційна саморегуляція мовлення опосередкована загальнопсихологічними характеристиками особистості і є виявом загального психічного регулювання її поведінки та діяльності, тобто це взаємозв'язок емоційності, активності та саморегуляції, який і виявляє себе у комунікативних ситуаціях [там само]. Розуміння емоційності як стійкої характеристики комунікантів дає змогу розкрити особливості вираження у мовленні стабільного емоційного відношення до навколишнього середовища. Саме емоційність лежить в основі тенденції, за якою комуніканти переживають будь-яку з базових [1, с. 6] емоцій (радість, гнів, страх, печаль) в суб'єктивно значущих для них ситуаціях.

Оскільки особливості емоційного сприйняття детермінують вибір мовних засобів вираження емоцій, то для розпізнання виражених емоцій часто удаються до прийому пред'явлення вербальних описів потенційно емоціогенних ситуацій. Такі описи є однією з форм вираження емоційного відношення комуніканта до певних вагомих для нього умов, а також повідомленням про емоції, які він переживає. Така форма вираження емоцій, за Н. В. Вітт, є не менш істотною для розпізнавання мовної репрезентації емоцій, ніж опис самих емоційних переживань, а також безпосереднє чи навмисне вираження емоцій вербальними засобами [3, с. 98–102].

Слід зазначити, що у багатьох дослідженнях емоціогенність ситуацій є синонімом стресогенності та екстремальності, що фактично вважається негативним емоційним станом. Так, до екстремальних ситуацій зазвичай відносять ситуації, що погрожують життю людини (катастрофи, сильні стреси, передопераційні стани, а також відповідальні іспити тощо). В усіх згаданих вище випадках постійно спостерігається порушення структури мовлення та змісту висловлювання. Та емоціогенні ситуації можуть також викликати і позитивні переживання. За К. Ізардом, будь-яка емоція (наприклад, радість, страх) може бути і позитивною, і негативною – залежно від того, наскільки вона допомагає або заважає адаптації індивіда у конкретній ситуації [4, с. 39]. Також дуже часто людина переживає не одну емоцію, а цілий емоційний комплекс одночасно [4, с. 60].

Як бачимо, емоційна саморегуляція мовлення насамперед виявлена в спрямованості мовленнєвої активності мовця й емоційного мовленнєвого відгуку адресата на вагомі для нього ситуації [3; с. 103]. Особливості усвідомлюваної саморегуляції мовлення більш досліджувані сучасними лінгвістами, ніж неусвідомлюваної , оскільки перша відіграє значну і помітну роль у живій емоційній мові. З іншого боку, мова, будучи важливим регулятором діяльності та поведінки комунікантів, і сама підпорядкована їхніми регулятивними функціями, оскільки за умови усвідомленого емоційного забарвлення висловлення, мовленнєві дії визначає наявна в мовця комунікативна мета (наприклад, здійснення емоційного мовленнєвого впливу на адресата). І навпаки, за умови неусвідомлюваного регулювання, емоційне забарвлення висловлювання перебуває під безпосереднім впливом суб'єктивного уявлення мовця щодо конкретної комунікативної ситуації.

Наявний у лінгвістичній літературі аналіз різноаспектності емоційної саморегуляції мови [3, с. 105] ґрунтується на припущенні, що процесуальний її аспект виявляється у реалізації комунікативного наміру мовця й у підготовці задуму висловлювання, а результативний її аспект безпосередньо реалізується у мовленнєвих висловлюваннях. Дослідження процесуального аспекту емоційної саморегуляції мови уможливило розмежування двох важливих понять:

1) суб'єктивна емоціогенність мовленнєвого спілкування, під яким розуміють сукупність значущих для мовця компонентів певної ситуації, що відображається позитивним („плюс") чи негативним („мінус") емоційним знаком;

2) емоційна насиченість мовленнєвого спілкування, під яким розуміють ситуативно значущий для мовця фон, на тлі якого розгортаються мовленнєві процеси і який визначає емоційну модальність відображення вагомих для нього компонентів комунікативної ситуації.

Велике значення для розпізнання емоційних станів, виражених у мові, має аналіз невербальної поведінки особи. Дослідження таких форм поведінки має допомогти у визначенні соціальних очікувань учасника мовленнєвого спілкування для виявлення їхньої зумовленості типом особистості і особливостями комунікативної ситуацій, а отже, для визначення самого типу особистості [3, с. 99].

Отже, емоційні стани, що їх переживає особа у різних життєвих ситуаціях, супроводжують будь-яку діяльність людини і набувають особливої інтенсивності у емоціогенних ситуаціях, що завжди виражається у мовленні. Відображення суб'єктом емоційної ситуації приводить до виникнення стану емоційної напруги, при якому відбувається зміна поведінки і мовлення, порівняно з поведінкою і мовленням людини у звичайному стані. Як відомо, емоції бувають не лише прямо виражені, а й приховані, імпліцитно виражені. Перспективу подальших досліджень бачимо у дослідженні імпліцитно виражених емоцій у тексті та їхньої залежності від особистісних характеристик мовця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биценко Т. О. Історична динаміка експресивів негативної емоційності в англійському дискурсі XVI-XX ст. / Т. О. Биценко // Автореф. дис. … канд. наук: 10.02.04 / Харківський нац. ун-т. ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 20 с.

2. Болотов В. И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности / В. И. Болотов. – Ташкент : Фан, 1981. – 116 с.
3. Витт Н. В. Личностно-ситуационная опосредованность выражения и распознавания эмоций в речи / Н. В. Витт // Вопросы психологии. – 1991. – № 1. – С. 95–107.
4. Изард К. Е. Эмоции человека / К. Е. Изард. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 440 с.
5. Носенко Э. Л. Эмоциональное состояние и речь / Э. Л. Носенко. – К. : Высшая школа, 1981. – 195 с.
6. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 190 с.
7. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания / В. И. Шаховский. – Волгоград : ВГПИ, 1983. – 94 с.
8. Motley M. T. Nonlinguistic Influence on Lexical Selection: Evidence from Double Entendres / M. T. Motley, C. T. Camdem // Communication Monographs. – V. 5 –№ 2, June. – P. 124–135.

Anna Gluschenko

Emotionality of the Text and Emotional Self-Regulation of Speech: Psychological and Linguistic Aspects

The article is devoted to the research of the emotional component of the process of speech, the interrelation between the emotional condition of the speaker and his choosing of speech patterns and to show how this choosing depends on the social and psychological characteristics of the speaker; the effort is made to analyse the role of the emotional self-regulation of speech.

Key words: emotional condition, emotive, emotional speech self-regulation, expressive, communicative situation.

Яніна Боровик

СИНТАГМАТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ІМЕНІ КОНЦЕПТУ «ТАЄМНИЦЯ» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті розглянуто й проаналізовано особливості сполучуваності з іншими частинами мови лексеми «таємниця» як домінантного репрезентанта концепту ТАЄМНИЦЯ (на матеріалі української мови).

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, лексема, синтагматика, сполучуваність.

Мовні картини світу різних народів, зокрема й українського, як відомо, відображають через лінгвістичні засоби особливості людського мислення. Специфіка цих картин світу розкривається завдяки концептам культури, які в останні роки дедалі частіше стають об’єктами дослідження когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології. Так, цілеспрямованому аналізу підлягали такі концепти, як ВОЛЯ (О. Яцкевич), ПТАХ (І. Казимир), СТЕП (О. Єфименко), ЖІНКА (Т. Сукаленко), ЖИТТЯ (Ж. Краснобаєва-Чорна), ШЛЯХ (О. Пальчевська), СІМ’Я (В. Яковлєва), ЧАС (О. Задорожна), концепти ПРАВДА/НЕПРАВДА (Н. Мамич) тощо. Водночас поза увагою дослідників і до сьогодні лишається концепт ТАЄМНИЦЯ, хоча для більш повного вивчення мови та культури українського народу цей концепт становить значний інтерес, що й зумовлює актуальність дослідження.

Для вивчення концептів паралельно з іншими методами застосовують також концептуальний аналіз, який передбачає вивчення взаємозв'язку мови з мисленнєвою діяльністю, яка формує свідомість людини. В основу аналізу нами було покладено методику дослідження структури концепту, розроблену І. Стерніним [5, с. 58–63], яка складається з таких етапів: 1) здійснення етимологічного аналізу; 2) проведення аналізу словникових дефініцій ключових слів; 3) вивчення синтагматичних можливостей ключових слів; 4) здійснення деривaційного аналізу; 5) виявлення парадигматичного потенціалу ключових слів; 6) побудова польової моделі концепту. У цій статті ми детальніше зупинимось на такому етапі аналізу, головним завданням якого є вивчення концепту ТАЄМНИЦЯ в синтагматичному аспекті. Отже, мета статті – проаналізувати особливості сполучуваності лексеми «таємниця» як імені вищезазначеного концепту.

Дійсно, дослідження концепту не може вважатися повним без проведення синтагматичного аналізу, адже інформація найчастіше передається певними блоками мовно-мовленнєвих засобів. Отже, до аналізу повинні залучатися не тільки окремі слова, а й різні словосполучення тощо. На думку М. Пименової, простеживши сполучуваність імені концепту з іншими мовними знаками, можна окреслити структуру концепту [2, с. 82].

Як справедливо вважає К. Рахіліна, «детальне лінгвістичне дослідження сполучуваності може відтворити той образ дійсності, який людина має на увазі, коли говорить і розуміє» [3, с. 14]. Із цим погоджується Л. Чернейко, стверджуючи, що дослідження сполучуваності «дає змогу вибудувати ту картину світу, яка притаманна буденній свідомості» [6, с. 59].

У зв'язку з цим було проведено докладний аналіз можливостей сполучуваності лексеми «таємниця» як ключового репрезентанта однойменного концепту зі словами різних частин мов (прикметниками, дієприкметниками, займенниками, іменниками, дієсловами).

Матеріалом дослідження слугували дані різних словників, а також словосполуки, дібрані з текстів художньої літератури, періодичних видань і живого мовлення носіїв української мови.

Із метою більш детального аналізу лексеми «таємниця» як головного репрезентанта однойменного концепту вважаємо за потрібне розглянути синтагматичний потенціал різних лексико-семантичних варіантів цієї лексеми. Звернемось до конкретного ілюстративного матеріалу, зафіксованого у лексикографічних джерелах:

Таємниця 1. *– Те, що приховується від інших, відоме не всім. // Те, що не підлягає розголошенню. // Відомості, знання про щось, способи досягнення чого-небудь, невідомі іншим.*

Таємниця 2*. – Те, що не пізнане, не стало відомим або не доступне пізнанню. // Прихована внутрішня суть явища, предмета; прихована причина. // Про що-небудь незвідане, не пережите, привабливе своєю загадковістю* [4, с. 14].

Як показують дані тлумачних словників, лексема «таємниця» є полісемантичною; до її складу належать два лексико-семантичні варіанти (ЛСВ), сполучуваність яких ми розглянемо нижче.

Проведений нами аналіз текстів художньої літератури, періодичних видань і мовлення носіїв української мови дав змогу встановити, що для сполучуваності ЛСВ **таємниця-1** характерними є, наприклад, прикметники, дієприкметники, займенники та словосполучення, які виражають атрибутивну семантику концепту й виражають якісні характеристики: *велика, глибока, мала, невелика, суцільна, цілковита**;*** ознаку належності: *чужа, своя, моя, твоя, наша, їхня, його, її, спільна, приватна, жіноча/чоловіча, дитяча.*

- якісні параметри: *гірка, золота, пікантна, солодка;*
- оцінну характеристику: *важлива, заповітна, свята, священна, сокровенна, цікава;*
- емоційну-естетичну оцінку: *болісна, вбивча, жахлива, мовчазна, неприємна, рокова, спокуслива, страшна, сувора, хвилююча, шокуюча.*

Аналіз мовного матеріалу дає можливість зробити висновок, що концепт ТАЄМНИЦЯ характеризується й за гендерним (таємниця *чоловіча/жіноча*), і за віковим (таємниця *дитяча)* показником.

Як бачимо, вищезазначені прикметники: *страшна, сувора, спокуслива, вбивча, мовчазна* вказують на антропоморфність у сприйнятті поняття «таємниця», як і багатьох інших абстрактних, неостенсивних понять, носіями української мови ще зі стародавніх часів. Окрім того, сполучуваність з лексемами *солодка, гірка*, *пікантна, болісна* підтверджує, що для простоти сприйняття часто «концепти внутрішнього світу співвідносяться з концептами світу фізичного на основі уподібнення (порівняння/аналогії) перших до других» [2, с. 83].

Лексема «таємниця» вживана й у складі іменникових словосполучень, де іменники розкривають онтологічні характеристики концепту: *поняття таємниці, наявність таємниці, існування таємниці*, *природа таємниці;* процесуальні характеристики з позитивною конотацією: *приховування таємниці, зберігання таємниці, звіряння таємниці, охорона таємниці;* та з негативною конотацією: *відкриття таємниці, видавання таємниці, розголошення таємниці, викриття таємниці, порушення таємниці.*

Варто зауважити, що залежно від контексту те чи те словосполучення може бути використане як для означення негативу, так і для означення позитиву.

Дослідження предикатів, які описують дії з **таємницею-1**, дало змогу виявити два типи зв'язку імені аналізованого концепту з дієсловами:

а) сполучення, у яких назва з концептуальним значенням *таємниця-1* є суб'єктом дії (*таємниця існує, таємниця є, таємниця лишається*);

б) сполучення, у яких **таємниця-1** є об'єктом дії або стану з безприйменниковим зв'язком (*робити таємницю* з чогось**,** *видавати таємницю, викривати таємницю, виказувати таємницю, довіряти таємницю, звіряти таємницю, зберігати таємницю, берегти таємницю, розголошувати таємницю*); з прийменниковим зв'язком (*тримати в таємниці, посвящати в таємницю*).

При цьому частіше в процесі комунікації **таємниця-1** є не суб'єктом, а об'єктом дії.

Тепер розглянемо сполучуваність ЛСВ «таємниця» у його другому значенні (**таємниця-2**).

Атрибутивні словосполуки цього значення, виражені прикметниками, дієприкметниками, котрі несуть у собі якісні характеристики: *велика, глибока, мала, невелика, суцільна, цілковита; розгадана/нерозгадана, розкрита/нерозкрита, відома/невідома, вивчена/невивчена, прихована.*

Як бачимо, прикметники й дієприкметники, представлені в цій групі, становлять опозиції, що цілком закономірно, оскільки саме поняття «таємниця» має суперечливе відображення у свідомості носіїв української мови: згідно з психолінгвістичним експериментом, проведеним нами раніше, відповіді на питання про те, які емоції викликає поняття «таємниця», розподілились так: позитивні – 51,5% (62 особи); негативні – 17,5% (21 особа); нейтральні – 30,8% (37 осіб) [1, с. 66].

Окрім того, сполучуваність ЛСВ **таємниця-2** розкриває емоційні характеристики: *дивна, загадкова, зла, зловісна, містична, незбагненна, несподівана, підсвідома, приголомшлива, спокуслива, справжня, химерна, шокуюча;* оцінні характеристики: *важлива, своєрідна, унікальна, цікава;* просторові характеристики: *світова, суцільна;* часові характеристики: *вікова, вічна, давня, прадавня, споконвічна, стародавня.*

На прикладі прикметника *зла* також помічаємо антропоморфні риси в сприйнятті концепту ТАЄМНИЦЯ мовцями у другому значенні, як і в першому (див. вище).

Слово «таємниця» у своєму другому значенні так само часто сполучається й із предикатами як об’єкт дії: *відкривати таємницю, знати таємницю, оволодівати таємницею, осягати таємницю, проникати у таємницю, розкривати таємницю, розуміти таємницю.*

Отже, проаналізувавши багатий мовний і мовленнєвий матеріал, ми з’ясували, що слово «таємниця» як ім’я концепту ТАЄМНИЦЯ в українській мові має досить широку сполучуваність й особливі синтагматичні можливості. Як бачимо, у деяких випадках мовні одиниці, з якими сполучається лексема «таємниця» із першим і другим значенням, збігаються (*важлива, цікава* тощо), але загалом сполучуваність цих двох ЛСВ різна. Із цього випливає, що концепт ТАЄМНИЦЯ має великий метафоричний потенціал. Окрім того, аналіз сполучуваності імені концепту важливий для виявлення всієї багатогранності системи поглядів носіїв української мови, що дає змогу простежити особливості концепту як загального поняття через сприйняття його кожним конкретним комунікантом. Отже, концепт ТАЄМНИЦЯ є багатогранним і цікавим для подальшого дослідження його побутування в українській лінгвокультурі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боровик Я. Ю. Специфіка змісту концепту «ТАЄМНИЦЯ» в українській мовній свідомості / Я. Ю. Боровик // Мова і культура. – К. : Видавн. дім Д. Бураго, 2011. – Вип. 14. – Т. II (148). Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 61–67.

2. Пименова М. В. Типология структурных элементов концептов внутреннего мира (на примере эмоциональных концептов) / М. В. Пименова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1 (001). – С. 82–90.

3. Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость / Е. В. Рахилина. – М. : Русские словари, 2008. – 416 с.

4. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970 –1980. – Т. 10. – 910 с.

5. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж : ВГУ, 2001. – С. 58–65.

6. Чернейко Л. О. Концепты «жизнь» и «смерть» как фрагменты русской языковой картины мира / Л. О. Чернейко, Хо Сон Тэ // Филологические науки. – 2001. – № 5. – С. 50–59.

Yanina Borovyk

Syntagmatic characteristics of the concept's «SECRET» name in ukrainian language picture of the world

The article is devoted to the analysis of lexeme's 'secret' combinatory which is the main representative in Ukrainian language of concept of the same name.

Keywords: concept, language picture of the world, lexeme, syntagmic, combinatory.

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Людмила Шитик, Олеся Нестеренко

ФУНКЦІЙНО-СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ (на матеріалі роману «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко)

Статтю присвячено дослідженню особливостей функціювання фразеологізмів у мові роману «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко. Описано способи трансформації фразеологічних одиниць та прийоми їх уведення в текст. Проаналізовано, зокрема, випадки контекстного обігрування фразеологічних одиниць, зміни їхньої граматичної форми та компонентного складу, з'ясовано кваліфікаційні характеристики.

Ключові слова: фразеологізм, спосіб трансформації, зміна граматичної форми, синтаксична трансформація, зміна компонентного складу фразеологізму, прийоми введення фразеологізмів, контекстне обігрування.

Мовна тканина творів Ліни Костенко позначена не лише широтою охоплення й правдивістю зображуваної дійсності, а й багатством художнього мовлення. Беззаперечним показником емоційного освоєння рідного слова є майстерне використання перлин народної мудрості – фразеологізмів, які, завдяки своєму значенню й експресивно-емоційним властивостям, естетично оцінюють дійсність, збагачують духовно. Нерідко письменниця, щоб увиразнити фразеологічну семантику, змінює форму усталених зворотів, обігрує їхній зміст, конкретизує значення, утілює фразеологічні одиниці в неповторних контекстах [6].

Постійні модифікації компонентного складу стійких висловів засвідчують мобільність фразеологічного рівня мови. У той чи в той період виникають нові фразеологічні одиниці, відбувається витіснення або, навпаки, актуалізація, трансформування деяких уживаних сполук.

У науковій літературі репрезентовано численну кількість праць, присвячених проблемі вивчення фразеологічних одиниць, дослідженню їхнього стилістичного потенціалу, опрацюванню структурно-семантичних типів фразеосполук тощо (див. праці Л. Г. Авксентьєва [1], В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк [3], М. М. Кохтєва [8], О. Д. Пономарева [10; 11], Ю. Ф. Прадіда [12] та ін.). Для створення цілісної картини фразеологічної системи української мови актуальним є питання класифікації фразеологічних трансформерів, з'ясування способів трансформації, прийомів уведення їх у мовну тканину художнього твору та аналізу їхнього стилістичного потенціалу.

Мета роботи полягає в дослідженні особливостей функціювання фразеологізмів у мові роману «Записки українського самашедшого» Л. Костенко, зокрема в аналізі випадків контекстного обігрування

фразеологічних одиниць, змін їхнього компонентного складу, граматичної форми, синтаксичних модифікацій.

У проекції на задекларовану джерельну базу дослідження дотримуватимемося широкого розуміння поняття «фразеологізм» й аналізуватимемо модифікації, що відбуваються в структурі власне фразеологізмів, прислів'їв, приказок, афоризмів тощо. Сентенції, що в них уміщені, навчають, виховують, відкривають глибини мови.

У лінгвістичній літературі поняття трансформації фразеологізмів аналізують під різним кутом зору. Оперуючи терміном «трансформація», багато дослідників має на увазі лише структурні перетворення. Згідно з іншою теоретичною концепцією, трансформація – це «стилістичний засіб, який полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, модифікації традиційної фразеологічної одиниці» [13, с. 112].

По-різному класифіковані в мовознавстві й способи структурно-семантичних перетворень. Одні дослідники співвідносять їх із мовними рівнями, унаслідок чого виокремлюють фонетичні, словотворчі, морфологічні, лексичні, синтаксичні трансформації [14, с. 115]. Інші вчені основну ознаку для розрізнення типів перетворень фразеологічних одиниць убачають у збереженні чи в зміні звичної кількості компонентів фразеологічних одиниць, структури, семантики тощо (див. типології А. І. Мамалиги [9], О. Д. Пономарева [10, с. 126–128], М. Ф. Алефіренка [2, с. 108], Ж. В. Колоїз [7, с. 44] та ін.). Основною ознакою, за якою класифікують трансформації фразеологічних одиниць, є відсутність чи наявність відхилення від традиційного складу стійкого звороту. За цією ознакою, як зауважує С. А. Ганжа, усі способи перетворення фразеологізмів поділяють на два типи: 1) структурно-семантичні трансформації, зокрема: лексична заміна компонентів фразеологічної одиниці словами вільного вживання; поширення фразеологізму; фразеологічний натяк; контамінація фразеологічних одиниць; еліпсис фразеологізму; розгорнута метафора; 2) семантичні перетворення, у межах яких розрізняють власне семантичну трансформацію й подвійну актуалізацію фразеологізмів [5, с. 39–42].

Т. Г. Бондаренко, розмежовуючи прийоми введення фразеологізмів у журналістський текст і способи трансформації, пропонує типологію трансформованих фразеологічних одиниць з урахуванням способів трансформації [4, с. 31–35]. Прийомами мовного обігрування названі: актуалізація фразеологічного словосполучення; нанизування синонімічних фразеологізмів в одному контексті; використання інтерстильових фразеологізмів-синонімів; прийом фразеологічної алюзії, за допомогою якого автор натякає на відомий вислів, забарвлюючи сказане додатковими семантико-експресивними відтінками [Там само, с. 31].

На підставі аналізу науково-теоретичного доробку українських і зарубіжних мовознавців та з огляду на дібраний лексичний матеріал, можна констатувати, що сутність явища трансформації фразеологізмів полягає в частковій чи в повній видозміні фразеологічної одиниці як щодо кількісного

складу, так і з погляду семантичної модифікації (структурно-семантичних перетворень), зміни граматичної форми компонентів і синтаксичної специфіки.

Стилістичне використання фразеологічних одиниць у романі «Записки українського самашедшого» пов'язане з їх уживанням у типовому та трансформованому виявах, що засвідчує майстерність Ліни Костенко в досягненні максимальної експресивно-образної насиченості, виразності, іронії та лаконізму.

Мовна палітра немодифікованих стійких зворотів представлена такими прикладами: *У парламенті шок. Депутати дивляться відеозапис майора. Той майор їм* ***упав як сніг на голову****. Мало того, що записував президентські бесіди з-під дивана, він ще й заговорив* (с. 30). *Суспільство мало того, що хворе, воно ще й виразно плебейське. Насамперед воно хоче* ***хліба й видовищ*** (с. 39). *Але принаймні хоч* ***п'яте через десяте****, що дозволяє мені моя людська пам'ять* (с. 36). *З роботою нічого не чутно. Жодної відповіді нізвідки. Я вже готовий стажуватися на підприємстві. Може, візьмуть.* ***Глас волаючого у пустелі****, ці мої резюме* (с. 175). *Дружина каже… Вона вже нічого не каже. Вона махнула на мене рукою.* ***Не трать, куме, сили, спускайся на дно*** (с. 175) – в останньому реченні використано прислів'я.

Для трансформованих фразеологічних одиниць характерні кількісні і якісні зміни компонентного складу стійкої одиниці, що прогнозує синтаксичну, граматичну й семантичну модифікації.

Синтаксична трансформація фразеологізмів передбачає зміни синтаксичної організації конструкції, зокрема: зміну комунікативної функції, характеру предикативних відношень, модального плану (якщо фразеологічна одиниця являє собою речення), інверсію. У романі зафіксовано випадки введення частки *не*, що змінює характер предикативних відношень – зі стверджувального на заперечне. Напр.: *Відверто кажучи, я навіть зрадів цій пролонгації. Якось треба зібратися з духом, налаштуватись морально – все ж таки це Міленіум, дуже високий поріг. Інші покоління жили й* ***не переходили такий Рубікон****. А нам випало перейти. Нам судилося жити ще в одному столітті, Господи, в тисячолітті!* (с. 10). Крім синтаксичної зміни, в аналізованому контексті фіксуємо й модифікацію іншого ґатунку – розширення компонентного складу шляхом уведення означення *такий*.

Студентська хвиля вдарила об парламент. На Подолі біля пам'ятника Сковороди з'явилися перші намети. ***Світ його ловив і вже аж тепер, кам'яного, спіймав*** (с. 383). Афоризм Г. Сковороди – вибиті як епітафія на його надгробку слова «*Світ ловив мене, та не спіймав*» – трансформований синтаксично: змінено тип речення за характером предикативних відношень (із заперечного на стверджувальне), порядок розташування членів речення, зміна способу викладу думки – від першої особи в авторському варіанті (займенник *мене*), а в модифікованому – від третьої особи (займенник *його*), зміна характеру семантико-синтаксичних відношень – протиставних, що марковані сполучником *та*, на єднальні – сполучник *і*. Аналізована одиниця засвідчує також перетворення компонентного складу – розширення шляхом уведення відокремленого означення *кам'яного*, лексичну заміну компонентів.

Зміна граматичної форми компонента, зокрема виду, часу, перехідності, способу предиката, відмінкової форми інших поширювачів. Напр.: ***Великий бал Сатани*** *триває. З гігантського каміна Історії тепер уже виходять мільйони загиблих солдатів, скелети в напівзотлілих шинелях марширують повз трибуну. Вгорі на трибуні їх вітають достойники, дехто з яких і в армії не служив […]* (с. 381). Конструкція *Великий бал Сатани* співзвучна з назвою глави *«Великий бал у Сатани»* роману «Майстер і Маргарита» М. Булгакова й відрізняється лише граматичною формою іменника *Сатана*, що спричинює й відмінності у функціюванні (*бал* чий? *Сатани* і *бал* який? де? у кого? *у Сатани*).

Найчисельнішу групу трансформованих фразеологізмів становлять такі одиниці, яким властиві **зміни в їхньому компонентному складі**. Ці конструкції передбачають декілька способів трансформування.

Лексична заміна компонентів, або субституція (від лат. *substitutio* – підставляю, замінюю), що прогнозує цілеспрямовану заміну одного, кількох чи всіх компонентів фразеологізму функційно схожими елементами. Напр.: *Я тільки не розумію, чому канадський прем'єр-міністр може проїхати до парламенту на ковзанах по замерзлій річці через всю Оттаву, а у нас людей розкидають мало не в кювети, коли їде* ***якесь цабе*** (с. 29) (заміна одного компонента – прикметника *велике* – іншим: займенником *якесь*).

Зовні все виглядає пристойно. Але досить пройти дворами й завулками – скрізь зачаїлися спецназівці, сидять у закритих автобусах, їм тільки дай знак, вмент зроблять ***Україну без українців*** (с. 79) – пор. вихідну конструкцію *Україна для українців*.

Що ж, квартири для льотчиків – це добре. Обживуться, обставляться. Будуть запускати з балконів паперові літачки.

Живемо ж ми, гей! (с. 138) – трансформований афоризм П. Тичини з його відомої в радянські часи поезії «Партія веде»: *Ростемо ж ми, гей!*

Привид ходить по Україні, привид шовінізму*. Часом він вилазить на трибуну і вимагає другої державної мови. Часом стрибає по снігу, як підбита ворона, підпираючись костокрилим костуром. Часом курсує в коридорах влади в костюмі від Версаче. Часом вищирюється з нахабної фізіономії заїжджого гостя, часом з простодушної пики тутешнього неандертальця. Часом прикидається президентом, часом народним депутатом. Часом б'ється з іншими привидами, і тоді зчиняється великий бедлам* (с. 197). Трансформована конструкція відрізняється від вихідної – афоризму з праці К. Маркса й Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії» *Привид ходить по Європі, привид комунізму* – двома компонентами.

Аж нарешті українці об'єктивно побачать самі себе, не в патетиці нарваних патріотів, не в чужих інтерпретаціях, не в ностальгійних візіях, а реально, без ілюзій і сентиментів, як воно є насправді. І саме це їм допоможе, врешті-решт, вирішити своє гамлетівське питання: ***будьмо чи не будьмо?*** *Інакше й справді залишається тільки зняти фільм* ***«Відбраковані світом»****, як «Віднесені вітром», і заспокоїтись* (с. 255). В аналізованому уривку

представлено дві трансформовані одиниці, у першій із яких замінено повнозначні компоненти на спільнокореневі (вихідний варіант – *бути чи не бути*), а в другій – усі складники (поряд із трансформованою одиницею запропоновано й вихідну).

Отже, ступінь охоплення узуальної фразеологічної одиниці субституцією може бути: а) мінімальним (заміні підлягає один компонент); б) помірним (змінюється два, три, рідше – чотири компоненти фразеологізму); в) максимальним (заміни зазнають усі компоненти стійкого звороту).

Розширення компонентного складу фразеологізму, або експлікація, поширення, пов'язане зі змінами традиційного кількісного складу фразеологізму. Такі трансформації зазвичай не вносять якісних змін у сталий вислів, чим і відрізняються від лексичних трансформацій. За основу класифікації типів розширення переважно беруть відношення поширювача до членів речення, унаслідок чого виокремлюють: атрибутивне, об'єктне та обставинне поширення, або кваліфікують поширювач за його частиномовною належністю: іменниковий, прикметниковий, дієслівний тощо (за другим підходом можливе розширення й завдяки службовим частинам мови – часткам).

Поширювальні компоненти вводять у текст, не змінюючи структурного типу речення, напр.: *А **запопадливі акули пера**, треновані в каламутних політичних океанаріях, підхопили сказане на льоту…* (с. 82) – додано означення. Поширення може спричинити зміну вихідної одиниці в аспекті її ускладнення, але без зміни структурного типу, напр.: ***Синій птах з перебитими крилами, майже до смерті закльований двоголовим орлом*** (просте речення, ускладнене відокремленим означенням). *Скільки тоді було радості, скільки надій, а тепер що? Мряка, туман, ожеледиця. Настрій на нулі, сезонна депресія* (с. 11).

*«Злагода! Єдність!» – товчуть, як у ступі, а де ж та єдність? Перегризлися між собою. Хочуть збудувати державу. Так державу ж треба будувати з підмурка, щоб кожен свою цеглинку поклав. А **з того каміння, що за пазухою**, держави не збудуєш* (с. 94) – складнопідрядне присубстантивно-означальне, що виникло внаслідок переструктурування вихідної одиниці *камінь за пазухою*.

Скорочення компонентного складу фразеологічних одиниць охоплює такі три різновиди трансформацій: а) усічення (редукція, еліпсис) – звуження меж фразеологізму, редукція його окремих компонентів, що зумовлене прагненням до економії мовних засобів і лаконізації мовлення, доповнюваних можливостями контексту, який усуває потребу наводити фразеологізми повністю; б) контамінація фразеологізмів – спосіб фразеологічної трансформації, суть якого полягає в поєднанні двох і більше фразем або їхніх компонентів, що породжує виникнення нової фразеологічної одиниці; в) фразеологічний натяк (алюзія), або використання образу фразеологізму, що полягає в розкладанні усталених висловів на окремі складники, унаслідок чого зазнає руйнування структурно-граматична єдність фразеологізму (пор. тлумачення фразеологічної алюзії як прийому мовної гри [4, с. 31]).

Аналіз фактичного матеріалу дає підстави виокремити групу стійких висловів, сформовану зворотами, у яких відбувається **контекстне обігрування** фразеологічної одиниці чи її окремих компонентів. У спеціально створеному мовному оточенні трансформаційних змін може зазнавати фразеологізм загалом чи якийсь один його компонент. Проте якщо у фразеологічному контексті використано лише одне слово-прототип компонента традиційного фразеологізму, то іноді важко буває з'ясувати, про яку фразеологічну одиницю йдеться. Коли ж використано слово-прототип кілька разів, першоваріант відтворити легко. Натяк на фразеологізми «*гордіїв вузол*» та «*розрубати гордіїв вузол*» фіксуємо в такому контексті: *А лиха година якась безрозмірна. Перший же рік нового століття – суцільна смуга трагедій і нещасть. Та якби хоч смуга, а то ж все сплелося у такий* ***всесвітній вузол****, що нема того* ***Гордія****, який би його* ***розрубав*** (с. 189). Ліна Костенко не називає першоваріант, але з контексту його можна відновити, оскільки наявні компоненти обох стійких зворотів, тобто використано власне образ фразеологізму із залученням іншого способу трансформації – заміщення словоформи (*всесвітній вузол*).

Натяк на вислів *бермудський трикутник* наявний у реченні: *Шахраї, злодюги, антисеміти, хабарники, пофігісти і матюгальники, держиморди й політикани, бюрократи й нувориші, затхлий спадок імперії, потолоч зужитих ідеологій – все приписується цьому народові, який уже й не знає, що з ним діється і в які Бермуди попав* (с. 24).

У нас тут свій вертеп. Аж тепер уже судять тих хлопців з 9-го мартобря. Склепали вже звинувачення, судять. Але чомусь не в суді, а на околиці міста, в колишньому кінотеатрі «Загреб». Чи приміщень не вистачає, чи подалі від людських очей. Уявляю собі той театр тіней на тлі старого екрану з проекції минулого – підсудні інші, ***а судді усе ті ж самі*** (с. 258) – зворот *а судді усе ті ж самі* містить натяк на фразу «*А судді хто?*» з «Горе від розуму» О. С. Грибоєдова (монолог Чацького).

Загальну модель відомого вислову М. Гоголя з «Майської ночі, або Утопленої» *Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Пригляньтесь до неї…* використано в іншому контексті: *Чи знаєте ви, що таке українські вибори? Ні, ви не знаєте, що таке українські вибори. Виборам підпорядковано все* (с. 373).

Часто в романі названо першоваріант фразеологічної одиниці, який функціює поряд із його трансформером, напр.: *Через те й «національна ідея не спрацювала», – як сказав колись наш президент. І «****маємо те, що маємо****», – як сказав попередній.* ***І навіть не маємо того, що маємо****. Конгломерат перемолов* (с. 231); *Ну, баритони, мене вже дістали. Сьогодні співає: «Україно моя, світанковий розмаю, Щоби славу твою та й понесли у світ!» Яка слава, який розмай?! Колись Довженко написав* ***«Україна у вогні»****. Пора вже писати* ***«Україна у багні»*** (с. 249). Наступний контекст може містити окремі компоненти стійкого звороту, що зазнали певних модифікацій, напр.: *Це ще*

*інерція радянських часів, бо яка б там не була та радянська влада, а вона зі шкільної парти втовкмачувала всім, що «**человек – это звучит гордо**». І хоч би як вона того «**человека**» знікчемлювала, як би його не принижувала, а в нього все була ілюзія, що **він звучить гордо**. А тепер **він не звучить гордо**, **він ніяк не звучить** і ні на що не впливає* (с. 190).

*Тим часом у світі таки переміни. Світ виходить у зовсім інший вимір – глобальний. Нові явища, нові проблеми, нові виклики і загрози, – а ми й не задумались. І якби навіть хто вдарив у найпотужніший дзвін, все одно не почуємо. Надто багато світових алярмів. Людям не те що **позакладало вуха** – людям **позакладало душі*** (с. 222) – обіграно зворот *позакладало вуха*, ужитий разом із трансформованим варіантом *позакладало душі* (поєднані градаційними відношеннями) для вираження повної апатії суспільства, тобто такого стану, коли люди нічого не чують і не відчувають.

Обігрування рядків із пісні, що актуалізувалася під час Помаранчевої революції, ілюструє контекст: *І ось уже премила російська пісенька, знайома ще з радянських часів, починає домінувати над Майданом – **«Оранжевые дяди, оранжевые тети, оранжевый верблюд!»**. Це вже як лейтмотив Майдану, як його позивні. А що вона російська, то ми ж не якісь націоналісти, ми прихильні до всіх народів. Ми добрі, ми великодушні, ми коли перемагаємо – даємо перемогти нас.*

*Я боюсь. Отак внесемо їх у владу на своїх плечах, а що, як вони не борці, не герої, а всього лише **«оранжевые дяди, оранжевые тети»**? Потім вони полиняють або перефарбуються, а я так і залишусь **«оранжевим верблюдом»*** (с. 405).

Констатовано факти обігрування семантики фразеологічної одиниці в спеціально створеному автором контексті (подвійна актуалізація), де, крім переносного (фразеологічного) значення словосполучення, уміщено вказівку на його пряме значення, тобто реалізовано (частково чи повністю) семантичну двоплановість фразеологічної одиниці, напр.: *У нас прийшов нетиповий Прем'єр-міністр і заходився робити реформи. Щоправда, для цього довелося **розгрібати** такі **авгієві стайні**, розворушити такий гадючник, що в суспільстві уже зовсім **немає чим дихати*** (с. 10).

Отже, компоненти фразеологічної одиниці набувають нових, фразеологічно зумовлених значень унаслідок різноманітних трансформацій: зміни синтаксичної організації конструкції чи граматичної форми компонентів, модифікації компонентного складу – субституція, розширення та скорочення компонентного складу фразеологічних одиниць. До цікавих явищ сучасної фразеології належить контекстне обігрування стійких зворотів. Застосування прийомів увиразнення загальновідомих фразеологізмів засвідчує високу майстерність Ліни Костенко в доборі специфічних ситуацій для їх функціювання. Роман «Записки українського самашедшого» є невичерпним джерелом для дослідження й інших мовних явищ, що вможливлює перспективу подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьєв Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія : навч. посібник для філол. фак. ун-тів / Л. Г. Авксентьєв. – 2-ге вид. допов. і перероб. – Х. : Вища школа, 1988. – 134 с.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології : монографія / М. Ф. Алефіренко. – Х. : Вид-во при ХДУ видавничого об'єднання Вища школа, 1987. – 136 с.
3. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1989. – 154 с.
4. Бондаренко Т. Г. Фразеологические трансформеры в фактуре медиадискурса (лингвистический опыт украинских СМИ) / Т. Г. Бондаренко // Проблемы современной лингвистики (Языковые контакты) : материалы II Международной научной конференции. – Ваku, 2007. – С. 31–36.
5. Ганжа С. До питання про особливості функціонування фразеологізмів у сучасній українській мові / С. Ганжа // Наукові записки. – Випуск 75 (1). – Серія : Філологічні науки (мовознавство) : У 5 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2008. – С. 39–42.
6. Давиденко Л. В. «Ні врізать, ні доточить» (Традиційні фразеологізми в романі Є. Гуцала «Позичений чоловік») / Л. В. Давиденко. – Режим доступу : http://www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine42-13.pdf.
7. Колоїз Ж. Оказіональні фраземні деривати / Ж. Колоїз // Мандрівець. – 2002. – № 6. – С. 42–47.
8. Кохтев Н. Н. Стилистическое использование фразеологических средств в языке газеты / Н. Н. Кохтев // Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды / под ред. Д. Э. Розенталя. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 35–51.
9. Мамалига А. І. До питання про структурно-семантичні зміни фразеологізмів у мові газет / А. І. Мамалига // Українське мовознавство. Республік. міжвідом. наук. зб. – К. : Наукова думка, 1973. – Вип. 1. – С. 72–80.
10. Пономарів О. Д. Фразеологія та її стилістичні можливості / О. Д. Пономарів // Стилістика сучасної української мови. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 120–131.
11. Пономарів О. Д. Фразеологія / О. Д. Пономарів // Культура слова: Мовностилістичні поради : навч. посібник. – К. : Либідь, 1999. – С. 138–156.
12. Прадід Ю. Ф. Загальномовні фразеологізми і газетний контекст / Ю. Ф. Прадід // Українське мовознавство. Республік. міжвідом. наук. зб. – К. : Наукова думка, 1991. – Вип. 18. – С. 121–127.
13. Стилістичне функціонування фразеологічних одиниць в художньо-белетристичному та публіцистичному стилях // Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови / Відп. ред. М. М. Пилинський. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 89–126.
14. Ужченко В. Д. Українська фразеологія : навч. посібник для філол. фак-тів ун-тів / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

Luydmila Shytyk, Olesya Nesterenko

Functional and stylistic potentiality of phraseologic units
(On the material of novel "Notes of the Ukrainian lunatic" by Lina Kostenko)

The article is dedicated to the research of peculiarities of phraseology functioning in the novel language "Notes of the Ukrainian lunatic" by Lina Kostenko. Ways of transformation of phraselogical units and methods of their introduction into the text are described. Cases of contextual use with good effects of phraseological units, changes of their grammatical forms and component structure are analyzed, and qualifying characteristics are clarified.

Key words: phraseological unit, way of transformation, change of grammatical form, syntax transformation, change of component structure of phraseological unit, methods of phraseological introduction, contextual use with good effects.

Олена Красовська

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС

У статті проаналізовано умови виникнення поняття дискурсу взагалі та епістолярного дискурсу зокрема, виокремлено специфічні риси епістолярію серед інших функціональних стилів української мови.

Ключові слова: дискурс, епістолярний стиль, адресат, адресант.

Проблема виокремлення епістолярного стилю – актуальна і своєчасна, оскільки деякі мовознавці розглядають епістолярії в системі інших функціональних стилів (офіційно-ділового, розмовного) і тим самим заперечують існування епістолярію як стилю. Не менш важливим є з'ясування питання про епістолярний дискурс. Отже, мета статті – виокремити специфічні риси епістолярію як стилю та подати характеристику епістолярного дискурсу.

В українському мовознавстві пропонують називати епістолярій жанром та не визнають за ним права на функціональний стиль. Д. Розенталь підкреслює, що жанри епістолярного стилю пов'язані або з розмовним мовленням (приватний лист), або з мовленням діловим (офіційна переписка між закладами), мовленням публіцистичним (відкритий лист до редакції) тощо і тому епістолярій у наш час не претендує на «самостійне існування» [4]. З огляду на таке розмежування жанрами епістолярію дослідник вважає лише листи, але епістолярні тексти представлені й іншими жанрами: щоденниковими записами, листівками, смс-повідомленнями, надгробними надписами тощо. На неправомірності вживання терміна «епістолярний стиль» наголошує й О. Булах, яка зазначає, що епістолярій не відповідає критеріям виділення функціональних стилів [1, с. 67].

У мовознавстві є й інші думки щодо епістолярію та епістолярного дискурсу. На наш погляд, цікавою є думка Л. Щерби, який підкреслював, що епістолярний стиль має безліч варіантів залежно від соціальних взаємостосунків кореспондентів [7]. Акт комунікації в епістолярному дискурсі будують за схемою: адресант – інформація – адресат. Головними ознаками комунікації дослідник вважає цілеспрямованість, конвенційність, наявність коду повідомлення, спільного фонду знань тощо. Інформаційний обмін передбачає передавання різних змістів: денотативного, конотативного, прагматичного, естетичного тощо – і спонукає до певної дії у відповідь [5, с. 552 – 553]. Такий інформаційний обмін відбувається і під час епістолярної комунікації, коли використовуються різноманітні мовні засоби для безпосереднього впливу на адресата. Для епістолярного тексту характерна пасивна псевдоадресація, хоча адресат відсутній під час спілкування, але ж обов'язковою є його активна діяльність: він повинен оцінити інформацію з погляду її значущості, естетичного навантаження, соціальної зорієнтованості й дати відповідь, яка б задовольнила адресанта. У схемі епістолярного дискурсу іноді очевидні відхилення, які залежать від стосунків між комунікантами.

С. Єрмоленко та Л. Мацько наголошують на тому, що стиль епістолярної комунікації значною мірою залежить від стосунків між автором листів та

адресатом, їхньої соціальної ролі, культурних традицій та психологічних орієнтирів співрозмовників. Діловий стиль епістолярного спілкування передбачає відповідну офіційно-нейтральну тональність, приватне листування ґрунтується на особистісному інтересі комунікантів. Дослідники вважають можливим виокремлення епістолярію серед інших функціональних стилів, вказуючи на низку характерних ознак цього стилю.

Не менш важлива й проблема формування епістолярного дискурсу. Чимало вітчизняних і закордонних спеціалістів у різних галузях знань звертали увагу на визначення терміна «дискурс». Цим питанням цікавилися такі європейські й американські вчені, як Т. ван Дейк, Д. Маккуейл, Ю. Хабермас, російські – А. Каптєрєв, Г. Бакулєв, А. Назарчук, вітчизняні – К. Сеpажим, О. Зернецька та ін.

Дискурси являють собою «структурно оформлені набори ідеологічних та культурних тем, що їх репрезентують і репродукують символічні форми, сюжетні оповіді й жанри. Вони допомагають формуванню ідеології та культури» [6, с. 154]. У ХХ ст. відбувається поступове розширення цього поняття. На думку Дж. Кінейві, «теорія дискурсу скоро буде охоплювати доступні розумінню різноманітні типи дискурсу зі зверненням до природи кожного типу, виділенням його логіки та організаційної структури» [2, с. 135]. Такий підхід уможливлює використання терміна «дискурс» у різних значеннях, зокрема його можна розглядати в межах жанрової та ідеологічної належності, прив’язаності до певного контексту (тоталітарний дискурс, політичний дискурс, епістолярний дискурс тощо). Найповніше, на нашу думку, визначення дискурсу в сучасній лінгвістиці подала К. Сеpажим. Змістово-світоглядна сутність дискурсу в її працях уперше подана як феномен, що виникає завдяки поєднанню словесної творчості та того екстралінгвістичного оточення, яке формує культурно-ідеологічний, мотиваційний і стратегічний контекст його існування і розуміння та визначає плани інтерпретації. На думку дослідниці, власне комунікативний дискурс постає як висловлювання (текст), де всі складники утворюють національно-мовний вербалізований продукт, покликаний інформувати про ідеї, інтереси, емоції комунікантів. Комунікативний акт, окрім різновидів мовленнєвої діяльності, охоплює фізичну, емоційну, інтелектуальну, підсвідому, а також немовну семіотичну діяльність [6]. Серед різновидів комунікативного дискурсу можна виокремити епістолярний, оскільки він передбачає передавання різноманітних думок, інтересів, емоцій, почуттів тощо, крім цього, має свою структуру, властивості та специфічні особливості.

Розглянемо фактори, які дають можливість виокремлювати епістолярій як стиль. Перший – це фактор адресованості. Адресація в епістолярному дискурсі передбачає наявність автора листа та реального комуніканта (в інших жанрах, наприклад, у художній літературі, комунікант може бути уявним). У листі функція адресанта зведена до синтезу інформації та її передавання, а функція адресата – до сприймання та інтерпретації цієї інформації. Адресат є обов’язковим структурним компонентом епістолярного комунікативного акту, тому від його моральних

якостей, соціальної ролі, психологічної налаштованості буде залежати, яким чином адресант реалізує мету спілкування (не лише поінформувати, а й зацікавити, змусити діяти адресата). Для вдалого комунікативного акту досить важливо правильно оцінити стосунки з адресатом, оскільки це значною мірою впливає на реалізацію експресивного плану тексту листа, який у свою чергу зумовлює якість сприйняття. Отже, чільне місце в епістолярному дискурсі посідає автор листа, оскільки саме він забезпечує успіх письмової комунікації, вибирає комунікативні стратегії та є антропоцентром в епістолярії, сприяє психологічному впливу на адресата. У тексті листа важлива й функція адресата, оскільки від того, як він сприйме інформацію буде залежати успішність подальшої епістолярної комунікації. Будь-яка комунікація передбачає наявність адресата, але в епістолярії адресант не завжди може оцінити мету, фонд знань, стратегічну програму інтерпретації, психологічні стимули адресата тощо.

Друга риса, яка характеризує епістолярний стиль, – це зверненість, оскільки епістолярний текст зазвичай вимагає відповіді, яка може бути своєчасною або запізненою. Крім цього, адресанта цікавить, якою буде відповідь. Це передовсім залежить від того, наскільки вдало передано інформацію, а також, наскільки цікавою є ця інформація. Таким чином відбувається взаємозв’язок між автором листа та адресатом.

Діалогічність (хоча діалог і уявний) – третя риса, що характеризує епістолярій. Адресант і адресат формують власне ставлення до речовинного й соціального світу (*гносеологічний аспект*); вони послуговуються певним мовним надбанням, виробленим досвідом попередніх поколінь, але при цьому створюють власну зображальну систему (оказіоналізми, демінутиви, тропи тощо – *мовний аспект*); думка в епістолярному діалозі формується в процесі взаємодії з іншими відомими думками, що пов’язані з культурним надбанням народу (*культурно-історичний аспект*); епістолярні комуніканти виконують головну функцію – функцію спілкування, при цьому часто заглиблюючись у свій внутрішній світ (*комунікативний аспект*).

Однією з визначальних рис в епістолярії є синтез усномовних і книжних структур. Функція спілкування – найважливіша в листуванні, а інші функції (пізнавальна та впливова) – другорядні. Спілкування в листах є дистантним: між адресантом і адресатом існує певна відстань у просторі й часі (це не стосується інтернет-листування, оскільки відстань у просторі збережено, а у часі її може не існувати). Час і простір – категорії особливі в листі, тому можна говорити про епістолярій як часопросторовий дискурс. Оскільки комунікативний акт в епістолярному тексті значною мірою залежить від адресанта, тому що він носій певного фізичного, психічного, ідеологічного складу, схильностей, рис, носій певної системи цінностей, поглядів, смаків, думок тощо – це зумовлює характер добору мовних конструкцій, що спричинено типом адресата (колега, друг, учень, родич тощо), рівнем міжособистісних стосунків тощо. Тому поєднання елементів розмовного мовлення та певних книжних елементів в епістолярному дискурсі є типовим.

Епістолярний текст має велику кількість жанрових різновидів, яким характерна визначена композиційна структура, обсяг і зміст. Окремі жанрові

різновиди дуже схожі (листи, листівки тощо), але мають свою специфіку. Класифікація листів і виділення їхніх мовних особливостей дає можливість зрозуміти, як відбувається синтез книжних і розмовних елементів в епістолярному стилі.

Адресант та адресат пов'язані спільним колом знайомих, спільним комунікативним досвідом (але не завжди), загальними знаннями про суспільно-історичні, культурні події. Дистантні відношення між комунікантами спричиняють «приховане» спілкування, яке певною мірою впливає на добір мовних засобів, крім цього такий добір зумовлений композиційною структурою листа. Традиційно вона представлена таким чином: початок – це «мовні етичні формули, що містять звертання, вітання, встановлення контакту з адресатом, прихильності до автора листа»; основна частина, що передбачає виклад фактичного матеріалу з конкретними пропозиціями, проханнями тощо; завершальна частина, що представлена у вигляді мовних етикетних формул із семантикою вибачень, побажань, прощань. Виходячи з того, що основна частина листа побудована за транспозитивною адресною стратегією, відбувається обов'язкова транспозиція «живомовної усної комунікації у текстову писемну» [3, с. 297]. Автор листа – це носій живої мови. Нашарування ознак психологічного порядку (адресант – носій певних настроїв, переживань) та ознак художньо-естетичного порядку (автор листа – творча особистість, носій певних естетичних ідей тощо) спричиняє поєднання уснорозмовного та писемного мовлення.

Жанрова різноманітність епістолярію – одна з наступних визначальних рис. Жанри епістолярного стилю різняться композиційно та змістовно. Телеграми – це короткі повідомлення, що передають телеграфом. Якщо лист зазвичай містить докладну інформацію, має внутрішню і зовнішню рамку, то телеграма – коротка за обсягом, з чіткою, логічною інформацією, іноді без розділових знаків та службових слів. Вона має на меті швидко повідомити про щось і, здебільшого, не вимагає відповіді. Листівки – ще один жанровий різновид епістолярних текстів які, як і телеграми, короткі за обсягом, з чіткою інформацією. Композиція листівок нагадує листи, але з менш докладним змістом і незначним використанням етикетних формул, звертальних конструкцій та складних речень.

Щоденникові записи як один із жанрів епістолярію досить цікавий та своєрідний: не містить зазвичай звертання та формул прощання, оскільки адресант та адресат – одна особа, але в них теж переважає прихований діалог.

Пам'ятні надписи на книгах і фотографіях узагалі не вимагають відповіді, тому така ознака епістолярного стилю, як зверненість, відсутня (як і в телеграмах), але ж наявні інші ознаки (визначена композиція, адресація, непрямий контакт тощо).

До епістолярного тексту можна віднести такі жанрові різновиди як смс-повідомлення та інтернет-листування, оскільки вони відповідають правилам побудови та основним ознакам епістолярію.

Синтаксична організація тексту листа може бути довільною. Важливим композиційним прийомом у тексті листа є моделювання діалогу. Порівнюючи

усномовний та епістолярний діалоги, можна окреслити спільні та відмінні риси. Усномовний діалог передбачає прості неповні речення, а епістолярний – використання повних синтаксичних конструкцій, питальних речень, ускладнених, іноді складних, що (на відміну від усного мовлення) не можуть супроводжуватися позамовними засобами (мімікою, жестами).

Лексичний рівень усного та писемного мовлення теж не є однорідним. Вживання в усному мовленні певних груп лексем (історизмів, діалектизмів, демінутивів тощо) є стихійним, а у писемному, зокрема епістолярному стилі, – контекстуально зумовлене та логічно продумане, оскільки слугує засобом не лише комунікативної функції, а й соціокультурної лінії, представленої адресантом.

Особливістю епістолярного тексту є й певна трансформація лексем, які втрачають свої основні ознаки, наприклад прикметники *дорогий, любий, рідний, милий* в поєднанні з власними іменниками означають ступінь споріднення, а не виконують функції якісних прикметників (*дорога моя, люба дядино, рідна тітонько, мила матусю).*

Специфічною ознакою епістолярного стилю є й те, що в його жанрових різновидах поєднані обов'язкові елементи та індивідуальні, при цьому між ними відбувається чітка взаємодія. Прослідковуємо це під час використання етикетних конструкцій у тексті листа. Традиційні етикетні формули «*Добрий день»*, «*Будь ласка»*, «*Вибачте»*, «*До побачення»* можуть набувати специфічних рис і мати іншу форму «*Красненько дякую»*, «*Будьте дуже ласкаві»*, «*Прошу щиро вибачення»* тощо.

Аналіз жанрових різновидів епістолярного тексту дає підстави виокремити характерні ознаки епістолярного стилю. Серед них слід зазначити такі: обов'язковість конкретної адресації; зверненість інформації; діалогічність; синтез усномовних та книжних конструкцій; різножанровість (листи, телеграми, записки, віншувальні листівки, пам'ятні надписи тощо); довільна синтаксична організація тексту листа; використання трансформованих лексем; конвенційність (взаємодія обов'язкового та індивідуального). На нашу думку, дослідження епістолярного дискурсу є цікавим і перспективним, зокрема в аспекті вивчення епістолярію видатних діячів культури і мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булах О. Н. Епістолярний стиль чи епістолярний жанр / О. Н. Булах // Мовознавство. – 1982. – №1. – С. 66–70.

2. Каптерев А. И. Информатизация социокультурного пространства / А. И. Каптерев. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 512 с.

3. Мацько Л. І. Стилістика української мови : Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; [за ред. Л. І. Мацько]. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.

4. Розенталь Д. Е. Словарь-справочник лингвистических терминов : Пособие для учителей. – [Изд. 2-е испр. и доп.] / Д. Е. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1976. – 543 с.

5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

6. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність [На матеріалах сучасної газетної публіцистики] : монографія / К. С. Серажим ; за ред. В. Різуна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 392 с.

7. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.

Olena Krasovska

Epistolary discourse

The article analyzes the conditions of the concept of discourse in general and epistolary discourse in particular, determines the specific features of epistolary among other functional styles of the Ukrainian language.

Key words: discourse, epistolary style, addressee, sender.

Ірина Литвин

ЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ПОВІСТІ В. ШУКШИНА «КАЛИНА КРАСНАЯ» ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

Статтю присвячено проблемі художнього перекладу споріднених мов. Проаналізовано еквівалентність фразеологізмів повісті Василя Шукшина «Калина красная» та її українського перекладу.

Ключові слова: художній переклад, еквівалентність, фразеологізм.

У міжнародному культурному просторі значне місце займає художній переклад як універсальний прийом комунікації та взаємодії культур. Актуальною проблемою сучасного перекладознавства є вивчення різних типів еквівалентності художнього тексту та його перекладу. Окрему перекладацьку проблему складає переклад фразеологічних одиниць, що зберігають, за О. Селівановою, «в усталеній формі уявлення етносу про світ, культурну, історико-міфологічну інтеріоризацію дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду народу» [4, с. 11]. Фразеологізми є своєрідною етнокультурною рефлексією мовця в комунікативній ситуації, оскільки він свідомо чи несвідомо співвідносить особисте емоційно-оцінне відношення та ціннісну орієнтацію зі змістом знака, а образний зміст звороту з еталонами та стереотипами національно-культурного сприйняття й розуміння світу [5, с. 9]. Зберегти національну своєрідність оригіналу – нелегке завдання для перекладача. І. Кашкін писав, що відчуття чужорідності в перекладі досягається не зовнішньою формальною екзотикою, не поверхневим копіюванням чужомовності, а шляхом глибоко зрозумілої та вміло переданої суті, у якій представлена національна особливість оригіналу [цит. за: 1, с. 186].

Перекладу фразеологізмів приділено значну увагу в працях теоретиків романо-германського перекладу (В. Виноградова, О. Бреус, І. Алексеєвої, С. Кузьміна, А. Утробіної, Р. Зорівчак та ін.); практично поза увагою залишилось це питання в незначній кількості робіт зі слов'янського, зокрема російсько-українського, перекладу художніх текстів.

У нашій статті спробуємо описати способи збереження еквівалентності фразеологічних одиниць повісті В. Шукшина «Калина красная» та її українського перекладу. Комунікативно-функціональну еквівалентність розглядаємо як найоптимальніший баланс семантики й форми, поняттєво-логічної, конотативної, культурної та прагматичної інформації текстів оригіналу й перекладу [див.: 6].

Оптимальне перекладацьке рішення при перекладі фразеологізмів В. Виноградов вбачає в пошуку ідентичної одиниці мови перекладу: «в перекладі необхідно зберегти смисловий, емоційно-експресивний та функціонально-стилістичний зміст, що передавався відповідною стійкою сполукою в контексті оригіналу» [1, с. 184]. Фразеологізмам оригіналу, за В. Виноградовим, у мові перекладу можуть відповідати сталі звороти, окремі слова та вільні словосполучення, що мають еквівалентний об'єм інформації [1, с. 186].

В українському перекладі Г. Тютюнником повісті В. Шукшина «Калина красная» використовуються фразеологізми, ідентичні фразеологізмам оригіналу – з однаковим значенням, стилістичними відтінками і внутрішньою формою (повні еквіваленти): ***Шило на мыло,*** *пьяницу на вора* (1, с. 325) *//* ***Шило на мило,*** *п'яницю на злодія* (2, с. 315); *А теперь покормить надо – человек* ***с дороги*** (1, с. 311) *// А тепер погодувати треба – чоловік* ***з дороги*** (2, с. 302); *А я уж,* ***грешным делом,*** *подумала* (1, с. 321) *// А я вже,* ***грішним ділом,*** *вирішила* (2, с. 324). Такий перекладацький вибір підтримано тлумачними, фразеологічними та перекладними словниками: *шило на мыло // шило на мило* [3, с. 443]; *с дороги* – «сразу после поездки, путешествия; во время пути» [7, с. 144] // *з дороги* – «відразу після поїздки, мандрівки» [8, с. 217]; *грешным делом* – «к сожалению, следует признаться. Выражение признания своей или чужой ошибки, слабости, промаха, вины и т. п.» [6, с. 134] // *грішним ділом* – «уживається як визнання чиєїсь чи власної провини, допущеної помилки» [8, с. 336]; *грешным делом // грішним ділом; ніде правди діти* [3, с. 275].

У текстах оригіналу та перекладу повісті зустрічаються фраземи-відповідники, компоненти яких є міжмовними абсолютними синонімами: *Иди глянь на него – нам же* ***под одной крышей жить*** *теперь* (1, с. 314) *// Сходи глянь на нього – нам же тепер* ***під одним дахом жити*** (2, с. 305). *Под одной* ***крышей*** *(кровлей) (быть, жить) – під однією покрівлею, під одним* ***дахом*** *(бути, жити*) [3, с. 374]. Значна кількість повних еквівалентів у текстах оригіналу та перекладу повісті В. Шукшина пояснюється спорідненістю двох мов, а також історичними, економічними, культурними зв'язками двох слов'янських народів.

В українському перекладі Г. Тютюнником повісті В. Шукшина «Калина красная» досить багато фразеологізмів-відповідників, що збігаються за значенням, мають однакове конотативне забарвлення, відрізняються тільки одним лексичним компонентом: *Пойдём* ***на пару слов,*** *Люба* (1, с. 344) *// Ходімо* ***на кілька слів,*** *Любо* (2, с. 334). *На пару слов* – «для короткого разговора, сообщения и т. п. (звать, вызывать)» [6, с. 311] // *на пару слів* – «для короткої розмови, повідомлення тощо» [8, с. 334]. *Нет, пусть поработают!* –

подбросил *Егор* ***жару*** (с. 341) // *Ні, хай попрацюютъ!* – ***підсипав жару*** *Єгор* (с. 338). *Подбрасывать жару* – «подстёгивать, раззадоривать, воодушевлять, побуждать к чему-либо» [7, с. 366] // *піддавати (підсипати) жару* – «викликати, посилювати запал у кого-небудь, спонукати когось до дій» [8, с. 508]. ***Подбрасывать*** *жару – піддавати,* ***підсипати*** *жару* [3, с. 253].

Зазвичай такі компоненти мають метафоричне значення, але в російській та українській мовах відрізняються донорськими сферами метафор чи знаками однієї донорської сфери: *... Если ты, скажи, просто так приехал –* ***жир накопить*** *да потом опять* ***зауситься по свету,*** *– то, скажи, уезжай сёдни же, не позорь меня перед людьми* (1, с. 317) // *... Якщо ти, скажи, просто приїхав –* ***жиру нагуляти*** *і потім знову* ***повіятися по світу,*** *– то, скажи, паняй геть сьогодні ж, не срами мене перед людьми* (2, с. 314). *Мало ли какая ему* ***мысль придёт в голову*** (1, с. 310) // *Йому яка завгодно* ***думка в голову стукне*** (2, с. 301). Фразеологічній одиниці оригіналу *приходить в голову* – «возникать, появляться в сознании кого-либо; думаться, представляться, доходить до сознания» [7, с. 359], – на нашу думку, використано вдалий варіативний відповідник у перекладі *стукнуло в голову* – «**раптово** виникло, спливло у свідомості що-небудь» [8, с. 699] (пор.: *прийти в голову (на мысль) – спадати на думку; приходити в голову (до голови, на думку); заходити до голови* [3, с. 43]; *спливати на думку, западати (навертатися) в голову (на думку)* [2, с. 455]). Іноді втрачається метафоричний компонент фраземи в перекладі повісті: *Конечно, не ради одного* ***голого интереса*** *хотелось бы здесь прижиться хоть на малое время* (1, с. 312) // *Звичайно, не заради тільки* ***самої цікавості*** *хотілося би тут прижитися бодай ненадовго* (2, с. 302). Хоч метафоричний компонент збережено у відповіднику ***чиста*** *(сама) цікавість* [3, с. 273] та перекладач його не використовує.

Компоненти, що відрізняються у фраземах-відповідниках оригіналу та перекладу, можуть перебувати в метонімічних відношеннях: *Вмиг* ***повисла гробовая тишина*** (1, с. 299) // *Враз* ***запала могильна тиша*** (2, с. 290); *Если у тебя чего* ***худое на уме....*** (1, с. 317) // *Якщо в тебе щось* ***погане на думці*** ... (2, с. 310). Пор.: ***на уме*** – «кто-либо думает, помышляет о чём-либо, ком-либо» [7, с. 281] // ***на думці*** – «хто-небудь дума про когось, щось» [8, с. 223]. Метонімічні заміни компонентів трапляються й у таких фраземах оригіналу та перекладу повісті: *Может,* ***жизни*** *свои* ***покладём*** *через дочь родную* (1, с. 311) // *Може і* ***головами накладемо*** *через дочку рідну* (2, с. 302). ***Положить жизнь*** *(голову, живот)* – «погибать, умирать, жертвовать собой» [7, с. 198] // ***Накласти головою*** – «гинути в боротьбі, бою тощо» [8, с. 710]. Пор.: ***положить жизнь*** *(живот, голову) – віддати життя, покласти голову;* ***накласти, головою****, життям; полягти; зложити життя* [3, с. 317]. Фраземи оригіналу та перекладу відрізняються лексемами, що називають суміжні поняття в двох мовах у таких наступних фрагментах тексту: *У меня* ***голова кругом пошла*** *– не соображу* (1, с. 34) // *У мене* ***голова обертом пішла*** *– не придумаю* (2, с. 30). Фраземи-відповідники в текстах оригіналу та перекладу мають тотожні значення: ***голова идёт кругом*** – «кто-либо

испытывает головокружение от усталости; теряет способность ясно соображать от множества дел, забот, переживаний» [7, с. 112] // ***голова йде обертом*** – «у кого-небудь виникає стан запаморочення; хто-небудь приголомшений, розгублений; втрачає здатність розумно, тверезо думати» [8, с. 428]. Відрізняються тільки лексичним компонентом: *кругом-обертом,* що перебувають в суміжних відношеннях. У перекладному словнику також мають місце ці відповідники: ***голова идёт кругом*** – ***голова йде обертом*** *(кругом, кружка); світ макітриться; голова ходить ходором* [2, с. 273].

Трапляються в тексті повісті фразеологізми з національним компонентом, прагматичні концептуальні перетворення яких у перекладі зумовлені орієнтацією на адресата чужої культури. Це заміна реалій оригінального тексту реаліями мови перекладу, зміна за допомогою мовних засобів різних рівнів способів категоризації світу і внутрішнього рефлексивного досвіду. Такі заміни залежать від культурних стереотипів народу − детермінованих соціумом і культурою, упорядкованих і фіксованих структур свідомості, що уособлюють результати пізнання дійсності певним угрупуванням і є схематизованими та спрощеними стандартними ознаками етносвідомості; від архетипів колективного позасвідомого, етнічних міфів, символів, етнічного спектра прецедентних феноменів, культурних норм тощо [6]: ***Ванькой*** *сразу* ***прикинулся*** (1, с. 340) // ***Дурником*** *одразу* ***прикинувся*** (2, с. 36). Ім'я *Ванька* традиційно в російському фольклорі є стереотипом нерозумної людини: ***Ванькой прикинуться*** – *прикинутися дурником* [3, с. 241]. Міжмовним контекстуальним синонімом російського фразеологізму *от ворот поворот*, що означає «категорический отказ, отрицательный ответ на просьбу, обращение» [7, с. 327], є *повертати голоблі* – «зміна напрямку руху; рух у зворотному напрямку; вертатися» [8, с. 524]; підтвердження цьому знаходимо в російсько-українському словнику фразеологізмів: *от ворот поворот – повертай голоблі, вибачай та голоблі повертай* [3, с. 363]: *А то люди скажут: встретила –* ***от ворот поворот*** (1, с. 10) // *А то люди скажуть: зустріла –* ***повертай голоблі*** (2, с. 301). Зберігається прагматичний вплив на читача також у таких фрагментах оригіналу та перекладу: *Егора простота эта* ***сбила с толку*** (1, с. 306) // *Єгора простота ця* ***збила з пантелику*** (2, с. 306). *Сбить с толку* – «приводить в замешательство, в заблуждение, запутывать» [7, с. 408] // *збивати з пантелику* – «заплутувати; викликати розгублення, збентеження» [8, с. 255]. *Сбивать с толку – збивати з пантелику; спантеличувати* [3 с. 402]. Російський розмовний фразеологізм ***ни с того ни с сего –*** «без всякой причины, без каких-либо оснований (делать что-либо)» [13, с. 157] **–** має низку відповідників-синонімів в українській мові – *ні з того ні з сього; ні за що ні про що;* ***з доброго дива*** [2, с. 176], *ні сіло ні впало* [3, с. 129]. Перекладач, на нашу думку, вдало обирає фразеологізм-відповідник із цього синонімічного ряду, зберігаючи баланс поняттєво-логічної та конотативної інформації між оригіналом і перекладом: *Вдруг* ***ни с того ни с сего*** *задумается* (1, с. 294) // *Раптом* ***з доброго дива*** *замислиться* (2, с. 293).

За відсутності безпосередніх відповідників Г. Тютюнник вихідний фразеологізм перекладає шляхом пошуку аналогічної фразеологічної одиниці, яка має тотожне або аналогічне з оригіналом значення, однаковий стилістичний

відтінок, але побудованій на іншій словесно-образній основі: *Погоревали, но так, больше* ***для очистки совести*** (1, с. 334) // *Погорювали, але так, швидше* ***задля світлого ока*** (2, с. 324). Пор.: *для очистки совести* – «в оправдание себя, своих поступков» [7, с. 307] // *задля світлого ока* – «для виправдання себе, своїх вчинків» [8, с. 230]; *для очистки совести // задля чистого сумління;* ***задля чистого ока*** [3, с. 283].

У тексті повісті вживається трансформований фразеологізм, що об'єднує два: *городить чепуху* и *говорить че ни попадя: Один дурак* ***городит чего ни попадя*** ... (1, с. 312). Цей авторський прийом зберіг перекладач: *Один дурень* ***верзе казна-що*** ... (2, с. 303). Пор.: ***городить*** *чепуху* – ***верзти*** *дурниці* [2, с. 123]; ***что ни попадя*** – *що попало* [3, с. 439], *абищо* [2, с. 123].

Коли відсутня ідентична чи аналогічна фразеологічна одиниця в мові перекладу, а також за умови неможливості послівного перекладу, застосовується Г. Тютюнником переклад-пояснення значення фразеологізму: *Любе и вовсе* ***не по себе стало*** (1, с. 342) // *Любі зовсім* ***погано стало*** (2, с. 38). *Не по себе* – хтось недобре себе почуває; комусь ніяково [3, с. 348]. Можливий варіант *зовсім стало зле. И всё тараторил, не давая времени Шуре как-нибудь нежелательно* ***вылететь с языком*** (1, с. 342) // *І все балабонив, не даючи Шурі часу якось* ***сказати щось недоречне*** (2, с. 338). ***Вылететь с языком*** – сказати щось недоречне [3, с. 267]. *Егор при известии, что у неё родители, да ещё строгие, заскучал, но* ***вида не подал*** (1, с. 307) // *Єгор, почувши, що у неї батьки, та до того ж суворі, занудьгував, але* ***нічим не виказав*** *цього* (2, с. 297). *Подать вид* – виказати свої почуття [3, с. 248]. *Он весь* ***на лицо*** (1, с. 318) // *Він весь* ***як є*** (2, с. 308). За відсутності повного або часткового еквіваленту-фразеологізму значення стійкого звороту передається перекладачем словом: *Я же волшебница, я все чары* ***пущу в ход*** (1, с. 301) // *Я ж чарівниця, я всі чари свої* ***прикличу*** (2, с. 292).

Іноді за наявності цілої низки варіантів фразем-відповідників перекладач обирає слово, що за значенням дорівнює фразеологізму*: Жену с дочерью зарежут, он* ***шагу не прибавит*** (1, с. 315) // *Жінку з дочкою заріжуть, а він і* ***не поспішить*** (2, с. 305). Пор.: *прибавить шагу (ходу) – прискорити ходу (крок); піддати ходу; придати ходи; прибавити ходи (кроку)* [3, с. 513]. *Да? –* ***изо всех сил*** *спокойно сказал Бульдог* (1, с. 299) // *Так? –* ***якомога*** *спокійніше сказав Бульдог* (2, с. 290). Пор.: *изо всех сил – з усієї сили (снаги); з усіх сил; щосили; щодуху; що (скільки) є сили (сил, духу)* [3, с. 306]. *Надо осторожней* ***первое время*** (1, с. 314) // *Треба обережніше* ***поки що*** (2, с. 305). Пор.: *(в) первое время – перший час, на перших порах* [3, с. 366]. За такого перекладу фразем текст втрачає образність й оригінальність.

Для однієї і тієї ж стійкої сполуки перекладач повісті знаходить різні варіанти відповідників залежно від контексту: ***То и дело*** *шмыгаете тут* (1, с. 341) // ***Частенько*** *їздите тут* (2, с. 331). *Мы* ***то и дело*** *одни на ночь остаёмся, вот что* (3, с. 315) // *Ми* ***мало не щодня*** *самі на ніч зостаємося, от що* (2, с. 305). Перекладач розширює варіативний ряд, представлений в російсько-українських словниках: *То и дело – раз у раз; раз повз раз; увесь час; тільки (те) й знає (робить)* [3, с. 427]; *весь час, безперестанку* [2, с. 573].

Зберігаючи прагматичний вплив на читача, перекладач замінює емоційно-експресивний зворот розмовною вільною сполукою: ...***собирай монатки*** (1, с. 317) // ... ***паняй геть*** (2, с. 310).

Компенсуючи втрачену образність у перекладі, Г. Тютюнник використовує і зворотній прийом – переклад вільної сполуки фразеологізмом: *Я* ***не говорю зря*** (1, с. 349) // *Я* ***слів на вітер не кидаю*** (2, с. 344); *И почувствовал себя* ***очень глупо*** (1, с. 305) // *І відчув себе* ***ні в сих ні в тих*** (2, с. 297).

Заміна метафоричних виразів перекладу фраземами зберігає баланс конотативної (фігуративно-стилістичної) інформації між оригіналом та перекладом повісті: *Мне на работе* ***прямо сказали*** (1, с. 317) // *Мені на роботі* ***в очі сказали*** (2, с. 307); *А ты, кобель,* ***аккуратней с языком-то****: тут пожилые люди* (1, с. 312) // *А ти, сучий сину,* ***придержав би язика****: тут старі люди* (2, с. 303).

Перекладач використовує прийом калькування – покомпонентний переклад, передаючи предикативні фразеологічні одиниці оригіналу: ***Ему собраться – только подпоясаться*** *– встрял в разговор молчавший до этого старик* (1, с. 317) // ***Йому зібратися – тільки підперезатися!*** *– встряв у розмову старий, що мовчав до цього часу* (2, с. 310); ***Метил кому-нибудь по лбу, а угодил в лоб?*** *– как бы между делом спросил дед* (1, с. 312) // ***Цілив комусь по лобі, а влучив у лоб?*** *– між іншим спитав дід* (2, с. 302). Пор. з російською фраземою: *что в лоб, что по лбу.*

Таким чином, при перекладі фразеологічних одиниць художнього тексту важливо зберігати поняттєво-логічну, конотативну (оцінювальну, емоційну, експресивну, стилістичну) та прагматичну інформацію оригіналу. Перспективним є вивчення різноманітних типів еквівалентності художнього тексту та його перекладу близькоспорідненими мовами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. С. Перевод: Общие и лексические вопросы / В. С. Виноградов. – М. : КДУ, 2006. – 240 с.

2. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наукова думка, 2001. – 640 с.

3. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К. : Радянська школа, 1978. – 447 с.

4. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К. –Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

6. Селіванова О. О. Проблема трансформацій в перекладознавстві / О. О. Селіванова // Вісник Черкаського університету. Серія філологічні науки. – Черкаси, 2012 *(у друці)*.

7. Фразеологический словарь русского языка [под ред. А. И. Молоткова]. – М. : Русский язык, 1986. – 543 с.

8. Фразеологічний словник української мови [укл. : В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 1999. – 984 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Шукшин В. Калина червона : Оповідання, кіноповісті; перекл. з рос. Г. Тютюнника / В. Шукшин. – К. : Вища школа, 1986. – 560 с.

2. Шукшин В. Киноповести / В. Шукшин. – М. : Искусство, 1988. – 511 с.

Irina Litvin

The equivalence of phraseological units in the story of Shukshin "The Red Snowball Tree" and in its ukrainian translation

The article deals with the problem of artistic translation of family languages. This paper analyses the equivalence of phraseological units in the story of V. Shukshin "The Red Snowball Tree" and its ukrainian translation.

Key words: artistic translation, equivalence, phraseological unit.

Олена Цапок

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ЗАГОЛОВКІВ ЧЕРКАСЬКИХ ВИДАНЬ

Статтю присвячено категорії інтертекстуальності в журналістських публікаціях, зокрема в заголовках до них. Охарактеризовано форми вияву інтертекстуальних зв'язків у заголовках, а саме цитати, ремінісценції та алюзії, визначено джерела, що послугували їхніми інформаційними донорами.

Ключові слова: інтертекстуальність, цитата, ремінісценція, алюзія.

Інтертекстуальність є визначальною особливістю сучасної журналістики. Використання в матеріалах ЗМІ інтертекстуальних елементів, з одного боку, зумовлене пошуком найефективніших засобів інформування соціуму, а з іншого – дає змогу журналістам створити власний стиль, що набуває актуальності в контексті авторської журналістики.

Для сучасних медіа характерний пошук особливої форми подання матеріалів у системі чинних жанрів журналістики. Це можливо завдяки використанню інтертекстуальних зв'язків у журналістських матеріалах. Окрім того, авторський журналізм, одним із виражальних засобів якого є інтертекстуальність, допомагає створити власне «обличчя» ЗМІ, робить його пізнаваним і затребуваним на медіаринку.

Інтертекстуальність становить рекурсивний зв'язок із певними створеними текстами та полягає в залученні одних текстів до континууму інших текстів тощо [6, с. 191]. У журналістиці інтертекстальність в авторському матеріалі створюють украплення та сліди текстових фрагментів, узятих із різних джерел – із висловлювань політиків, відомих осіб, з інших журналістських матеріалів, із творів художньої літератури тощо. Причому такі вияви інтертекстуальності можна простежити в матеріалах різних ЗМІ – друкованих, ауділальних, аудіовізуальних та електронних.

Варто зазначити, що інтертекстуальність як текстова категорія, притаманна тим чи тим журналістським матеріалам, останнім часом є об'єктом багатьох наукових розвідок. Так, вияв цієї категорії в пресі та в авторському стилі журналіста досліджували І. Л. Абаніна [1], М. Ю. Казак [3, с. 32–40], К. В. Тулупова [7, с. 36–42]. Зокрема, М. Ю. Казак на підставі аналізу журналістських текстів установила, що, як правило, їх конструюють з актуальної цитати й прецедентних текстів [3, с. 38]. К. В. Тулупова у своїй розвідці наголосила, що інтертекстуальність як категорія публіцистичного

дискурсу відіграє важливу роль у змістовому розширенні та естетичному оформленні інформаційного повідомлення [7, с. 41].

Окрему увагу дослідники присвятили вивченню інтертекстуальності в певних різновидах ЗМІ. Наприклад, О. Васіна охарактеризувала інтертекстуальність в інтернет-новинах [2, с. 14–18], Н. Тяпкіна на матеріалах випусків теленовин описала форми вияву інтертекстуальності телевізійного дискурсу [8, с. 6–8]. О. Лептуга зробила спробу охарактеризувати інтертекстуалність у контексті дискурсу преси [4, с. 568–575].

Заслуговують на увагу наукові роботи, присвячені окремим аспектам інтертекстуальності в мас-медіа. Наприклад, О. Романова з'ясувала специфіку вияву цієї текстової категорії в жанрі інтерв'ю [5, с. 131–1 40], а Н. Фенько досліджувала інтертекстуальні зв'язки в авторських колонках журналістів «Газети по-українськи» [9, с. 118–129].

Проведений огляд теоретичних джерел з обраної проблеми свідчить про посилений інтерес науковців до вияву інтертекстуальності в журналістиці. Водночас необхідно зауважити, що окремі аспекти цієї важливої теми були розкриті недостатньо, а тому потребують докладнішого вивчення. Зокрема, таким є питання інтертекстуальності заголовків регіональних видань. Сказане зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета публікації – вивчити особливості вияву інтертекстуальності в заголовках видань Черкащини. Відповідно до поставленої мети сформулювано такі завдання: розкрити особливості інтертекстуальних зв'язків у заголовках черкаських друкованих видань, описати форми вираження цих зв'язків та визначити прецедентні тексти й феномени, на яких вони ґрунтуються.

Інтертекстуальність журналістського тексту полягає в його відкритості культурному середовищу й постійному апелюванні до інших текстів, які є прецедентними стосовно нього. Названа категорія зазвичай виявляється в журналістських текстах уже в першому елементі публікації – заголовку до неї. Слід наголосити, що заголовок – це головна теза будь-якого журналістського матеріалу і, створюючи його на підставі інтертекстуальних зв'язків, журналістові вдається привернути увагу аудиторії до публікації, зацікавити та коротко поінформувати її про зміст цього матеріалу.

Традиційно виділяють такі форми вияву інтертекстуальності, як цитати, алюзії, ремінісценції, мандрівні сюжети, римейки, парадигматику асоціацій, синкретизм функціональних стилів і жанрів тощо [6, с. 191]. Частина перерахованих форм є продуктивною для створення заголовків у ЗМІ, а саме для статей регіональних видань.

На підставі аналізу публікацій черкаських регіональних видань, як-от: «Вечірні Черкаси», «Нова Доба», «Молодь Черкащини», «Черкаський край», черкаської сторінки «Газети по-українськи» – ми з'ясували, що автори матеріалів найчастіше створюють заголовки, використовуючи цитати, ремінісценції та алюзії. Найпоширенішою формою вияву інтертекстуальності в заголовках черкаських газет є пряме цитування. Варто зазначити, що власне журналістські тексти, зокрема інформаційні, автори створюють зазвичай на підставі цитатного матеріалу. Часто заголовком до таких текстів є актуальна

цитата. Як правило, такі заголовки подають до публікацій у жанрі інтерв'ю або до біографічних публікацій.

Аналізуючи черкаські газети, ми зафіксували заголовки, що є цитатами висловлювань відомих людей, наприклад політиків. Такі висловлювання журналісти подають двома способами. У першому випадку автори спочатку називають джерело інформації, а далі наводять його цитату: *Володимир Лук'янець: «У нас кадри набирають за особистою відданістю»* (Вечірні Черкаси. – 17.01.2012.); *Сергій Пачесюк: «Де ви бачили, щоб рейтинг влади зростав під час реформ?»* (Вечірні Черкаси. – 15.11.2011.); *Сергій Терещук: «Цей закон краще було б назвати «Про обіг земель»* (Черкаський край. – 20.01.2012.); *Сергій Тулуб: «Не сидіти в теплих кабінетах, а йти до людей і жити з ними одним життям!»* (Черкаський край. – 1.02.2012.); *Микола Присяжнюк: «Аграрні реформи мають бути послідовними, але м'якими»* (Черкаський край. – 17.02.2012.).

Використання в заголовках цього способу прямого цитування пов'язане з тим, що журналісти беруть інформацію із сучасного життя. Автори цитують промови політиків та громадських діячів, які виголосили їх напередодні, подають коментарі експертів та професіоналів, посилаються на джерела інформації.

Інший спосіб створення заголовків за допомогою цитування – винесення прямої мови безпосередньо в заголовок, а слів автора в лід до публікації чи відразу на початок статті, якщо ліду немає. Такий заголовок становить нерозривну композиційну єдність із матеріалом статті: *«Пишаюся, що я – українець!»,* – говорить 87-річний член Національної спілки письменників України Михайло Іванченко (Нова Доба. – 6.12.2012.); *«У мене багато друзів по всьому світу: в Німеччині, Англії, Канаді, але така подруга, як Ен – одна!»* – розповідає про два десятиліття дружби з американкою вчителька англійської мови Ольга Захарова з Черкас (Нова Доба. – 16.01.2012.); *«Після двох дітей не могла знайти собі одяг».* У черкаських крамницях і на базарах бракує одягу для людей із нестандартними фігурами. Таким доводиться перешивати чи шити речі. Шполянка 46-річна Лариса Сімон за фахом учителька. Уже кілька років одяг для себе шиє (Газета по-українськи. – 12.12.2011.).

Черкаські журналісти також використовують для заголовків прямі цитати з документів, що послугували джерелами для написання матеріалів: *«А Україна й Симоненко – вічно будуть!»* (Черкаський край. – 13.12.2012.) – рядки із книги Леоніда Даценка «І янгол з автоматом на плечі», про яку йдеться в публікації; *«Прокуратура не мала правових підстав…»* (Черкаський край. – 10.02.2012.) – слова з офіційного коментарю прес-служби прокуратури Черкаської області.

Окрім того, черкаські автори вдало використовують у заголовках ремінісценції. Ця форма інтертекстуальності полягає у «введенні до певного тексту фрагментів, які нагадують адресатові події, факти, героїв, стилістичні прийоми, мотиви іншого тексту» [6, с. 513]. Ремінісценції в заголовках черкаських видань бувають нетрансформовані й трансформовані. Перший

різновид ремінісценцій становлять слова з відомих прецедентних текстів без змін: *Бий своїх, щоб чужі боялися* (Вечірні Черкаси. – 29.11.2011.) – «Установа працювала за принципом: бий чужих, щоб свої боялися» (В. М. Войнович «Життя та неймовірні пригоди солдата Івана Чонкіна»); *Багаті поділяться з бідними* (Вечірні Черкаси. – 7.12.2011.) – вислів належить колишньому Президенту України Вікторові Ющенку; «*А у гармоніста пісня ллється чисто...»* (Молодь Черкащини. – 4.08. 2011.) – перекладений рядок із пісні російського гурту «Лепріконси» «Девченки полюбили не меня»: «*А у гармониста песня льется чисто…*».

Значна частина аналізованих заголовків являє собою трансформовані ремінісценції. У них лише частково використано слова з прецедентного висловлювання: *Хто позичить гроші, або Безплатний сир тільки в мишоловці* (Нова Доба. – 20.10.2011.) – трансформований вислів колишнього прем'єр-міністра Великобританії Маргарет Тетчер «Безплатний сир буває тільки в мишоловці»; «*Любити ближнього»* (Вечірні Черкаси. – 20.12.2011.) – «*Полюби ближнього твого, як себе самого»* (Біблія); *Від сесії до сесії жили депутати весело* (Вечірні Черкаси. – 21.02.2012.) – перероблений рядок із відомої студентської пісні «Від сесії до сесії живуть студенти весело».

Продуктивним способом створення заголовків у черкаських газетах є використання алюзії, яка ґрунтується на асоціативному зв'язку з прецедентним текстом. Ця форма інтертекстуальності базована на трансформації прислів'їв, приказок, крилатих висловів та використанні вказівок на різні твори мистецтва: назви книг, кінофільмів, телесеріалів, висловлювання літературних і кіногероїв, фольклорні твори тощо.

Поширеними інформаційними донорами алюзій у заголовках регіональних публікацій є кінематографічні твори – від світової та радянської класики. У заголовках черкаські журналісти апелюють до назв кінофільмів: *Польоти уві сні та на яву* (Молодь Черкащини. – 23.02.2011.) – назва однойменного фільму Романа Балаяна (1982); *Справа була в Будищі* (Вечірні Черкаси. – 3.01.2012.) – картина «Дело было в Пенькове» (1958 р.); *Дитина напрокат?* (Вечірні Черкаси. – 1.11.2011.) – фільм із такою ж назвою, створений у США (1995 р.); *«Загублене місто»* (Нова Доба. – 27.12.2011.) – однойменний фільм Енді Гарсіа (2005 р.); *Світло в кінці тунелю для позичальників* (Нова Доба. – 16.02.2012.) – радянська картина «Світло в кінці тунелю» (1974 р.). Окремі заголовки є алюзіями афоризмів із відомих фільмів: *«Бажання з можливостями розійшлися»* (Вечірні Черкаси. – 14.02.2012.) – в оригіналі «Щоб наші бажання збігалися з нашими можливостями» (фільм «Кавказька полонянка» 1966 р.).

Під час аналізу черкаських газет виявлено заголовки, що натякають на літературні джерела: *Із різних планет* (Молодь Черкащини. – 3.01.2012.) – книга Джон Грей «Чоловіки з Марса, жінки з Венери»; *Каїн і Авель* (Молодь Черкащини. – 8.02.2012.) – прецедентним текстом цієї алюзії є біблійна історія про те, як Каїн убив Авеля.

Деякі заголовки апелюють до знання казок: *Піди туди, не знаю куди. Виграй так, не знаю як!* (Вечірні Черкаси. – 14.02.2012.) – першу частину заголовка взято з назви російської народної казки «Піди туди – не знаю куди,

принеси те – не знаю що»; *Із «Табачки» зроблять «рукавичку»* (Молодь Черкащини. – 16.02.2012.) – апелювання до відомої української казки «Рукавичка». В окремих випадках автори створюють заголовки, що за структурою нагадують назву казки: *Як судове рішення Лисянкою блукало…* (Нова Доба. – 20.12.2011.).

У черкаських виданнях зафіксовано також заголовки, що є алюзіями до історичних фразем: *Не додаючи хліба міняють відповідального за видовища* (Вечірні Черкаси. – 28.02.2012) – апелювання до фрази «Хліба й видовищ!», що дійшла до нас із часів Давнього Риму; та реклами: *Два лічильники на газ? Ми йдемо до вас* (Вечірні Черкаси. – 20.12.11) – задіяно інтертекстуальні зв'язки з рекламою прального порошку «Тайд»: «Ви ще не в білому?! Тоді ми йдемо до вас». Однак варто зазначити, що такі інтертекстуальні зв'язки черкаські журналісти використовують у заголовках рідко.

У контексті нашого аналізу необхідно акцентувати на тому, що використання ремінісценцій і алюзій для створення заголовків передбачає попереднє знання реципієнтом прецедентних феноменів, до яких апелює журналіст. Таке апелювання базоване на культурній компетенції читача, здатного впізнати в медійному тексті сліди інших текстів. Щоб досягти пізнаваності прецедентних феноменів, автор повинен для заголовків своїх публікацій обирати ті з них, які добре відомі його потенційній аудиторії, інакше читачі не зрозуміють відсилання, використані в заголовках.

Отже, проаналізувавши черкаські видання, ми з'ясували, що значна частина заголовків у них створена на підставі інтертекстуальних зв'язків. Їх наявність привертає увагу читачів до публікацій та коротко інформує про зміст матеріалів. У процесі дослідження встановлено, що найпродуктивнішими формами інтертекстуальності в заголовках є цитати, ремінісценції та алюзії, а інформаційними донорами для названих форм автори найчастіше обирають висловлювання відомих людей, різні прецедентні феномени. Пропоноване дослідження не є вичерпним і може бути продовжене в аспекті вивчення інтертекстуальності різножанрових публікацій у пресі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абанина И. Л. Интертекстуальность как характеристика индивидуального стиля автора-публициста / И. Л. Абанина. – Режим доступа : http://e-lib.gasu.ru/vmu/arhive/2004/01/32.shtml.

2. Васіна О. О. Трансформація явища інтертекстуальності в інтернет-новинах / О. О. Васіна // Вісник Харківського національного університету № 874. – Серія : Соціальні комунікації. – 2009. – Вип. 1. – С. 14–18.

3. Казак М. Ю. Дискурсивность и интертекстуальность журналистского текста / М. Ю. Казак // Проблемное поле дискурсологии : сб. науч. ст. / под ред. д.ф.н., проф. А. В. Полонского. – Белгород : Политерра, 2010. – С. 32–40.

4. Лептуга О. Особливості дискурсу преси: лінгвістичний аспект / О. Лептуга // Незгасимий СЛОВОСВІТ : збірник наукових праць на пошану професора Володимира Семеновича Калашника. – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 568–575.

5. Романова О. В. Специфика интертекстуальности газетного интервью / О. В. Романова // Известия Уральского государственного университета. – 2007. – № 52. – С. 131–140.

6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.

7. Тулупова К. В. Интертекстуальность как особое свойство публицистического дискурса / К. В. Тулупова // Журналист. Социальные коммуникации. – 2011. – № 2. – С. 36–43.

8. Тяпкіна Н. І. Інтертекстуальність телевізійного дискурсу / Н. І. Тяпкіна // Наукові записки Інституту журналістики. – 2011. – Том 42. – С. 6–8.

9. Фенько Н. Інтертекст авторської колонки та читацьке коло: редакторський аспект / Н. Фенько // Діалог: Медіа-студії : збірник наукових праць. – Одеса : «Астропринт», 2010. – Вип. 11. – С. 118–129.

Olena Tsapok

Intertextuality headlines from Cherkasy publications

Article is devoted to the category of intertextuality in journalistic publication, particularly in the headlines rolled it. Description is given forms of display of connections of intertextuality are in heading, namely quote, reminiscence and allusions, their informative donors are certain.

Key words: intertextuality, quotation, reminiscence, allusion.

Ірина Ніколаєнко

ФУНКЦІЇ СУРЖИКІЗМІВ У РОМАНІ СЕРГІЯ ЖАДАНА „ВОРОШИЛОВГРАД”

У статті розглянуто й визначено функції позанормативних елементів, зокрема суржикізмів, у романі С. Жадана „Ворошиловград”. З’ясовано, що використання суржикових слів допомагає авторові реально відтворити події та явища, зображені у творі, а також передати мовлення персонажів.

Ключові слова: суржикізм, суржикове слово, індивідуальний стиль, стилістична функція, мовний засіб, розмовна лексика.

Проблема вивчення суржикізмів у мовній структурі художнього твору, а також лінгвістичної сутності суржику на сьогодні є недостатньо розв’язаною, незважаючи на праці провідних лінгвістів, літературознавців.

С. Я. Єрмоленко зауважує, що „природний стан існування національної мови передбачає розрізнення розмовної кодифікованої і розмовної некодифікованої мови. Коли розмовна некодифікована мова набуває масового поширення і використовується без будь-яких стилістичних настанов як спонтанна розмовна мова, її оцінюють як суржик” [4, с. 65].

Л. О. Ставицька, аналізуючи термінологічно-поняттєву парадигму терміна *суржик*, відзначає його семантичну та поняттєву дифузність, що зумовлено образною мотивацією терміна й переважанням пейоративної оцінки над чіткою визначеністю слова-поняття. Дослідниця розглядає кілька аспектів, що охоплюють цю парадигму, і досить докладно аналізує погляди мовознавців на проблему суржику, наголошуючи, що сучасна мовознавча практика надає перевагу нейтральній, семантично недиференційованій словосполуці *суржикове слово* [10, с. 273; 11, с. 59], хоча термін *суржик* також самодостатня термінолексема [10, с. 274].

Явища українсько-російської мовної взаємодії в історії художньої прози розглядає С. П. Бибик у монографії „Оповідність в українській художній прозі" (2010 р.). Авторка звертає увагу на різне термінологічне позначення в лінгвістиці поняття „російський мовний елемент в українській художній оповіді" – *гібридний неологізм*, *суржик*, *суржикове слово*, *макаронічне мовлення*, *росіянізм* тощо – і зауважує, що „природу цього явища найточніше передають терміни *суржикове слово*, тобто фонетично й графічно немодифікована чи модифікована до української вимови лексична одиниця-росіянізм", та *суржик* як сукупність просторічних мовних одиниць, використовуваних з метою мовної та соціальної типізації персонажа [2, с. 137]. Функціонально-стилістичний статус суржикових одиниць, на думку С. П. Бибик, – явище конкретно-історичне, змінюване й нетотожне в періоди розвитку художньої оповідної норми.

У дослідженні С. С. Нередкової про українське мовлення мешканців Луганська (колишня назва Ворошиловград – І. О.) проаналізовано склад лексики луганчан, зокрема відзначено активне функціонування суржикових утворень: російських форм, адаптованих під українські; гібридних форм, які поєднують норми української й російської мов одночасно; деформованих форм [7, с. 14]. На думку дослідниці, „для східного міста існування суржикових … форм в умовах українсько-російської, російсько-української двомовності з кількісною перевагою носіїв російської мови" є цілком зрозумілим і закономірним. Наявність суржикових форм засвідчує стійкість українськомовного елемента, який остаточно не зникає під впливом російської мови [6, с. 99].

В. Д. Радчук зауважує, що як би негативно не оцінювали явище суржику та зрікалися його в анкетах і статистиці, суржиком спілкується значна частина населення України – „мільйони співгромадян" [8, с. 124]. В. Р. Товстенко серед характерних особливостей українського просторіччя називає „суржик" (в основному українсько-російський) як поки що органічну рису, причому не тільки в містах [12, с. 17].

Аналізуючи лексику української постмодерної прози, С. А. Бузько доходить висновку, що відмітною рисою „стилістичного використання нелітературної лексики в постмодерністських текстах є поєднання в межах висловлювання різних її типів – соціальних діалектизмів, розмовно-просторічних лексем зі зниженими конотаціями та суржикових елементів, що свідчить про зближення різних соціальних різновидів мови" [3, с. 10].

Суржикізми письменники використовують у мові художньої літератури передовсім для стилізації, мовленнєвої характеристики персонажів, створення комічного або іронічного ефекту, змалювання місцевого колориту тощо. Суржикові слова ми фіксуємо вже у творах І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. П. Старицького та ін., де персонажі вживають комічно-макаронічну суміш української мови з російською, а іноді й зі

старослов'янською (наприклад, мова Возного в п'єсі „Наталка Полтавка" І. П. Котляревського) для створення пародійного ефекту або як засіб мовної типізації.

Дещо іншу функцію мають суржикізми в прозі А. П. Свидницького, І. С. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та ін.: це засоби типізації образу духівництва, гумористичного зображення при створенні каламбурної ситуації застосування елементів церковнослов'янського письма в побутовій сфері; для опосередкованої характеристики персонажів тощо [2, с. 141]. У другій половині XX ст. у творах про життя в Східній Україні провідною ознакою мовною реалізму стає насиченість текстів росіянізмами (наприклад, мова харків'ян-інтелігентів у Миколи Хвильового, мова міського населення у Гр. Тютюнника) [Там само, с. 142].

Серед сучасних українських митців, хто використовує суржикізми як стилістично значущий компонент у своїх творах, назвемо Валерія Шевчука, Ірену Карпу, Богдана Жолдака, Сергія Жадана та ін.

Слушним, на наш погляд, є зауваження Л. О. Ставицької про мову прози 90-х років XX ст.: „Важлива ознака українського просторіччя, російсько-український суржик, теж посідає визначне місце у мовностилістичній організації тексту. Майстри слова, стилізуючи усне розмовне мовлення із елементами суржику, намагаються соціально диференціювати його відповідними лексико-фразеологічними та фонетико-інтонаційними засобами, що є органічними у тій чи іншій конситуації" [2, с. 142–143].

Серед митців Сходу України назвемо Петра Біливоду (Шевченка), який поетично експериментував із суржиком. Використання суржикових слів і словосполучень, з одного боку, вносять відтінок згрубілості в поетичне мовлення автора, а з іншого, – наближають до дійсності, натуралізують.

Аналізуючи мовну ситуацію в Східній Україні, Сергій Жадан зауважив: „Ми в дитинстві говорили суржиком. Але це такий український суржик, тому що коли хтось говорив російською, з нього сміялися. У нас там на півночі Луганської області говорять суржиком, але на українській основі – переважають українські слова з російськими вставками" [13].

Отже, мета нашої розвідки – з'ясувати особливості функціонування суржикових слів та їхню роль у романі Сергія Жадана „Ворошиловград".

Творчість С. В. Жадана неодноразово була предметом критичних розвідок О. В. Бойченка, Т. І. Гундорової, О. В. Ірванця, В. П. Моренця, М. М. Сулими та ін. Серед останніх літературознавчих досліджень назвемо публікації В. Г. Фоменко, С. А. Нєгодяєвої, О. В. Романенко та ін., у яких подано концептуальну інтерпретацію прози письменника, визначено жанрово-стильові особливості роману „Ворошиловград", проаналізовано риси індивідуально-авторського стилю [9] тощо. Особливості мови, зокрема роль суржикових слів у творі, практично не вивчено, хоча дослідники констатують, що розмовна течія мовлення є найсильнішою та найстильнішою ознакою жаданівської прози [14, с. 523]. Цю тезу підтверджують численні діалоги, наявні в романі „Ворошиловград". Персонажі Сергія Жадана розмовляють українською мовою (хоча, насправді, у реальному житті вони говорять російською) –

письменник намагався за допомогою мовних засобів, зокрема суржикізмів, більш реалістично передати їхнє мовлення, наприклад:

–Коротше, Григорію Івановичу, – знову вступив фермер із трубою, – ***нада шото рішать****, а то кинуться їх шукати, точняк до нас приїдуть* [5, с. 276].

–Так, ***женщіна****, – панк із готовністю потягнувся до Тамари, – телефон давай* [5, с. 272].

–Подивимось, – неохоче відповів він. – Старий я вже для таких ***качєлєй*** [5, с. 193].

*–****Понімаєш****, Гєра, – вони ж дикі. Вони один одному не довіряють* [5, с. 249].

–Чому ви її (залізничну колію – І. О.) *не розберете? – запитав я в одноокого. – На* ***металолом*** [5, с. 256].

Як бачимо, мова персонажів твору С. Жадана наближена до мовлення жителів маленьких міст сходу України в реальному житті: насичена росіянізмами, сленгізмами й навіть нецензурними лайливими словами. Коли ж читач поринає в описи природи, спогади, роздуми про життя, тобто те, що справді є важливим, автор постає „ніжним ліриком". Ось як, наприклад, С. Жадан описує небо: „*Небо вночі схоже на чорні поля. Повітря, ніби чорноземи, наповнене рухом і насінням. Безкінечні площини, які розгортаються вгорі, живуть своїм ритмом, своїми законами… З неба витікають дощі, із землі витікають ріки…*" [5, с. 234]. Вражають своєю глибиною філософські роздуми про життя: „*Але так чи інакше – ми рухаємося своїми маршрутами, потрапляючи в невідомі місця, проникаючи за лаштунки власного досвіду, і всі, кого нам довелося зустріти, лишаються в нашій пам'яті своїми голосами й своїми дотиками*" [5, с. 291].

Отже, мовні засоби в романі С. Жадана „Ворошиловград" контрастують: з одного боку, авторське мовлення позначене зразковими літературними формами, творче світосприйняття митця вловлює найтонші відтінки словесного матеріалу, а з іншого, – письменник для створення мовленнєвого портрета персонажів уживає позанормативні елементи, зокрема суржикізми, про що яскраво свідчать численні діалоги у творі.

У романі фіксуємо значну кількість російських форм особових імен: двоюрідні брати *Боря* і *Льоша*; старшокласниця *Катя*; менеджер *Ніколай Ніколаїч*; *Гєша* Баян; *Сірьожа* Насильник; *Саша* Пітон, *Вася* Отріцало; водій *Сєва*; *Гєра* – головний герой – та його брат *Юрік; Толік, Шура* та ін.

У звертаннях дійових осіб один до одного письменника зазвичай уживає адаптовані до російської мови форми. Показовим у цьому плані є використання імені *Ольга*: в авторському мовленні функціонує його літературна форма, а в діалогах – скорочені варіанти цього імені:

–Просто це не моє, ***Оль****, розумієш? – я пробував говорити примирливо…*

–А ти, ***Оль****, продала б її, якби це була твоя заправка?* [5, с. 69].

Суржиковим утворенням є своєрідний аналог присвійного прикметника – ***Юріка*** *брат* та ін.

Значну частину суржикових слів становлять російські лексеми, адаптовані під українські, наприклад:

–Просто курили багато, а це ж гроші, ти ***понімаєш****?* [5, с. 197].

–Схоже, ти непоганий хлопець, – сказав перегодом. – ***Признаюсь*** *чесно, я тебе недооцінював* [5, с. 171].

Сонце вже згасло, ***по-любому*** *слід було починати. Ми почали* [5, с. 127].

–Я ніч не спав, ***поняв****?* (з телефонної розмови Колі та Германа) [5, с. 4].

Уживання фонетичного варіанта питально-відносного займенника ***шо*** є однією з ознак слобожанських говірок, що відзначав С. П. Бевзенко: „… варіант *шо* переважає в південно-західних діалектах…, хоч знаходимо його в паралельному вжитку в південно-східних (напр., середньонаддніпрянських, степових, ***слобожанських***) (виділення наше))” і в поліських…” [1, с. 122].

Ця риса яскраво виражена в мовленні персонажів роману:

– ***Шо*** *ти робиш? – сказав нарешті Сєва фермеру з трубою.*

*–*А ***шо***? *– відповів той, витираючи долоні об шкіряні штани* [5, с. 270];

–У вас є телефони? – запитав пузатий.

*–*А ***шо***? *– не зрозумів його Сєва* [5, с. 271].

Отже, серед суржикових форм, зафіксованих у романі „Ворошиловград”, виділяємо такі групи:

–суржикізми, що засвідчують порушення фонетичних норм (унаслідок мовної інтерференції, яка вплинула на фонетику словоформ, засвоєних з російської мови, та на словоформи, подібні за звучанням у російській та українській мовах, відбувається заміна звука [е] на [і] (*рішать, порішили*); перехід [і] в [и] (*признаюсь*));

–порушення морфологічних норм (заміна суфікса **-л** на **-в** при творенні дієслівних синтетичних форм минулого часу чоловічого роду (*поняв*));

–порушення лексичних норм (російські форми, адаптовані під українські, які виникли внаслідок лексичної та фонетичної інтерференції (*осквернення*, *коротше*, *шото*, *нада*)) тощо.

Проаналізувавши позанормативні елементи, зокрема суржикізми, у романі Сергія Жадана, доходимо висновку, що автор використовує суржик з метою реалістичного зображення мовлення персонажів. Так, щоб показати спрощене мислення окремих дійових осіб (місцевих рейдерів-кукурудзяників, панка, комп’ютерника Ніколаїча та ін.) або створити мовленнєвий портрет інших (наприклад, колишнього хулігана та дрібного злочинця, а тепер заправника Кочі чи колишнього футболіста, а нині геніального автомеханіка Шури Травмованого), автор роману насичує діалоги росіянізмами, звичними для жителів сходу України. Мовні партії цих дійових осіб рясніють також просторічними висловами: нейтральними (*ладно*) і такими, що є засобом експресивізації мовлення (*покотитися, завалитися, шарпнутися, увіпертися, випхатися* тощо).

Перспективою подальших досліджень уважаємо аналіз функціонування суржикізмів в інших прозових та поетичних творах Сергія Жадана, з’ясування їхнього значення для формування особливостей ідіостилю письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.

2. Бибик С. П. Оповідність в українській художній прозі : монографія / С. П. Бибик; за наук. ред. С. Я. Єрмоленко. – К.; Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – 288 с.

3. Бузько С. А. Лексика української постмодерної прози : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. А. Бузько. – Д., 2009. – 18 с.

4. Єрмоленко С. Я. Літературна мова – культивована форма національної мови / С. Я. Єрмоленко // Сьогодення українського мовного середовища : зб. наук. пр. / за ред. д. філол. н., проф. Єрмоленко С. Я. і д. п. н., проф. Оникович Г. В. – К. : ІВО АПН України, 2008. – С. 54–67.

5. Жадан С. В. Ворошиловград : роман / С. В. Жадан. – Х. : Фоліо, 2011. – 442 с.

6. Нередкова С. С. Мовний суржик як вид трансформації форм слів у мовленні луганців / С. С. Нередкова // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2011. – № 3(24). – Ч. І. – С. 93–100.

7. Нередкова С. С. Українське мовлення соціуму Луганська : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. С. Нередкова. – К., 2011. – 20 с.

8. Радчук В. Параметри і взаємодія мов / Віталій Радчук // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти : зб. наук. пр. / за заг. ред. Л. Ставицької. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – С. 120–158.

9. Романенко О. В. Місто і герой: стильові домінанти та жанрові особливості роману „Ворошиловград” С. Жадана / О. В. Романенко // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2011. – № 24. – Ч. ІІ. – С. 36–45.

10. Ставицька Леся. Суржик: термінологічно-поняттєва парадигма / Леся Ставицька // Українська термінологія і сучасність. – К. : КНЕУ, 2001. – Вип. 4. – С. 271–274.

11. Ставицька Л. Суржик: міф, мова, комунікація / Леся Ставицька, Володимир Труб // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти : зб. наук. пр. / за заг. ред. Л. Ставицької. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – С. 31–120.

12. Товстенко В. Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / В. Р. Товстенко. – К., 2000. – 22 с.

13. Українська правда життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
life.pravda.com.ua/ interview/2008/10/1/8684/

14. Українські літературні школи та групи 60–90-х рр. ХХ ст. : антологія вибраної поезії та есеїстки / упоряд., авт. вступ. слова, біобібліограф. відомості та прим. Василь Ґабор. – Л. : ЛА „Піраміда”, 2009. – С. 526–541.

Irina Nikolaenko

The functions of mixed Russian-Ukrainian dialect in the novel „Voroshylovgrad” by Serhiy Zhadan

The functions of non-normative elements, including mixed Russian-Ukrainian dialects, in the novel „Voroshylovgrad” by S. Zhadan were considered and defined in the article. It was found that the use of such words helps the author to reproduce the events, occurrences and characters' speeches represented in the work.

Key words: mixed Russian-Ukrainian dialect, individual style, stylistic function, language means, spoken language.

Наталія Багрійчук

СЕМАНТИКА ЕВФЕМІЗМІВ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (На матеріалі збірок творів О. Забужко “Сестро, сестро” та Г. Пагутяк “Захід сонця в Урожі”)

У статті досліджено семантику евфемізованих номінацій у художньому тексті, розкрито визначальні ознаки й характер евфемізмів у творах досліджуваних авторів.

Ключові слова: евфемізми, табу, художній текст, імпліцитність, адресант, адресат.

Увага мовознавців, спрямована на характеристику взаємозв’язку концептуальної, зокрема міфологічної, та мовної картин світу, зумовила необхідність розгляду питання евфемізмів (Ев.) – мовних одиниць, які прямо чи опосередковано (через співвіднесення їх асоціативно-образної основи з еталонами, символами, стереотипами національної культури) несуть у собі інформацію про світ. У моделі “людина↔світ” цінними є знання про характер співвідношення особистісного світу (мікрокосму) й об’єктивного (макрокосму). Проекцію особистісного світу на площину об’єктивного здійснено на основі пізнавальної та практичної діяльності мовця, що відбивається в мовних знаках. Одним із важливих мовних засобів осмислення й розширення макрокосму і є Ев. Роль евфемізованих номенів у мовленні, їх семантику, структуру розглядало багато вчених (В. Ужченко, Д. Ужченко [14], М. Ковшова [7], І. Мілєва [8] та ін.). Так, можна виокремити такі проблематичні русла, у яких працювали й працюють дослідники: евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні (І. Мілєва [8], В. Ужченко, Д. Ужченко [14]); семантика і прагматика Ев. (М. Ковшова [7]); *Ев*. як складники системи референтних висловлювань у художньому тексті (І. Бабій [1]). Однак евфемізовані одиниці, що реалізують процес номінації – співвіднесення мовних елементів із екстралінґвальними об’єктами, семантику Ев. у художньому тексті, зокрема у творчості О. Забужко та Г. Пагутяк, належним чином не проаналізовано, що й зумовило вибір теми й актуальність нашого дослідження.

Орієнтування на тексти названих авторів не є випадковим: цим збіркам властива художньо-естетична цінність, вони займають вагоме місце в літературному просторі. Так, збірка О. Забужко “Сестро, сестро”– учасниця змагань “Книга Року-2006” газети “Lidove noviny” (Чехія), а також визнана першою в конкурсі українських книг 2003 року в номінації “літературно-художнє видання”. Г. Пагутяк за збірку творів “Захід сонця в Урожі” в 2008-му році стала першою лауреаткою премії “Айстра” Міжнародного австралійського Фонду Ернеста та Наталії Гуляк.

Творчість названих письменниць деякі вчені умовно відзначають як постмодерну, тобто їхні твори можна кваліфікувати як такі, у яких мовними засобами створюється комічне, іронічне, карнавальне, святкове й зміст яких може розглядатися крізь призму карнавальності, гри, діалогічності в широкому розумінні слова [5, с. 59]. Однак однозначно зараховувати збірки “Сестро, сестро” та “Захід сонця в Урожі” до постмодерних, очевидно, не можна. Наприклад, Г. Пагутяк, на нашу думку, у своїй творчій лабораторії далека від постмодернізму.

Стосовно творів цієї письменниці Т. Бовсунівська зауважує: “Читач втомився від галасливої постмодерністської поетики, сповненої ризоматичних схем та образів-симулякрів, і потягнувся до її альтернативи, до ще не загубленої традиції – до поетики сакральної” [3, с. 62]. Ми підтримуємо висловлену думку, підкреслюючи: інтеґрувальним фактором творчості цих авторок послужив спільний часовий простір, у якому вони творять, спроба відновити архетипи культурної пам’яті. Одними з основних засобів її експлікування є Ев., інтенційна зумовленість яких декодується на текстовому полотні.

Звідси випливає й мета нашої роботи: розкрити семантику евфемізованих номінацій у художньому тексті. Поставлена мета передбачає розв’язання таких основних завдань:

– дослідити семантику евфемізованих номенів у художніх текстах О. Забужко та Г. Пагутяк;
– розкрити сутнісні ознаки, характер Ев. у творах названих авторів.

Останнім часом діяльність учених була спрямована на дослідження ролі евфемізованих одиниць у мовленні та наукове обґрунтування сутнісних ознак цих мовних величин. Порівняймо окремі визначення Ев., наявні в мовознавчій літературі: евфемізми – слова і вирази, які вживаються в літературній мові з метою уникнення слів з непристойним, брутальним значенням або з неприємним емоціональним забарвленням <…> [12, с. 57]; слово чи вираз, яким замінюють у мові грубе, непристойне, з неприємним емоціональним забарвленням слово [4, с. 255]; емоційно нейтральні слова або вирази, які вживаються замість синонімічних їм слів або виразів, що видаються мовцеві непристойними, грубими чи нетактовними [2, с. 200].

“Лінгвістична енциклопедія” О. Селіванової та академічне видання “Сучасна українська літературна мова. Лексикологія і фразеологія” подає таке визначення Ев.: стилістична фігура; навмисна заміна ознаки певного поняття описовим найменуванням або іншим знаком для усунення небажаних, надто різких, недостатньо ввічливих слів шляхом їхнього пом’якшення або шифрування через заборону на вживання деяких слів, наприклад, абсценної лексики [13, с. 63]; слова або словосполучення, які не прямо, а приховано, ввічливо чи пом’якшено визначають назви якогось предмета, явища <…> [13, с. 63].

Усі наведені дефініції більшою чи меншою мірою акцентують на важливій ознаці Ев. – заміні “грубого” найменування кореферентною назвою предмета, явища, ознаки чи дії. Однак, на нашу думку, синтезувальним є визначення Ев., подане в енциклопедії “Українська мова”, яке і буде базовим у нашому дослідженні: “Евфемізм – слово або вислів, троп, що вживається для <…> прихованого з окремих причин, пом’якшеного, ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій, заміни прямої їх назви <…>” [15, с. 168].

Ев. притаманні такі основні ознаки, як: образність – здатність мовних одиниць створювати наочно-чуттєві уявлення про предмети навколишньої дійсності [14, с. 48-49]; оцінність – кваліфікування денотата; експресивність – “властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого” [15, с. 170]; імпліцитність – здатність Ев. виражати приховане значення.

В основі евфемізованих номенів, їх використання лежить поняття *табу* (від полонезького *tapu* – "заборонений", "священний") – заборона на вживання певних слів, що зумовлюється містично забороннними, соціальними, політичними, зокрема цензурними, культурними, морально-етичними чинниками [15, с. 676]. Ев. є психологічною рефлексією людської свідомості на певне табу. Відповідно вчені виокремлюють основні табуйовані сфери, що підлягають евфемізації. Наприклад, М. Ковшова окреслює такі найосновніші з них, а саме: побутова: анатомія і фізіологія людини, інтимні стосунки, вік, хвороби, зовнішність, психічний стан та інтелектуальні здібності; соціально-політична: внутрішньополітичні, економічні й соціальні відношення; операції в мові юристів, військових і дипломатії; релігійно-світоглядна, зокрема тема смерті [7, с. 279–301].

Л. Скрипник називає дві основні сфери, які потребують евфемістичної заміни: тему смерті та поняття "зраджувати в коханні, у подружньому житті" [11, с. 11]. Матеріал нашого дослідження показує, що в текстах згаданих авторів також основною сферою, яка підлягає евфемізації, є смерть. Так, у збірках художніх текстів Г. Пагутяк та О. Забужко нами виявлено такі основні лексико-семантичні групи Ев., що є найменуваннями:

1) поняття *"смерть, смертельна небезпека"*. Серед цієї групи виокремимо ряди евфемістичних одиниць залежно від різних смислових відтінків, експлікованих Ев., а саме:

– ризику: *важити життям; спокушати долю***.** Напр.: *"Не гніви Бога, – вставив Влодко. Нема потреб* ***спокушати долю****. Ти й так* ***важиш життям*** *на службі. Хай панна Уляна забере свої слова назад"* [9, с. 58];

– очікування (слова та словосполучення цього підвиду є наслідком осмислення людською свідомістю магічно-віртуальної межі, життєвого горизонту, які можна репрезентувати такою формулою *"вже не тут, але ще не там"): відходити (в інший) світ; душа розлучається з тілом; згасати; перебувати на грані між життям і смертю; покидати набридлу в'язницю (тіло); чекати свого часу (смерті).* Напр.: ***Душа розлучається з тілом***, ***покидає набридлу в'язницю****. І кожен хотів би, щоб це відбулося без болю* [9, с. 222]; *Не пізнавши світ,* ***відходимо в інший,*** *звільнені від тіла, щойнонароджені, летимо до світла, що сяє в сутінках* [9, с. 364];

– інтенційних дій**,** тобто спрямованих на об'єкт, навмисних***:*** *вилучити з цього світу; звести зі світу; зірвати дочасно з дерева життя; хотіти дати забуття.* Пор**:** *Він їй нічого не сказав, але вона вже знала, що її таємниця відкрита, і поклялася* ***звести*** *його* ***зі світу*** [9, с. 9]; *Вода текла по мені, і я зрозуміла, що тиняюсь ніби у якійсь печері, що тужавіє наді мною. Ріка* ***хотіла дати*** *мені* ***забуття*** [9, с. 167].

Проаналізуємо один із прикладів. У сегменті тексту *Заставили до найтяжчої роботи, їсти давали, як псові. Пішла вона прати взимі на рінь і* ***дістала гарячку****. А по якімсь часі* ***і*** *дитя* ***забрала з собою****. Ото вся історія* [9, с. 37] автор знайомить нас із Емілією, жінкою-покриткою, яка після несподіваної смерті нареченого з немовлям (байстрям) на руках з Урожа повертається до Львова, до родичів. Емілія чекає від них допомоги й розуміння, натомість найближчі люди створюють їй нестерпні умови існування. Звернімо увагу на вирази: "***дістала***

гарячку", "і** дитя **забрала з собою". Інформація про те, що гарячка не минула благополучно, а призвела до фатальних наслідків, не есплікується безпосередньо – вона актуалізується лише за допомогою додаткових когерентних засобів, які формують цілісний семантичний простір; домінантним засобом семантичного зв'язку в наведеному тексті є словосполучення ***дістала гарячку***; сполучник ***і*** сприяє формуванню логічної послідовності, якою продукуються імпліцитні причиново-наслідкові відношення між семантичними компонентами речення.

До названої вище семантичної групи залучаємо також евфемізовані конструкції, у складі яких наявні:

– фразеологічні сполучення, що вказують на місце дії**:** *спочивати на* цвинтарі (в могилі). Пор.: *Моє життя знову набуло сенсу: увійти у той загадковий дім, перший власник якого* ***спочиває на цвинтарі*** <…> [9, с. 16];

– мовні одиниці зі значенням абсолютного вияву процесу**,** стану*: дати дуба; захлинутися; згаснути; зникнути остаточно; погаснути.* Напр.: *Ми зі старою більше мовчимо,<…> нас мучить цікавість. Чи* ***захлинемось*** *у брудних водах потопу, чи* ***згаснемо*** *у якомусь темному закамарку на кораблі?* [9, с. 222]**.**

Названу групу маніфестують і текстуальні кореферентні на позначення поняття *смерть: крапка; Моровиця; потойбічне життя.* Пор.**:** *Приходила* ***Моровиця*** *в образі дівки чи й старшого чоловіка і розлучала жінку з чоловіком, маму з дітьми і тіло з душею* [9, с. 100].

У текстах О. Забужко також наявні Ев. на позначення смерті (вбивства)**,** однак вони представлені в сконденсованішій формі; як своєрідні штрихи та образні натяки, вони передають її трагізм: *дівчина-пуголовок (дитина, вбита внаслідок аборту); запах домовини; конати.* Наявні в збірці "Сестро, сестро" й такі описові конструкції, у складі яких є вказівні займенники та обставинні прислівники на позначення місця, що є носіями евфемізованого значення: *по* ***тому*** *боці****; та*** *(дитина)****, що*** *не народилася.* У межах цієї групи виявлено й евфемізми-фраземи з інтенційним значенням. Напр.: *"Ти сиділа з ногами на канапі і читала казку: про те, як зрізали чумаки в лісі сопілку з калини,<…>а та й заговорила: помалу-малу. Сестрице, грай, не врази мого серденька вкрай. Ти ж мене, сестро,* ***зі світу згубила****, в моє серденько гострий ніж устромила <…>"* [6, с. 29]. Отже, Ев. на позначення поняття *смерть* у художніх текстах Г. Пагутяк та О. Забужко формують так зване танатологічне тло, якому притаманна утаємниченість і загадковість.

Наявні в задекларованих текстах і ті Ев., що означують процес народження дитини**:** *вигойдувати в собі; викликати до життя; заклюнутись; прихід немовлят; привести на світ; радість наближення (="народження малюка").* Пор.: *І, певно, добре жити усе життя серед своїх: нікуди не виїздити, нічим не ризикувати, із гідністю оплакуючи близьких і весело вітаючи прихід немовлят* [9, с. 325];*... це був ще один виразний спогад: коли… твоя мама, твоя струнка і тепла мама, від якої завжди так гарно пахло і яка вже третій місяць* ***вигойдувала в собі*** *твою сестру, огорнула тебе рукавами светра* <…> [6, с. 28].

Ев. цієї групи є засобом завуальованості інформації, яку вважають табуйованою для відвертого називання відповідної реалії, дії, ознаки.

Ще одну групу в досліджуваних текстах репрезентують мовні одиниці на позначення нечистої сили: *нечисте місце; легіон*. Пор.: *В останню мить зауважили, що однієї жінки нема <…>. Ту жінку знайшли на третій день, їй стало погано з серцем. Ім'я їм –* ***легіон?*** *Покинутим у лісі, посеред танцю, посеред великого дому, в якому живуть тисячі людей, покинутих дітьми, батьками, друзями* [9, с. 243]. У наведеному сегменті йдеться про пригоду, що трапилась із співробітниками однієї установи, конкретно не названої в художньому тексті, які вирішили піти до лісу назбирати грибів. Автор тексту вказує на "поверхневу" причину зникнення жінки – на наявність у неї проблеми з серцем. Однак важливішим є імпліцитне значення першопричини (Чому у жінки виник інфаркт?), яке міститься у лексемі *легіон* **(**нагромадження нечистої сили); за міфологічним уявленням, це загублені нехрещені душі померлих дітей <…> [16, с. 20]. Вони не можуть знайти вічного спокою, а тому витають у безлюдних місцях і заманюють до себе живих. Важливим моментом розуміння основної суті таких слів (*легіон*) є той факт, що ця "сила" стала сприйматися "нечистою" лише під впливом християнства [16, с. 19]. Саме тому вказаний фрагмент художнього тексту змушує нас звернутися до першоджерела – Євангелія від Луки, де у восьмому вірші читаємо: *Ісус же спитав його (біснуватого): "Як тобі на ім'я?" – "****Легіон****!" – відповів той, багато бо бісів увійшло в нього* [10, с. 83]. Проведення паралелей між двома фрагментами тексту (художнього та біблійного) наштовхує на думку, що основа пізнання буття базується на еклектиці двох світоглядних систем – язичницької та християнської. Вони настільки синтезовані, що проведення чіткої межі між ними чи здійснення аналізу кожної з цих систем "у чистому вигляді" є, очевидно, неможливим.

Отже, проаналізувавши Ев., наявні в текстах О. Забужко та Г. Пагутяк, можемо стверджувати, що ці мовні одиниці в збірці "Сестро, сестро" є менш частотними, ніж у зіставлюваній – "Захід сонця в Урожі". Евфемізовані номінації є важливим елементом художнього тексту, засобом формування завуальованості інформації, яка міститься в ньому, розширюючи семантичне поле його сприйняття та декодування. Ев. у творах названих письменниць мають спільні щодо сфер їхньої реалізації семантичні особливості, хоч подекуди існують розбіжності у відтінках їхніх значень. Зокрема, у текстах збірок О. Забужко більше, ніж у Г. Пагутяк, використано Ев. фразеологічного характеру, які експлікують широкий спектр образності. Саме розгляд фразем крізь призму евфемізації в художньому тексті, на нашу думку, можна визначити як перспективне задекларованe дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій І. О. Комунікативно-прагматичні параметри дескрипцій у текстах "малої прози" кінця XX – поч. XXI ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. Наук : спец. 10. 02. 01 "Українська мова" / І. О. Бабій. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.

2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 344 с.

3. Бовсунівська Т. Жанр "духовного роману" в сучасній літературі : "Євангеліє від Пілата" Еріка-Еммануеля Шмітта / Т. Бовсунівська // Січ. – 2010. – № 5 – С. 62–69.

4. Великий тлумачний словник сучасник української мови / [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ "Перун", 2002. – 1440 с.

5. Голянич М. І. Внутрішня форма слова і художній текст: [Монографія] / Марія Голянич. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 180 с.

6. Забужко О. Сестро, Сестро : [повісті та оповідання] / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2004. – 240 с.

7. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика эвфемизмов / Мария Ковшова. – М. : Гнозис, 2007. – 320 с.

8. Мілєва І. В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ірина Мілєва. – Луганськ, 2005. – 19 с.

9. Пагутяк Г. Захід сонця в Урожі: [романи, повісті, оповідання та новели]. 2-ге вид., переробл. і доп. / Галина Пагутяк – Львів : ЛА "Піраміда", 2007. – 368 с.

10. Святе Письмо Старого та Нового завіту: [повний переклад здійснений за оригінальними єврейськими, арамійськими та грецькими текстами]. – Вид-во Отців Василіян "Місіонер", 2007. – 350 с.

11. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : "Наукова думка", 1973. – 280 с.

12. Словник лінгвістичних термінів / заг. ред. Є. В. Кротевича. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. – 235 с.

13. Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія / [Голянич М. І., Стефурак Р. І., Бабій І. О.]; за редакцією М. І. Голянич. – Івано-Франківськ : Сімик, 2011. – 272 с.

14. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

15. Українська мова: Енциклопедія / [Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во "Українська Енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

16. Хобзей Н. В. Міфологічна лексика українських говорів карпатського ареалу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Наталія Хобзей, Львів, 1995. – 23 с.

Nataliia Bahriichuk

The semantics of the euphemisized nominations in a literary text (on the basis of the short stories collections by Zabuzhko O. "Sister, sister" and Pahutjak H. "The sunset in Urozh")

In the article semantics of euphemisized nominations is investigational in artistic text, it was shown the important features and the character of euphemisms in stories of investigated authors.

Keywords: euphemisms, taboos, artistic text, implicitnist', sender, addressee.

Юлія Вороніна

ОЗНАКА ФЕМІННОСТІ В ПОРІВНЯННЯХ В. СЛАПЧУКА

У статті на матеріалі творів сучасного українського письменника В. Слапчука виокремлено та класифіковано порівняння, що характеризують жінку, а також конструкції з опорною лексемою жінка. Висвітлено гендерний аспект побудови порівнянь, проаналізовано відповідні порівняльні структури.

Ключові слова: порівняння, гендер, гендерний стереотип, гендерна роль.

Світ побудований на протиріччях і постійних протистояннях. Жіноче й чоловіче начала надто різні, аби, зійшовшись у чомусь одному, не розійтися

поглядами в іншому. Ця проблема настільки багатогранна й, на жаль, мало досліджена, що ми поставили за мету розкрити її на прикладі ідіолектних порівнянь В. Слапчука. Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: виокремити ідіолектні порівняння, що характеризують жінку, та проаналізувати їх, класифікувавши відповідно до семантики.

Об'єкт дослідження – ідіолектні порівняння у творах В. Слапчука „Осінь за щокою", „Жінка зі снігу".

Порівняльні структури вивчають такі дослідники, як І. Кучеренко, С. Рошко, Л. М'яснянкіна, К. Мізін тощо. Однак, попри значну кількість праць, присвячених порівняльним конструкціям, усе ще лишається необхідність детального розгляду категорії компаративності, оскільки з'ясовано не всі аспекти формування порівняння та його функціонування. Зокрема, не досліджено ідіолектні порівняльні структури з позицій гендерної лінгвістики, у чому й полягає актуальність нашої розвідки.

Ідіолектні порівняння є репрезентантами культури певного народу, його ментальності й водночас витвором окремого автора. „Оскільки ж дух національної мови виявляється в єдності (синтезі) суб'єктивного з об'єктивним, у самовираженні суб'єктивного через значення, спроектоване на об'єктивне, народ, творець мови, виступає щодо неї сутнісною об'єктивністю, а індивід, реалізатор та інтерпретатор мовної системи, – суб'єктивністю" [3, с. 94]. Так, у романі „Осінь за щокою" зафіксовано 360 порівнянь, із яких більше 200 ідіолектних, у творі „Жінка зі снігу" – 320 порівнянь, більше 120 з яких – індивідуально-авторські. Ми розподілили ідіолектні порівняльні структури на кілька груп, залежно від потрактування.

До першої групи зараховано індивідуально-авторські порівняння, що позначають різні елементи зовнішності жінки:

1. Про блідий колір обличчя: „*А колір лиця в неї,* ***як у вегетаріанки***" [11, с. 179].

2. Про тендітну жінку: „*Тіло в Коли, як у* ***рибки-малька***" [11, с. 53].

3. Про блиск жіночого тіла в темряві: „*Кола підганяє мене. Полискує голим тілом у сутінках,* ***мов срібна рибка у воді***" [11, с. 102]. Ця конструкція є трансформованою. Фразеологічний відповідник – *як риба у воді* [15, с. 127]. Так говорять про людину, яка впевнено почувається в якійсь ситуації. Однак В. Слапчук додає прикметник *срібна* для характеристики зовнішнього вигляду рибки й таким чином проводить паралель із зовнішністю жінки. Слово *рибка* уживається як традиційне народнопоетичне пестливе „звертання до коханої дівчини, жінки, тому риба виступає символом коханої людини" [2, с. 499]. Це набуває особливого значення, якщо зважати на те, що наратор описує блиск тіла не просто жінки, а своєї коханої.

4. Про оголену жінку: „*Це з'являється Еліза.* ***Як Афродіта****. Не в смислі божественності, а в смислі оголеності*" [11, с. 243]. У міфології Афродіта – „грецька богиня кохання, краси та родючості… Афродіта була богинею не тільки сексуального кохання, але й прив'язаності, основи соціального життя" [6, с. 18]. Народилася вона в морі. „Гнана подувом Зефіра хвилями, до острова Кіпру в повітряній піні припливла Афродіта. Дочки Зевса, Ори, радісно

зустрічають богиню, убираючи її в нетлінний одяг, увінчують голову золотим вінцем, у вуха вдягають золоті сережки, шию обвивають золотим намистом" [13, с. 114]. Отож, початковий образ Афродіти – оголена жінка-богиня, що вийшла з морської піни. Саме цей момент давньогрецького міфу використовує В. Слапчук для створення ідіолектного порівняння.

До другої групи зараховуємо порівняння на позначення малого розміру взуття жінки: „*Нога в неї – **як у китаянки**. Босоніжки – **наче іграшкові***" [11, с. 232]. Ці порівняльні структури належать до авторського мовлення.

Зафіксовано порівняльні структури, що описують погляд жінки: 1) про веселий погляд жінки: „*...трохи скошувала очі, тому вони видавалися хитрими й розбишацьки веселими, **як в іграшкового зайця***" [11, с. 27]; 2) про сумні очі жінки: „*Данутині очі сумні, **як дощове літо***" [11, с. 125]; 3) про холодний погляд жінки: „*Майстер чоловічих зачісок зміряла його холодним, **як полиск ножиців**, поглядом...*" [11, с. 106]; 4) про лихий блиск у погляді жінки: „*Вигляд мала похмурий, очі поблискували, **ніби зустріла свою суперницю***" [11, с. 92] та ін. Усі порівняльні конструкції в романі властиві чоловічому мовленню.

Два ідіолектних порівняння зі спільною опорною лексемою *батіг* мають негативне забарвлення, вони описують жіночий голос: 1) про тонкий неприємний голос жінки: „*Зоя ж – відгукнулася голосом, що звучав, **наче виляск батога***..." [11, с. 123]; 2) про високий голос жінки: „*Його дратував високий голос жінки – **як ножем по тарілці***" [11, с. 149].

Фіксуємо індивідуально-авторські порівняльні конструкції, які відображають жіночий характер, зокрема: 1) про жінку зі стійким характером: „*У випадку війни кобіта запросто могла б командувати полком, до того ж на боці агресора. Така і в мирний час здатна розбити всяке живе створіння, **мов параліч***" [11, с. 264]; 2) про самостійну жінку із сильним характером: „*Напевно, наша мама змогла б сама собі рану зашити, **як оті молоденькі хлопці з військ спеціального призначення**. І не забракло б їй ні мужності, ні затятості*" [11, с. 101]; 3) про безпринципну жінку: „*Ця Людка підступна й безпринципна, **наче ніндзя***" [11, с. 119]; 4) про зарозумілість жінки: „*...вбрана, мов на весілля, і гонору більше, **як у голови сільської ради***..." [10, с. 80] та ін. Лише останнє порівняння притаманне мовленню жінки, інші ж є прикладом чоловічого способу мислення. Ознака фемінності тут не відповідає гендерній ролі та стереотипу жінки. З одного боку, це можна пояснити тим, що автором твору все-таки є чоловік, що, вірогідно, певною мірою надає жіночим образам рис чоловічого характеру, однак психологи не відкидають думку про те, що в реальному житті „чоловіче" часто накладається на „жіноче" й навпаки.

До цієї групи зараховуємо ще одну порівняльну конструкцію: „*Я визираю з-за широкої спини жінки, за такою жінкою, **як за камінною брилою***..." [10, с. 85] – про міцну жінку, яка здатна захистити чоловіка. Це порівняння трансформоване з фразеологізму *як за кам'яною горою* (*стіною*), що означає цілком покладатися на когось [14, с. 37]. Крихта сарказму про „широку жіночу спину", за якою ховається чоловік, надає тонкого відтінку

трансформованій ідіолектній конструкції, особливо якщо зважити на вірогідність теорії про походження стійкого порівняння: „Не виключено, що вираз породжений звичаєм ставити замки-фортеці на кам'яних горах. Крім того, це могла бути й гора-стіна з каменю, за якою ховалися оточені ворожими військами" [14, с. 37].

На нашу думку, роман „Жінка зі снігу" – яскравий приклад вияву рис маскулінності в жінок та фемінності в чоловіків, про що свідчать порівняльні конструкції. Якщо ідеальний образ жінки асоціюється зі спокійним характером, потребою в захисті та тактовністю [12, с. 131], то деякі порівняння не відповідають стереотипові.

Ще одна група порівнянь висвітлює емоції жінки з позиції чоловічого світосприйняття: 1) про негативні емоції жінки: „*Половинка яблука, напевно, влучила Яті в саму душу, брижі почуттів пробігали обличчям.* ***Мов перед штормом***..." [11, с. 223]; „*Зоряна сердито пирхнула, наче роздрочена кішка*" [10, с. 133], „...*сердиться жінка (****ніби я привселюдно свою територію позначив)***" [11, с. 171]; 2) про позитивні емоції: „*Жінка іскрилася,* ***мов шампанське****, – маленький джин із пляшки*" [11, с. 160], „*Вчителька цвіла,* ***мов півонія***" [11, с. 187] тощо.

Про емоційний стан жінки свідчить ще одна порівняльна конструкція: „...*вона зранку лиха,* ***як мегера***..." [10, с. 144] – про розлючену жінку. Лексема *мегера* має два значення: 1) у давньогрецькій міфології – одна з трьох богинь помсти; 2) *перен*., *зневажл*. зла, сварлива жінка; фурія, яга [8, с. 162]. У наведеному тексті спостерігаємо процес метафоризації порівняння.

О. О. Потебня стверджував, що навіть „одне слово в живій мові є переходом від чуттєвого образу до його змалювання чи символу, і тому повинно бути названо порівнянням" [9, с. 185]. На думку І. Мізіна, „…інформація, отримана шляхом наочно-образного відображення об'єкта, який пізнається, надходить спочатку до правої півкулі в простій формі психічного відображення – відчуття. Тут фіксуються окремі ознаки й властивості відображуваного предмета в момент їхнього впливу на органи сенсорики. На цій стадії вони фіксуються у вигляді безумовно-рефлекторних сигналів. Далі залучаються механізми сприйняття, об'єднуючи окремі ознаки предмета та створюючи у своїй сукупності його образ, який також виникає в момент впливу цього предмета на органи сенсорики. Цей етап освоєння об'єктивної дійсності важливий тим, що аналіз і синтез ознак та властивостей предмета пізнання сполучається з модально-оцінною діяльністю людини" [7, с. 29 – 30]. Фактично, усе, про що б не думала людина, вона звіряє з первинним образом. Інакше кажучи, когнітивна діяльність базується на безперервному порівнянні, а відтак кожне слово, перш ніж з'явитися на світ, проходить через цей процес зіставлення.

Ядром порівняльної конструкції *як мегера* є грецьке ім'я однієї з трьох еріній, які живуть в Аїді. Уважали, що богині помсти карали за порушення клятви, звичаїв гостинності, вбивство. Людина, яку вони переслідують, втрачає розум [4, с. 382]. Лексема *мегера* стала своєрідним центром формування порівняння, а порівняльна структура є містком для побудови метафори.

Дві порівняльні структури на позначення поведінки жінки з негативною оцінкою чоловіка зафіксовано у творі „Жінка зі снігу”: 1) про зухвалу поведінку жінок: „*...Люда… демонстративно сплюнула, але не по-дівчачому, а* ***наче зек-беспрєдєльщик*** *(я такого в якомусь фільмі бачив), на якому вже проби ставити ніде*” [10, с. 265], „*Не люблю я цих автобусних тіток, вони завжди… поводяться… так,* ***ніби знаходяться у власному хліві***” [10, с. 39].

Шість порівнянь, ужитих у мовленні персонажа-чоловіка, висвітлюють особливості жіночої манери говорити: 1) про тон жінки: „*...каже дівчина таким тоном,* ***ніби повідомляє, що не вживає алкоголю***” [10, с. 54]; 2) про зміну жінкою суворого тону на більш поблажливий: „*...каже сестра, відкинувши суворий тон,* ***наче значок відмінника освіти***” [10, с. 98], 3) про різке запитання жінки: „*...запитала так само різко,* ***як і загальмувала***” [10, с. 99] та ін.

У романі „Жінка зі снігу” подано чоловічу характеристику пристрасного поцілунку жінки у вигляді двох індивідуально-авторських порівняльних структур у межах одного речення: „*Орися всмоктувалася, вгризалася в мене,* ***наче збиралася заковтнути… глибоко проникала язиком кудись аж до гортані, ніби хотіла уся цілком забратися мені в рот***” [10, с. 78].

Окремо розглянемо порівняння з опорною лексемою *жінка*. Крізь ці порівняльні структури проступають гендерні стереотипи, які характеризують чоловічий спосіб мислення, тим більше, що майже всіх їх подано у творах письменника від імені чоловіка: 1) про самоствердження чоловіків: „*На війні легше самоствердитись,* ***аніж у ліжку з жінкою***” [11, с. 36]; 2) про достовірність дзеркального відображення: „*Дзеркало реальне.* ***Як і гола жінка***” [11, с. 246]; 3) про складність позбутися звички курити: „*А кинути курити тяжче,* ***ніж кинути жінку***” [11, с. 271] тощо. Єдине порівняння з цієї групи, яке подано від імені жінки, свідчить про позитивне ставлення до м’якого за характером чоловіка: „*Ти особливий чоловік. Не такий, як інші. Ти –* ***наче жінка***” [10, с. 213]. Його особливість, окрім авторської оригінальності, полягає в тому, що чоловіка порівняно з жінкою, таке порівняння набуває позитивної конотації, хоча дослідники наголошують: „Головний принцип маскулінності – чоловік не має бути подібним до жінки, він завжди і всюди має залишатися суб’єктом, господарем становища. На відміну від маскулінізованої фемінності, порівняння чоловіка з жінкою в переважній більшості випадків дає негативний оцінний результат…” [1, с. 31 – 33]. Цікавою, на нашу думку, є ідіолектна конструкція, що описує колір піаніно:

„*– Піаніно якого кольору?*

Глобус нагло пригальмував.

– А вони що, різні бувають?

– ***Як жінки****. Білі, чорні й мулатки. Найчастіше мені зустрічалися коричневі*” [11, с. 255].

У цьому випадку суб’єкт та об’єкт порівняння розриваються репліками, однак із контексту зрозуміло, що із жінкою порівнюється музичний інструмент.

Ми виокремили індивідуально-авторські порівняння, виділили порівняльні структури, що характеризують жінку, класифікували їх відповідно до семантики. Безумовно, зарахування порівняння до ідіолектного є процесом суб'єктивним, адже нерідко „порівняння усвідомлюється на тлі широкого контексту, часто на тлі всього твору як художнього цілого" [Цит. за: 5, с. 97].

Гендерні стереотипи завжди формуються як наслідок розбіжностей у поведінці чоловіка та жінки, що знаходять своє відображення в мові. Отож, уважаємо за доцільне продовжити дослідження порівняльних структур сучасної художньої літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архангельська А. М. Маскулінізоване вираження nomina feminina та фемінізоване вираження nomina masculina у слов'янських мовах : взаємодія „свого" і „чужого" / А.М. Архангельська // Мовознавство. – 2007. – № 1. – С. 23–36.

2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

3. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.

4. История Древней Греции : учебник / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузищин, Л. П. Маринович; под ред. В. И. Кузищина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2003. – 399 с.

5. Ковальова Г. М. Прагматичні особливості порівняльних конструкцій у химерній прозі Олександра Ільченка / Г. М. Ковальова // Методи лінгвістичних досліджень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Слов'янськ : СДПУ, 2010. – С. 95 – 100.

6. Котерелл А. Мифология : энциклопедический справочник / А. Корелл. – СПб. : ОАО „Иван Федоров", 1996. – 256 с.

7. Мізін К. І. Порівняння у фразеології / К. І. Мізін. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 240 с.

8. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – [2-е вид., випр.]. – К. : Аконіт, 2003. – Т. 2. – 928 с.

9. Потебня А. А. Полное собрание трудов : Мысль и язык / А. А. Потебня. – М. : Лабиринт, 1999. – 300 с.

10. Слапчук В. Жінка зі снігу : повість / В. Слапчук. – К. : Факт, 2008. – 278 с.

11. Слапчук В. Осінь за щокою : роман / В. Слапчук. – К. : Факт, 2005. – 280 с.

12. Смирнова Е. В. Гендерные и социокультурные особенности коммуникации / Е. В. Смирнова // Вестн. ВГУ : Сер. „Лингвистика и межкультурная коммуникация". – 2005. – № 2. – С. 131 – 138.

13. Тахо-Годи А. А. Греческая мифология / А. А. Тахо-Годи. – М. : Искусство, 1989. – 304 с.

14. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.

15. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

Julia Voronina

Certain features of femininity in similes of V. Slapchuck

This article finds out and classifies similes of the modern Ukrainian writer V. Slapchuck. Constructions which characterize a woman as well as constructions whose supportive lexeme is woman. The gender aspect is highlighted and appropriate constructions are analyzed.

Key words: simile, gender, gender stereotype, the role of gender.

Іванна Перепічка

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЖАНРУ “ДОКІР” У РОМАНАХ МАРІЇ МАТІОС “СОЛОДКА ДАРУСЯ” ТА “МАЙЖЕ НІКОЛИ НЕ НАВПАКИ”

У статті розглянуто особливості реалізації жанру “докір” у процесі комунікативної інтеракції, визначено його види в художньому тексті.

Ключові слова: докір, адресат, адресант, інтеракція, жанр.

У сучасній науці про мову набули актуальності дослідження лінгвістичної природи жанру, що призвело до виникнення нового напряму в мовознавстві – лінгвістичної генеології [2, с. 8]. У цьому аспекті працювали й працюють як зарубіжні (А. Вежбицька [4], К. Долинін [8], В. Москвін [16]), так і українські (Ф. Бацевич [2], О. Дерпак [7], Н. Коваленко [12]) учені. Однією з найважливіших проблем лінгвістичної генеології є виокремлення й опис мовленнєвих жанрів розмовного дискурсу. На сьогоднішньому етапі розвитку лінгвістики вже опрацьовано багато конкретних мовленнєвих жанрів, проте більша частина таких досліджень здійснена поза межами України і, фактично, не враховує специфіку української мови (мовлення). Наприклад, жанри “осуду” та “звинувачення” розглядали Т. Дубровська [9] та М. Кормиліцина [9]; жанр “прохання” – Г. Ярмаркіна [21]; жанр “брехня” – В. Шаховський [20] та ін. Однак жанр “докір” ще не отримав належного лінгвістичного з’ясування, тому дослідження його видів, структури, функцій у художньому тексті є актуальним в українському мовознавстві. Його інтерпретація в окресленому напрямі, на нашу думку, відкриває нові можливості для глибшого розуміння жанру як репрезентанта комунікативних стратегій і тактик та художнього тексту як прагматико-комунікативної величини.

Наше дослідження спроектовано на виявлення й характеристику жанру “докір” у романах М. Матіос “Солодка Даруся” та “Майже ніколи не навпаки”. Вибір цих творів обґрунтовуємо тим, що в них репрезентовано “живе” мовлення, яскраво представлена комунікативна інтеракція. Романи Марії Матіос “Солодка Даруся” та “Майже ніколи не навпаки” – відомі в українській літературі. Так, “Солодку Дарусю” визнано найкращою художньою книжкою останнього українського 15-річчя: у 2004 році авторка – переможець конкурсу “Книжка року”, у 2005 – лауреат Шевченківської премії. У 2007 році, після написання роману “Майже ніколи не навпаки”, письменниця стала переможницею конкурсу “Коронація слова”.

Мета дослідження – простежити особливості комунікативної реалізації докору в художньому тексті. Відповідно до поставленої мети необхідно розв’язати такі завдання: розкрити поняття жанру “докір”; визначити види докору за характером спрямування комунікації.

У лінгвістиці мовленнєвий жанр – “розгорнута мовленнєва побудова, що складається з певної кількості мовленнєвих актів, у яких комунікативний намір кожного мовця підпорядкований його стратегії і тактиці” [2, с. 9]. Для того,

щоб дефініціювати докір як жанр, необхідно насамперед розкрити його лексичне значення. Наведемо декілька визначень докору, які подано в тлумачних словниках: “докір – висловлене кому-небудь або передане в інший спосіб звинувачення в чомусь, незадоволення чимось і т. д.” [17, с. 235]; “докір – невдоволеність, несхвалення або звинувачення, висловлене комусь” [5, с. 744]. В етимологічному словнику української мови читаємо: “докір, докірливий, докірний, докірник, докора, докоритель, докорище, докоряти” [10, с. 104]. Етимологія цього слова містить сему “корити”: “корити, картати; дорікати комусь; (рідк.) примушувати покоритись; скоряти; [схиляти в покорі (голову,чоло)], коритися, безперечно слухатися, підкорятися” [11, с. 20]. На основі сказаного даємо таке загальне визначення жанру “докір” – це м’яка форма звинувачення, яка ґрунтується на емоційному стані адресанта й може бути висловлена адресатові експліцитно або без прямих доказів його вини – в імпліцитній формі.

Жанр “докір” активно функціонує в певному комунікативному просторі, що представляє міжособистісні стосунки – інтеракцію (“простір намірів і цілей учасників комунікативного процесу; відносин і позицій партнерів; взаємозв’язків, взаємозалежностей, взаємовпливів, взаєморозуміння” [18, с. 131]). “Традиційною моделлю комунікації є інформаційно-кодова модель, яка ґрунтується на подібності інформації як того, хто говорить, так і того, хто слухає” [6, с. 118]. Реципієнт безпосередньо пов’язаний із мовленнєвою дією, що зумовлено такими факторами: зв’язком адресата з перлокутивним ефектом; ігровим принципом мовлення, де постійно відбувається заміна ролей слухач / мовець; віднесеністю мовленнєвого акту до сфери міжособистісних стосунків [1, с. 361–362]. Звідси випливає, що кожний мовленнєвий акт сприяє створенню комунікативного ланцюжка “автор – текст – реципієнт”, який виконує роль своєрідного кванта комунікації. У його межах закодовано два види мовленнєво-мисленнєвої діяльності: адресанта й адресата. Характер першого виду полягає в змістовному переході від думки до тексту, другого – навпаки: від тексту до думки [12, с. 15–16]. Отже, посередником між автором і реципієнтом є текст – інформація, яку створює адресант і передає адресатові. Текст є своєрідним “містком” між ними, зумовлює постійну їхню взаємодію, вимагаючи певних дій як від адресанта, так і від адресата.

У нашому разі (у процесі розкриття задекларованої теми) реалізація означеного ланцюжка в процесі комунікації здійснюється так: а) **автор**[1] – той, що передає інформацію, інтенцією якої є докір; б) текст – інформація (докір); в) **реципієнт**[2] – той, до кого апелює автор, метою якого є докорити; **споживач** інформації (*докору*). Наприклад:

– Михайлюню, чи я вас не просила допізна не колоти мені дрова? – питає з докором, допомагаючи чоловікові роздягатись [15, с. 81] [Мотронка – автор; Михайло (чоловік Мотронки) – реципієнт; адресована інформація – текст (*докір*)].

---

[1] Тут і надалі під автором слід розуміти внутрішнього адресанта.

[2] Тут і надалі реципієнт – внутрішній адресат.

У концепції мовець/слухач мовознавці особливу увагу приділяють такому поняттю, як розуміння. За І. Вепревою, розуміння – те, що об'єднує адресанта й адресата: з одного боку, мовець прогнозує портрет адресата, орієнтується на нього, з іншого – слухач інтерпретує адресанта, взявши за основу його текст і власний досвід. Розуміння прирівнюється до нормативно-контрольованої функції адресата й адресанта [6, с. 119–120]. Слід додати й те, що "перебіг інтеракції значною мірою залежить від соціальних позицій учасників спілкування, а також їхніх внутрішніх (насамперед психологічних) станів." [3, с. 112]. На нашу думку, у процесі мовленнєвої взаємодії важливо враховувати комунікативну компетенцію кожного з мовців та ситуацію спілкування, оскільки саме комунікативна компетенція дає змогу адресантові скласти комунікативний портрет реципієнта (останнім може бути як безпосередньо визначений слухач, так і сам автор).

Жанр "докір" має визначеного адресата, тому зупинимось детальніше на характеристиці видів докору стосовно комунікативного спрямування. В українському мовознавстві вперше таку класифікацію запропонував Ф. Бацевич (учений розглядав такі типи адресатів: конкретна особа; метонімічне представлення адресата як певної інстанції; невідома неусвідомлена інстанція; власне "Ego" мовця, яке оцінює "Alter Ego" [3, с. 162–163]). Матеріал нашого дослідження, який спроектований на художній текст, за характером спрямування комунікації дає підстави виокремити такі види докору:

1. Автокомунікативний, або самодокір – докір, спрямований на власне "Еґо"; внутрішній діалог із самим собою: – *Краще би була струїла в утробі таку нечисть чи родила німою... – зло сказала увечері Мотронка, не встаючи з постелі* [15, с. 171] [самодокір, причиною якого є відчай – через вчинок доньки].

2. Моноадресатний – докір, спрямований на когось, тобто має визначеного адресата (такі докори містять у собі звертання). Адресатами такого виду докору можуть бути:

а) особи чоловічої або жіночої статі:

*– А вам, **Варко**, не встидно ночами до кума Петра ходити, коли під боком чоловік є? Якби не шастали куди не треба, а трималися хати, – то й не виділи би того, чого, може, й не було...* [15, с. 64] [інформація, адресована особі жіночої статі]**.**

*– Ти мені всю правду кажеш, **Андрію**? – подивився синові в очі* [14, с. 48] [інформація, апельована до особи чоловічої статі].

б) абстрактні поняття: *Вона, Василина, лише сплеснула на те руками, а далі, <…>час від часу приказуючи: "Ой, **нуждечко** моя гірка… за що на нас таке горе?"* [14, с. 42] [докір із додатковим значенням розпачу].

в) усталені форми звертання до вищої сили ("*Боже*", "*Божечку*"). У тексті цього виду докору відчуваємо безвихідь ситуації, відчай мовця: ***Боже!** Скільки може тривати ця мука?! Хіба він думав про Кирилову смерть, коли йшов до жида свідчити замість старого Чев'юка, щоб фальшиво переписати заповіт з Павла на Оксентія?!* [14, с. 163].

Як бачимо, у процесі комунікації існують два види адресата – жива чи нежива субстанції.

3. Полікомунікативний, або аудитний – докір, спрямований на необмежену кількість адресатів. Автор апелює до адресата, який у тексті може бути виражений і представлений:

а) займенником, що вказує на певну сукупність чи велику кількість людей, яким адресоване дорікання за щось: – *Агій на таке чудо!* ***Усі*** *допитуються, у кого взяла та в кого... ще наврочать мені врожай, – не розгинаючись від грядки відповідає – нібито сердиться – Марія* [15, с. 4].

б) метонімічним зіставленням, в основі якого – заміщення назви об'єкта вказівкою на місце його знаходження: *І нащо* ***село*** *роками сміється з нещасної Дарусі? Параску один раз била електрика. А її б'є біль у голову майже щоднини. Що її чекати на чиюсь сторонню поміч? Вони самі собі помогти не можуть, хіба їм до неї? <...>*[15, с. 14].

4. Докір-синтез, або докір-взаємодія. Він є досить поширеним у досліджуваних художніх текстах, зокрема в діалогічному мовленні. Це поєднання всіх видів *докору*. Наведемо приклад синтезу моноадресатного й аудитного *докорів,* які плавно переходять один в інший: – *Казала вам,* ***кумко****, пам'ятаєте, тому пару часу вже буде...* **[моноадресатний]** *А хто мене слухав?! Казала дивіться,* ***люде добрі****, вони вдень дитину роблять, бо хату на замку серед літньої днини тримають* **[аудитний].** *Хто, скажіть мені, з порадних ґаздів буде вдень замикати з-перед людей двері <...>? Хто-хто, а ви,* ***кумко****, добре знаєте: котра дитина родиться посеред дня, то посеред дня вона й зроблена* [моноадресатний] [15, с. 93].

Таким чином, докір як жанр є завжди комунікативно спрямований. Як уже зауважено вище, жанр докір має безпосередню реалізацію в діалозі ("найактивніша форма міжособистісного спілкування" [3, с. 72]), оскільки саме тут є чітко представлені адресат і адресант. Однак Н. Формановська стверджує, що в діалозі немає чіткої межі між автором і реципієнтом, бо як той, так і інший беруть однакову участь у творенні комунікації. Тому й автора, і реципієнта можна назвати мовцем (за Н. Формановською, мовець перший (М1), мовець другий (М2)) [19, с. 159]. Отож мовленнєва діяльність обох учасників – комунікативне ціле, де адресат і адресант не є чітко закріпленими за певними конкретними особами. Діалог – зміна ролей. Він ґрунтується на інтенціях обох мовців. Для досліджуваного нами жанру цією інтенцією буде насамперед бажання докорити співбесідникові. Наприклад: – *Або вам, Параско, не однаково, коли хто діти робить? <...>*[прямий докір, висловлений М2]; – *Ні, ви подумайте лишень собі: жінку знаходять злоги, а ніхто в селі не знає! Ніхто не знає, коли те діло робилося, ким робилося...*[опосередкований, непрямий докір, висловлений М1, оскільки "ніхто в селі" – це кожен житель і зокрема й М1] [15, с. 93 – 94].

Порівняймо ще:

– *Тата скоро не знайдемо* [М1].

– *Як?!* [М2].

– *Знаю.* [М1].

– *Звідки можеш знати? Нащо прирікаєш дурне?* [докір, висловлений М1].

– *А нащо дурне питаєш? Знаю та й усе* <…> [докір, висловлений М2] [14, с. 49].

Комунікативна мета реплік не замкнута здійсненою чи мовленнєвою дією. Вона досягається чи не досягається залежно від реакції співбесідника. Мету ставить ініціатор комунікації, а реалізує його (ініціатора) наміри адресат.

Матеріал нашого дослідження показує, що мовець не завжди безпосередньо докоряє адресатові в процесі мовленнєвої інтеракції. Інколи в тексті-діалозі комунікативні ролі розділені між учасниками так: автор – той, що дорікає; слухач – споживач повідомлення; третя особа, яка не бере участі в комунікації, але саме до неї апелює автор (тобто дорікає їй). Наприклад:

– *… Ви виділи, Михайлюню* [слухач], *вона* [третя особа] *вкрала Божу Матір, і їй* [третя особа] *не горіло ні лице ні совість, і пальці їй не скрутило! Як таке може бути, Михайлюню* [слухач]*? Що з цими людьми зробилося, що вони такі недобрі не до чужих – до своїх? Як ці люди* [третя особа] *думають жити далі і не боятися, що гріхи перейдуть на їхніх дітей?! Та ж не лише я* [автор] *очі маю і пам'ять маю! А другі люде хіба сліпі* [третя особа]*? Чому вони всі* [третя особа] *змовчали, і ніхто* [третя особа] *із церкви не вийшов? Чому? Усі ж виділи? – Матронка плакала так, як би її перед цим вибили* [15, с 151].

Як бачимо, докір найкраще реалізує себе в діалозі, оскільки постійно відбувається зміна ролей. Отже, матеріал проведеного дослідження засвідчує, що в художньому тексті докір має свої особливості реалізації. Відповідно до характеру спрямування комунікації в досліджуваних текстах нами виокремлено такі види докору: автокомунікативний (самодокір), моноадресатний, полікомунікативний (аудитний) та докір-синтез (докір-взаємодія). Означені види докору допомагають глибше зрозуміти текст (зокрема його імпліцитні смисли), сприяють образній характеристиці персонажів. Перспективу дослідження вбачаємо в удосконаленні запропонованої типології та апробації її на текстах інших майстрів слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Фактор адресата / Н. Д. Арутюнова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – М. : Наука, 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 356–367.

2. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генеалогії: навч. посібник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2006. – 248 с.

3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.

4. Вежбицка А. Речевые жанры / А. Вежбицка // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов : "Колледж", 1997. – Вып. 1. – С. 99–112.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / авт.-уклад. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2002. – 1440 с.

6. Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху / И. Т. Вепрева. – М. : ОЛМА-ПРЕС, 2005. – 384 с.

7. Дерпак О. В. Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовні аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / О. В. Дерпак. – К., 2005. – 20 с.

8. Долинин К. А. Речевые жанры как средство организации социального взаимодействия / К. А. Долинин // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов : “Колледж”, 1999. – Вып. 2. – С. 8–14.

9. Дубровская Т. В. Некоторые прагматические характеристики речевых жанров “осуждение” и “обвинение” / Т. В. Дубровская, М. А. Кормилицына // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов : “Колледж”, 2002. – Вып. 3. – С. 272–282.

10. Етимологічний словник української мови: у 7 т. – Т. 2 / [авт.-уклад. О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко]. – К. : Наукова думка, 1985. – 570 с.

11. Етимологічний словник української мови: у 7 т. – Т. 3 / [авт.-уклад. О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко]. – К. : Наукова думка, 1989. – 549 с.

12. Каменская О. Л. Текст и коммуникация : учеб. пособие для ин-тов и фак-тов иностр. яз. / О. Л. Каменская. – М. : Высшая школа, 1990. –152 с.

13. Коваленко Н. В. До питання лінгвістичної теорії жанру / Н. В. Коваленко // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 95–103.

14. Матіос М. Майже ніколи не навпаки / Марія Матіос. – Львів : Піраміда, 2008. – 176 с.

15. Матіос М. Солодка Даруся / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2007. – 188 с.

16. Москвин В. П. К соотношению понятий “речевой жанр”, “текст” и “речевой акт” / В. П. Москвин // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов : “Колледж”, 2005. – Вып. 4. – С. 63–77.

17. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / под ред. докт. филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – [13-е узд., испр.]. – М. : Русский язык, 1981. – 860 с.

18. Орбан-Лембрик Л. Е. Комунікативний простір міжособистісних відносин / Л. Е. Орбан-Лембрик // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. IV. – С. 130–136.

19. Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход / Н. И. Формановская. – М. : Русский язык, 2002. – 216 с.

20. Шаховский В. И. Ложь (вранье) как речевой жанр (к теории жанрообразующих признаков) / В. И. Шаховский // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов : “Колледж”, 2005. – Вып. 4. – С. 220–243.

21. Ярмаркина Г. М. Жанр просьбы в неофициальном общении: риторический аспект / Г. М. Ярмаркина // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов : “Колледж”, 2002. – Вып. 3. – С. 262–268.

Ivanna Perepichka

Specialties the realization of the genre "reproach" in the novels "Glycyrrhiza Darusya" and "Almost never vice versa" by Maria Matios

In the article the specialties of the realization of genre "reproach" in the process of communicative interaction are considered, its kinds in artistic texts are defined.

Key words: reproach, addressee, sender, interaction, genre.

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ МОВОЗНАВСТВА

Людмила Лонська

КВАНТИТАТИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКИ В «СЛОВАРИКУ ЧУЖИХ І НЕ ДУЖЕ ЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ» ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО

У статті проаналізовано способи тлумачення лексичного значення слова; визначено їхні квантитативні характеристики, зокрема абсолютні й відносні частоти вживання цих способів, середню величину, коефіцієт кореляції між способом тлумачення лексеми та наявністю / відсутністю ілюстративного матеріалу до словникових статей.

Ключові слова: спосіб тлумачення лексичного значення, квантитативний аналіз, абсолютна частота, відносна частота, середня величина, коефіцієнт кореляції.

Мова – системно-структурне утворення, представлене різними мовними рівнями, у межах яких можна здійснити якісний аналіз лінгвістичних одиниць. На лексичному рівні якісний аналіз передбачає виокремлення певних типів слів за кількістю значень (однозначність і полісемія), системністю зв'язків, у яких перебуває слово (синонімія, антонімія, омонімія), походженням (корінне чи запозичене), розвитком (активна чи пасивна лексика), стилістичним чи емоційним забарвленням тощо. Однак будь-яка категорізація, тобто якісний аналіз, нерозривно пов'язаний із кількісною характеристикою певного лінгвістичного явища.

Мовознавці, які обстоюють переваги якісного аналізу над кількісним, вважають, що статистичні дані «затьмарюють» якісний бік досліджуваного об'єкта, а прихильники квантитативного аналізу зазначають, що вивчення лише якісних характеристик часто дає неточні результати, приводить до неправильних висновків і має суперечливі твердження про властивість об'єкта дослідження. На думку В. Левицького, «безпредметні дискусії про співвідношення якісного й кількісного аналізу мовних фактів повинні поступитися думкам про те, щоб і якісний, і кількісний аналіз відповідав меті, завданням, матеріалу й результатам конкретного дослідження» [12, с. 55].

Сьогодні помітно зріс інтерес учених до проблем прикладного аспекту лінгвістики, зокрема до окремої її галузі – квантитативної лексикології. Квантитативні дослідження лексикографії розпочато в Україні в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні на поч. 60-х років XX ст. під керівництвом В. С. Перебийніс [13]. Результатом цієї плідної роботи стало видання праці «Частотні словники та їх використання» (1985) та «Оберненого частотного словника сучасної української художньої прози» (1998). У подальшому квантитативні дослідження лексики здійснювали такі учені: Л. В. Бистрова, М. Білинський, М. Д. Капатрук, В. В. Левицький, А. Венгринович, С. М. Вишнякова, Б. І. Гінка, Т. Григорійчук, С. В. Кійко, Є. А. Карпіловська, А. П. Загнітко, Ж. В. Краснобаєва-Чорна та інші [1; 2; 8; 12; 4; 5; 6; 7; 10; 9;

11]. Потужна школа з квантитативної лінгвістики існує сьогодні в Чернівецькому національному університеті, яка здійснює статистичні дослідження синонімії, полісемії, лексичної сполучуваності різних частин мови переважно німецької та англійської мов під керівництвом В. В. Левицького. Учений зазначає, що його науковці «при квантитативному дослідженні полісемії з'ясовують такі питання: середнє значення слова в різних мовах; співвідношення числа значень слова і його довжини; співвідношення числа значень слова й частотності його вживання; розподіл багатозначних слів у словнику» [12, с. 204]. Т. Григорійчук та А. Венгринович, досліджуючи ступінь синонімії в німецькій мові, установили, що дієслова мають вищий ступінь синонімії, ніж іменники [7, с. 32– 45].

Аналіз наукової літератури з квантитативної лінгвістики показує, що кількісне дослідження лексичних одиниць здійснено переважно на іншомовному матеріалі (німецької, англійської, французької й російської мов). Квантитативний аналіз в галузі української лексикології, лексичної семантики здійснюють і у Донецькому національному університеті під керівництвом А. П. Загнітка. Отже, проблема квантитавного аналізу лексичної системи української мови, закономірностей її функціонування, статистичне дослідження лексичних одиниць, способів тлумачення слів тощо є актуальною як у теоретичному, так і в практичному аспекті, тому вона потребує подальшого вивчення.

Мета нашого дослідження – здійснити квантитативні дослідження способів тлумачення лексем, представлених у словнику.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

– описати способи тлумачення лексичного значення слів та з'ясувати абсолютну й відносну частоту їх вживання;

– визначити середню величину способів тлумачення з відсутнім / наявним ілюстративним матеріалом;

– обчислити коефіцієнт кореляції між словниковими статтями з відсутнім ілюстративним матеріалом й дефініціями з наявними прикладами;

– зробити висновки квантитативних досліджень.

Об'єктом аналізу в цій статті є способи тлумачення лексичного значення слова. Предметом дослідження є абсолютна й відносна частоти, коефіцієнт кореляції.

Матеріалом дослідження є «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів», складений Василем Доманицьким. За словами самого автора, «Словарик чужих та не дуже зрозумілих слів, що найчастіше стрічаються по книжках, газетах та журналах» – перша проба в українському письменстві» (1, с. 3). Ця праця, на думку В. Т. Поліщука, «попри очевидні з теперішнього «мовознавчого» погляду вразливі місця (відносна неповнота, пояснення чи тлумачення багатьох слів, видима ідеологізація тлумачень, помітні авторські пріоритети в доборі слів – своєрідний авторський «біографізм», непослідовність уживання правописних норм тощо), є найвагомішою мовознавчою працею Василя Миколайовича, основним його внеском у мовознавчу науку» [14, с. 146].

«Словарик» було написано в 1906 році в Києві – у час, коли процес укладання словників супроводжувався пошуком відповідей на такі важливі питання, як принципи добору слів до реєстру, способи їхньої фіксації, розроблення структури словникової статті тощо. На поч. ХХ ст. у лексикографії необхідно було виробити концепцію щодо запозичених елементів у мові, тому вихід у світ першого словника іншомовної лексики, що мав енциклопедичний характер, засвідчив зародження спроб застосувати науковий підхід до кодифікації запозичених лексем.

Аналіз лексикографічного матеріалу дав змогу виокремити такі способи тлумачення лексичного значення слова: описовий, синонімічний (через синоніми – українські, російські чи україно-російські відповідники), через родове поняття, словотвірні засоби, етимологію й змішані способи: описовий + синонімічний, описовий + антонімічний, синонімічно-антонімічний. У процесі дослідження зафіксовано 1 лексему, де відсутнє тлумачення, автор пояснює значення лише за допомогою прикладу.

Розглянемо кожен із способів, визначивши їхні квантитативні характеристики, зокрема абсолютні частоти в числовому вияві й відсотковому (див. табл. 1).

Таблиця 1

Абсолютна частота способів тлумачення слів

№ п/п	Способи тлумачення слів	Абсолютна частота слів, де приклади відсутні (x_1)	Абсолютна частота слів, де приклади наявні (y_1)	Абсолютна частота: усього	У відсотках
1.	Описовий	346	152	498	32, 78 %
2.	Синонімічний:				
	– через український відповідник	438	131	569	37, 45 %
	– через російський	17	3	20	1, 31 %
	– через російсько-український	5	2	7	0, 46 %
3.	Через родове поняття	157	66	223	14, 68 %
4.	Словотвірні засоби	16	-	16	1, 05 %
5.	Описовий + синонім (український)	78	16	94	6, 18
6.	Описовий + синонім (російський)	9	4	13	0, 86 %
7.	Описовий + антонім (український)	13	-	13	0, 86 %
8.	Синонім (укр.) + антонім (укр.)	15	-	15	0, 98 %
9.	Антонім (укр.) + синонім (рос.)	1	-	1	0, 07 %
10.	Описовий + синонім (укр.) + синонім(рос.)	2	-	2	0, 14 %
11.	Через етимологію	-	47	47	3, 09 %
12.	Відсутнє тлумачення	-	1	1	0, 07 %
13.	Усього	1097	422	1519	100 %

Описовий – це спосіб, за допомогою якого тлумачення лексеми подано через підрядне речення. Для нього властиві такі моделі: *той [такий], що [де]...* або початкове *коли,* напр.: *автобіографія – «**так**і писання, **де** хтось описує своє життя»* (1, с. 8); *авторитет – «**коли хто** перемагає инших людей чим-небудь: розумом, багацтвом* [орфографію збережено – Л. Л.], *властью, абощо»* (1, с. 9); *агітатор – «**той, що** намовляє инших людей робити так, як йому здасться найкраще; зрозумілою, простою мовою він говорить, чого усі повинні домагатися та якими способами»* (1, с. 9). На думку вчених, описовий спосіб застосовують тоді, коли родове поняття важко визначити або немає потреби на ньому концентрувати увагу [15].

Уживання таких конструкцій спричинено метою словника – його просвітницьким характером (пояснення подано мовою, близькою до розмовної, доступною кожній простій людині). Ілюстративний матеріал взято з власного досвіду Василя Доманицького, напр.: *інвентар – «**коли** списано добро яке (маєток) і показано, що коштує кожна річ, скілько довгів на ньому та скілько зиску дає. Інвентар буває живий і мертвий: живий інвентар – коні, скотина та инше, мертвий – усяке знаряддя хазяйське (плуги, борони, вози та таке инше)»* (1, с. 53); *санкція – «**коли** верховна власть ухваляє та потверджає закон чи установу якусь»* (1, с. 121).

Абсолютна частота цього способу – 499, що становить 32, 78 % від загальної кількості слів.

2. Синонімічний спосіб представлено трьома різновидами: через синонім – український відповідник; через синонім – російський відповідник; через українські й російські синоніми. Напр.: *аббат – «настоятель в католицькому манастирі»* (1, с. 7); *штемпель – «тавро, печатка, знак»* (1, с. 144); *випадок – «случай»* (1, с. 30); *банкет – «беседа, вечеря, якою шанують когось або за якою обмірковують якесь головне діло»* (1, с. 22). У лінгвістиці синонімічне тлумачення застосовують до лексеми, яка має в системі мови абсолютний синонім. Оскільки «Словарик» містить переважно іншомовну лексику, то й не випадково, що саме цей спосіб переважає в тлумаченні лексичного значення : абсолютна частота цього способу – 569 (37, 45 %), 20 (1, 31 %), 7 (0, 46 %) – відповідно.

3. Через встановлення родового поняття, тобто в основі тлумачення лежить родова ознака, напр.: *музей – «будинок, в якому зібрано взірці речей старовинних або цікавих через щось, а також сама збірка тих речей. Музеї найбільше бувають наукові археологичні – (для давніх речей, історичні, історично-археольогичні, природничо-історичні) і художні (для малюнків, різбярства, гончарства; художничо-археольогині та художничо-промислові). Бувають ще музеї торговельно-промислові, педагогичні, особисті (на честь особи якої, – напр. Шевченка, Котляревського, Куліша, де зібрано усякі їхні речі та писання про них)»* (1, с. 84). Тут тлумачення лексичного значення супроводжується енциклопедичними відомостями про типи музеїв. Інший приклад: *ювелір – «майстер, що робить золоті та инші дорогоцінні речі»* (1, с. 145).

Абсолютна частота слів, тлумачена цим способом, – 223 (14, 68 %).

4. Словотвірний спосіб – це спосіб тлумачення слів через споріднені слова, напр.: *машинальний – «немов машина; робити машинально що-небудь – робити не думаючи анітрохи, немов це машина робить»* (1, с. 78); *метрична система – «міряння на метри. Метр – французька міра, більш од нашого аршина»* (1, с. 80). Остання лексема також містить енциклопедичні відомості про названу одиницю виміру. Цим способом тлумачені й складноскорочені слова (абревіатури), напр.: *К.-Д. – «скорочене ім'я російської політичної партії конституціоналістів-демократів, або ж «Партії народної свободи»* (1, с. 61). У сучасній лексикології словотвірне тлумачення супроводжує процес формування вміння здійснювати морфемний та словотвірний аналіз лексем, які є похідними.

Абсолютна частота слів, пояснених цим способом, – 16 (1, 05 %).

5. Описовий + синонім (український відповідник). Напр.: *ліберальний – «вільнодумний; той, хто бажає, щоб в державі було більше волі»* (1, с. 74). Абсолютна частота вживання слів, тлумачених цим способом, – 94 (6,18).

6. Описовий + синонім (російський відповідник), напр.: *злочинець «(рос. «преступник») – той, що зробив якийсь злочин. Більшина тих, що кажуть на них в Россії «політичні злочинці» – просто люди, що не догодили чимсь урядові (правительству) та терплять за те, що думають не так, як урядові хочеться»* (1, с. 51). Абсолютна частота – 13 (0, 86 %).

7. Описовий + антоніми, напр.: *барельєф – «коли будинок чи памятник який прикрашається наліпленими з глини чи иншого чого визерунками, які не дуже на ньому виступають; коли визерунки дужче виступають, то зветься їх горельєфами»* (1, с. 22); *унтер – «слово, яке прикладається до другого і значить «нижчий», «менший» (в противність до «обер» – «більший», «старший»), напр.: унтер-офіцер – нижчий од офіцера* (1, с. 134). Абсолютна частота – 13 (0, 86 %).

8. Синонімічно-антонімічний спосіб, напр.: *регрес – «поступання назад, в противність до поступання наперед або прогресу»* (1, с. 114); *континент – «суходіл; в противність до нього – острів на воді»* (1, с. 114). Абсолютна частота – 15 (0, 98 %).

9. Синонім (російський відповідник) + антонім (українське слово), напр.: *еміграція – «переселеніє; в противність до нього імміграція»* (1, с. 47). Абсолютна частота – 1 (0, 07 %).

Як свідчать дані таблиці 1, у словнику відсутні тлумачення через антонімічний спосіб. Цей спосіб передбачає наявність рівноцінного антоніма, значення якого має бути відоме мовцеві. Проте наявні антонімічні тлумачення, які супроводжує описовий чи синонімічний спосіб, причому синонімом може бути як українське, так і російське слово.

10. Описовий + синонім (український відповідник) + синонім (російський відповідник), напр.: *приватний – «сторонній; такий, що належить окремій людині, а не громаді, інстітуції (установі) або державі; – россійське «частний»* (1, с. 107). Абсолютна частота – 2 (0, 14%).

11. Етимологічний спосіб – це спосіб, у якому подано історію походження, виникнення слова, напр.: *Август – «так давно колись іменували римських*

імператорів; звідти постало августійший (найсвятійший, найвищий), що прикладається тепер до імператорів та імператориць» (1, с. 8); *каста – «стан (соловіє), гостро одмежований од инших станів і такий, що нікого стороннього до себе не приймає. В старовину у Єгипті, напр., були касти жерців або солдатів: коли батько жрець або солдат, – то й діти мусили тим самим бути, а до иншого стану приставати не можна було»* (1, с. 61). Абсолютна частота слів, тлумачених цим способом, – 47 (3, 09%).

12. У процесі дослідження нами виявлено лексему, де відсутня дефініція; пояснює це слово автор через приклад: *стихія – «стихій в природі чотири: вода, огонь, земля і воздух»* (1, с. 127). Абсолютна частота – 1 (0, 07 %).

Дослідження абсолютної частоти способів тлумачення лексем показують, що найуживанішим є синонімічний спосіб (37, 45 %) та описовий (32, 78%). Найменш уживаним є спосіб тлумачення через антонім (укр.) + синонім (рос.) (0, 07%), описовий + антонім (0, 86 %), описовий + синонім (рос.) (0, 86%). Зовсім відсутній спосіб тлумачення через антоніми, однак їх використовує автор у поєднанні з синонімічним та описовим способами. Щодо тлумачення слів через російські відповідники, то відсоток таких слів не високий. Низька абсолютна частота тлумачень, поданих російськими синонімами, спростовує думку деяких дослідників про те, що словник адресовано зросійщеній аудиторії, а використання російських слів автором можна пояснити, по-перше, тим, що в часи написання «Словарика...» Україна була під владою Російської імперії, тому вплив російської мови, яка мала статус офіційної, був значним, по-друге, очевидно, окремі слова-українські синоніми були не активно вживаними в мовленні простих людей, тому з роз’яснювальною метою, з метою кращого розуміння використовувалось те слово, яке люди чули.

Відносна частота для С1 = 0, 33 (спосіб 1 – описовий і т. д – число є порядковим номером способу (див. табл. 1); для С2 = 0, 38; для С3 = 0, 156; для С4 = 0, 01; для С5 = 0, 06; для С6 = 0, 009; для С7 = 0, 009; для С8 = 0, 01; для С9 = 0, 0006; для С10 = 0, 0013; для С11 = 0, 03; для С12 = 0, 0006.

Абсолютні частоти групуються навколо певного центра й не відхиляються від нього. Для знаходження центра необхідно вирахувати середню частоту ($\tilde{x}$). Середня частота – це середньоарифметичне всіх абсоютних частот. Тому для знаходження середньої частоти (величини) треба суму абсолютних частот поділити на кількість підвибірок. Середня величина $\tilde{x}$ для словникових статей, у яких відсутній ілюстративний матеріал, становить 1097: 12 = 91, 41; для словникових статей з наявним ілюстративним матеріалом ($\tilde{y}$) – 422 : 12 = 35, 16. Значення середньої величини потрібне для обчислення коефіцієнта кореляції, який вказує на міру вияву залежності між явищами, ознаками. У нашому дослідженні було помічено, що для тлумачення одних лексем автор використовує ілюстративний матеріал, для інших – він відсутній. Випадково це робить письменник чи свідомо, маючи якусь мету. Щоб дати відповідь на питання, чи існує залежність між способом тлумачення лексичного значення в словнику й наявністю / відсутністю ілюстративного матеріалу, у роботі використано метод кореляційного аналізу, зокрема один із прийомів – визначення коефіцієнта кореляції.

У квантитативній лінгвістиці існує кілька формул для обчислення коефіцієнта кореляції. За основу в нашому дослідженні обрано найбільш поширену формулу, запропоновану В. В. Левицьким [11]:

$$r = \frac{\Sigma (x_i - \tilde{x})(y_i - \tilde{y})}{\sqrt{\Sigma (x_i - \tilde{x})^2 (y_i - \tilde{y})^2}},$$

де r – коефіцієнт лінійної кореляції; Σ – сума усіх величин; x_i – значення за першою ознакою – відсутність ілюстрацій у словнику; y_i значення за другою ознакою – наявність ілюстрацій; $\tilde{x}$ – середня (теоретична) величина значень першої ознаки; $\tilde{y}$ – середня величина для другої ознаки.

Вирахування коефіцієнта кореляції між способами тлумачення слів та наявністю / відсутністю ілюстративного матеріалу показано в таблиці 2.

Таблиця 2

Обчислення коефіцієнта кореляції

№ п/п	Способи тлумачення слів	x_i	y_i	$(x_i - \tilde{x})$	$(y_i - \tilde{y})$	$\Sigma (x_i - \tilde{x})(y_i - \tilde{y})$	$(x_i - \tilde{x})^2$	$(y_i - \tilde{y})^2$
1.	Описовий	346	152	254,6	116,8	29737,3	64821	13642, 2
2.	Синонімічний	460	136	368,6	100,8	37154,8	135865	10161
3.	Через родове поняття	157	66	65,6	30,8	2020,5	4303	949
4.	Словотвірні засоби	16	0	-75,4	-35,2	2654	5685	1239
5.	Описовий + синоніми (укр.)	78	16	-13,4	-19,2	257,3	180	369
6.	Описовий + синоніми (рос.)	9	4	-82,4	-31,2	2570,9	6790	973
7.	Описовий + антоніми (укр.)	13	0	-78,4	-35,2	2760	6147	1239
8.	Синоніми (укр.)+антоніми (укр.)	15	0	-76,4	-35,2	2689,3	5837	1239
9.	Антоніми (укр.)+ синоніми (рос.)	1	0	-90,4	-35,2	3182,1	8172	1239
10.	Описовий+синоніми (укр.)+синоніми (рос.)	2	0	-89,4	-35,2	3146,9	7992	1239
11.	Через етимологію	0	47	-91,4	11,8	-1078,5	8353	139
12.	Відсутнє тлумачення	0	1	-91,4	-34,2	3125,9	8353	1170
13.	Усього	1097	422	0,2	-0,4	88221	262498	33598

$$r = \frac{\Sigma (x_i - \tilde{x})(y_i - \tilde{y})}{\sqrt{\Sigma (x_i - \tilde{x})^2 (y_i - \tilde{y})^2}} = \frac{88221}{\sqrt{262498 \times 335598}} = +0{,}093.$$

Статистичні дані табл. 2 дають підстави зробити висновок, що між використанням дванадцяти способів тлумачення лексичного значення в «Словарику» з відсутнім та наявним ілюстративним матеріалом існує позитивна кореляція, однак величина коефіцієнта виявилась низькою. Це дає підстави стверджувати, що такої залежності майже немає: автор довільно, не

задумуючись, обирав ілюстративний матеріал для словникової статті незалежно від того, який спосіб ліг в основу тлумачення лексеми.

На думку лінгвістів, коефіцієнт кореляції певною мірою є випадковою величиною. Для того, щоб визначити ступінь правдивості величин, що отримуємо в процесі дослідження, у статистиці користуються іншими поняттями (наприклад, число ступенів свободи, рівень значущості тощо), але їх дослідження потребує серйозної математичної підготовки, і для простого лінгвіста така робота є занадто тяжкою. У нашій статті здійснено квантитативний аналіз способів тлумачення лексем на матеріалі словника на середньому рівні. Перспективою подальших досліджень може бути квантитативний аналіз будь-якого лінгвістичного явища на матеріалі текстів різних авторів чи різних стилів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бистрова Л. В. Вивчення синтагматичних зв'язків слів за допомогою статистичних методів / Л. В. Бистрова // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 44–48.

2. Білинський М. Класифікація семантичної близькості у зворотній синоніміці при віддієслівній перекатегоризації / М. Білинський // Проблеми квантитативної лінгвістики. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 180–193.

3. Быстрова Л. В. К вопросу о принципах и методах выделения лексико-семантических групп слов / Л. В. Быстрова, М. Д. Капатрук, В. В. Левицкий // Филологические науки. – 1980. – № 6. – С. 75–78.

4. Венгринович А. Залежність між семантикою іменника і кількістю синонімів у німецькій мові / А. Венгринович // Науковий вісник Чернівецького університету : Германська філологія. – Чернівці, 2003. – Вип. 168. – С. 23–31.

5. Вишнякова С. М. Опыт статистического исследования многозначности слов в английском языке / С. М. Вишнякова // Вычислительная лингвистика. – М. : Наука, 1976. – С. 168–178.

6. Гінка Б. І. До питання про об'єктивне розмежування значень багатозначного слова / Б. І. Гінка // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 68–72.

7. Григорійчук Т. Кількісна характеристика синонімів / Т. Григорійчук // Науковий вісник Чернівецького університету : Германська філологія. – Чернівці, 2003. – Вип. 168. – С. 32–45.

8. Капатрук М. Д. Методи виділення основного значення слова / М. Д. Капатрук // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 75–77.

9. Карпіловська Є. А. Теоретичні та прикладні проблеми комп'ютерної лінгвістики: навчально-методичний посібник / Є. А. Карпіловська, Г. В. Ситар. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 73 с.

10. Кійко С. Статистичні дослідження полісемії дієслів сучасної німецької мови / С. Кійко, В. Левицький // Проблеми квантитативної лінгвістики. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 210–245.

11. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Квантитативна лінгвістика : навчальний посібник / За ред. А. П. Загнітка / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 79 с.

12. Левицкий В. В. Квантитативные методы в лингвистике / В. В. Левицкий. – Винница: Нова Книга, 2007. – 264 с.

13. Перебийніс В. С. Частотні словники та їх використання / В. С. Перебийніс, М. П. Муравицька, Н. П. Дарчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 2004 с.

14. Поліщук В. Т. Мовні питання в доробку Василя Доманицького / В. Т. Поліщук // Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів : стаття-післямова. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. , 2011. – С. 146–168.

15. Шляхова В. В. Опанування способів тлумачення лексичного значення слова / В. В. Шляхова // Українознавчі засади мовної освіти : монографія. – 2010. – С. 112–123.

ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Доманицький Василь. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів / Василь Доманицький. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2011. – 178 с.

Lyudmyla Lons'ka

Quantitative research into lexeme at the «Dictionary» by Vasyl' Domanytsky

The article analyzes the methods of interpretation of meaning of lexeme, determined it's quantitative characteristic, include absolute and relative frequencies, mean constant, index of co-relation between the methods of interpretation of meaning of lexeme and available /absent of illustrations at the dictionary.

Key words: the methods of interpretation of meaning of lexeme, quantitative analysis, absolute and relative frequencies, mean constant, index of co-relation.

Борис Онищенко,
Тетяна Щербина

ВИКОРИСТАННЯ ВІРТУАЛЬНОЇ КЛАВІАТУРИ В ПРОЦЕСІ НАБОРУ ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ

У статті представлено можливості розробленої віртуальної клавіатури в процесі використання науковцем спеціальних символів для текстового представлення діалектного мовлення.

Ключові слова: системні шрифти, символьна інформація, віртуальна клавіатура.

Входження України до глобального інформаційного суспільства й реалізація нової парадигми вищої освіти вимагають нових підходів до сучасної науки. Для її розвитку характерне зміцнення взаємодії гуманітарних і технічних дисциплін, що, з одного боку, зумовлено прагненням мовознавців практично застосувати накопичені лінгвістичні досягнення, а з іншого – необхідністю опрацювання й упровадження в промисловість і доведення до користувачів ефективних систем автоматичної або автоматизованої обробки текстової інформації. Ці завдання покликана вирішити комп'ютерна лінгвістика, що передбачає широку сферу використання комп'ютерних інструментів – програм, комп'ютерних технологій організації й обробки інформації – для моделювання функціонування мови в тих чи інших умовах, ситуаціях, проблемних сферах і т. ін. [1]. Досягнення української прикладної лінгвістики репрезентовано в працях В. Перебийніс [11], Н. Дарчук [5], Н. Клименко [9], Є. Карпіловської [7, 8], В. Широкова [13], В. Волошина [6], М. Бардіної [2], З. Партико [12] та ін., у яких основну увагу звернено на добір і формування лінгвістичних структур, аналіз і синтез мови, створення інформаційно-пошукових систем. Практичне втілення результатів досліджень відображено в електронних версіях словників*, електронних базах даних, представлено значною кількістю автоматизованих систем [4, 10], створених у науково-дослідних і навчальних закладах України.

* Із комп'ютерними варіантами паперових словників можна ознайомитися на сайтах: http://www.rozum.org.ua/; http://slovopedia.org.ua; http://ukr-zhargon.wikidot.com; http://www.slovnyk.net/; http://kultura-movy.wikidot.com.

Однак, попри значні набутки мовознавців у галузі прикладної лінгвістики, окремі аспекти лінгвістичного забезпечення людської комунікації лишаються невисвітленими. Зокрема, поза увагою вчених лишається автоматизоване опрацювання діалектного матеріалу.

Вивчення специфіки функціонування діалектних елементів, напрямів і чинників змін у говіркових системах, особливостей мовної особистості діалектоносія, визначення його мовного ресурсу вимагають, з одного боку, відповідної спеціалізованої бази діалектних даних, передусім текстографічної, а з іншого – способів і засобів її представлення. Аналізуючи специфіку відтворення українських діалектних текстів, дослідники констатують, що вони видані різними транскрипційними системами, а тому є лише відносно зіставними. З-поміж причин використання в наш час діалектологами України застарілих або спрощених транскрипційних систем називають технічні проблеми: відсутність потрібних шрифтів і складність комп'ютерного набору [3]. Тому важливе й актуальне створення комп'ютерних програм, які б сприяли подоланню труднощів при укладанні збірників діалектних текстів, діалектних словників і атласів, ефективній роботі діалектолога. Зокрема цінним надбанням для дослідників є створення віртуальної клавіатури, що дозволить користувачу використовувати будь-який набір символів, організований у файлі комп'ютерного шрифту, для введення символьної інформації.

Мета цієї розвідки – представити розроблений механізм віртуальної клавіатури, проаналізувати підсистему створення та збереження її розкладок, репрезентувати підсистему налаштувань додатку для організації зручної роботи користувача.

Крім стандартної екранної клавіатури Windows, що задовольняє лише базові потреби користувача, відомі також інші різновиди клавіатур. Віртуальна клавіатура Comfort On-Screen Keyboard Pro надає великий арсенал налаштування і уможливлює контроль процесу друку без постійного переміщення погляду з клавіатури на монітор. Однак незрозумілість деяких налаштувань та відсутність убудованої довідки суттєво знижує зручність користування цим додатком. Використання віртуальної клавіатури Tavultesoft Keyman Desktop Pro уможливлює набір текстів будь-якою мовою світу, проте недоліком програми є неможливість зміни положення клавіш на завантаженій клавіатурі. І Comfort On-Screen Keyboard Pro, і Tavultesoft Keyman Desktop Pro – це платні програми, що мають 30-денний період безкоштовного використання. Аналіз наявних систем актуалізує необхідність створення продукту, який передбачає використання спеціальної символьної інформації, зокрема знаків, потрібних у процесі транскрибування діалектних текстів.

Для лінійного представлення тексту використовують універсальну систему кодування (Unicode). Вона являє собою набір графічних символів і способів їх кодування для комп'ютерної обробки текстових даних. Серед графічних символів розрізняють букви, цифри, знаки пунктуації, спеціальні знаки (математичні, технічні, ідеограми і ін.), роздільники. Символи, що

мають додаткові над- або підрядкові елементи, можуть бути представлені у вигляді структурованої за певними правилами послідовності коду (складений варіант, composite) або у вигляді єдиного символу (монолітний варіант, precomposed).

У процесі набору діалектного тексту на позначення звуків дослідник, крім звичайних букв української абетки, може використовувати ще такі знаки: [а^{о}] – лабіалізований [а]: *|за^{о}ўтра*; [е^{и}] – ненаголошений [е]: *се^{и}|ло*; [и^{е}] – ненаголошений [и]: *ви^{е}ш|невиї*; [и^{і}] – звук проміжний між [и] та [і]: *ми^{і}|н'і*; [і^{и}] – звук проміжний між [і] та [и], ближчий до [і]: *м˙і^{и}|н'і*; [і^{е}] – звук переднього ряду високого обниженого піднесення: *чи|тайі^{е}ш*; [о^{у}] – звук проміжний між [о] та [у], ближчий до [о]: *ко^{у}|жух*; [у^{о}] – звук проміжний між [у] та [о], ближчий до [у]: *ку^{о}|жух*; [ɤ] – дифтонг, що з'являється в наголошеній позиції на місці [*ĕ] у північних говорах; [ɑ] – дифтонг, що з'являється в наголошеній позиції на місці [*о] в північних говорах; [ў] – лабіалізований звук [і], що виник на місці [*о], рідше [*е] в карпатських говорах південно-західного наріччя; [ў] – нескладовий [у]: пи|саў, хо|диў; [ї] – нескладовий [і]: *знаї*, *|син'ї*; [ʊ] – африката [дж]: *хо|ʊу*, *во|ʊу*; [ʏ] – африката [дз]: *ґеʏ*; [л˙] – препалатальний [л]: *кл˙ен*, *мол˙о|ко*; [с^{ш}], [з^{ш}], [ц^{ч}], [ʏ^{ʊ}] – дорсально-палатальні (шепелюваті) [с'], [з'], [ц'], [ʏ'], що відомі у південно-західних говорах: *с^{ш}в·ір*, *з^{ж}в·ір*; [з^{с}], [ж^{ш}], [б^{п}], [д^{т}] та ін. – частково оглушені дзвінкі приголосні: *|д'іж^{ш}ка*; [с^{з}], [ш^{ж}], [п^{б}], [т^{д}] та ін. – частково одзвінчені глухі приголосні: *молот$^{ʒ'}$|ба*. Дуже ослаблену (зредуковану) вимову звуків передають відповідною літерою меншого розміру, яку виносять трохи вгору: *с'н'і$^{˃}$*, *ка^{е}*. Довгу вимову приголосних позначають двокрапкою: *|клечан':а*, а напівдовгу – однією крапкою після літери: *с'м·і|т·а*. Напівпалаталізованість приголосних репрезентує знак ˙ праворуч угорі біля літер: *|м˙іс'ац'*, палатальність – знаком апострофа ‘ праворуч угорі біля літер: *|д'ад'ко*. Місце наголосу позначають вертикальною рискою | , яку ставлять перед знаком приголосного, що передує наголошеному голосному, а якщо наголошений склад починається з голосного, то риску ставлять безпосередньо перед літерою на його позначення: *голо|ва*, *|озе^{и}ро*.

Після проведення аналізу наявних аналогів та встановлення завдань було визначено функції, які повинна підтримувати система, а саме: виведення тексту в будь-яке вікно, що підтримує вибір шрифтів; вибір файлу з потрібною розкладкою клавіатури; можливість створення та редагування користувацьких розкладок клавіатури; надання користувачеві набору системних та візуальних налаштувань програмного продукту; встановлення системного перехоплювача клавіатурних подій для можливості набору символів з реальної клавіатури; зручний та зрозумілий інтерфейс додатку.

На першому етапі проектування було визначено загальний алгоритм роботи додатка та обрано метод подання інформації про клавіатури в систему. На другому етапі був спроектований редактор для створення власних розкладок клавіатур, визначено його загальний вигляд, основні

функції та способи роботи з ним. На третьому етапі визначено опції, які будуть доступні користувачу системи та дозволять налаштувати додаток для комфортної роботи.

У результаті послідовної реалізації зазначених завдань було отримано набір базових компонентів системи, які тісно пов’язані між собою. Кожен із цих компонентів має певне змістове навантаження і свій набір функцій, які система повинна виконувати. На рис. 1 зображено загальну структурну схему системи:

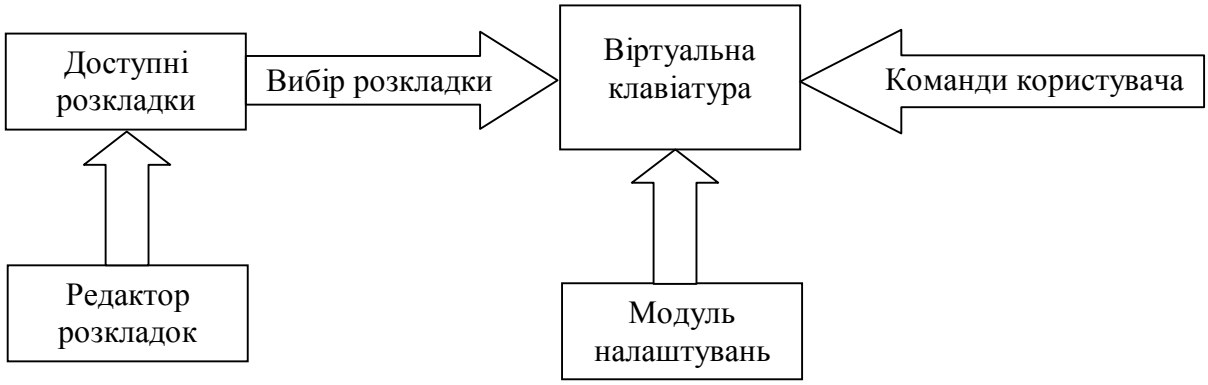

Рис. 1. Загальна структурна схема системи

При визначенні функцій системи та її структури було розроблено алгоритм, за яким вона повинна працювати. На початку роботи програми слід завантажити розкладку клавіатури за замовчуванням. Після завантаження розкладки на екрані отримуємо основну форму програми. Далі здійснюють завантаження налаштувань додатка зі спеціального файлу. Якщо такого файлу не існує, то завантажують параметри за замовчуванням. Користувач може починати роботу з віртуальною клавіатурою. Для зміни опцій використовують відповідну форму, що викликають з меню головної форми чи іконки додатку в системному треї. Для створення чи редагування файлів розкладки клавіатури передбачена форма редактора. У режимі редагування створюють нову розкладку для певного набору символів або редагують уже наявну.

Спочатку користувач повинен запустити програму під назвою «Keyboard». При запуску програми завантажується клавіатура за замовчуванням. Далі отримуємо головне вікно додатку (рис. 2) із завантаженою розкладкою клавіатури. Користувач може починати роботу з програмою. Для цього слід активізувати вікно, у яке потрібно вводити текст. Для коректного виведення інформації у вибраному вікні потрібно встановити шрифт відповідно шрифту в завантаженій розкладці. Рекомендовано встановити згладжування шрифтів та відображення вмісту вікна при його перетягуванні в опціях оформлення екрану (Властивості-Екран-Оформлення-Ефекти). Це потрібно для візуального покращення відображення шрифтів на екрані.

Рис. 2 Головне вікно віртуальної клавіатури

За допомогою контекстного меню, що доступне після натиснення правої клавіші миші на віконці додатка в системному треї чи на головному вікні віртуальної клавіатури (рис. 3), користувач має доступ до редактора розкладок та форми з налаштуваннями додатка.

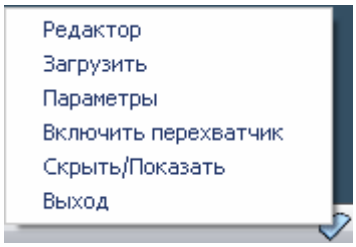

Рис. 3 Діалог вибору функцій користувача

Після натискання на відповідний пункт меню “Редактор” отримуємо діалог (рис. 4), що пропонує редагувати поточну розкладку чи створити нову з обранням відповідного шрифту.

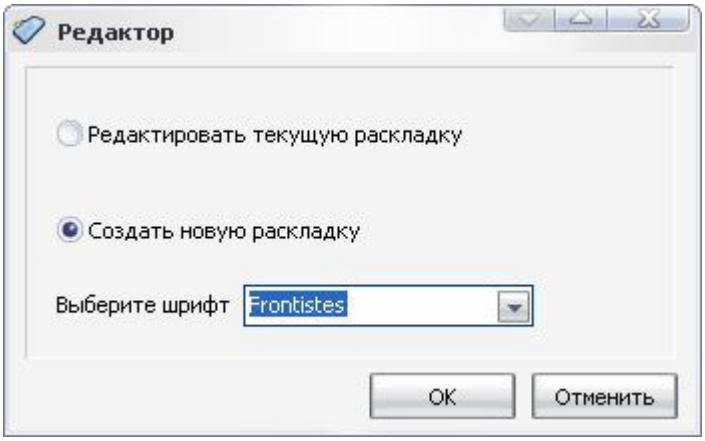

Рис. 4 Вікно вибору початкових даних редактора розкладок клавіатури

Після цього отримуємо форму редактора розкладок (рис. 5).

Рис. 5 Вікно редактора розкладок клавіатури

На формі маємо набір протяжних та безширинних символів, що доступні для розміщення на клавіатурі. Розміщення відбувається шляхом перетягування обраного зображення символу на потрібну клавішу клавіатури. У правому верхньому кутку форми маємо полотно перегляду символу в збільшеному масштабі. Зберігання розкладки відбувається з головного меню вікна. Користувач може зберегти новий файл з розкладкою або перезаписати поточний файл у розкладки, якщо відбувається редагування. Слід зауважити, що при підготовці розкладки можна використовувати розширення клавіатури за допомогою вибору клавіш Ctrl або Alt. Зазначена можливість дозволяє не псувати стандартну розкладку клавіатури.

При виборі користувачем пункту меню “Параметри” отримуємо вікно з налаштуваннями додатку (рис. 6). Навігація за групами параметрів відбувається шляхом натиснення лівої клавіші миші на пункти дерева, що займає ліву

частину вікна. При зміні будь-якого налаштування активізується клавіша збереження, що дозволяє користувачу зберегти всі виконані зміни параметрів. Також користувач може скасувати зроблені, але не збережені зміни за допомогою клавіші “відміна” та застосувати налаштування за замовчуванням, за допомогою відповідної клавіші.

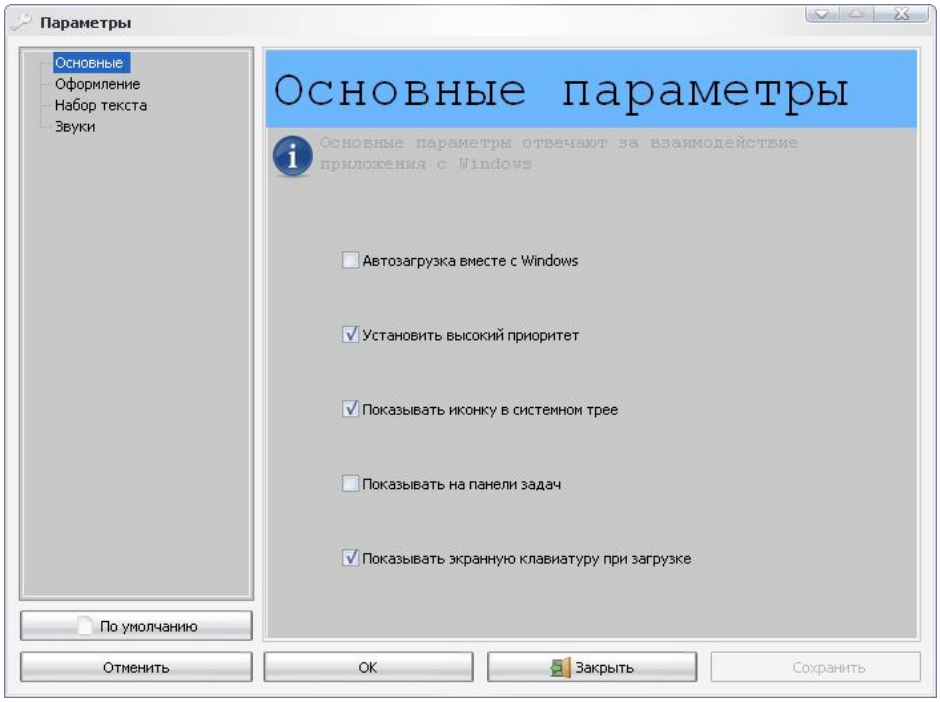

Рис. 6 Вікно налаштувань віртуальної клавіатури

Отже, розвідка презентує спроектовану віртуальну клавіатуру, що надає користувачу функціональний інструмент для роботи зі спеціальними наборами символів, представлених у файлах комп’ютерних шрифтів. За допомогою цієї програми видається можливим набір і редагування діалектних текстів, що значно спрощує роботу дослідника. Позитивною ознакою програми є те, що дослідник-філолог сам може створювати необхідний для нього шрифт шляхом моделювання віртуальної клавіатури, яка конкретно “не прив’язана” до якогось шрифту.

Перспективу подальших досліджень та розробок вбачаємо у розширенні можливостей віртуальної клавіатури на роботу з декількома шрифтами в межах однієї розкладки та створенні програми для озвучування природною мовою текстів із фонетичними символами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику / А. Н. Баранов. – М. : Эдиториал УРСС. – 2001. – 360 с.

2. Бардина Н. В. Прикладная, структурная, компьютерная лингвистика: эпистемологические координаты / Н. В. Бардина // Горизонти прикладної лінгвістики та лінгвістичних технологій : Доповіді Міжнародної наукової конференції . – 20–27 вересня 2006. Україна. Крим. Партеніт. – Сімферополь : Вид.-во “ДиАйПи”. – 2006. – С. 24–25.

3. Бідношия Ю. Текстографічна база української діалектології / Ю. Бідношия, Л. Дика // Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам’ятки мови. – К. : Інститут української мови НАНУ, 2008. – С. 24–29.

4. Брусенцев В. О. Алгебро-логічні моделі формалізації семантики речень та їх застосування в інформаційних системах штучного інтелекту : дис. … канд. технічних наук: 05.13.23 – системи та засоби штучного інтелекту / В. О. Брусенцев. – Харків. – 2003. – 228 с.

5. Дарчук Н. П. Комп'ютерна лінгвістика (автоматичнее опрацювання тексту) : підручник. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. – 351 с.

6. Волошин В. Г. Комп'ютерна лінгвістика : Навчальний посібник / В. Г. Волошин. – Суми : Університетська книга, 2004. – 382 с.

7. Карпіловська Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика : Підручник / Є. А. Карпіловська. – Донецьк : ТОВ "Юго-Восток, ЛТД", 2006. – 188 с.

8. Карпіловська Є. Корпуси кореневих морфем в українській та словацькій мовах: можливості альтернативних рішень // Є. Карпіловська // Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického,elektronického a didaktického spracovania), Prešov, Filozofickáfakulta Prešovskej university v Prešove, 2006. – С. 249 –262.

9. Клименко Н. Ф. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. І. Карпіловська та ін. // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41–50.

10. Марченко О. О. Алгоритми семантичного аналізу природномовних текстів: дис. … канд. фіз.-мат. наук: 01.05.01 / О. О. Марченко. – К., 2005. – 150 с.

11. Перебийніс В. С. Напрямки і школи в сучасній структурній лінгвістиці / В. С. Перебийніс // Проблеми та методи структурної лінгвістики. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 5–25.

12. Партико З. В. Прикладна і комп'ютерна лінгвістика : Вступ до спеціальності / З. В. Партико. – Львів : Афіша, 2008. – 224 с.

13. Феноменологія лексикографічних систем: Монографія / В. А. Широков; НАН України. Український мовно-інформаційний фонд. – К. : Наук. думка, 2004. – 327 с.

Borys Onyschenko, Tetyana Scherbina

Use of virtual keyboard in the process of typesetting of dialectic texts

The article demonstrates the possibilities of a developed virtual keyboard for the facilitation of researcher's work in the process of use of special symbols for text demonstration of dialectic speech.

Key words: system print, symbolic information, virtual keyboard.

Татьяна Бодрова,
Надежда Тукмакова

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КОЭФФИЦИЕНТА РАНГОВОЙ КОРРЕЛЯЦИИ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В РУССКИХ И ЧУВАШСКИХ ГАЗЕТНЫХ ТЕКСТАХ

У статті визначена міра статистичної залежності частин мови в російських і чувашських газетних текстах за допомогою коефіцієнта рангової кореляції, величина якого змінюється залежно від жанру газетної мови. Матеріалом дослідження стали популярні місцеві номери газет Чувашської Республіки "Хыпар" і "Советская Чувашия".

Ключові слова: частини мови, статистична залежність, коефіцієнт рангової кореляції, російські й чувашські газетні тексти.

Коэффициент ранговой корреляции в лингвостатистике означает вычисление статистической связи между лингвистическими объектами. Статистической же связью называется такая зависимость, при которой каждому значению одной величины может соответствовать несколько значений другой

зависимой величины. Эти зависимости выражаются в том, что при увеличении активности (росте частотности) явления А увеличивается или уменьшается активность явления В. Следует заметить, что лингвисты нередко могут сталкиваться с необходимостью “предвидения”, прогнозирования поведения какого-либо лингвистического события. При этом, во-первых, изучаемые признаки могут оказаться независимыми друг от друга, когда поведение одного признака никоим образом не влияет на поведение другого. Например, применение прошедшего времени никак не влияет на структуру предложений. Во-вторых, изучаемые признаки могут находиться в функциональной зависимости друг от друга. Тогда знание поведения одного признака дает точные сведения поведения другого.

В последнее время особый интерес лингвистов вызывает статистический анализ частей речи в различных функциональных стилях языка. В свое время А. А. Потебня заметил, что “в русском языке, как и в других сродных, по направлению к нашему времени увеличивается противоположность имени и глагола, возникают новые разграничения существительного и прилагательного, наблюдаются обособление прилагательного и наречия [8, с. 516]. Одним словом, по его мнению, в современном русском языке происходит все большая дифференциация частей речи.

Использование в лингвистике статистических методов безусловно способствует познанию языка на более высоком уровне и получению объективных знаний о нем. Это подчеркивали такие видные ученые, как И. А. Бодуэн де Куртене, А. М. Пешковский, М. Н. Петерсон, Е. Д. Поливанов, В. В. Виноградов.

При всем существующем интересе к данной тематике статистическое исследование частей речи еще несмело применяется в отечественном языкознании. Большая заслуга в этом направлении языкознания безусловно принадлежит Головину Борису Николаевичу и Носенко Ивану Андреевичу, которые впервые указали на необходимость не просто подсчета языковых единиц, но и определение статистической связи между изучаемыми языковыми явлениями, степень их взаимозависимости. Б. Н. Головин выделяет ряд конкретных исследовательских вопросов в лингвистике.

1. Имя существительное грамматически господствует над именем прилагательным. Означает ли это, что увеличение активности имен и существительного в речи всегда влечет за собой и рост активности имени прилагательного?

2. Имя существительное и глагол нередко воспринимаются как взаимосвязанные и конкурирующие в истории языка части речи. Существует ли между ними корреляционная зависимость в процессе их речевого функционирования и, если существует, какова она – прямая или обратная (т. е. возрастает или убывает частотность глагола при возрастании существительного)?

3. Предлоги в русском языке обслуживают нужды падежного управления, а шире – нужды морфологической сочетаемости имен с именами и имен с

глаголами. Есть ли корреляционная связь между функционированием имен существительных и предлогов, глаголов и предлогов?

4. Меняется ли сила корреляционной связи между наблюдаемыми явлениями языка в зависимости от языковых и речевых стилей, а также и других условий языкового функционирования и развития?

Очевидно, что перечень подобных вопросов здесь далеко не исчерпан. Актуальность настоящего исследования состоит в том, что впервые в сравнительно-сопоставительном аспекте изучено взаимодействие частей речи на материале русских и чувашских публицистических текстов. Выбор указанных языков не случаен. Общепризнанно: русский язык характеризуется лексико-фразеологическим богатством, разветвленной системой синтаксических структур, обширными стилистическими возможностями. Это язык межнационального общения, оказывающий значительное влияние на контактирующие с ним системы. Он является достаточно полно изученным в квантитативном аспекте и имеет хорошо наработанную литературу. В интенсивных и продолжительных контактах с русским – флективным языком – находится чувашский, агглютинативный по своей природе, также имеющий иные социолингвистические свойства, как правило, отличные от функциональных особенностей русского языка.

Статистический и сопоставительный аспекты в чувашском языкознании находятся в состоянии, которое требует уточняющего определения – «фрагментарный». Статистический аспект чувашской речи наиболее ярко представлен в диссертационных работах В. П. Зайцевой [5] и П. В. Желтова [4]. С сожалением приходится констатировать, что введение компаративных разысканий с равным привлечением чувашского материала было и, скорее всего, останется прерогативой чувашских ученых. Части речи в чувашском языкознании еще не изучались ни в статистическом, ни в сопоставительном аспектах.

Как в русской, так и в чувашской лингвистике отсутствуют специальные исследования, посвященные определению статистической связи между частями речи публицистического стиля. Между тем средства массовой информации занимают достаточно большое место в жизни человека. Важнейшей их функцией является формирование общественного сознания. Для определения нормы, выяснения степени употребительности и стилистической характеристики лексических, морфологических и синтаксических единиц исследователи все чаще обращаются к газетной речи.

В данной статье попытаемся решить вопрос: существует ли между частями речи корреляционная зависимость в процессе их речевого функционирования и, если существует, какова она – прямая или обратная?

Представим следующую гипотезу: во-первых, между частями речи как в русской, так и в чувашской газетной речи существует корреляционная связь. Эта статистическая связь меняется в зависимости от жанра публицистической речи; во-вторых, между сравниваемыми газетными текстами существуют как черты сходства, связанные с особенностями жанра, так и отличия в силу структурных особенностей сравниваемых языков. Достижение цели возможно

при решении следующих задач: определить репрезентативные выборки газет, найти величины коэффициентов ранговой корреляции и провести сравнительно-сопоставительный анализ полученных результатов.

Генеральную совокупность составили местные номера газет “Советская Чувашия” и “Хыпар”. Выбор газет обусловлен прежде всего тем, что названные издания являются основными газетами Чувашской Республики. В каждой из газет были исследованы по 2 жанра – информационный и аналитический. Способ изложения материала – традиционный стиль статей в местных газетах. Учитывался и размер выборок. Информационный жанр в газетах занимает небольшой объем (100–250 словоупотреблений), поэтому в качестве выборок послужили тексты статей в их полном, законченном виде. В аналитическом жанре была установлена граница в 300 словоупотреблений. Соответственно, выборки этого жанра явились одинаковыми и между собой, и между сравниваемыми газетами. Из каждого жанра мы исследовали по 10 выборок, так как такого количества достаточно для проведения статистических исследований: оно обеспечивает 95%-ую надежность в показателях, что позволяет увидеть закономерную тенденцию функционирования языковых единиц [2, с. 27].

Силу статистической связи между двумя изучаемыми явлениями можно измерить несколькими способами. Самые распространенные из них – выборочный коэффициент корреляции, ранговый коэффициент корреляции, коэффициент взаимной сопряженности, коэффициент линейной корреляции. Каждый из методов имеет свои преимущества перед другим. Считается, что первый и последний способы более строги и требуют кропотливой работы. Вычисление рангового коэффициента корреляции является работой не менее трудоемкой, но зато не требует глубоких математических знаний. Именно поэтому мы воспользовались формулой рангового коэффициента корреляции.

Коэффициент ранговой корреляции был определён по формуле Спирмена:

$$\rho = 1 - \frac{1 - 6\sum_{i=1}^{n} d_i^{\,2}}{n(n^2 - 1)}$$

[7, с. 118–119].

Для того чтобы применить эту формулу, все выборочные частоты одного ряда ранжируют, то есть располагают в порядке их возрастания или убывания. Затем находят порядковые места (ранги) соответствующих частот другого ряда. Для получения нужного результата нужно найти величину *d*. Что такое *d*? Это разность порядковых мест, занимаемых в двух ранжированных частотных рядах частотами двух изучаемых явлений, между которыми предполагается корреляционная связь. И, наконец, вычисляется величина коэффициента корреляции при условии, что *n* равно числу выборок.

Ранговый коэффициент может приобретать значения от –1 до +1. Величина ранговой корреляции может быть положительной, что свидетельствует о

прямой зависимости друг от друга частей речи: возрастание или убывание одной части речи влечет за собой возрастание или убывание другой, или отрицательной, при которой возрастание одной части речи сопровождается убыванием другой. И наоборот, убывание одной – возрастанием другой. Если полученное число коэффициента корреляции приближается к нулю, это будет свидетельствовать об отсутствии корреляционной связи или о наличии очень слабой связи.

Проиллюстрируем действие этой формулы в таблицах на примере информационного жанра в исследуемых нами газетных текстах.

Таблица 1

Статистические данные
для вычисления коэффициента корреляции рангов
между именами существительными и глаголами в “Советской Чувашии”

Существительное	***R1***	**Глагол**	***R2***	***d = R1- R2***	d^2
90	9,5	20	3	6	36
82	7	29	9	-2	4
90	9,5	14	1	9	81
72	5	24	6	-1	1
83	8	20	4	4	16
64	3	26	8	-5	25
77	6	24	7	-1	1
69	4	21	5	-1	1
59	2	33	10	-8	64
43	1	17	2	-1	1

Таблица 2

Статистические данные
для вычисления коэффициента корреляции рангов
между именами существительными и глаголами в “Хыпаре”

Существительное	***R1***	**Глагол**	***R 2***	***d = R1- R2***	d^2
101	7,5	17	5,5	2	4
108	8,5	27	7	1,5	2,25
82	4	14	4	0	0
108	8,5	10	2,5	6	36
101	7,5	7	1	6,5	42,25
76	3	21	6	-3	9
91	5	17	5,5	-0,5	0,25
74	2	13	3,5	-1,5	2,25
94	6	13	3,5	2,5	6,25
67	1	10	2,5	-1,5	2,25

R1 – порядковый номер первой исследуемой части речи;
R2 – порядковые места частот другой исследуемой части речи;
n – число наблюдений (выборок).
Результаты вычислений представлены в таблице 3:

Таблица 3

Величины коэффициентов ранговой корреляциимежду частями речи в русских и чувашских газетных текстах[1]

Коррелирущие части речи	Информационный жанр		Аналитический жанр	
	“Советская Чувашия”	“Хыпар”	“Советская Чувашия”	“Хыпар”
Существительное–глагол	- 0.39	-	-	- 0.49
Существительное–причастие	+ 0.38	+ 0.42	-	+ 0.47
Существительное–прилагательное	+ 0.76	+ 0.22	+ 0.42	+ 0.22
Существительное–предлог /послелог	+ 0.64	-	+ 0.41	-
Существительное–союз	+ 0.32	- 0.43	+ 0. 24	- 0.9
Глагол- деепричастие	-	+ 0.19	-	+ 0.59
Прилагательное-наречие	-	+ 0.81	-	- 0.82
Причастие-деепричастие	-	+ 0.78	-	+ 0.36
Глагол-предлог/послелог	+ 0.16	-	+ 0.67	-
Глагол-союз	+ 0.38	- 0. 58	+ 0.72	- 0.06

Сводные данные о величинах ранговой корреляции между частями речи свидетельствуют о том, что:

– между существительными и глаголами в информационном жанре (ИЖ) русской газеты и аналитическом жанре (АЖ) чувашской обнаружилась отрицательная статистическая связь, проявляющаяся в том, что при увеличении частоты имен существительных частота глаголов уменьшается и наоборот: при уменьшении существительных возрастает частота глаголов. В ИЖ “Хыпар” (“Х“) и АЖ “Советской Чувашии”(“СЧ“) обнаружилась другая тенденция – функциональная статистическая независимость указанных частей речи[2];

– в ИЖ русской и чувашской газет, а также в АЖ газеты “Х” наблюдается прямая статистическая связь между существительными и причастиями. Наличие указанной статистической связи для русской газеты может быть интерпретировано ее ориентированностью на книжную речь: *Между тем*

[1] Результаты в таблицу внесены выборочно. При этом соблюдался основной принцип – цифры должны быть значимыми.

[2] Б. Н. Головин, исследуя корреляционную связь между существительными и глаголами в текстах А. И. Герцена, И. С.Тургенева и А. И. Гончарова, высказал предположение, что чем независимее друг от друга указанные части речи, тем более речь писателя рационалистичнее и ближе к публицистике [Головин Б. Н. Опыт применения корреляционного анализа в изучении языка // Вопросы статистической стилистики. – Киев, 1974. – С. 13]. Опыт применения корреляционного анализа в изучении языка // Вопросы статистической стилистики. – Киев, 1974. – С. 13].

только с батыревским хозяйством “Труд” заключен договор на хранение в “Пахча” с правом продажи 600 тонн картофеля и 300 тонн моркови [Нужен ли столице Большой ОПТ // СЧ. – 2001. – 4 авг.]; *Подведены итоги экономического соревнования между крупными и средними предприятиями (организациями) промышленности республики за первое полугодие. За стабильную работу и достижение высоких экономических показателей предприятиям присвоены призовые места* [Кто лучший? // Там же.– 2001.– 16 авг.]. Для чувашской газетной речи употребление причастий не является стилистически маркированным, т. к. глагольные формы в чувашском языке имеют большой удельный вес независимо от функциональной принадлежности;

– во всех жанрах газет выявилось тесное функциональное притяжение существительных с прилагательными. Полученные результаты дают положительный ответ на интересующий многих лингвистов вопрос: действительно ли прилагательные являются лишь покорными спутниками существительных? Цифры показывают: активность прилагательных зависит от активности существительных. Такая зависимость приводит к образованию устойчивых сочетаний, что является характерной чертой газетной публицистики. В русских газетах в силу своей высокочастотности устойчивыми можно назвать такие сочетания, как *активное участие, основная функция, реальные доходы, высокая награда, торжественная церемония* и т. д. В чувашских газетах – *пысăк уяв (большой праздник), пысăк зал (большой зал), пысăк ĕç (большая работа), чаплă церемони (торжественная церемония), хаклă тăвансем (дорогие родственники), ырă хăнасем (добрые гости), полномочиллĕ представителĕ (полномочный представитель), суйлав кампанийĕ (предвыборная кампания)* и т. д.;

– степень статистической спаянности между существительными и предлогами в русской газете демонстрирует их положительную связь в обоих жанрах. Это объясняется особенностями языка газеты, характерными для него конструкциями “существительное + существительное с предлогом”, такими как *договор на хранение*, *плата за услуги, тариф за пользование* и др. Для чувашской газетной речи свойственна функциональная независимость послелогов от существительных, отсюда преобладание конструкции “существительное + существительное ”: *бюджетпа бюджет (бюджет с бюджетом), саккунпа саккун (закон с законом), республикăпа республика (республика с республикой), патшалăхпа патшалăх (государство с государством)*;

– между глаголами и деепричастиями, а так же между причастиями и деепричастиями в обоих жанрах “Х” выявилась положительная статистическая связь. Данный факт определяется структурными особенностями чувашского языка, для которого характерно обилие аналитических конструкций: *Президент СССР халăх артисткин В.К. Кузьминан кăкăрĕ çине орден тирсе хучĕ* – Президент прикрепил орден к груди заслуженной артистки СССР В. К. Кузьминой [Клементьев И. Ĕçре палăрнисене чысларĕç // Х. – 1999.– 30 дек.); *2001çулта продукци туса кăларасси хăвăрт чакса ларнă. Укçа–тенкĕ тĕлĕшĕнчен пысăк йывăрлăхсем тухса тăнă* [Павлова И., Алексеев Л.

Çынсемпе – куçа-куçăн // Там же. – 2002. – 30 апр.] – В 2001 году выпуск продукции резко снизился. С финансовой стороны возникли большие трудности.

– величины корреляции между прилагательными и наречиями в “Х” получились контрастными – прямая в ИЖ и обратная в АЖ. ИЖ является номинативным, в уточнении существительных важную роль играют прилагательные. В АЖ признак, скорее всего, достигается наличием более тесной статистической спаянности глаголов с деепричастиями. В чувашском языке вспомогательные глаголы придают дополнительный оттенок деепричастию, благодаря чему составные глаголы получают новые семантические качества. Они как бы живописуют действие, характеризуя его наглядно, образно, картинно;

– отличительные черты, связанные со структурными особенностями языков, отразились в употребляемости служебных частей речи – союзов и предлогов (в русском), послелогов (в чувашском). Для русской публицистики характерна прямая статистическая связь предлогов практически со всеми частями речи. В чувашской публицистике она в большинстве случаев близка к нейтральной, что объясняется особенностями этого языка: соединительную функцию между частями речи в нем могут выполнять различные аффиксы. В частотном соотношении количество послелогов в чувашских текстах значительно уступает функционально равноправным русским предлогам: в ИЖ “СЧ” – 245, “Х” – 59, в АЖ “СЧ” – 363, “Х” – 91. В русских текстах союзы употребляются гораздо чаще, чем в чувашских: в ИЖ “СЧ” – 165, АЖ – 250; в ИЖ “Х” – 35, АЖ – 93. В чувашском языке в определенных случаях функцию союза выполняет аффикс творительного падежа -па (-пе) и аффикс деепричастия -са (-се).

Таким образом, между частями речи как в русской, так и в чувашской газетной речи существует корреляционная связь – прямая (положительная) или обратная (отрицательная). Эта статистическая связь меняется в зависимости от жанра газетной речи, т. е. части речи в обеих газетах стилистически маркированы. Между русскими и чувашскими газетными текстами существуют как черты сходства, связанные с особенностями жанра, так и отличия в силу структурных особенностей сравниваемых языков и их типологического своеобразия. Количественно-качественный подход создает перспективу превращения обычной структурной модели языка в структурно-вероятностную, отличающуюся объективностью и реалистичностью. Такого рода исследования, необходимы для дальнейшего развития теории журналистики и совершенствования газетной практики и, безусловно, должны быть продолжены на выборках большего объема с применением компьютерных технологий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Головин Б. Н. Опыт применения корреляционного анализа в изучении языка / Б. Н. Головин // Вопросы статистической стилистики. – Киев : Наукова думка, 1974. – С. 5–16.

2. Головин Б. Н. Язык и статистика / Б. Н. Головин. – М. : Просвещение, 1971. – 191 с.

3. Данилов А. П. Чăваш публицистики: Вĕренӳ пособийĕ / А. П. Данилов. – Ш. : Чăв. ун-чĕн изд-ви. – 1991. – 80 с..

4. Желтов П. В. Сопоставительно-сравнительное исследование морфем чувашского языка с применением формальных методов : Дис. … канд. филол. наук: 10.02.20 / П. В. Желтов. – Чебоксары: Чуваш. гос. ун-т, 2010. – 194 с.

5. Зайцева В. П. Исследования частотности употребления слов в различных типах чувашских текстов: Дис. … канд. филол. наук: 10.02.06. / В. П. Зайцева. – Чебоксары : Чуваш. гос. ун-т, 2000. – 138 с.

6. Квантитативные методы отбора учебного материала по иностранному языку для неязыкового вуза: Сб. науч. трудов / Урал. гос. ун-т, Свердловск, 1990. – 138 с.

7. Носенко И. А. Начало статистики для лингвистов / И. А. Носенко. – М. : Высш. шк., 1981. – 157 с.

8. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.

9. Сергеев В. И. Именные части речи: Учеб. пос. / В. И. Сергеев. – Чебоксары : Изд-во Чуваш. ун-та, 1994. – 152 с.

Bodrova Tatyana, Tukmakova Nadezhda

Determination of the coefficient of rank correlation of parts of speech in russian and chuvash newspaper texts

The article deals with degree of statistical dependence of parts of speech in Russian and chuvash newspaper texts with the help of the coefficient of rank correlation coefficient, the value of which varies depending on the genre of the newspaper speech. This research served as the popular local newspapers of the Chuvash Republic "Хыпар" and "Sovetskaya Chuvashiya".

Key words: parts of speech, the rank correlation coefficient, Russian and chuvash newspaper texts, statistical relationship.

НАШІ АВТОРИ

Багрійчук Наталія Василівна – аспірантка кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Барчук Володимир Михайлович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філології Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Барчук Мар'яна Володимирівна – викладач кафедри української мови Інституту філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бігусяк Михайло Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бодрова Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Київського національного лінгвістичного університету.

Бойчук Василь Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту.

Бондаренко Тетяна Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Боровик Яніна Юріївна – аспірантка кафедри української та російської мов як іноземних Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Боть Людмила Петрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри методики навчання, стилістики та культури української мови Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Вороніна Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гаврилова Тетяна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ганєчко Вероніка Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Навчально-наукового інституту іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Глущенко Анна Володимирівна – викладач кафедри іноземних мов Навчально-наукового інституту іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Грещук Богдан Васильович – аспірант кафедри загального і германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Гримашевич Галина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Денисенко Зоя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Доброльожа Галина Миронівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Заскалета Валентина Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Національного авіаційного університету (м. Київ).

Каленич Володимир Миколайович – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Калько Валентина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Калько Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кислюк Лариса Павлівна – кандидат філологічних наук, докторант відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

Коваль Людмила Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Коновченко Олена Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».

Кочерга Галина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Красовська Олена Михайлівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри методики навчання, стилістики та культури української мови Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кульбабська Олена Валентинівна – доктор філологічних наук, доцент, кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Кумеда Олена Павлівна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Кушлик Оксана Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Леута Олександр Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Лєснова Валентина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Литвин Ірина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики перекладу Навчально-наукового інституту іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Личук Марія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Національного авіаційного університету (м. Київ).

Лонська Людмила Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Мартинова Ганна Іванівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Мороз Оксана Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Маріупольського державного університету.

Назаренко Інна Олександрівна – кандидат філологічних наук, викладач Запорізького обласного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою "Захисник".

Нестеренко Олеся Анатоліївна – студентка IV курсу Навчально-наукового інституту української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ніколаєнко Ірина Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Онищенко Борис Олегович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри програмного забезпечення автоматизованих систем Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Орендарчук Оксана Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Навчально-наукового інституту іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Павликівська Наталія Михайлівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Перепічка Іванна Миронівна – аспірантка кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ришкова Анастасія В'ячеславівна – аспірантка кафедри німецької філології Навчально-наукового інституту іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Романова Оксана Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасних європейських мов, Харківський торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету.

Руденко Вікторія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики навчання, стилістики та культури української мови Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Руснак Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Савченко Ірина Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Селіванова Олена Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та практики перекладу Навчально-наукового інституту іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Степаненко Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор, ректор Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Стройкова Світлана Анатоліївна – аспірантка кафедри німецької філології Навчально-наукового інституту іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Таран Алла Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Тукмакова Надія Петрівна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри російської мови Київського національного лінгвістичного університету.

Христіанінова Раїса Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Бердянського державного педагогічного університету.

Щербина Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Шитик Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Юрченко Оксана Сергіївна – вчитель англійської мови Уманської міської гімназії № 2.

Яременко Світлана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент Національного авіаційного університету.

Ярмоленко Галина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ясакова Наталія Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Національного авіаційного університету (м. Київ).

Наукове видання

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 14–15

Відповідальний редактор:
Мартинова Г. І.

Комп'ютерне верстання:
Любченко Л. Г.

Підписано до друку 24.04.2012. Формат 84х108/16.
Ум. друк. арк. 28,5. Тираж 300 пр. Зам. № 4245

Видавець і виготівник видавничий відділ
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: 18000, м.Черкаси, бул.Шевченка, 81, кімн. 117,
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 37-22-33,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, http://www.cdu.edu.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.